EDUARD VIEDE

MAHIRA SODA

Eduard Viede

Laan

EDUARD VILDE

TEOSED

EDUARD VILDE

MAHTRA SÕDA

ROMAAN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN
1955

Illustreerinud *Alo Hoidre.*

Kunstiliselt kujundanud *Villu Toots.*

Eduard Vilde

1

KILTER, KUBJAS, AIDAMEES...

Kilter, kubjas, aidamees,
need on põrgus kõige ees.
Rahvariim.

«Uusi ahteid maha, teie vedelvorstid! Mis palvetundi te peate? Paluge, kui palju tahate, põrgu lähete siiski kõige oma laiskusega!»

Ta polegi nii kuri, see laia lõuaga, tugeva, jändriku kehaga must vanamees seal tolmupilve sees, tahmase ukse kõrval. Ta pragab ja kirub ainult nii kombe pärast ja ka sellepärast, et ta muud abinõu ei tunne neid venivaid, lossilangenud tondikujusid seal põhkudes vähegi elustada, ning lõpuks sellepärast, et temalt valju vastutust nõutakse, kui töö õigeks ajaks valmis ei ole. Ja kuna ta kärgib ja paugub ja ikka tüsedamaid sõnu otsib, tuksub ta laia suu ümber vahel salajane naeratus, mis pikkamisi ta lagedat lõuga mööda alla tihedasse, pulstunud habemesse ronib, habemesse, mis nagu vildist võru ta kurgualust ja poolt kaela ümbritseb. Ei, Vidiste Mart, Vaitla mõisa rehepapp, polegi nii kuri, kui ta suuga püüab olla, ja et kõik rehelised seda teavad, siis laseksid nad teda rahuga pragada, kui mitte kilter kepiga ka rehes ei seisaks ja kui see pikk, kondine, jutukehv pilvetõukaja mitte alati nii pahas tujus ei oleks, et ta suu asemel enamasti keppi tarvitab, millel on palju selgem keel kui Rehe-Mardi sõimurikkal suul.

«Uusi ahteid maha! Ärge varastage mõisahärra ööd, nagu te tema päevi varastate! Kes toidab teid, kui te saksa ei toida!»

«Me toidame teda ja iseendid koa,» uriseb üks noor teomees pigimusta higi põselt pühkides.

«Ja jah, sina oledki mees teisi ja ennast toitma!» algab nüüd ka kilter laisa, nohiseva häälega. «Just sina, see veni-

muste peamees! Mis sa oma koodist nii kaua tunnistad? Tahaksid talle vist elu sisse puhuda, et hakkaks ise lööma? ... Ja sina, Triinu, juba jälle kükitad maha nagu munas kana! Juba su kintsud jälle kipitavad! Oota, ma lasen su varre otsa siduda ja su laisa kehaga ahtele pihta anda!»

Juba lähenebki oma kardetud pajukepiga. Aga Kiltri-Kaarli kepi eest kaob kõik, millel veel vähegi elu sees. See, kes paigale jääb, on väsimuse pärast nii kange ja tuim, et ta lööki enam ei märka kartagi.

Varsti on uued ahteladamed maas, pindad võetakse jälle varnast, paarid heidavad kokku ja edasi läheb öine töötants üle sahiseva vilja, läbi paksu halli tolmu, ning pillimänguks on jälle vartade igavene ja kõigile nii tuttav kilk—kõlk! kilk—kõlk! kilk—kõlk!

Rehepapid teavad palju tontidest jutustada. Öised varjud petavad nende silmi, öised hääled nende kõrvu. Öö peidab oma musta tiiva all palju salapäraseid viirastusi. Unine, poolmagav silm võiks tervet pilti, mida rehealune praegu pakub, suureks viirastuseks pidada. Tõmmuhall kuni süsimust on terve ruum. Rasvaküünlad tahmaseis laternais oma kurva kollase helgiga on tontide silmad. Kiired, mis neist vaevaga läbi tolmuse ruumi poevad, kahvatavad eemal ikka enam ja enam surnukarvalisteks. Pikad laisad varjud roomavad üle põranda, ronivad seinu mööda üles, tõstavad oma hiiglapäid sarikateni. Väljas ulub sügisene tuul, nagu tahtes kogu maailma valu ja viletsust ühises vägevas nutulaulus, ilma ääreni kostvas suures ahastusekisas kuuldavale tuua. Reheväravad nuuksuvad, katus ägab ja oigab, pilved aga puistavad pisaraid alla — ojadena, nagu tahaksid nad uputusega kõike kinni matta, mis alt mustavast sügavikust nutu ja kaebe kujul ülespoole kerkib ilmaruumi jumalikku rahu ja vaikust rikkuma.

Kari tonte, vaime, kooljaid, mis seal tuhmis tolmupilves, nelja nõest mustava seina vahel liigub! Neil ep ole silmi, neil ep ole suud, nina ega kõrvu; neil pole ka aju enam, mis mõtleks, ega südant, mis tundlikult tuksuks. Nad on tööriistad, nagu need kaks kokkuseotud puud nende käes, mida nad pindaks kutsuvad. Pint ja Mihkel — Mihkel ja pint; Liisu ja pint — pint ja Liisu — kõik üks, ütle, kuidas tahad. Ühel pole rohkem soove kui teisel, ühel pole rohkem nälga ja janu kui teisel. Sest nälja ja janu teadvuseks on tundmust vaja — pindal aga tundmust ei ole ja Mihklil ja Liisul ka mitte.

Neljas rehi nädalas. Nelja rehe vahel üks öö puhkust. Kaks päeva ja kaks ööd järjestikku rasket tööd, siis üks öö und, ja jälle kaks päeva ja kaks ööd järjestikku rasket tööd. Ning leivakotis aganane leib.

Kilk—kõlk! kilk—kõlk! mats—pots! mats—pots! Juba hakkavad löögid siin-seal oma heledat kõla kaotama, juba käib mõni pindapaar nõrgalt potsudes ja matsudes maha. Mõni toetab, kui ladem läbi löödud, selja vastu seina ja jääb sinna kui puutomp seisma. Ükski ei lausu teisele enam sõna, ükski ei vaata enam teise peale, nad ei näe enam üksteise nägusid, ei tunne enam üksteise kogusid, nad aimavad ainult, et nende ümber inimesed liiguvad ja et nad ka ise liiguvad. Kõik on nagu paksu, läbitungimatu udu sees, hääled kajavad neile nagu kaugelt, kaugelt metsa või mere tagant kõrvu. Mõnede silmad on täiesti kinni, nad liiguvad ainult kehalise tunde järgi; teised vahivad klaasiste, tardunud pilkudega eneste ette maha.

Kaks noort ja nõrka, poiss ja tüdruk, üks ühest, teine teisest lademest, on istunud ahte pööramise ajal salaja pimedasse nurka. Kilter, kes isegi peab unega meeleheitlikku võitlust, lööb silmad lahti, vahib valjult ringi, näeb teist laisklejat, läheneb talle varvaste peal ja tõmbab poisile hea vopsu mööda selga. Magaja ärkab, aga ta nägu ei ilmuta mingit valutunnet, ta ei saa arugi, mis on sündinud, ja tahab uuesti norgu laskuda. Alles teine ja kolmas hoop ajavad ta jalule. Tüdruk on terasem ja õrnem: ta suust lipsab esimesel hoobil väike «ai», ja enne kui järgmine sajab, on ta juba töö juures.

«Teie unekotid! Või siin on teie magadiskamber!» nohistab kilter, kuna ta enda silmad vägisi kinni kipuvad.

«Liigutage käsa, liigutage käsa!» noomib rehepapp, kuna ta väravast välja vahib, märgates murega ikka helkjamaks minevat koidukuma.

Sõimu ja kepi varal aetakse elusaile ja elutuile tööriistadele uut jõudu tardunud liikmetesse. Jälle tõusevad ja vajuvad käed, jälle kõlksuvad ja matsuvad pindad, jälle sahisevad õled ja jälle soriseb vili savist põrandale — kaunis kuldne vili, millest mõisas nii peent valget püüli, nii puhast magusat leiba tehakse, leiba, milles ei ole aganaraasu ega kliipõrmu.

Kui päikesetera taevaveerel sätendades põlema süttib — vihm on üle läinud —, siis on rehi pekstud, neljas sel nädalal, juba nii mitmes sügise jooksul.

Kuidas? Kas neil pole hea meel, et töö tehtud? Kas nende rinnas ainust sädetki sellest elustavast, õnnestavast tundmusest ei tärka, mida maitseb inimene lõpulejõudnud ja kordaläinud tööst? Oh ei! Nad magavad püstijalu ega tunne sellepärast midagi. Ning teiseks pole nende töö veel ammugi lõpul. Nende töö algab alles. See siretav tulekuul seal hallil taevaserval, mille kuldsed kiired praegu unest ärkavat karastatud loodust suudlevad, see on neile öistele töötontidele kohutavaks märgutuleks, et neid juba uus niisama ränk tööjärg ootab. Veel kaksteistkümmend tundi tööd, sõimu, keppi, aganast leiba, unega heitlemist — siis alles tuleb puhkeaeg, kallis magus laupäeva-õhtu...

Kilter annab vaimudele käsud kätte ja paneb mõisa poole. Kubjas pole veel ilmunud. Seda silmapilku tarvitavad mõned, et leivakotist palukest leiba võtta ja seda poolkinnistel silmadel nosima hakata. Teistel, kes ei tea enam, mis nälg ja janu tähendavad, on ülemaks varaks uni. Pool elu viieminutilise suikumise eest! Nad langevad jalult, nagu oleks neid püssikuul tabanud. Varsti kükitab neli-viis norisejat rehe välise seina ääres — mitte mõisa pool küljes, vaid seal, kuhu oodatava kupja või opmanni silm mitte kohe ei ulatu.

See varastatud uni ei kestnudki kauem kui viis minutit. Äkitselt, nagu maa seest kerkinud, seisis kubjas rehe nurgal. Vaevalt oli ta pilk räästa all kössitajaid riivanud, kui juba ta toomingane vemmal tõusis ja lähemale uinujale pihta patsus.

See oli üks noorevõitu tüdruk, kes süües magama oli jäänud. Ta hoidis leivatükki käes, huuled olid purused ja suu nähtavasti veel täis. Uni oli näljast võidu saanud, enne kui sööja suutäit oli saanud neelata.

Et ta esimesel hoobil mitte kohe püsti ei karanud, siis andis kubjas talle veel teise. See käis talle otsekohe pähe ja nii õnnetult, et juuste seest verd hakkas tilkuma.

«Elajas!»

See lühike vagune hukkamõist tuli uriseval bassihäälel ühe suure teomehe suust, kes nüüdsama rehest välja oli astunud, et magajate seast oma talu vaimupoissi üles vapustada. See suikus pekstava tüdruku lähedal.

«Kes ütles: «elajas»?»

«Mina.»

«Kes on «elajas»?»

«Sina.»

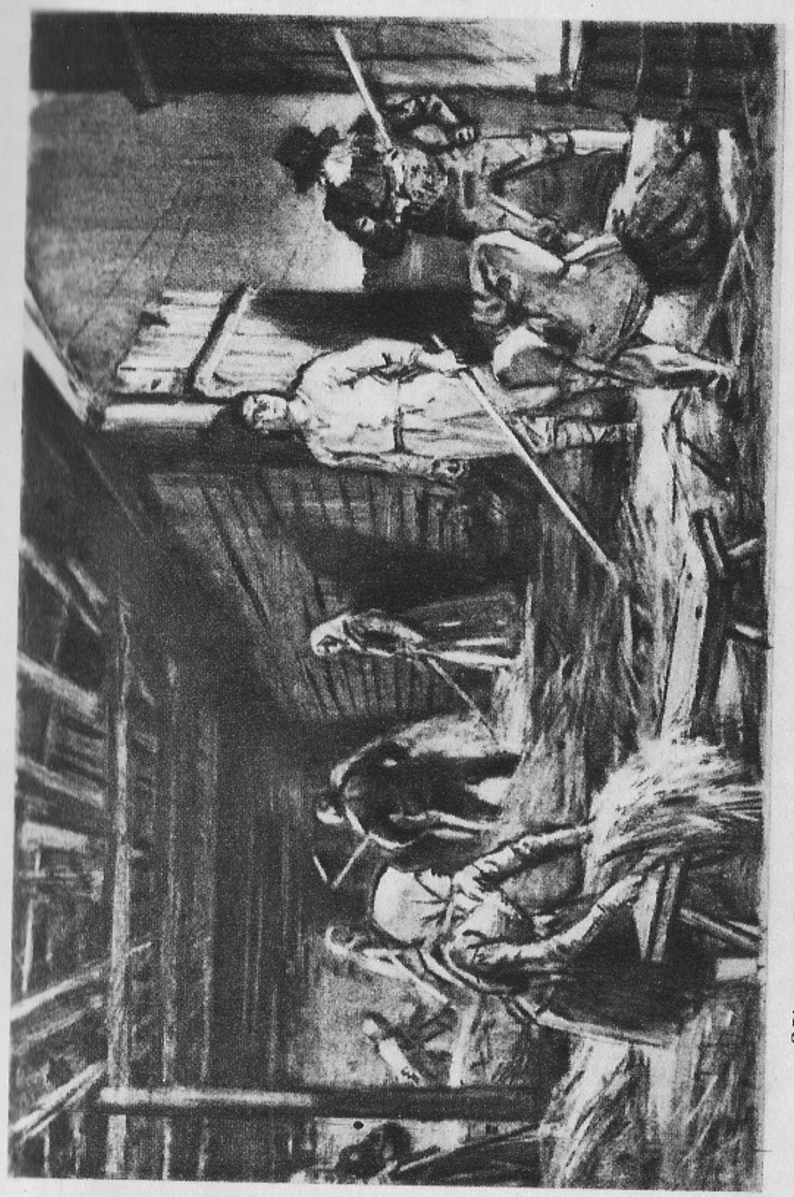

Sõimu ja kepi varal aetakse elusaile ja elutuile tööriistadele uut jõudu tardunud liikmetesse.

Kramplik võpatus läbistas noore kupja keha. Ta seadis enda hüppele kui murdja. Välkuvad silmad õgisidki juba vastast. Siis vingus vemmal õhus ja langes vaheda vopsuga teomehe tugevale turjale.

Võllamäe Päärn seisis paigal, nagu peaks aru, mida nüüd teha. Pikaline, nagu ta suur keha liikuma, oli ka ta aju mõtlema. Ta jõudis alles siis otsusele, kui veel teine vemblahoop ta õlale sadas. Nüüd pahvas nagu must tuli tal silmast, kaks veresoont ta otsaesisel paisusid sõrme jämedusteks — siis oli ta kupja kraes kinni, tõstis ta õhku, tuuseldas teda paar korda, ning lähemal pilgul lendas väike, nigel mehike paar sülda eemale lepapõõsasse.

See kõik sündis lühikesel vilkel, nii et ükski vahele poleks saanud minna, kui seda keegi oleks tahtnudki. See võimalus näis aga väga küsitav olevat, sest kõik töölised püsisid rahulikult paigal, ja kes väsimusest liiga tuim ep olnud, selle näole ilmus koguni kahjurõõmlik elevus või ka murelik jahmatus sündmuse tagajärgede pärast.

Kubjas oli ruttu jälle jalul. Esimeses viha- ja häbituhinas tahtis ta uuesti teomehe kallale tormata, aga kui ta oma mahakukkunud vemmalt üles tõstis, näis ta teisele otsusele jõudvat. Tõmmupunase näo ja väriseva suuga pöördus ta töörahva poole:

«Teie kõik nägite, mis siin praegu sündis! Ma tahan viimast päeva Vaitla kubjas olla, kui see krants mitte oma sada sirakat ei saa! Ja küll ma sind isegi õpetan, Võllamäe Pearn, oota aga! Siga, lurjus niisuke!»

Ta oleks oma võimetus vihas edasigi sõimanud, kui mitte nüüd verine vaimutüdruk ta tähelepanekut poleks äratanud. See oli vaheajal oma olekust aru saanud. Ta nägi verd oma kätel ja riietel ning põletav valu peas tegi ta täiesti ärksaks. Ta hoidis nuttes pead ja valuviha litsus tal susiseva hüüde suust: «Niisuke mõrtsukas!»

Kubjas kähvas kõige kehaga tüdruku poole ümber.

«Ah sina sõimad mind mõrtsukaks! Ah sina lirva julged mulle koa vastu hakata! Sina — sina —»

Ja enne kui ta suu uusi sõnu leidis, tõusis ja vajus vemmal ta käes, matsatas aga vastu maad, sest tüdruk oli kassi väledusel hoobi eest ära sööstnud ja puges meeste selja taha. Kui lööja talle sinna järele tahtis tormata, jooksis ta Võllamäe Päärnale otsekohe vastu rindu.

«Võiksid ta nüüd juba rahule jätta, ta on juba verine,» urises viimane rahulikult, nagu poleks tema ja kupja vahel midagi sündinud.

«Kas see sinu kuradi asi on? Ma võin teda peksta, et ta enam oimugi ei liiguta — see on minu õigus! Mul on härra käest käsk inimesi õpetada, kui nad vastased on. Mina kannan oma keppi auga — sina aga, sina lontrus, sina pea suu ja — ja — —»

Ta hääl lõi ümber vihaseks vingumiseks ja kriiskamiseks, kuna ta suu ääres kramplik vihanutt tuksus. Linavalged juuksed, millelt kübar maha kukkunud, seisid kõrvade ääres kentsakalt turris, kollakad silmad tulipunases näos, valgete ripsmete vahel ja niisama valgete kulmukarvade all pildusid sädemeid, ja kitsahuuleline suu, mida hõrevalge piimahabe piiras, seisis veertelt vahul. Kes teda nõnda nägi, pidi oletama, et ta meest, kelle peale ta oma sappi kallas, veriselt vihkab.

«Küll sind tuntakse juba, sa kangekaelsete kuningas! Kus iialgi on vastuhakkamist ja tõrkumist, seal oled sina ninamees! Koha pealt kihutati sind menema, nüüd oled teise ori. Juba su isa oli mässaja, terve su suguselts on mässajad, aga kõige suurem võllanägu oled sa ise! Ja kelle eest hakkab sihuke seisma? Kulbi Kaie, selle ilmamoa lidu eest, kelle peale õige inimene ei tahaks sülitadagi.»

«No-noh, oled tal ju isegi võersil käind!» tuli summutatud häälitsus eemalt poiste seast.

«Kes teab, kes Kaie pojukese õige isagi on!» torkas keegi veel, mispeale poiste ja tüdrukute salgast sume naerukõhin läbi käis, nagu tuul kuivi lehti sahistab. Tüli kupja ja teomehe vahel oli nende roidunud vaime suutnud ergutada.

Kupja-Prits tegi, kui ei kuuleks ta midagi. Ta märkas, et kõik tema vastu olid, ning see teadmine tegi ta ettevaatlikuks. Et oma kartust peita, kärkis mees seda südimalt vihaaluse peale edasi:

«Tunnista üles, mis sohisõprus sul selle tüdrukuga on! On sul nõu temaga papi juurde minna? Võid ju minna, kes sind keelab, ega sest kellelgi kahju ole, et teda nii paljude sõbristega pead jagama. Aga ära sina tule mind keelama, kui ma saksa käsku täidan ja laisklejatele jalgu alla teen! Vasta, mis salaühendust sa selle tüdrukuga pead?»

Iga vastuse asemel tõukas Võllamäe Päärn oma suure tolmuse viltkaabu kuklasse ja pööras käratsejale selja. Tahes

või tahtmata sülitas ta kuuldavalt haopinu peale, kui ta teomeeste ja vaimude sõõrist välja astus.

Kupja-Prits nägi ainult muigavaid nägusid. Ta punetavad paled tõmbusid sinakaks, kramplikult hoidis ta käsi vembla ümbert kinni, aga ta jäi paigale. Tundmus, et ükski, mitte ükski, tema poolt ei ole, tema sõna ja tegu heaks ei kiida, rõhus teda silmsi maha. Ta aimas ka väga õieti, kust see tuli. Nad vihkasid ja põlgasid teda. Seda tegid nad esiteks ta liialdatud valjuse ja teiseks sellepärast, et ta alles kuue kuu eest üks nende seast oli olnud, nüüd aga kupjakeppi kandis. Kuue kuu eest alles oli ta ühes nendega härrat ja opmanni, kubjast ja kiltrit vandunud, oli nendega ühes käe salaja rusikasse kiskunud, kui kellelegi ülekohut sündis, oli nendega ühes keelatud und maganud ja nendega kannatanud, kui sundija kepp nende pihta parkis. Ja nüüd seisab ta nende ees ja keerutab ise keppi, mõistab hukka, mida ta ise kah on teinud, peab kohut nende üle, kes tema kaaslased on olnud, nuhtleb neid süü eest, mida ta ise enne mitte süüks ei pidanud. Nad peavad teda äraandjaks, seda märkab Prits väga hästi ning jätab seepärast tegemata, mida ettevaatus mitte tingimata tarvilikuks ei tunnista.

«Noh, mis te vahite seal veel?» kärgib ta korraga. «Tüdrukud, kas kilter teile ei öelnud, kus kardulimoa on? Ja teie, mehed, kas te kord kündma ei soa?» Ning lühidalt ja hammustavalt annab ta teomeestele, kes minema pöörduvad, veel mõned tarvilikud juhatused.

Seejuures veeretab ta aju palaval kiirusel kättemaksumõtteid. Mitte ainult Päärnale ja Kaiele ei taha ta kätte maksta, vaid, kui võimalik, neile kõigile, kes tema üle on julgenud irvitada, teda käsualuste ees on püüdnud nöögata ja narritada. Kuna teomehed ja vaimud oma leivakotte ja kuubesid korjavad, nuusib kubjas rehe ümber seisvaid hao- ja puuvirnu. Ta teab ju omast käest, et neis ikka midagi taotseb peituda, misüle hea kubjas silmad kinni pigistab. Pritsul pole aga asja pime olla. On nad ju kõik tema vaenlased.

«Ahaa — kotike rapperukkid! Kui osavasti pinusse pistetud! ... Ja siin — noojaa, veel teine samasugune kotike! ... Mehed — pidage! Kelle need kotid siin on?»

Mehed on juba minemas, käänavad aga kupja möirgaval hüüdel kangeid kaelu õla poole.

«Siia tulge!»

Pöörduvad küll aeglaselt ümber ja vahivad, aga kupja ja ta kottide juurde ei lähe keegi.

«Siimu-Tõnu Mats, see on sinu kott!»

«Ei ole.»

«Mis sa valetad!»

«Ei ole!»

«Ja see kott on Tõntsu Joagupi oma!»

«Eksid.»

«Sinu neh!»

«Ei juhtugi!»

«Mehed, tunnistage, kelle need kotid on!»

Ja Prits veab kotid meeste juurde, kes mitte tema juurde ei taha tulla.

«Kas need pole Matsi ja Joagupi kotid?» turtsub ta neile näkku.

Mehed vahivad, tunnistavad, kõngutavad päid — ükski ei tunne kotte.

Kubjas katsub seepeale tüdrukutega õnne. Sama pahatahtlik, tõrges ja pilges vaikimine. Üks ninatark astub ette ja teeb, kui nuusutaks ta kotikeste haisu. Teised pahinal naerma.

«Kasige minema!» hüüab Prits. «Küll opmann teie varganägude jälile soab!»

Ja kuna töölised minekut jätkavad, lohistab kubjas kotid rehe poole tagasi.

Rehes on vaheajal väike nali sündinud, mille nägemiseks Kupja-Prits tegelaste õnneks liiga hilja tuleb.

Kuna Rehe-Mart rehe all pekstud vilja juures toimetab, poeb Hansu-Jüri Jaan rehetoast välja, tema kannul Vidriku Villem. Mõlemad vahivad kartlikult ringi, kui nad väljast Kupja-Pritsu kärkimist kuulevad. Kaks teist poissi on veel rehes. Need pilgutavad teineteisele silma, kui nad Jaani ja Villemit näevad. Üks neist võtab pinda seinalt ja torkab selle varrega Jaani kõrge viltkaabu külge. Sedamaid on Jaan viljasambaks muutunud: mida torukaabu oma suures sisikonnas on peitnud, sajab teomehe keha mööda maha rehe põrandale.

Poisid itsitavad, Jaan ise kahvatab. Rehepapp aga pöörab selja poiste poole ja hakkab kõigest väest äevastama.

«Villem!» hüüab ta korraga.

«Mis?»

«Tule seie!»

Villem läheb.

«Kas sa kurat ei kuule, mis õues on? Ruttu lähed rehetuppa tagasi!»

Villem kaob kui tuul rehetuppa ja tühjendab seal oma kaabu.

Teine kord, kui õues on vaiksem ja pimedam...

«Head päeva, Mart!... Head päeva, Mart!»

«Head päeva, võrukaelad!»

Kuna mehed rehe tagumisest väravast välja poevad, tikub kubjas eespoolsest kotikestega sisse.

«Rehepapp, mis pagan see on, kõik haopinud rapperukkid täis!»

«Hea viljakas oasta — mis muud.»

«Soo, või viljakas oasta! Moakeeli hüütakse seda aga varguseks.»

«Varguseks neh. Kui oasta hea, eks siis ole igaühel võtta... Aga misjaoks sa siis haopinusid käisid mõetmas?»

«Ma ei mõetnud neid, vaid otsisin vargust.»

«Kuda see koht sulle siis nii tuttav oli?»

«Kuda tuttav?»

«Kuda sa's just sealt teadsid vargust otsida?»

Prits riivab luurava pilguga musta vanameest, kuna ta kotid tema jalge ette viskab.

«Mul on õigus igalt poolt vargust otsida — seks olen mõisa kubjas.»

Rehepapp jääb vaheliti kätega tema ette seisma ja mõõdab teda oma muheleva pilguga jalatallast pealaeni.

«Prits, need ehk on su enese kotid, mis sa mullu sügise pinudesse unustasid... Sul vist oli neid vahel nii palju, et kõiki ei jõudnud meeles pidada.»

Kupja-Prits — Kupja-Prits ei ütle midagi.

Kupja-Prits — teeb teist juttu.

2

VAHIMEES, KUS VITSAD?

Pärast lõunat tõi kubjas Võllamäe Päärnale väljale käsu, ta pidavat õhtul paruni juurde minema. See oli inetu kollane pilk, mille ta seejuures teomehe peale heitis. Päärn ei lausunud kupjale musta ega valget, vaid hüüdis oma kõrvile: «Vagu!» ja kündis rahuga edasi.

«Kas kuuled, õhtu härra juurde!» kordas Prits vahedamalt.

Kui Päärn ka nüüd midagi ei kostnud, näitas kubjas talle selja tagant rusikat ja hakkas siis suure hoolega tema kündi uurima. Künd oli aga nii laituseta, et teomehe vihasem vaenlanegi sellest viga ei leidnud. Kupja-Prits sammus siis ka keppi vangutades varsti minema.

Kulbi Kaiele tõi aidamees kartulimaale käsu, et ta õhtul härra ette mõisa pidavat minema. Ehk küll tüdruku süda paha oli aimanud, ehmatas ta siiski nii, et käed hakkasid värisema.

«Härra ette?» küsis ta. «Mis ma kurja olen teind?»

«Kust mina seda tean?» vastas aidamees. «Mind ju öösel reheliste juures ei old.»

Et rehest jutt oli, siis teadis Kai väga hästi, millise asja pärast teda paruni juurde kutsuti.

«Ta peksis mu ju veriseks ja nüüd kutsutakse veel kohtu ette!» hakkas ta kaebama, kuna tal jämedad pisarad üle tööporise palge veeresid.

«Aga sa ei tohi sundijat sõimata,» lisas aidamees õpetlikult juurde, kuna ta, et tüdruku kurtmistest pääseda, ruttu edasi kõndis.

Päärn ja Kai said õhtul härraga juba mõisa õues kokku. Parun Heidegg tuli põllult ja pöördus parajasti ümber viinaköögi nurga härrasmaja poole, kui teomees talle kübarat tõmmates ja alandlikult kummardades lähenes.

«Parunihärra on mind täna mõisa kutsund.»

«Kes sa oled? Ah soo — Võllamäe Päärn.»

Parun kaldus kogu oma kehaga teomehe poole ning lõi oma terashallid, läbitungivad silmad, mida vesised sõõrid ja suured laukortsud ümbritsesid, nagu raudnaelad Päärna näo külge kinni. Teomehe suur keha seisis natuke aega küürus tema ees, käed kobasid harjunud kombel ta säärte poole, siis aga, kui parun sammu tagasi nihkus ja nägu tal ikka valjemaks, tõrjuvamaks muutus, ajas Päärn enese jälle sirgeks ja seisis nüüd oma täiel pikkusel ja kerekusel mõisniku ees.

«Päärn,» ütles parun Heidegg pehmemalt, kui ta karmi näo järgi oleks võinud eeldada, «Päärn, sa ei ole oma meelt veel sugugi parandand. Sa oled veel seesama vastane hunt, kes sa kahe-kolme aasta eest olid.»

«Parunihärral on õigus.»

«Soo — või mul on õigus.» Heidegg astus mehele jälle lähemale. «Kui sa ütled, mul on õigus, siis tähendab see, et sa oma meelt parandada ei tahagi. Mis?»

«Tahan küll, aga parunihärra sundijad ei lase.»

«Ei lase? Sina häbemata kargad täiesti ilmaasjata kupja kallale ja peksad teda kõigi orjade ees ning julged mulle veel öelda, et minu sundijad sind ei lase meelt parandada!»

«Kubjas lõi mind ilmaasjata, ja mina ei peksnud teda mitte, vaid viskasin niisama oma kallalt ära lepapõesasse.»

«Pea lõuad! Kupjal on õigus sind lüüa, ta võib sind lüüa, millal tahab — see on minu käsk! Aga s i n a ei tohi kubjast lüüa — kas kuuled! Sina ei tohi kupja külge näppugi pista — kubjas on minu käsu peal väljas, kubjast peab iga ori kartma nagu mind ennastki!»

«Aga see ei või parunihärra käsk olla, et kubjas tohib ilmsüüta inimesi peksta.»

«Ilmsüüta inimesi teie seas ei olegi! Teie kõik olete võrukaelad, vargad ja laisklejad! Iga hoobi, mis teile antakse, olete ausasti ära teenind... Aga kuda julged sa mulle suu sisse öelda, et kubjas sind ilma süüta löönd? Sa oled ju kubjast kõigi ees sõimand, oled temale «s i g a» öeld?»

«Ei, «elajas».»

«No vaata — «elajas»! Ja mispärast ütlesid talle «elajas»?»

«Sellepärast, et ta tüdrukule pähe lõi, nii et veri välja tuli.»

«Kas see sinu asi oli?»

«Ei old.»

Vist kunagi polnud parun Heidegg ühe teomehega, liiati niisugusega, kelle peale ta parajasti vihane oli, nii pikka juttu ajanud. See suur tugev «võrukael» aga, kes praegu ta ees seisis ja kes kõige oma talupojaliku rumaluse juures midagi ilmutas, mida teistelt temasugustelt naljalt leida ei olnud, nimelt julgust ja teatavat loomulikku huumorit, see huvitas vägisi parun Heideggi.

«Kas Kai sinu naine või pruut on?» küsis ta.

«Ei ole.»

«Või hea sõber?»

«Mitte põrmu.»

«No miks sa tema eest siis seisid?»

Sellele küsimusele jäi Päärn vastuse võlgu. Ta silm otsis härra jalgade pealt seletust. Viimaks mõmises:

«Ma ei või verd näha.»

Kui mitte nii raske süüalune ta ees ei seisaks — parun pahvataks selle vastuse üle vististi naerma. See hiiglatugev kiskja seal, ja ei või verd näha! — Parun ei naera aga mitte, vaid hüüab rämedalt:

«Ma saadan su haakenrihtri juurde!»

«Kas mõisas vitsu ei ole?» küsib Päärn.

Parun vahib talle otsa, pöörab siis selja, kõnnib mõne sammu edasi-tagasi, urgitseb kepiotsaga maad ja küsib viimaks:

«Mõisa vitsad on sulle siis armsamad kui haakenrihtri omad?»

«Armsad pole nad mulle kummadki,» vastab teomees. «Aga kui parunihärra mu aagrehi juurde soadab, siis peab parunihärra mulle kirja kaasa andma, ja kas parunihärral seda tööd ja tüli vaja!»

Võllamäe Päärn teab nimelt oma õelt, kes on mõisas toatüdrukuks, et parunihärra kõigist maailma halbustest midagi nii väga ei vihka kui kirjutamist. Iga kirja, ka kõige lihtsama kallal istub ta mitu tundi, on vihane kui lõvi, karjub igaühe peale, kes tema piirkonnast sel ajal mööda läheb, loobib ühe sule teise järel nurka ja viib, kui jäle töö viimaks valmis, ta proua kätte parandada. Proua teeb aga kirjast tihti hoopis uue kirja, ja selle peab siis parun ümber kirjutama. Seejuures vannub ta jälle kui pagan ja tuju on tal terveks päevaks rikutud.

«Kui ma teaksin, et sa meelt parandaksid, Päärn, siis ei saadaks ma sind mitte haakenrihtri juurde,» ütleb parun oma suuri halle vurrusid näppides.

«Parunihärra teab, et aagreht ka mitte suur meeleparandaja ei ole. Parunihärral on ehk minu kadund isa veel meeles?»

Päärn ütleb seda häälega, millest tasane tümin kajab, ja ta mõnusrahulik nägu on korraga tõsiseks muutunud.

Ka paruni palgel on muutust märgata. Ta pahem silmaäär hakkab tuksuma, ta pikad vurrud satuvad liikuma ja ta nihkub teomehest pisut, pisut eemale.

«Hea küll, Päärn,» ütleb ta siis, «sa pead mõisa tallis viiskümmend soolast saama.»

«Nelikümmend, parunihärra, ja mitte soolast,» vastab teomees.

«Sa tingid? Hea küll — nelikümmend, aga nelikümmend s o o l a s t! Ja nüüd pea lõuad!»

Seega pöörab parun Heidegg oma kohtumõistja-pale Kulbi Kaie poole, kes kogu aja nuttes ja võbisedes Päärna selja taga on seisnud.

«Mis su nimi on?»

«Kai!»

«Kelle vaim sa oled?»

«Tooma-Tõnu Mihkli.»

«Sa oled kubjast sõimand — saad mõisa tallis kolmkümmend soolast.»

«Kulla pai parunihärra —»

«Vait!»

«Armu, parunihärra, armu!»

Kai langeb põlvili ja sirutab käed paludes välja, parun pöörab talle aga selja ja teeb kähku minekut. Ta on aga vaevalt viis sammu edasi saanud, kui Võllamäe Päärn korraga ta kõrval seisab.

«Parunihärra, veel üks sõna!»

«Mis sa veel tahad?»

«Milla parunihärra mulle mu isa koha jälle tagasi annab?»

See on häbematuse tipp! Mehe käest on vastuhakkamise pärast koht ära võetud, ja nüüd, kus ta vastuhakkamise pärast jälle karistuse all seisab, tuleb ta kohta tagasi nõudma!

Parun Heidegg ei tea, mida vastata. Kui ta seda hiiglast mitte pisut ei kardaks — ta ei tea isegi õieti, miks ta teda kardab — ja kui ta temast lugu ei peaks — ta ei tea isegi õieti, miks ta temast lugu peab —, siis laseks ta selle jultunu jalapealt kinni siduda ja haagikohtuniku juurde vedada. Et aga parun Heidegg seda meest kuidagi pisut kardab ja temast kui-

dagi pisut lugu peab — vahest muuseas tema hunniste[1] töökäte pärast — siis ei vasta ta muud kui:

«Isa koha annan sulle tagasi, kui meelt oled parandand ja sundijatele enam vastu ei hakka. Oma küsimise eest saad aga kümme soolast juurde... Talli mõlemad!»

Ütleb ja sammub ees talli poole. Mõlemad süüdlased järgnevad pikkamisi.

«Vahimees, kus vitsad?»

Küllap sel vitsad valmis on!

«Vahimees, kahele soolvett!»

«Valmis, parunihärra!»

Kolmas nuhtlusealune on nimelt veel. Selle on opmann üles andnud. Viieteistkümne-aastane poisike. Kündis hooletult. Jättis suurte kivide ääred terveks ja ajas looklevad vaod. Viisteistkümmend hoopi ilma soolata.

Soolaseks nimetatakse Vaitla mõisas nimelt seda, kui vitsad enne peksmist ja peksmise ajal soolvette kastetakse. Haagikohtuniku juures sada hoopi või Vaitlas viiskümmend «soolast» — see on ükskõik. Et parunihärra mitte meeleldi kaebekirju ei kirjuta ega haagikohtunikku iga tühja asja pärast ei taha tülitada, siis püüab ta oma mõisas ise korda pidada ja valib raskemate süüde tarvis «soolase». Tagajärg sama, aukartus mõisapolitsei ees aga seda suurem.

Esimene, kes tallis käsile võetakse, on see viieteistkümne-aastane teomees, kes ei taha õigeid vagusid künda. Ta lõdiseb kui haavaleht, nutab, kui sünniks talle suur ülekohus, ega mõista ärevuse pärast oma püksinuppe lahti teha, vaid nabistab särgi preesi kallal, nagu oleks selle lahtipäästmist vaja. Vahimees läheb talle appi. See mees teab, mis vaja. Varsti on poisi punane ihu paljas ja saab ruttu veelgi punasemaks. Ta karjub nii, et kogu mõisaõu kajab. Esimesed hoobid panevad ta karjuma, järgmised juba röökima. Inimesed, kes õues liiguvad, kahvatavad ja jooksevad ruttu tuppa. Naisterahvad pistavad näpud kõrvadesse ja poistel kukub süda saapasäärde. Parun Heidegg aga seisab tallis karjuja juures, näeb, kuidas iga hoop verise vorbi selle ihusse lõikab, ja julgustab peksvat vahimeest taga, et ta mitte õigust silmast ei kaotaks. Parun Heidegg ei taha ega tee ju muud kui õigust. Süüdlasi peab karistama, muidu lähevad inimesed hukka.

[1] Suurepäraste, väärtuslike. — *Toim.*

Poisi järel võetakse tüdruk käsile. See palub ikka veel armu, ehk ta küll teab, et see midagi ei aita. Ta on poolsurnud häbi pärast, et ta meeste ees oma ihu peab paljastama. Vahimees, tugev, kaleda näoga vanamees, kastab vitsad suurde pütti soolase vee sisse, ja ta kurb tegevus algab. Tüdruk kisendab veel heledamalt, veel pöörasemalt kui poiss. Ta hääl muutub pärastpoole paljaks kuivaks kiilumiseks, mis kuuljale üdini tungib.

Siis järgneb Võllamäe Päärn. Tema ei karju. Ainust häälitsust ei tule ta suust. Sunduseta on ta selja ihukattest vabastanud, sunduseta heidab peksupingile. Ta surub pea käte vahele ja pigistab hambad tugevasti kokku, tundes, kuidas soe veri ta ihu mööda maha hakkab nõrguma; ent alles pärast neljakümnendat hoopi tungib ta rinnast esimene kokkusurutud korin, mis viimati ähkimiseks muutub. Kui jagu täielikult käes, kargab mees maast, kohendab oma riideid ja heidab seejuures paruni peale pilgu, millest viimane selgesti aru ei saa: peitub selles hammustunud viha või üksnes valu.

Mõnel mõisnikul on kombeks pekstuid lasta vitsakimpu suudelda ning härrat karistuse eest tänada. Parun Heidegg ei nõua seda. Ta noomib ainult nuhelduid mõne isaliku sõnaga, et nad nüüd õpetust võtaksid ja edaspidi süütegudest hoiduksid. Siis pöörab neile selja ning sammub tallist. Ta on vaheajal hea isu saanud ja õhtulaud ootab teda. —

Seda-aegu, kui tallis süüdlasi karistatakse, sünnib mõisapuiestikus väike etendus.

Seal jalutab Vaitla prantsuse koolipreili parun Heideggi neljateistkümne-aastase tütre ja kümne-aastase pojaga. Preili Juliette Marchand[1] on alles lühikest aega siin ja üldse Eestimaal. Ta tuli Peterburist. Pärit on ta Prantsuse Schveitsist.

Preili Marchand juhtis parajasti laste tähelepanekut sügisese looduse ilu peale, näitas neile, kui maalimisväärt kaunis on mets oma mitmekarvalises ülikonnas ja kui kosutavalt mõjub tema karge tõsidus inimese hingesse. Seal korraga kahvatas noor daam, võpatas tagasi ja asus nagu kaitset otsides või seda pakkudes tütarlapse ja poisikese ümbert kinni. Ta suured mustad silmad vahtisid sügaval jahmatusel mõisa poole — sinnapoole, kust praegu üks hääl kostis, mis tal näis vere soontes tarduma panevat.

«Mu jumal, mis seal on?» karjatas ta.

[1] Lugeda: *Züljett Maršaan.* — *Toim.*

Paruni lapsed vaatasid teineteise otsa ja naeratasid.

«Seal tapetakse kedagi! Appi, appi!»

Ja preili Marchand tahtis jooksu panna, lapsi enese järele rebides.

Kuna väike Kuno preili ehmatuse üle naerma hakkab, tallist tuleva kisa vastu aga näpud kõrva topib, ütleb Ada von Heidegg koolipreilile vaigistades:

«Ärge muretsege, see pole midagi.»

«See pole midagi? Seal karjub ju üks inimene, kellele vist elu kallale kiputakse!»

«Ei, keda karistatakse. See on keegi, kes midagi paha on teinud ja kellele papa laseb vitsu anda.»

«Vitsu? Aga see ei ole ju mitte lapse hääl?»

«Miks peab tal siis lapse hääl olema? . . . Aa soo,» lisab preili Ada juurde, «teie arvate, et ju tavalikult lastele vitsu antakse. Ei, meil saavad ka täiskasvanud vitsu, kui nad paha on teinud.»

Preili Marchand vahib tütarlapsele otsa nagu arvates, et see temaga nalja heidab. Preili von Heidegg aga on üsna tõsine.

«Ja suuri inimesi lüüakse nii, et nad karjuvad — et nad n õ n d a karjuvad?» hüüab prantslanna.

«Jaa, preili Marchand! Mida teie siis arvate? Neid ei lööda ju mitte nalja pärast, vaid neid karistatakse süü eest.»

«Aga kas teil siis kohtuid ei ole?»

«See o n kohus, preili Marchand.»

Välismaalanna vahib tütarlapse peale, kes nii rahulikult kõneleb, ja ta nägu peegeldab arusaamatust, uskmatust ning ikka selgemini esile tikkuvat õudu.

«Preili von Heidegg, kas teie siis ehmatust ei tunne? Kuno, miks sa ei põgene? Kas see kisa siis teie närvisid ei põleta?»

«Preili Marchand,» kostab tütarlaps, «meile ei ole see ju mingi uudis. Meie oleme seda küllalt ennegi kuulnud. Meie peaksime küll mamma tahtmist mööda toas olema, kui tallis inimesi nuheldakse, et meie seda inetut kisa ei kuuleks, aga täna meile sellest ette ei teatatud, mida papa vist unustas. Nüüd aga, preili Marchand, ruttame küll koju!»

Kuid preili Marchand polnud põgenemise peale nii valmis. See üdi küpsetav ja hinge lõhestav valukisa, mis läbi vaikse puiestiku lõikas ja linnud okstelt lendu hirmutas, näis neiu jalad maa külge naelutavat. Ta tõstis ristis käed üles ja hüüdis

paluvalt Ada von Heideggi poole, kes venna eeskujul oma kõrvu kätega hoidis:

«Kas te ei võiks oma isa juurde joosta ja selle inimese eest paluda?»

Ada väristas pead.

«Kuhu te mõtlete, preili Marchand! Papa ei salliks iganes, et lapsed oma nina tema asjusse topivad.»

«Aga mida võiks see inimene siis olla teinud?»

«Taevas teab. Vahest hooletu või laisk või vastane olnud, vahest ka varastanud. Inimesed on ju nii hukas, nagu papa ja valitseja alati ütlevad. Ilma kepita ja vitsata ei saa sugugi läbi. Ja nõnda on lugu igas mõisas, mitte üksi meil, preili Marchand.»

Preili Ada seletas seda vana inimese asjaliku tõsiduse ja rahuga, kuna ta ilusast näost nagu murelik tusk paistis inimeste ilmparanemata halbuse pärast.

Kisa lõpeb korraga. Preili Marchand tõmbab kergemalt hinge. Ta äigab käega oma helevalge otsa üle, millel külm higi seisab. Preili Ada ja Kuno on näpud kõrvust võtnud. Viimane naerab ja ütleb kelkivalt:

«Küll teie aga olete arg, preili Marchand! Vaadake m i n d — kas mul on hirmu? Mitte põrmu. Nojaa, teie olete ju ka naisterahvas!»

«Kuno, sa meeldiksid mulle enam, kui sa sellesarnast kuuldes ka hirmu tunneksid,» vastab õpetajanna rõhutud rinnast.

Nad hakkavad kiiresti mõisa poole sammuma. Kiirustaja on preili Marchand. Ta hoiab laste kätest kinni ja tõmbab neid enesega kaasa. Ta tõttab, kas tahtes või tahtmata, otsekohe sinnapoole, kust hädakarjumine oli kostnud. Nad on aga vaevalt sada sammu edasi jõudnud, kui koolipreili jalg äkitselt peatub ja ta nägu uus kahvatus katab.

«Veel üks õnnetu!» sosistab ta. «Ja — naisterahvas!»

«Lähme ruttu koju, preili Marchand!» hüüab nüüd ka Ada von Heidegg kartlikult, sest koolipreili ehmatus näib talle külge hakkavat.

«Ada, kas siis ka n a i s t e r a h v a i d vitstega pekstakse?» küsivad prantsuse neiu veretuks valgunud huuled.

«Jaa, preili Marchand.»

«Kes neid peksab?»

«Vahimees.»

«Meesterahvas!»

«Jaa.»
«Ja kus teie isa on?»
«Seal juures vist.»
«Vaatab pealt, kui naisterahvast lüüakse? Palja ihu peale lüüakse?»
«Jaa, jaa, jaa!» hüüab Ada-preili kärsitult ja ta maasikpunased huuled lähevad mossi. «Ma ei saa aru, mis siin nii palju on küsida! Papa on ju kohtumõistja ja tema käsul karistatakse süüdlast, olgu see meeste- või naisterahvas.»
«Preili Marchand,» küsib Kuno, kuna ta oma kepikesega rohulatvu ja lillepäid tee kõrval niidab, «kas teile ei meeldi, et pahad inimesed vitsu saavad?»
«Ei, ma ei ole sellega mitte harjunud.»
«Kuidas teie kodus siis pahu inimesi karistatakse?»
«Neilt võetakse mõneks ajaks vabadus, või nad tasuvad oma süüd rahaga.»
«Võetakse vabadus?»
«Jaa, nad pannakse üksikusse tuppa elama, kus nad teistest inimestest on eraldatud.»
«Ei muud midagi?»
Kuna väike Kuno kasteheina päid peksab, on preili Marchand tema õe piha ümbert kinni hakanud.
«Ada,» ütleb ta poolpaluvalt, «kas meie ei võiks neid inimesi näha saada, keda praegu löödi?»
«Näha saada? Mistarvis?»
«Ma tahaksin nendega paar sõna rääkida.»
«Millest siis?»
«Neilt küsida, mis süüd nad on teinud.»
«Seda saame papa või valitseja käest paremini teada.»
«Ada, ma tahaksin nende enestega kõnelda, kolm sõna paljalt!»
Ada von Heidegg kehitas õlgu nagu inimene, kes teisest põrmugi aru ei saa. Siis jäi ta preili kahvatanud näole vahtima ja naeratas. Guvernantidel on enamasti ikka oma pentsikud iseäraldused ja veidrad tujud. Tal oli peaaegu himu seda Juliette Marchand'ile öelda, aga ta sai veel sõna sabast kinni ning tähendas selle asemel:
«Noh, kui see teile just nalja teeb, siis võime neile ju tee peale vastu minna. Aga papa ei tohi meid seejuures mitte näha.»
Nad pöördusid põigiti läbi puiestiku mõisa kaugemate kõrvaliste hoonete poole, kust tee küla poole mööda viis. Pekstava naisterahva kiljumine oli vaheaegu vaikinud, talli poolt ei tulnud enam mingit kahtlast häält. Nad jõudsid puiestikust välja aida ja viinaköögi vahele, kui esimene karistusalune, viieteistkümne-aastane teopoiss, sealt juba mööda oli läinud. Sellevastu lähenes neile talli poolt nuheldud tüdruk. Ta nuuksus kramplikult, pühkis silmi ja lonkas. Preili Marchand, Ada ja Kuno hoidusid aia äärde, suurte remmelgate varju. Kui tüdruk mööda oli minemas, hüüdis teda Ada-preili eesti keeli. Ent Kai ei võtnud seda kuuldavaks, kätega nägu varjates tahtis ta neist mööduda. Kuno aga jooksis ta juurde ja hüüdis karedalt:
«Kuule, sina, preilid tahavad sinuga rääkida!»
Tüdruk vaatas oma nutust tursunud silmadega ümber, ning nähes, et pikk sirge preili hellalt kutsuval ilmel mõne sammu tema poole astus, jäi ta alandlikult seisma.
Ada hakkas prantsuse neiule tõlgiks.
«Koolipreili tahab teada saada, mis paha sa oled teinud, et täna vitsu said.»
«Kubjas lõi mu veriseks, ja ma ütlesin talle «mõrtsukas».»
«Miks kubjas sind lõi?»
«Mu silmad olid natuke kinni läind — olin väga väsind.»
Preili Marchand laskis küsida, kas tal väga raske töö oli olnud. Kai vastas, et ta kaks päeva ja kaks ööd järjest magamata töötanud.
Preili Marchand pigistas käed kramplikult risti ja heitis tüdruku peale niisuguse pilgu, et see nagu koer, kes head inimest aimab, tema juurde jooksis ja ta käist suudles. Preili Marchand ei märganud oma kohmetuses muud teha, kui paitas ta poriseks nutetud põske. Siis lonkas Kulbi Kai küla poole edasi.
Varsti lähenes ülevalt talli poolt hiiglasuur, karuturjaga talupoeg. Ta tõmmu nägu punetas, silmadel olid veripunased punsunud äared ning suu oli ta nii kõvasti kokku litsunud, nagu ei peaks sealt mõnel ajal enam sõnakestki välja tulema.
Seda meest pidasid kolm ootajat tolleks esimeseks pekstuks, kes nii kohutaval viisil oli karjunud, kuna nad eel äraläinud vaimupoissi ep olnud näinud. Ada tundis Võllamäe Päärnat, sest see oli ju toatüdruk Maie vend ja käis vahel mõisas õde vaatamas.
«Päärn, miks sa täna peksa said?» hüüdis tütarlaps heleda häälega.

Noor talupoeg ei peatanud sammu, ei lausunud sõnagi, aga ta heitis tee ääres seisva peene seltskonna peale pilgu, mis preili Marchand'i südame silmapilguks tuksumast seisma pani. Sellest pilgust välkus midagi välja, mille sarnast Juliette'ile veel kunagi inimese-silmast vastu polnud lennanud. Nagu kaitstes ja ühtlasi kaitset otsides hakkas noor neiu Ada ja Kuno ümbert kinni ja kiskus nad tee äärest tagasi.

Tummalt, püstilt, kangelt sammus Võllamäe Päärn nendest mööda.

Mitte asjata ei kutsutud seda meest kangekaelsete kuningaks.

3

HUNTAUGU MIINA.

Hämariku värvid loodepoolsel taevaserval on tuhmiks kahvatanud, mustad pilverünkad katavad viimased kollakad vöödid kinni, sügisene pimedus heidab tihedalt ja rängalt külma niiskuse käes lõdiseva looduse peale. Metsatukad on süsimustad ega kohise, aasadelt tõuseb tõmmu udu ning väetilt vaakudes vilguvad siit ja sealt mõned tulesilmad läbi tumma pimeduse.

Kui Võllamäe Päärn mõisa ligikonnast välja on saanud, muutub ta käik pikaldasemaks. Ta suured tugevad liikmed hakkavad nüüd alles tundma, et neile liiga on tehtud. Nädalane töö ja vitsad pole ka selle hiiglakeha kohta halvava mõjuta jäänud. Ta tunneb seljas hõõguvat, põletavat valu, mis iga jala-astega terve keha üle laguneb, ning külje sees pisteid, mis ta kurgust tasaseid ägamisi välja pigistavad. Särk on tal selja küljes kinni nagu liimitud, ja kust ta käies laheneb, seal tekib tundmus, kui rebitaks tükk nahka ihu küljest lahti. Noormehe suu on kuiv, nii et keel kurgulae külge liitub. Õnneks pole tal hobust ajada — selle viis vaimupoiss juba koju.

Enese eel tee peal näeb Päärn korraga üht inimest seisvat. See näikse teda ootavat. Ligemale jõudes tunneb ta Kulbi Kaie ära. Päärn tahab temast sõna lausumata mööda minna, aga tüdruk asub tema kõrvale ja sammub temaga koos edasi. Ta näikse ootavat, et Päärn hakkab rääkima. Kui seda mitte ei sünni, astuvad nad mõne aja vaikides kõrvuti edasi.

«Pearn,» algab Kai viimaks ja tõmbab poissi kergesti kuuekäisest.

«Mis sa tahad?»

«Ole meheks, Pearn!»

«Mis eest?»

«Et minu eest seisid.»

«Milla ma sinu eest seisin?»

Imelik küsimus. Kai püüab läbi pimediku temale otsa vaadata. Ta näeb, et Päärna kulm on kortsus, nägu tume.

«Kas sa minu eest siis täna ei seist?» küsib ta agraselt[1].

«Ei.»

«Kelle eest siis?»

«Sinu eest mitte.»

«Aga sa ütlesid ju, kui Prits mind lõi —»

«Ütlesin mis ütlesin, seda oleksin muidu koa öeld — sina või mitte sina.»

Päärn hüüab seda nii karedalt, et tüdruku suu jääb kinni. Kai võib ju arvata, et inimene, kes viiskümmend hoopi on saanud, mitte kõige paremas tujus ei saa olla. Seepärast vaikib ta mõne aja. Aga ta vaene süda tunneb siiski nii elavat tänutundmust isiku vastu, kes enda peale tema pärast nii raske nuhtluse on tõmmanud, et ta seda mitte ei suuda avaldamata jätta. Ta näppab teda jälle käisest ja nüüd tugevamini kui enne. Seejuures astub temale poole kehaga tee peale ette.

«Pearn,» ütleb ta poolsosistades, kuna ta kõrge, täidlane rind särgi all nähtavalt tõuseb ja vajub ja kuna ta oma suured läikivad silmad palavalt ta näo külge liidab, «Pearn, sa oled minu üle kuri, et see õnnetus minu pärast sinu peale tuli. Sul on ju õigus. Aga ma ei taht' tänamata olla. Ole meheks, Pearn!» Ja ta hakkab tugeva pigistusega poisi käest kinni.

Päärn uriseb midagi alpusest ja tühjast ajaviitmisest, raputab oma käe lahti, rõhub tüdruku veidi kõrvale ja hakkab nii pikki samme võtma, et Kai talle naljalt järele ei saa.

Nad on aga veel kaunis ligistikku, kui keegi neile tagant järele jõuab. Kai vaatab esimesena ümber ja tunneb tulija ta kogust ära. Päärn näeb teda, kui ta neist mõlemast kiirendatud käigul mööda püüab. Mõlemad mehed vahetavad ühe pilgu ja kummagi käed kisuvad rusikasse. Möödarühkija vahib veel korra tagasi; ta silm viibib pilkamisi enne tüdruku, siis poisi peal, ning keppi vangutades ja vilistades tõttab ta edasi.

See on Kupja-Prits. Läheb külasse laupäeva-õhtut viitma. Läheb kas vanemate poole või Huntaugule.

«Kai,» hüüab Päärn korraga vihaselt, «jää minust ometi kord maha!»

«Miks?»

---

[1] Segaselt. — *Toim.*

«Mis sa ripud siis mu sabas! Mul pole sinuga ju midagi pistmist!»

Tüdruk jääb seisma, nagu oleks talle pähe löödud. Ta vahib laial silmal pahasele mehele järele, ta käsi kobab nagu otsimisi üle hõljuva rinna.

Tummalt, ilma kordagi tagasi vaatamata tõttab Päärna suur kõrge kogu edasi, kuni ta vidusse kaob.

Lähemal teelahkmel jõuab mees kupjale järele; see pöördub aga pahemat kätt Huntaugu poole, kuna Päärn otsekoosi edasi sammub. Tema saun ja Uuetoa[1] talu, mille teomees ta praegu on, pole enam kaugel. —

Huntaugul on rahvas õhtusöögil, kui Prits sisse astub. Tubli vaagen tanguputru aurab valgeks küüritud laual, pütt kaljaga ristitud tilgastanud piima on selle kõrval, ning kordamisi käivad puust lusikad pudru ja piima sisse. Peremees ja perenaine istuvad, tütar, tüdruk ja poiss seisavad püsti, kuna teomees naisega eraldi toa ühes nurgas sama laupäevase roa juures tegutsevad.

Tahmaste seintega kitsik suitsutuba on täis sooja leitsakut, inimeste higihaisu ja hingelõhna ning salalikult imbuvat vingulehka. Tõsiselt vahivad mustavad parred aukliku savipõranda peale alla, laialt ja suureliselt haudub määratu keriseahi nurgas ning leelõukal laulab kilk oma igapäevast viisi.

«Tere koa, siit pere rahvas! Jätku leivale!»

Kupja tervitus võetakse vastu, ilma et keegi söömises vahet peaks. Ta pole nähtavasti nii haruldane külaline, kui et tema tulek kellegi huvi ärataks. Ainult Miina näo üle lendab vähene jumestus, millest aru pole saada, on see meelehea, tusk või veel midagi muud.

Prits seisab natuke aega, kaabu peas, ukse all, vahib aeglaselt ringi, silitab kuue tinanööpe ja tätsab paar korda ühelt jalalt teisele. Siis, kui peremees täie suuga ligemale-astumist on maininud, jalutab ta laisalt või uhkelt — see jääb kahevahele — ahju ääres seisva pingi poole. Alles sinna maha tugedes võtab kübara peast. Siis tõmbab piibu ja kirjutest hilpudest tehtud tubakakoti, mille krookpaela otsi punased topsud ehivad, püksitaskust ja hakkab vanamehe pikaldusega piipu toppima.

---

[1] Autori seletuse järgi hüüti seda talu nii Uuetoa taluks kui ka Uustaluks, millest on tingitud kahesuguse nimetuse esinemine teoses. — *Toim.*

«Noh, Pärtli Prits, mis mõisas koa uudist kuulda?» küsib Huntaugu Mihkel pikema aja järel.

Prits võtab põleva peeru ahjunurgalt, nuuskab tal nina, popsib leegist piibu põlema, sülitab enne veel ja kohendab enda vastamiseks valmis. Tema meelerahu tundub kõigile tehtuna.

«Mis siis suuremat! Eks Oadu reakind juba — — ah soo, see põld jo täna väillas.» Ta vahib seejuures viiliti teomehe poole nurka. «Ääh, mõisas peeti jälle kord natuke kohut.»

«Kelle üle siis?»

«Ääh, kolme üle korraga... Kahele anti va soolastki.»

«Kes nad koa olid?»

Prits tõmbab mitu popsu piipu, enne kui ükskõikselt kostab: «Oja Joani poiss ja va Kulbi Kai...»

«Kulbi Kai? Kas opmann seda's enam ei salli? Hakkab vist juba jumetuks jääma.»

Naerdakse mõistmisi.

«Küllap vist, kes niisuguse peale enam voatab!» kostab kubjas. «Võllamäe Pearn üksi näib ta poole hoidvat — enam kui ta tervisele kasulik oleks.»

Sööjad vaatavad üksteise otsa. Miinal jääb lusikas putru kinni. Ta sõstrakarva silmad vilguvad vargsi rääkija poole, siis peituvad pikkade pruunide ripsmete alla.

«Mis on siis Pearnal Kaiega tegemist?» küsib perenaine.

«Pagan teda teab! Mis poistel heldemeelsete tüdrukutega juhtub tegemist olema! Vähemast seisab teise eest nagu mees naise eest.»

Tekib väike vaheaeg nagu kunagi, kui kuulatajad tajuvad, et jutustaja luiskab, ja kui seda talle ei juleta öelda.

«Aga sa reakisid ju kolmest, kelle üle kohut peetud?» võtab Huntaugu Mihkel jutuotsa jälle üles.

«Kolmest neh!»

«Kes see kolmas siis oli?»

«Võllamäe Pearn... Sai mehike täna õhta viiskümmend soolast!»

«Viiskümmend soolast!»

Sööjatel jäävad lusikad kõigil pudru sisse või suu ette peatuma, kuna nende silmad jutustaja poole pöörduvad. Peretütar Miina nihkub lauast sammukese tagasi; ta nägu on märksa valgem kui muidu.

«Pearn? Mis pattu tema siis tegi?» küsib perenaine, kelle emalik silm tütre nägu on riivanud.

«Vasta hakkas. Eks seda meest juba tunta! Tahtis Kulbi Kaie eest seista, kargas kui koer minu kõrisse kinni, et ma tüdruku rehe taga julgesin unest äratada.»

«Sina muidugi mõisa kohe kaebama!» kohmab Huntaugu teomees nurgast.

«Mis sina's oleks teind?» nähvab Prits vastu. «Kui sulle inime rusikatega kallale kiitsab — kõige teorahva ees — ja sind ära püüab kägistada — mis kubjas ma's veel olen, kui sellega lepin! — Andsin teisele paar sirakat kepiga ja käitasin lepapõesasse...»

Ta hakkab nüüd põhjalikumalt seletama, mis rehe juures täna hommikul sündinud, kuidas riid peale hakanud ja lõppenud ning missugune tagatipp tal õhtul mõisas olnud. Kõik mõistavad, et ta seejuures enda isikut, oma tegemist ja rääkimist mitte kõige halvemast küljest ei valgusta. Iseäranis püüab ta seda lugu, kuidas nad Päärnaga rehe juures rinnuti koos olnud, nõnda kujutada, et tema mehise vahvuse üle keegi kahevahele ei peaks jääma.

Perekond on söömise vaheajal lõpetanud. Mihkel istub pingiotsale külalise juurde, kes talle tubakakotti pakub. Tüdruk hakkab lauda koristama, kuulatab aga ühes poisiga teraselt Pritsu juttu, kuna perenaine midagi kambrisse läheb viima. Miina on toast korraga kadunud, ilma et keegi oleks tähele pannud, millal ta läks, isegi Prits mitte.

Viimane märkab, et peremees pealtkuulajaist ainus on, kes talle õigust annab või anda püüab, mida ta vaheletähendustega, nagu «ja-jah» ja «neh, neh» kinnitab, ja et ta oma poolehoidjaile tänulik oskab olla, siis tõmbab kusagilt taskust väheldase pudeli mõisa puskarit välja ning pistab selle poolsalaja peremehele pihku. Kuid varsti osutub talle, et Miinat enam toas ei ole, ja ta pilgud lähevad rahutuks.

«Noh, perenaine, kuhu siis tütreke jäänd?» küsib ta viimaks, kui ema vilust pimedast kambrist peeruga tuppa tagasi on astunud.

«Kas teda's toas põle?» küsib see vastu.

«Põle enam näha.»

«Tea minagi, kuhu jooksis.»

«Käib ehk vahel koa Uustalul?»

«Tea nüüd tüdrukute asja, kus käivad.»

Pritsu jutulõng on korraga nagu katki lõigatud. Koputab piibu tühjaks; pistab tasku ja jääb enda ette maha vahtima.

Ka teomees on söömise vaheajal lõpetanud ja tõmbab kere nurgas oleva koiku peale maha. Varsti kuulutab vägev norskamine, et väsimus on tast võidu saanud. Naisterahvastel on veel toimetamist; nad käivad sisse ja välja ega pane enam peremehe ja külalise juttu tähele.

Kui Prits mõne aja kortsus kulmul on vaikinud, kangutab Mihkel pudeli pealt prundikese ära ja pakub riista, mille kaelast puhastamata piirituse vänge lõhn tõuseb, kupjale.

«Eks hakka peale!»

«Hakka ise!»

Joovad siis kordamisi lonksu.

«Noh, kas mõisas koa uutest seadustest midagi on kuulda?» küsib Huntaugu peremees, et juttu jälle joonde seada.

«Ei midagi,» kohmab Prits vastumeelselt.

«Või ikke veel kõik vagune! Sa taevake, kui kaua neid seadusi tehakse! Milla juba hakati reakima, et tehakse ja tehakse, ja pärast jälle, et juba valmis, juba tulekul, juba kuulutakse välja! Või ikke veel ei kõppu ega kappu!»

«Usu nüüd taluinimeste lori.»

«Kas siis opmann mõnda sõna põle pilland?»

«Või meie, sundijad, tohime siis välja plärada, mis mõisas teatakse,» kostab Kupja-Prits iseteadliku muigutusega.

«Noh, mulle võiksid ikke sõnakese kõrva õhata. Lähen mina siis niisukeste asjadega turule võih.»

«Sinule?» vastab Prits kulme tõstes. «Mispärast sa mulle parem oled kui teised? Oma sõprust põle sa mulle veel näidand. See peab ikke juba mees olema, kellega ma salajuttu hakkan puhuma.»

«Kas mina's mees ei ole?»

«Põle sa seda veel näidand. Soa oma lapsestki jägu...»

Huntaugu peremees märkab, kuhu külaline sihib, mis tal südames pakitseb. «Ah soo,» naeratab, «sa reagid meie Miinast? Kas su asjad temaga siis juba selged on?»

«Kust nad selgeks said, kui eest ära joostakse, kui aga nägu näitan!»

«Ära joostakse? Miina oli ju praegu veel siin...» Mihkel vaatab toas ringi ja teeskleb imekspanekut. «Noh, küll tuleb varsti, ega ta kaugele läind.»

Prits sülitab ja toetab küünarnukid ristis kätel põlvede peale.

«Või see täna esimest korda on, et ta mu eest ära jooseb,»

algab ta pahasel pominal. «See mood on tal ju alati. Ma ei mõista, mis tal minu vastu peaks olema? Põle ma ju kõige viimane meeste seast. Kas ma põle ausa ameti peal, mida iga hilpharaka kätte ei usta? Võin oasta või poari pärast aidamees olla — härra ja opmann on minuga enam rahul kui ühegi teise sundijaga; võin koa igatahes kõige parema talukoha vallas soada — nimetan muudkui, ja käes ongi.»

«Usun, vennas, usun! Ää nüüd tühja nii pahanda...»

Aga valge peaga noormees urab tasakesi edasi: «Sinule võiksin koa ennem head kui paha teha. Istud ju kaua küll siin liivahunniku otsas ja kasvatad karuohakaid. Mis viiepäevakoht see sul on? Mõnel kahe- ja kolmepäeva-mehel rohkem salves ja laudas, kui sul kõige paremal oastal! Sõnake minu suust opmannile või parunile, ja sul on koht käes, mis mehe tööd koa tasub... Võiksin sulle ju siis koa koduväiks tulla — poega sul põle, ja minu vanal kaks veel kodus... Kas nii või nii — igapidi soaksime kaupa.»

«Miks ei soaks,» ütleb Huntaugu vana mõttes.

«Aga ei soa siiski!» muigatab Prits mõrudalt.

«Kudas ei soa! Kas ma sulle põle öeld: tee tüdrukuga asi tahedaks, ja mina ütlen kohe oamen.»

«Tee tahedaks, tee tahedaks!» osatab Prits. «Aga tee siis tahedaks, kui teine ligigi ei anna! Eks ma ole talle juba tähendusi teind, aga siis reagitakse «liiast noorusest», tahetakse veel «kasvada» ja naerdakse viimaks nagu rumalale poisikesele näkku ning pistetakse jooksu.»

«Tütarlapse koerust nüüd!»

«Aga vanemad peavad koerusest jägu soama!»

Mihkel popsib mõtlikult kustunud piipu, keerab siis kolu pealt ära ja tilgutab varrest õli maha.

«Ainust last vägise sundima hakata — see koa nii veider,» mõmiseb ta viimaks. «Olen eidega juba reakind ja aru pidand — arvab teine, et võiks ehk veel oasta või paar majas olla... Tee siis naistega!»

Perenaise nimetamine näib Kupja-Pritsu tuju veelgi halvendavat.

«Ja-jah, see sinu eit! See näikse minu peale koa kõõrdi vahtivat. Ma ei mõista, mis ma temale olen teind.»

«Ää nüüd rumalat juttu aja, Prits,» tõreleb Mihkel. «Tema vahib sinu peale nagu iga poisi peale, kes ta kallist tütart tahaksid ära viia. Eks naisi tunta!»

«Kas ta selle Uuetoa veankaela peale mitte teisiti ei voata kui minu peale?» küsib Prits luuraval pilgul. «Ja kas Miinake ise mitte liig sagedaste Uuetoal külas ei käi? ... Kuule, Huntaugu, pane minu sõna tähele: selle nadikaelaga sul õnne ei ole! Opmann ega härra ei sallí teda silma otsas. Aagrehi juures on vitsad tema jaoks ammu juba valmis — tal tuleb aagrehi vahet enam käia kui küla ja mõisa vahet.»

«Kuule, Prits,» püüab Mihkel teda vaigistada, «sinu meel läheb taga hapumaks, nii et vist parem oleks, kui suu jälle seks teeksid. Siis ajame m õ i s t l i k k u juttu.» Ja Mihkel tõmbab lonksu pealt ning pakub pudelit kupjale, see aga tõrjub tagasi ja tähendab vahedalt:

«Mõistlik jutt oleks see, kui mulle võiksid öelda, mis mul on loota.»

«Minu poolt aina head,» kinnitab peremees. «Mis oleks, kui veel natuke ootaksid?»

«Mistarvis?»

«Noh, juba selle tarvis, et mina ja ema tüdrukule meele soaksime pähe panna.»

«Tahate seda siis teha?»

«Minu käsi selle peale.»

Nad andsid teineteisele kätt. Lepingu kinnituseks jõid siis mõlemad pudelist. Et majalised üksteise järel jälle tuppa kogunesid, siis tuli seega Pritsu õrnasisulisele jutule lõpp. Ta viitles veel mõne aja, nähtavasti Miina tagasitulekut oodates; kui see aga ikka veel viibis, jättis mees jumalaga ja läks. Ütles veel vanemate poole Pärtlile minevat. —

Uuetoa saunas peeti vaheajal teistviisi laupäeva-õhtut.

Ahi oli peatselt küdenud, suurem suits ukse kaudu välja läinud. Tõmmusinakas vingupilv ulatas veel ainult hurtsiku poole kõrguseni maha. Hagude hõõguvate raagude seas visisesid ahjus veel mõned vettinud kännud karmu ajavate tukkidena. Peale punaka kuma, mis ahjust paistis, ei valgustanud pisikest viletsat hurtsikut mingi tuli.

Ahju suu ees istub kaks inimest: teomees Päärn ja tema vana ema. Päärn kükitab madalal järil, selg ahjupaiste poole, ema istub tema kõrval puupakul. Päärna veriseks pekstud mustav ja sinav selg on paljas, ema võiab seda viina sisse kastetud takutopiga.

«Pojuke, pojuke, küll nad on sind lõhkund!» sosistab vanake taoti, kuna ta käsi hellalt üle paatunud verevorpide käib

ja ta kustunud silmist mõni soe pisar viina sekka poja ihule langeb. «Ütle, Pearnake, kas on väga valus?»

«Annab juba tagasi. Tean, et hea tohter oled.»

«Aga siis, kui ta sind rahkis — kas siis valutas?»

«Seda ma ei tund. Mu hing oli nii täis, et midagi ei tund.»

«Justkui mu kadund Rein!» sosistab eit. «Reagid nagu su isagi, kui ta aagrehi juurest tuli ja ma ahju suu ees ta selga võidsin nagu nüüd sinul. Kas mäletad, Pearn, isa ütles koa: «Kui ma kõhuli pingi peale heitsin ja soldati vitsakimp mu seljas tantsima hakkas, siis põles mu hinges niisuke viha, et mu silmade ees kõik oli veripunane ja ma midagi ei tund, nii kui oleks mind viheldud» ... Ja siiski oli poolsurnd, kui koju jõudis.»

«Mäletan, ema, mäletan,» ümiseb Päärn ja ta käsi kahmab iseenese peast karvustades kinni. «Ja kas tead, ema, mispeale ma mõtlesin, kui ta mind lööma hakkas? Mõtlesin isa peale ... Tea isegi, kudas ta mulle meelde tuli.»

«Sa oled tema poeg, sellest su õnnetused tulevadki. See viha, mis tema peale ikka tuli, kui keegi midagi tegi, mis tema meelest liig oli, see ei anna ka sinu hingele rahu. Selle viha eest, mis sind kas või kuradile sunnib vastu hakkama, said mõisalt juba poisikesepõlves keretäisi ja ikka veel põle sa targemaks soand. Ka su isa ei soand targemaks; ennem kui alla andis, laskis enese surnuks peksta.»

Jaa, see on kurb mälestus, mida nad seal praegu arutavad. On kolm aastat mööda, kui Võllamäe peremees Rein Rüütel haagikohtuniku juures vastuhakkamise ja löömise süü pärast kaheksakümmend hoopi sai, mille tagajärjel ta põdema hakkas, kuni suri.

Süütegu ise sündis ühel talvisel õhtul. Vallas valitses rõugetaud. Võllamäe talus olid teomees ja perepoeg mõlemad haiged. Seepärast oli peremees ise läinud metsast heinu tooma. Tuisk oli teed hange ajanud, nii et Rein pimeda kätte jäi. Kuna ta ühe käega koormat hoiab ja teisega hobust õigel teel püüab pidada, kuuldub selja tagant aisakellade helin. Rein katsub teed pooleks teha, et saksa või «antvärki», kes järel tuleb, tarviliku viisakusega mööda lasta. Aga sedamaid tunneb ta, kuidas koorem hakkab kalduma; vist on teine reejalas juba kraavikaldast või hangeveerest üle sattumas ning koorem võib iga silmapilk kukkuda. Seepärast peatab ta hobust. Selja

tagant kajavad aga sedamaid karedad hüüded: «Tee lahti, mees, tee lahti!»

«Tee on lahti,» vastab Rein.

«Eest ära, lurjus! Kas sa ei näe, et saks sõidab!» Ja hobused aetakse Reinule peaaegu selga.

«Saks võib koorma kõrvalt mööda sõita!» hüüab mees vastu.

«Jaan, anna kuradile piitsa!» kajab seepeale vahutav vihahüüe saanist kutsarile, ning juba vihiseb viimase piits Reinul kõrvade ümber. Üks hoop riivab Reinu silma nii, et see tuld lööb.

Valu paiskab mehe südame nii meeletut viha täis, et ta oma piitsaga pimesi paar hoopi vastu annab. Saanis karjatab keegi — Rein ei tea, kas kutsar või parun. Alles pärast kuuleb, et ta oma härrat löönud. Lähemal pilgul lendab saksa saan, mille ees hobused veidi peruks on saanud, koormast mööda, sest tee ongi lahti, aga talupoja koorem kukub ümber, sest regi on teelt kõrvale sattunud.

«Kes see lurjus oli?» kuuleb Rein veel saanist parun Heideggi hüüet, mispeale kutsar kostab, et see vist Võllamäe Rein olnud.

Saksale vastuhakkamise ja saksa löömise süü eest läheb Võllamäe peremees haagikohtuniku ette ja saab seal nuhtluse, mis ta haua äärele viib. Ta on suur ja tugev mees, aga juba vana, kehajõud tööst kurnatud, tervis halvast toidust ja varematest hoopidest nõrgendatud. Ta hakkab kiduma ja põdema, kuni surmale suigub.

Ent mitte ainult vilkelt süttiva viha polnud poeg isalt pärinud, vaid veel paar omadust, mida talupojas tol ajal vähe salliti ja mis said õnnetustele ning äpardustele ikka teiseks ja kolmandaks põhjuseks. Need ebavoorused olid kangekaelne jonn oma õiguse tagaajamisel, kui nad teadsid enestele olevat ülekohut tehtud, ja võitmatu seesmine sund vastasele sõnu öelda, mis hästi pihta käivad ja seepärast kahekordselt haavavad. Neil mõlemal puudus tulus võime teravat nalja- või kibedat pilkesõna kurku neelata või keele alla peita. Et niisugused «sündind veankaelad» hästi roomata ega kintsu kaapida ei mõista, on ainult loomulik. Ja seegi oli nende õnnetus.

Näiteks poleks Võllamäe Reinul mitte vaja olnud surra, kui ta päeval pärast öösist riidu oleks mõisa läinud ja parunilt põlvitades oma süüd andeks palunud. Ka oleks ta võinud vanduda, et ta ainult härra hobuseid või kõige pahemal puhul

tema kutsarit tahtnud lüüa. Parun poleks teda vahest mitte lausa karistamata jätnud, aga ta poleks teda haagikohtuniku juurde saatnud, vaid talle ehk mõisa tallis poole vähema nuhtluse lasknud anda: Või kui ta süü siiski haagikohtuniku tasuda oleks jätnud, siis oleks ta oma kaebekirjas julgesti pehmendatud nuhtlust soovitanud. Igatahes: Rein oleks ellu jäänud.

Mida teeb aga toosama Võllamäe Rein? Ta kutsutakse talitaja kaudu mõisa. Parun tahab teada saada, kas see tõesti Rein oli, kes talle eile õhtul teel vastu hakkas ja teda lõi. Kutsar võis pimedas eksida.

Reinu silm on peaaegu kinni paistetanud, härra põsel märkab ta väikest punast jutti. Niipea kui härra Reinu silma näeb, teab ta, et tal õige süüalusega tegemist on.

«Või sina oledki see eilne teeröövel!» kukub ta kohe kärkima.

Rein vastu: «Ei mina ole, aulik parunihärra!»

«Ära valeta! Su silm näitab ju, et oled.»

«Mu silm näitab, et ise olin röövlite käes!»

Vaene Rein, kas sul seda oli tarvis öelda! Kas sa ei võinud oma keelt selle vastusega parem kõhtu neelata!

Mehe saatusekell on löönud. Seotud kätega viiakse ta haagikohtuniku juurde ja kirjutatakse talle seal kaheksakümmend punast paragrahvi ta kuuekümne-aastase patuse keha peale.

Ta jääb raskesti haigeks, toibub mõne aja pärast vähe, kiratseb aga tasakesi edasi põdeda, kuni aasta pärast vagusi mulda poeb.

Kahju, et nii vähestele surmatunnil aega jääb järelejääjaile häid õpetusi anda. Seda sünnib enamasti aina luuletatud juttudes. Ka Võllamäe Reinul polnud seks mahti. Vikatimees kiirustas väga taga. Ja ometi oleks seda õpetust nii tarvis olnud. Oma pojale oleks ta pidanud ütlema: Painuta oma turja, talitse oma keelt, lepi ülekohtuga, kui sul vägevatega on tegemist. Vihastada võid üksnes omasuguste üle. — Rein aga ei öelnud seda, vaid sosistas, kui ta kustuv silm poja peale langes, ainult veel: «Poeg, nad võtsid mu elu!»

Ja kuna poeg isa viimasest õpetusest ilma jäi, pole imeks panna, et ta nüüd ise hakkab lollusi tegema. Esimese suurema teeb juba siis ära, kui isa külm keha veel koduse katuse all puhkab.

Päärn valvab teiste seas terve öö uinunud isa juures. Ta istub tummalt surnu peatsis ja vahib ainiti tema vahakarva näo,

ta aukus silmade ja sinise suu peale. Ta kare käsi puhkab taoti isa hallidel juustel, taoti libiseb silitades neist sügavatest vagudest üle, mis mure, töö ja vanadus väsinud teekäija palgele on kündnud. Hommikul tõuseb ta istmelt ja kaob majast. Keegi ei tea, kuhu ta on läinud.

Päärn läheb mõisa. Mis sinna? Oma esimest suuremat rumalust tegema.

Nõuab parunihärra jutule. Lastakse ka ette.

«Noh, Päärn, mis sul siis südame peal on?»

«Tulin parunihärrale teada andma, et mu isa eile õhtul suri.»

«Võllamäe Rein? Soo, soo! — Noh, suurt kahju mul temast just ei ole, oli va vastane krants.»

«Parunihärra, ta oli minu i s a!»

«Noh, oleksid võind omale ka mõistlikuma valida.»

Päärn on valge näost, ta käed värisevad.

«Minu isa ütles surres, et parunihärra ja aagrehihärra tema elu on võtnud.»

Parun Heidegg on temaga kõneldes talle selja pööranud ning aknast välja vahtinud. Nüüd kähvab äkitselt ümber, kui oleks teda tagant hammustatud.

«Soo, või sinu isa ütles —? Noh, siis oli ta surres seesama hunt mis eluajalgi. Oma keretäie oli ta seega ausasti ära teenind.»

«Parunihärra!» möirgab korraga Päärn, nagu oleks teda tuliste pihtidega pitsitatud.

Nüüd alles vaatab parun Heidegg terasemalt mehe peale. Mis ta selle näost loeb, peab iseäralik olema, sest ta põrkab kahvatades tagasi, nihkudes ühe tugitooli taha, ja ta käsi kahmab kirjutuslaua poole, kus hõbedane kell seisab. Seda kõigest väest helistades karjub ta nii, et mõis kajab: «Tohver! Tohver!»

Toapoiss ilmub. Ta jääb küsivalt parunihärra otsa vahtima. See vaatab talupoja peale. Päärn seisab liikumatult keset tuba.

Parun tõmbab käega üle habeme. Ta näo üle jookseb tõmmu puna kuni juuste juurteni.

«Ei midagi . . . Mul on sind pärast vaja,» ütleb ta viimaks toapoisile. Ja kui see teeb minekut, lisab valjult juurde: «Ka sina võid minna, Päärn! Meie räägime sest asjast teine kord edasi . . .»

Päärn astub toapoisiga ühes välja.

Loll temp on tehtud.

Parun Heidegg ei anna talupojale iganes andeks, et ta teda on kartnud — nii kartnud, et ta sellest häbi on tundnud. Parun Heidegg annab nii mõnegi väikese süü andeks, kui teda mõistetakse paluda, aga kui keegi kangust näitab ja kui see kangus nii kaugele läheb, et parun Heidegg oma rahu kaotab, et parun Heidegg koguni kardab, siis — siis on asi halb.

Vaevalt on Võllamäe peremees maetud, kui lese ja poja käest koht ära võetakse. Parunihärral on Võllamäe talu tarvis sündsam peremees kui Päärn Rüütel. Väänkaelad ja vastased krantsid ei kõlba peremeesteks . . .

«Hea küll, ema,» ütleb Päärn oma hämaraist mõtteist ärgates, «soab sestki mearimisest! Ehk annad mulle nüid ka puhta särgi — vana on natukene kore.» Ja jalaga lükkab ta ahju ees maas olevat verist särki.

Sel silmapilgul nagiseb uks, läheb lahti ja üks naisterahvas, suurrätik ümber, astub sisse. Ta esimene vaade langeb ahju paistel istuva poolalasti mehe ning selle mustava selja peale ja suust lipsab tal ehmatusehüüe. Nagu nõutult jääb ta ukse juurde seisma.

Ema ja poeg on ümber vaadanud.

«Näe, Huntaugu Miina!» ütleb esimene.

Ere puna tungib Päärnale põske. Tal on häbi — mitte sellest, et ta ihu on paljas, vaid sellest, mis Miina ta ihu peal näeb.

«Ema, anna nüid särk kord juba siia!» hüüab ta pahaselt, kuna ta selga tüdruku eest püüab peita.

Kuid viimane astub ruttu ligemale, hakkab mõlema käega poisi õlgadest kinni, kummardab ja vaatleb tumma ahastusega timukatööd, mida siin inimese ihu kallal on tehtud.

«Pearn,» ütleb ta kugistava häälega, «küll nad on sind purend!»

«Ei või kurta, töö on puhas,» naeratab Päärn. «Aga kust sina's tead?»

Tüdruk ei vasta. Päärn tunneb asevastust oma seljal: kaks palavat piiska kukub sinna.

«Ema, too särk seie!»

Varsti on Päärnal puhas särk seljas. Ema paneb rinna eest preesi kinni. Tükil ajal ei lausu ükski musta ega valget.

Kui Päärn viimaks söandab külalise peale vaadata — ta tunneb ikka veel päris lapselikku häbi —, on viimase nägu muutunud. Miina silmas ei ole enam pisaraid, ta näos mitte

enam seda kaastundmust, mis ta häälest praegu veel värises, ta hoidub nagu võõralt eemale.

«Ma küsisin, kes sulle minu asjast reakis?» ütleb Päärn, et midagi öelda.

«Pärtli Prits.»

«Jah, ma nägin, ta läks teie poole.»

«Niisuke lihunik!» sõimab ema.

«Mis ta siis vestis?» pärib Päärn edasi.

«Ühte ja teist,» kostab tüdruk lühidalt.

«Tõtt või valet?»

Miina rätik on õlgadele vajunud. Ta pruunid silmad vahivad tõsiselt ja kalgilt üle Päärna ahjutulde.

«Kes nüid täpilt teab, mis tõsi, mis vale oli! Aga valelik reagib vahel koa tõtt,» vastab ta.

«Mis sinul siis korraga on?» küsib eit, kellele Miina muutunud ilme teadlikuks on saanud. «Teed ju, kui oleksid pahane.»

Tüdruk näib enesega salaja võitlevat. Viimaks tõstab pead, astub otsustava sammu järil istuva Päärna poole ja kopsab:

«Prits reakis, et sa täna Kulbi Kaie pärast peksa olla soand.»

«Sain.»

«Ta ütles, sul olla miski sõprus Kaiega.»

«Eks ta öeld koa, et Kaiega külasse tulin?»

«Seda ma ei mäleta, aga ta ütles, et sa Kaie eest nii oled seist, et raginal tema kallale oled läind.»

«Siis ta reakis esimest korda elus nii palju tõtt, et valet on ainult pool... Ma läksin ta kallale alles siis, kui ta mind oli löönd.»

«Miks ta sind siis lõi?»

«Sellepärast, et ma Kaie eest seisin.»

«Miks sa siis seisid ta eest?»

«Sellepärast, et ta midagi kurja ei teind, kui Prits ta pea veriseks lõi.»

«Kas see siis sinu asi oli?»

«Ei, aga kui sinu pea veriseks lüiakse ja keski su eest seisab, siis on vist hea küll — mis?»

Miina vaikis, nagu mõtleks küsimuse üle järele. Siis nihkus Päärnale veel ligemale, ta silmas lõi midagi lõkkele.

«Sellepärast üksi, Pearn? — Kui ma teaksin, et sellepärast üksi? ... Aga sa ütled, et — et —»

«Mis ma ütlen?»

«Et sa Kaiega koos...»

«Mis sest? Prits käib sinul tihtipealegi võersil! Võib olla, et täna olid kosjaviinadki taskus.»

Miina vaikis ja pööras näo ära. Vägisi kippus talle midagi kibedat silma.

«Kuulge, lapsed,» ütles saunaema, kui ta mõlema vaidlust natuke aega, kentsakalt suud muigutades, pealt oli kuulanud. «Minu arust ei ole teil asja ees, teist taga üksteisega nägeleda. Kõik paljas lapselik kadedus! Kui te teineteisele loodud olete, siis soate kokku, olgu tosin Kaie ja Pritsu teie vahel mustaks kassiks.»

«Ma tahan aga teada soada, kuda Pärtli Prits tohtis öelda, et Pearn Kaie eest seist nagu mees naise eest ja miks Pearn Kaiega koos külasse tuli, nagu ta ise ütleb.» Miina ütles seda pooltrotslikult, poolpaluvalt, kuna tal ikka veel nutuvõru suu ümber seisis.

«Ja mina tahan teada soada,» vastas Päärn heasüdamliku osatamisega, «mis see Kupja-Prits iga laupäe-õhta Huntaugul kuukab, kui Miinal temaga midagi tegemist ei ole!»

«Sa tead väga hästi, et mul põle temaga midagi tegemist.»

«Ja sina niisama hästi, et mul põle Kaiega midagi tegemist!»

Ema lööb naerdes käed kokku mõlema kempleva oina üle, kellest kumbki järele ei taha anda, ja hüüab: «Pearn, võrukael, seleta siis ometi ära, kus ja kuda sa Kaiega teel kokku said? Et sul selle tüdrukuga midagi matti põle, seda võin arvata. Nagu ma oma poega ei tunneks!»

Päärn jutustabki siis lühidalt, kuidas Kai teda teel oli oodanud, selle eest tänada tahtes, et ta tema eest hommikul rehel oli seisnud. Tema, Päärn, öelnud aga, et tal tema tänu vaja ei olevat, ning püüdnud tast lahti saada. Seal jõudnud Kupja-Prits neile järele ja tema, Päärn, arvanud kohe, et kui see mees Huntaugule läheb, küll ta seal siis kõik, mis ta hommikul ja praegu on näinud, pahupidi pöörab ning Huntaugu rahvale oma vastasest jubedaid asju luiskab.

Miinal näis nagu kivi rinnalt langevat. Juba istus ta Päärna lähedale paku peale ja piidles talle kahetsemisi kõrvalt näkku. Ta uskus seda meest. Päärna sõna, et lugu nii ei olevat, vaigistas teda täiesti. «Arvasin seda isegi,» ümises ta enam enesele kui teistele ning naeratas.

«Aga tulid mind siiski usutama,» tähendas Päärn ja pööras oma tõmmu, kergelt rõugearmilise näo, mille üle praegu aga nagu päikesepaiste välgatas, tüdruku poole. «Nüüd kuuluta aga koa, kuda Pritsu käbarad Huntaugul käivad. Vanamees pidada ju kõvasti nõu tulevast opmanni-isandat väimeheks võtta.»

«Noo-noh, enne pean mina ta meheks võtma,» vastas Miina ja ta häälel oli helkjas kõla.

«Või nüid selle järele küsitakse! Kas Huntaugul haopinust rohtu ei soa? ... Ja kas Prits pole viks poiss või mis? Mõisavanemad rahul, moona küll, et naist-last toita, või kui Huntaugu vana tahab, palub härralt talle suurema ja parema koha ning see võtab Pritsu koduväiks. Kõik läheb nagu lep'se reega!»

«Aga kui mina ei taha?»

«Sinu tahtmine nüid midagi maksab!»

«Küll ta maksab! Ema koa minu poolt. See sallib Pritsu nagu koer luuavart. Ütleb iga kord, kui teist näeb: Näe, va salakoi tuleb jälle!»

Päärn ohkab, toetab oma suure mustja pea käe najale ja vastab: «Mis see kõik aitab! Toadi käes ikke jäme ots.»

«No ega ta mind ometi vägise hakka sundima!» hüüab Miina trotsliku kulmutõstega. «Sest saadik, kui Mari mehel, peetakse ja hüitakse mind ju ainumaks lapseks, ja ma tahaksin näha soada, kuda nad seda ainumat last sunnivad põlatud mehele minema!»

«Noh, siis tuleb keegi teine ja viib su ära!»

«Miks?»

«Sellepärast, et mina praegu kellegi naisevõtja ei ole. Olen väeti saunamees, kel ema toita, teomees, kel peretütrele midagi põle pakkuda. Mõisnikuga asi ka nii rikkis, et isakohta tagasi või muud teist koa loota ei ole. Ja ega sinu toat mind vastast hunti, keda mõis ei salli, koduväiks julge võttagi, kui ta viimati tahakski. Näed isegi, lood on kurvad.»

Miina põsed, talutüdruku kohta haruldased õrnad, lõid Päärna põhjendatud kartusest hoolimata elavalt kuumendama. Juba paljas teadmine, et Päärn, nagu osutus, kosjamõtet üldse peas veeretas, elustas ja õnnestas nähtavasti noort neidu.

Need kaks inimeselast polnud teineteisele nimelt kunagi otsekohese sõnaga öelnud, mis lootused neil vastastikku teine-

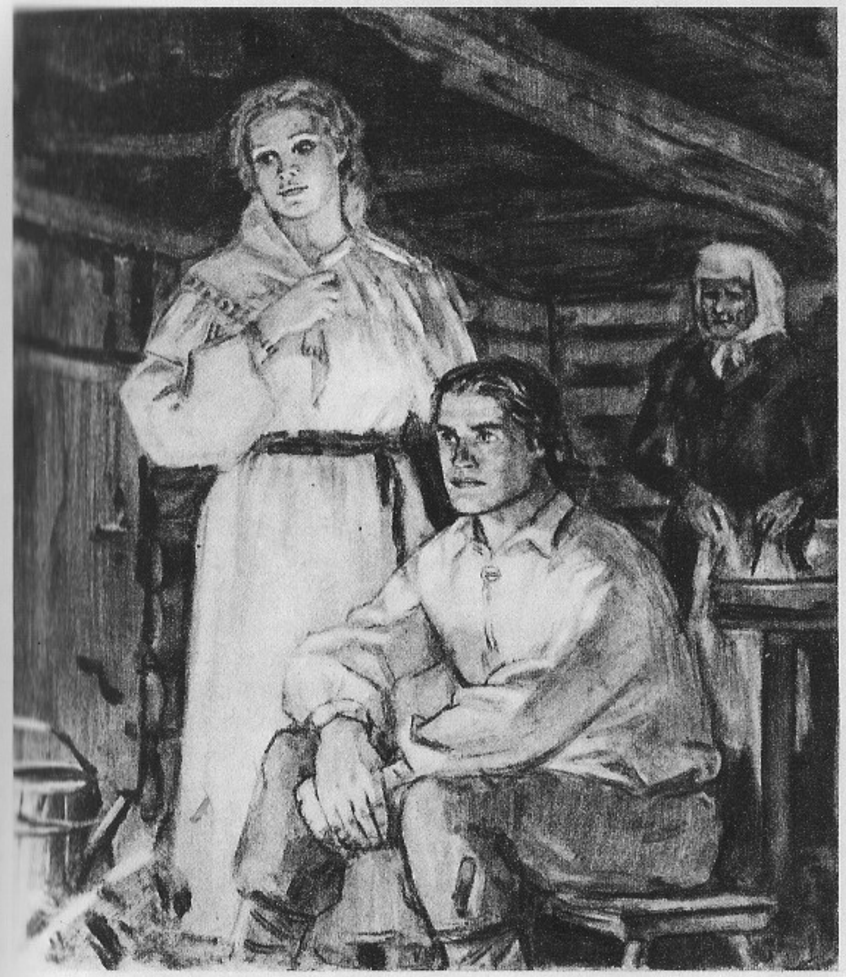

Juba paljas teadmine, et Päärn kosjamõtet üldse peas veeretas, elustas ja õnnestas noort neiut.

teise kohta on, veel vähem oli kumbki sõna «armastus» suhu võtnud. Kui ühe küla lapsed tundsid nad teineteist nii kaua, kui kummagi mälestus tagasi ulatus — Päärn Miinat juba pea ta sündimisest saadik, sest ta oli temast kuus aastat vanem. Selle vanadusvahe pärast polnud neil õrnemas eas muidugi suuremat läbikäimist ega sõbrustamist olnud, lugu muutus aga, kui lapsest vanem plika ja viimaks leeriealine tüdruk oli sirgunud. Kummagi teadmata ja tahtmata, iseenesest, sigines neile tundmus südamesse ja teadvus pähe, et neid mingi asi ühendab, et nad teineteist tarvitsevad, et neil on teineteise kohta nii õigusi kui kohuseid. Nende meelest oli nagu enesestmõistetav, et nad kokku püüdsid saada, et üks teise saatusest osa võttis, et üks teadma pidi, mis teine tegi. Selle olukorra põhjustest ei andnud nad iseenesele ega vastastikku teineteisele mingit aru. Nende meelest oli lihtsalt, kui peaks see nii olema ega võiks teisiti ollagi.

Alles viimasel ajal oli kumbki iseendas selgusele jõudnud, et nende suhetel mingi tagajärg, mingi lõpp peaks olema, ilma milleta neil õiget otstarvet ei tundunud olevat. See mõte oli neile pähe tekkinud, kui Miinale noormehi hakkas lähenema, kellest teada oli, et nad naist otsivad, ja kui inimesed Päärnalt ikka sagedamini hakkasid küsima, millal ta kosjatee jalge alla võtab. Nüüd teadsid korraga mõlemad, mis neil teha, kuigi nad seda teineteisele selge sõnaga ei ilmutanud. Alles täna õhtul, mil kiivus nende meeli erutas, kus neile kartus südamesse lõi, et nende ühendusel ka muu lõpp võiks olla kui see, mida nad loomulikuks ja soovitavaks pidasid — alles praegu oli noormehe suust sõnu kukkunud, mis otsekohe eesmärgi poole sihtisid. Kentsakas oli ainult, et Päärna kosi sellega algas, et ta ütles, ta ei v õ i v a t kosida. Ta loetles mõrsjale takistusi, mis nende paariminekut k e e l a v a t.

Kuid Miina poleks armastav naine olnud, kui ta neid takistusi ilmvõitmatuks oleks pidanud. Ei, tal olid kohe võimalused käepärast, kuidas neist üle saada.

«Kuule, Pearn,» algas ta pentsiku tõsiduse ja kindlusega, kui ta esimesest hakkamatusest oli üle saanud ja üürike aega, peiu ema kätt pihus hoides, järele mõelnud. «Minu esimene töö olgu, et ma selle Pärtli Pritsu Huntaugult ära hurjutan. Ma raputan ta enesest lahti. Ma vihastan ta nii ära, et ta meile enam nägugi ei näita, et ta mind vihkama hakkab nagu ussi aia all.»

«Kuda sa seda tahad teha?»
«See olgu minu mure.»
«Ja siis?»
«Noh, siis ei ole ka minu isal temaga enam asja.»
«Aga ega see mind veel naisevõtjaks tee! See ei muretse mulle veel kohta kätte, kuhu naise võiksin viia.»
«Kas sa siis Huntaugule koduväiks ei taha tulla?» küsis Miina naerdes ja punastades.
«Jah, kui võetaks! Aga kui sa Pritsu ära hurjutad, siis põle sellega veel öeldud, et tema asemele muid ei tule, kes su vanamehele enam hakkavad kui mina.»
«Võid julge olla, et ma neile kõigile ust näitan.»
«Siis näitab sulle vanamees ehk midagi, mis veel kibedam. Sa teed ju, nagu oleks valitsus Huntaugul sinu käes.»
Miina pea läks püsti. «No seda võin sulle öelda, Pearn: mind sundida ei soa keegi! Ennem lasen enese tükkideks raiuda, kui mehele lähen, kelle poole veri ei tõmma! Ennem joosen metsa ja jäängi sinna!»
Noormehe suu ümber mängleb vilkeks õnnelik naeratus, siis aga laskub ta pea jälle murelikult norgu. Kuid nüüd tuleb ema o m a nõuannetega.
«Sa arvad, Pearn, et Huntaugu Mihkel sinust enam lugu peaks, kui peremees oleksid, ja muretsed, et sulle kohta ei anta. Kas tead, meie Mai võiks ehk sinu heaks mõisas midagi teha. Ta on viks tüdruk, proua on temaga väga rahul — mis siis, kui ta prouat paluks, et see paruniga reagiks? Ja kui sa siis veel ise paruni palvele läheksid...?»
«Küsisin ju täna paruni käest isa kohta tagasi — ta lisas mulle selle eest kümme hoopi juurde!... Kui veel lähen paluma, soan ehk uue keretäie.»
«Aga kui proua sinu eest palub?»
«Nagu meie parunit ei tuntaks! Nagu see mees naiste palvetest midagi peaks!»
«Aga noor parun tulla varsti tagasi ja mõis minna tema kätte.»
«Reagitakse küll. Aga mis sest? Enne kui vana oma ostetud uude mõisa läheb, õpetab noorele ära, kes ta vallas lambad, kes oinad. Ää arva, et noor on tui, kui vana oli kull. Ja eks opmann jää ju noorele nõuandjaks ja silmaselgitajaks!»
«Aga kuule, Pearn!» tuli Miina elavalt vahele, «meie isa reagib, nagu igal pool reagitakse, et uus seadus või uued

vakuroamatud tulla, et talupoeg on mõisa alt prii ja et orjus kaotatakse ära ja et igaüks võib moad soada, niipalju kui tahab. Ja minev pühapäe öeld Sepa Ants Mahtrast — tead ju, on va kirjatundja mees ja talitaja koa —, Sepa Ants öeld Juuru kirikukõrtsis, et uus seadus juba valmis ollagi, aga saksad pidada seda veel salajas. Keiser olla oma käe juba ammugi alla teind.»
Päärn ohkas. Pahem käsi lihkus tal seliti üle särgi all hõõguvate ristluude. «Tean küll, et seda reagitakse. Aga seda reagitakse juba nii kaua, kui mina elan. Rahval on raske elada, mõisaorjus käib üle jõu — teate isegi, et uppuja heameelega tahaks kuival olla. Mis inimesed igatsevad, sellest ütlevad siis varsti, et tulebki... Jumal teab, kas neil juttudel jalgu all on, ja kuigi on — mis ma sest kasu soan, kui uus seadus paarikümne oasta pärast tuleb? Mis saks ei taha, see ei tule.»
Ema ja Miina tahtsid midagi vastata, aga saunauks läks korraga lahti ja Uuetoa talu noor peremees astus sisse. Ta näis murelikus ärevuses olevat ja astus kohe, kui lühidalt oli teretanud, oma teomehe juurde.
«Mis nad kuradid siis sinuga täna on teind?»
«Eks poiss reakind.»
«Reakis muidugi, aga ma ei taht peaaegu uskuda! Kas neil prohvustel on paremat teomeest terves vallas, kui sina oled? Ja sihukesegi naha võtavad maha!... Jumala eest, kui see salakoi, see Pritsu-krae, praegu mu käes oleks, ma lööks ta laiaks kui konna!»
«Tasa, tasa, Jüri!» naeratas teomees. «Kui Pritsusse puuduksid, põeksid varsti samasugust selga kui minagi.»
Jüri aga pani veel täie suuga kurja ja sattus nii vihasesse ärevusse, et näost üsna punaseks tõmbus.
Jüri ja Päärn ei seisnud teineteisega mitte peremehe ja sulase jalal, vaid nad olid vanad sõbrad ja kaugelt sugulasedki. Ka nende vanemad elasid põlises sõpruses ja läbikäimises. Pealegi oli Jüril nõu Päärna õde Maie, mõisa toatüdrukut, lähemal ajal Uuetoa perenaiseks kosida. Kui Päärnale isa surma järel kohta edasi ei antud, võttis Uuetoa Peeter, Jüri isa, ta oma teomeheks ja asetas ta ühes emaga oma sauna. Muidugi elas Päärn selle sõpruse tõttu paremini kui mõnigi muu teomees võõra peremehe juures ja leivakotist leidis ta ikka midagi, mida teistel igatahes ei olnud. Jüri isa oli juba vana, seepärast oli ta talu mõisniku loaga tänavu kevadel poja

kätte andnud. Et aga emagi oli elatanud, siis sai noore perenaise puudumine majas iga päevaga tunduvamaks.

Kuna Jüri ja Päärn tänast peksuasja ja muid mõisa olusid edasi arutasid, mille juures noor peremees sõbrale juhtunud õnnetuse pärast ühest ärevustuhinast teise sattus ning Kupja-Pritsu ja kogu mõisa peale tuld ning tõrva sajatas, hakkas Huntaugu Miina minekut tegema.

«Kuule, Miina,» hüüdis Uuetoa peremees talle järele, «kui sa nüüd sellele valge peaga nuuskurile, kes nii tihti Huntaugule kooditab, mitte ei näita, kuhu puusepp on augu seina sisse jätt, siis ma sind enam tüdrukuks ei peagi! See on ju paljas nahk mehe kõrval! Seda peaks va Huntaugu koa ära nägema.»

«Küll ma ta sauna kuumaks kütan,» naeris noor tüdruk paljutähendaval käeviipel.

Ent Miina poleks võinud aimata, et see saunakütmine nii pea tuleb. Vaevalt on ta Uuetoa krundist välja küla tänavale jõudnud ja seal sada sammu edasi kõndinud, kui kusagilt teeäärse aia najalt üks inimesekogu lahkneb ja temale põiki teele ette astub. Pimeduses ei tunne Miina teda ära ja tahab temast ruttu mööduda, kuid ta käest hakatakse tugevasti kinni ja Pärtli Pritsu hääl ütleb:

«No-noh, või nii uhkesti tahetakse mööda vehkida! Ehk jätkub minu vaesekese jäuks laupäe õhtu koa poar sõna!»

«Mis sa must siis tahad?»

«Eks tahaks koa teada soada, kuda «haige» käsi käib. Käisid teda jo voatamas ja vist koa rohitsemas.»

On muidugi rumalus, et Prits südames pakitsevat kosjajuttu selle pilkega algab, seega on ta asja kohe hakatusest peale ära rikkunud. Ja nõnda hammustabki neiu:

«Käisin kus käisin — tegin mis tegin: on mul vaja s i n u l e sest aru anda!»

«Noh, nii võerad me jo ei ole, et sa mulle ei võiks vastata.»

«Nii tuttavad põle me taas mitte, et sul õigus oleks küsida, kus ma käin ja mis ma teen, ja mul oleks hea meel, kui me teineteisele täiesti võeraks jääksime.»

Prits hammustab endale huulde. Kui nii pime ei oleks, siis näeks Miina, kuidas ta näost halliks tõmbub. Aga tal on nähtavasti püüe rahulikuks ning leplikuks jääda, ja ta küsib:

«Mis sul siis täna on? Oled vist pahema jalaga sängist tõust? Kas ma paha pärast küsin. Tead jo, mis mõtted ja

nõud mul on. Kas see mulle siis ükskõik võib olla, et sa teistega sõbrustad ja minule ligigi ei anna.»

Miina hakkab tigedalt naerma. «Mõtted ja nõud! Mis mõtted ja nõud need siis õieti on?»

«Seda küsi oma isa käest. See teab kõik. Ja tema tahtmine on, et sa minu poole hoiad, ja mitte iga jooksiku ja tuulelallaja poole, kellest eluilmas naise võtjat ega naise toitjat ei saa.»

Ka selle sõnaga oli Prits ettevaatamata; ta kallas ainult õli tulde, kui ta meest laimas, kellele ta täna nii suurt ülekohut oli teinud ja keda armastav neiu nagu meeste eeskujuks pidas. Miina käsi tuksatas, nagu tahaks ta teotajale suu peale lüüa, näis aga paremaks arvavat temale oma põlgust vagusamal, ent seda mõjuvamal kombel tunduvaks teha.

«Kas tead, Prits,» ütles ta isepärase põletava poolnaeruga, milles poiss ta teravaid hambaid salvamisi aimas välgatavat, «niisukesi poissa, nagu sina oled, läheb tosin naela peale! Sinusugune ei maksa jo selle mehe porist jalavarvast ära, keda sa hulguseks sõimad! Mis sa tundsid koa, kui ta su täna hommiku nagu takutopi rehe reastasse tõstis ja siis lepapõesasse paiskas? Sina ajad nina püsti, et sa mõisa kubjas oled, ja sõimad teist jooksikuks, et ta teomees on! Kas tead, Prits, seda teist peab igaüks meheks, sind mitte keegi! . . . Ja mina pidada isa käest küsima, mis mõtted ja nõud sul minuga on? Kui sa kosija oled, siis ütle enne minule oma mõtted ja nõud — ära karda, et ma su ilma vastuseta jätan!»

«Mis vastuse sa mulle siis annaks?»

«Tahad seda kuulda soada?»

«Jaa.»

«Ma ütleks sulle: ära raiska oma aega ega kuluta oma taldu asjata Huntaugule lonkides! Mina ei salli sind. Võid oma mõtete ja nõudega mujal õnne katsuda!»

«Miina!»

«Mis veel?»

«Ää tee, et kahetsed, mis praegu suust välja ajasid!»

«Ei, ma kahetsen üksi, et ma sulle seda juba varem ei öeld!»

«Ja mina keelan sulle ära veel jalga Uuetoa sauna tõstmast!»

«Sina? — Uist!»

«Mina jah! Sest mul on sinu isa käest sõna, et sa minu

omaks soad. Ja kui sa heaga ei taha, siis teame koa, kuda vastaseid plikasid s u n n i t a k s e.»

«Sunnitakse? Sina tahad mind sundida?» hüüdis Miina ja astus poisile nii lähedale, et ta tuline hingeõhk temale vastu nägu käis. «Kas tead, Prits, kui sa nüüd veel oma koibi Huntaugul näitad, siis ässitan Muri su peale! Sina võid Kulbi Kaiele kosja minna, Huntaugu Miinale sa ei kõlba!»

Kõigest kehast värisedes, näost lõkendades pöördus tüdruk minema, enne kui Prits parajat vastust suutis leida. Ta tõttas lendaval sammul edasi ja oli noormehe silmist varsti kadunud. Aga ta kuulis, kuidas see talle rämedal häälel järele hüüdis:

«Sa pead mind veel tundma õppima, tüdruk!»

4

TULEVANE HÄRRA.

Parun Heideggi perekond oli päeva täis rõõmlikku ärevust mööda saatnud, enne kui videviku ajal suur neljahobuse-tõld, üleni porine, trepi ette veeres. Tema lähenemisest oli väle tallipoiss, kes puiestiku ääres vahil oli seisnud, juba viis minutit varem teate toonud, nii et kirjuid laternaid suurel trepirõdul, mis vanikute, kirjute lipukeste ja kodus maalitud vapikestega oli ehitud, veel enne jõuti põlema panna, kui tõld treppi saabus. Enne veel, kui toapoiss tõllaust täiesti sai avada, kajas trepilt kallile tulnukale paljuhääleline «tere tulemast» vastu, kuna sama sõna ka päratu suurelt transparendilt, mis rõdult härrasmajja viivale uksele oli kinnitatud, kirjute tuletähtedega alla rõõmsate inimeste peale vaatas.

Tõllauks avanes ning väledalt ja tiredalt ilmus esile sale, vilajas noormees pikas pruunis reisimantlis. Ta oli trepi vähestest astmetest paari hüppega üle ja seisis lähemal pilgul keset käte ja rindade, suude ja põskede metsa. Nad tahtsid teda kaisutuste ja suudlustega peaaegu lämmatada.

«Poeg, vend, Herbert, meie Herbert!» kajasid valjud ja poolvaljud, hõiskavad ja liigutatud hüüded läbisegi. Ainult vähe aega lasti seda rõõmutoojat trepil ja rõdul seda kirjut ja kumavat ehestikku imestada, mille hell armastus tema auks oli valmistanud, siis viidi ta, sest et vilu tuul puhus ja vihma hakkas sadama, võidurõõmul heledasti valgustatud, mõnusa soojusega varustatud tubastesse ruumidesse.

Vähemasti veerand tundi vältas, enne kui noor parun selles küsimise- ja pärimisemarus, mis kuuest suust korraga ta peale paiskus, mahti sai üldse huuli kõnelemiseks avada. Ja kui see talle viimaks võimaldus, oli ta esimene sõna kõikide suureks naeruks:

«Kas teil süüa on? Mu kõht on tühi kui hundil!»

Oo, selle eest oli hoolt kantud! Ruttu läks käsk laua katmiseks, ja kui vana, juba veidi kõverate säärtega väike Tohver oma vesihalli nudipea ukse vahelt sisse pistis ja teatas, et kõik on valmis, kanti külaline pea kätel söögituppa.

Seal põles mugav tuli kaminas, helevalgelt kaetud laud raske hõbeda, vana portselani ja kristalliga vaatas tulnule nii meelitavalt vastu ning toast hõljus see isevärki kodune lõhn läbi, millest ta nii kaua ilma oli olnud, mille ta aga kohe ära tundis, kui jala üle läve tõstis.

Nad polnud ooteärevuses peaaegu terve päeva midagi söönud, sellepärast asusid nüüd kõik, kuna see lõuna- ega õhtusöök ep olnud, lauda ja sõid, sest et esimene rõõmutuhin möödas oli, külalise auks ja eneste terviseks õnnistatud isuga. Seejuures kõneldi enam silmade kui suuga. Emaliku õrnusega viibis paruniproua muidu nii uhke ja külm pilk poja ilusal mehisel näol, ja kui Herbert ikka jälle tormiliselt ta kätt suudles, vajutas ta selle käe iga kord nagu õnnistades noormehe tõmmuruuge pea peale. Parun jälle tõstis taoti oma pikki halle vurrusid, mida ta ikka tegi, kui ta oli millegagi iseäranis rahul või millegi üle uhke. Herberti vanema õe, kuueteistkümne-aastase Adelheidi peen, pisut kõrk nägu avaldas kõigepealt uudishimu; neiu silm oli venna suu küljes kinni, oodates, mis Herbert oma pikast teekonnast ja välismaa elust huvitavat jutustab. Ada, Kuno ja kaheteistkümne-aastane Raimund pusklesid tüki aega istmete pärast, sest igaüks tahtis vennale ligemal istuda; võit jäi Adale ja Raimundile, mispeale Kuno nutma hakkas ja seega veel paremini eesmärgile jõudis, sest nüüd võttis Herbert ta oma põlvele, süües ühe käega.

Vaitla mõisa tulevane härra oli kodus! See sõnum lagunes praegu vist mõisa kaugemate eluhooneteni laiali. Parun Herbert Heidegg oli kaks aastat Saksamaal viibinud, seal ühes suures, eeskujulikus mõisas tegelikku põllutööd õppides, kuna ta enne seda Tartu ülikoolis paar aastat poliitilist ökonoomiat oli kuulanud. Kuni lähema jüripäevani võis ta tarkuse korjamise vaevast puhata; siis aga pidi ta valitsuse Vaitlas täielikult enda peale võtma, sest vana parun läks ühte hiljuti Ida-Harjumaal ostetud mõisa, mille ta odavasti oli omandanud, mis aga endise omaniku kaudu sedavõrd hooletusse oli sattunud, et ainult nii tubli ja vali põllumees, nagu parun Rüdiger Heidegg ise, võis loota seal peatsemalt tarvilikku korda jalale seada. Paruni kolmas mõis, mitte kaugel siinsest, oli ühe saksa

valitseja hoolel. Herbertile Vaitlasse abiks ja vilunud toeks pidi senine opmann Vinter jääma.

«Ja nüüd öelge, mu kallid, mis on teil kodus ka uudist?» küsis parun Herbert, kui ta oma nälja oli kustutanud ja enam mahti leidis oma õdesid-vendasid lähemalt silmitsema hakata. «Pagana pihta, olete teie aga kõik suureks kasvanud!» hüüdis ta enne veel, kui ta oma küsimuse peale vastuse sai.

«Iseäranis mina,» tähendas Adelheid ja ajas oma pika sihvaka keha täiele pikkusele.

«Mina ka! Mina ka!» hüüdsid seepeale Ada, Raimund ja Kuno läbisegi ning igaüks näitas püsti tõustes vennale oma pikkust, kusjuures kõik kolm seda kavalust tarvitasid, et varvastel seisid.

Herbert naeris oma karge, kõlava häälega.

«Aga teie pidite mulle ju koduseid uudiseid jutustama?» küsis ta.

«Kas sa ei sooviks parem tunnikest puhata?» ruttas paruniproua murelikult vahele. «Sa oled vististi väga väsinud.»

Kuid Herbert suudles mamma näpuotsi ja kostis, et talle õnneliku ärevuse pärast und ometi silma ei tuleks, kuigi teekond väsitav küllalt olnud. Ta paluvat ainult luba riideid vahetada, siis tahtvat kogu pika õhtu oma armsatega mööda saata, et öösel seda magusamini puhata.

Herbert läks oma tuppa, mis juba paari nädala eest proua käsul suure hoolega oli korrale seatud. Ka siin teretas teda see nii tuttav kodune lõhn, millel on omaduseks mälestusi äratada ja korraga tervet endist elu üllataval selgusel vaimusilma ette moondada. Herbertil oli korraga kõik meeles, kuidas ta siin toas oli elanud, mis siin oli sündinud, mida ta siin oli teinud ja mõelnud, nagu oleks see kõik alles viimaseil päevil olnud. Toa sisseseade oli kõik nii hoitud, nagu see oli olnud noil aastail, mil Herbert kodus üliõpilasena oma vaba aega oli nautinud.

Vana Tohver ruttas noort parunit nagu toonagi ümmardama. Viimane oli nii heas tujus, et ta üsna seltsimehelik-sõbralikult toapoisi käekäigu järele küsis. Tohver tänas õnnest punastades ja avaldas oma poolt rõõmu noore härra tagasijõudmise üle. Kõik teenijad ja kogu vald oodanud noort parunit õiglase igatsusega.

«Aa! Kas siis minust nii palju head loodetakse?» naeratas Herbert, pesuvaagna juures seepi kätele hõõrudes.

«Muidugi,» vastas Tohver elavalt, «loodetakse saada heldet härrat.»

«Aa? Kas siis praegune härra helde ei ole?»

Tohver oli kitsikuses, aga või siis niisugune «riivitud» toapoisihing kitsikusse kinni jääb.

«Miks mitte, parunihärra, aga inimesed on inimesed: kui neil hea on, siis tahavad veel paremat saada. Millal on teenija ja talupoeg oma eluga rahul?»

«Mis nad minust siis iseäranis loodavad?» küsis Herbert, enne kui vett näole tõstis.

Tohver kehitas kentsakalt ühte ja siis teist suunurka. «Jah, parunihärra, kui mina seda kõik teaksin, ja kui nad seda ise õieti teaksid! Kaks sõna on mul meeles, mis suust suhu käivad ja mida Ants Aadule, Mats Mihklile järele räägib, need on: «uued seadused» ja «kergendused».»

«Uued seadused — kergendused,» kordas parun Herbert Heidegg, kuna ta peene valge lõuendirätiga nägu kuivatas. «Jaa, jaa — justkui Saksamaalgi! Uusi seadusi — kergendusi nõuab ka seal igaüks ja keegi ei mõtle selle peale, et need, kellelt nad kergendusi nõuavad, oma kergused käest ära peavad andma... Kas ehk sinagi, vana hea Tohver, kergendusi soovid?»

«Ei, parunihärra, seks olen liig kõrges ametis.»

«Ainus inimene, kellelt ka rahulolekut kuulen!» naeris Herbert. «Aga ega sa head jootraha ei põlga?»

«Ei, parunihärra, nii rasket pattu ei suuda ma oma hinge peale võtta!»

Selle naljaga oli vana kaval Tohver endale «kergenduse» kättegi muretsenud — seda teadis ta väga hästi. Noor parun viitis, kui ta tujus oli, selle vana ausa teenijaga, kes juba kolmkümmend aastat Heideggisid oli ümmardanud, juttu ajades ja naljatades heameelega aega, ning just Tohvri peaomadus, ta alaline lõbus meel, paelus teda. Jootraha, mille Tohver sai, polnud tolle aja määralt mitte just suur, aga need paar sõna, millega ta selle saamiseks suud oli kulutanud, olid ikkagi ausasti makstud. Nõtke, graatsiline kummardus, mille ta juurde lisas, sihtis juba tuleviku poole...

Parun Herbert leidis perekonna täiel arvul pidulikult valgustatud saalis eest. Lapsed võtsid ta uuel rõõmuhool vastu ja viisid ta ühele tugitoolile, mille ümber igaüks endale tooli või tabureti tõi. Paruniproua istus suurel, kirsikarva sametiga

riietatud sohval, kuna parun aeglaselt, käed selja peal, mööda triibulist põrandakangast piki saali edasi-tagasi jalutas.

«Ja nüüd siis kraamige oma kodused uudised välja!» hüüdis Herbert, kuna ta väikese Kuno jälle oma põlvele upitas. «Sina, Adelheid, võid peale hakata. Kirjutada, sa paha laps, mulle suurt ei viitsinud, vahest olid kellegi muuga elavamas kirjavahetuses kui oma vaese vennaga.»

«Ma vihkan kirjutamist nagu papagi,» naeris vanem preili, «ja mind ei huvita praegu muud midagi kui tants. Sellest sulle aga kirjutada — kui asjata!»

«Miks asjata?»

«Sest et sa ise vist tantsulõbu rohkem maitsesid kui mina, kes ma sellega alles hakatust tohtisin teha.»

«Sa eksid, õeke, ma pole Saksamaal mitte palju tantsinud, ei ka muud lõbu maitsnud, ma tegin t ö ö d.»

«Tööd?»

Adelheid heitis poolhämmastunud, pool-umbuskliku pilgu venna peale. Vana parun aga astus poja juurde, pani mõlemad käed ta õlgadele ja ütles soojalt:

«See tunnistus, mille tõe kohta mul kahtlust ei ole, rõõmustab mind, poeg! Sul on varstigi mahti näidata, mis vilja su töö kannab. Mul ei ole midagi selle vastu, et noor inimene oma elu maitseb, aga ta ei tohi tööd mitte silmast kaotada, iseäranis, kui ajad nii keeruliseks on minemas kui praegu. Meie peame nüüd tõesti ise tööd hakkama tegema, mitmekordse hoole ja jõuga, muidu tuleb meile kitsikus kätte.»

«Ma tean, papa, mida sa mõtled,» ütles Herbert isa kätt põse vastu surudes. «Kuid sellest kõneleme lähemalt, kui kahekesi oleme. Mind huvitavad uuendused, mis siin vaheajal lõpule on jõudnud, üliväga.»

Jutt läks nüüd naiste kätte, kes oma «uudistega» ilmusid. Kõnelejad olid Adelheid ja Ada. Paruniproua heitis ainult siin ja seal mõne seletava või täiendava sõna sekka. Kõik, millest räägiti, käis muidugi ainult lähema ja kaugema ümbruse aristokraatlikkude ja «literaatlikkude» perekondade kohta. Sündimised ja suremised, kihlused ja laulatused, kõiksugu muud õnnelikud ja õnnetud juhtumised mängisid neis arutustes peaosa, ja igast asjast avaldas võõrsilt tulnud noormees, kelle elujuured ju siinse seltskonna mullas kasvasid, elavat osavõttu.

«Kas tead, Herbert, meil on ka uus guvernant!» hüüdis Kuno korraga.

«Soo? Kuhu siis see vana hea preili Ritter jäi?»

«Läks mehele,» vastas Raimund. «Ta elab nüüd Tallinnas.»

«Ja uus — kust see tuli?»

«Peterburist.»

«Ega ometi venelanna?»

«Ei, prantslanna. Onu Stackelberg soovitas teda meile. Ta oli enne kindral Davõdovi juures.»

«Noor või vana?»

«Noor.»

«Hea või tige?»

«Ta on ju alles teist nädalat siin.»

«Kas sest siis kohe aru ei saa?» naeris Herbert. «Ta on teile ju ometi mõned tunnid andnud.»

«Ta on hea,» otsustas nüüd Raimund.

«Aga ta on mõnes suhtes nii imelik,» lisas Ada mõttes juurde, «nii teist viisi, kui preili Ritter oli.»

«Millises suhtes siis?»

«Ta ei küsi meilt näiteks ainult seda, mis raamatutes seisab, mis ta meile õppida annab, vaid pärib ühte ja teist teada, millest raamatutes midagi ei ole... Ta näitab aknast välja puude ja loomade ja inimeste peale, ja küsib siis, mis aga meelde tuleb, ja meie peame vastama.»

«Kas see siis raske on?»

«Ei. Aga preili Marchand seletab neid asju siis ikka teisiti, kui meie talle vastame. Tema leiab enamasti, et meie vastused õiged ei ole.»

«Ja kui te õieti ei vasta, kas ta siis pahandab?»

«Ei iialgi,» ruttas Raimund vahele. «Preili Marchand ei pahanda ühestki vastusest, olgu see kui võõriti tahes. Ta seletab iga kord pikalt ja laialt ära, miks see ja see asi nii on, ja mitte nii.»

«Aga talle ei näi meil mitte hästi meeldivat,» ütles Ada. «Miks nii?»

«Ta oli juba kaks päeva haige. Ja mispärast? Ehmatas, kui inimesed karjusid, kellele tallis vitsu anti.»

«Laps, niisuguseist asjust ei räägita mitte,» ütles paruniproua. «Kui ma ei eksi, on preili Marchand natuke põdura tervisega,» lisas ta Herberti poole juurde.

«Ei, mamma, preili Marchand ehmatas,» kinnitas Ada. «Kuno ja mina nägime seda, sest meie olime temaga puiestikus. Ta värises kõigest kehast ja hakkas appi hüüdma, sest ta ei teadnud, mis see oli. Ta ütles meile ka, ta ei olla niisuguste sündmustega harjunud.»

Noore paruni otsaesisele ilmus kerge pilv. «Miks teie siis sel ajal väljas olite?»

«Jalutasime puiestikus.»

«Ega teadnud, mis tallis sündis?»

«Ei... Aga preili Marchand oleks ju karjumist ka tuppa kuulnud, sest need inimesed...»

«Ada, ma ütlesin sulle, et sa pead vaikima!» lõikas paruniproua Heidegg lause pooleks.

Parun Herbert püüdis jutule lõbusamat pööret anda ja küsis seepärast ruttu: «Kas preili Marchand on ilus või inetu?»

Vastaja oli Raimund, ja jälle käis ta otsus preili Marchandi heaks.

«Ta on ilus, Herbert,» ütles poiss peaaegu vaimustusega. «Tal on nii ilusad mustad silmad ja sinised juuksed...»

«Sinised juuksed!» Kuno ja Ada hakkasid suure häälega naerma, kuna Adelheid oma kirsspunaseid huuli kärsutas.

«Jaa, sinised juuksed,» kinnitas Raimund, kelle pikergune kahvatu nägu sügavtõsiseks jäi, kuna ta silmad mõtlikult venna otsa vaatasid. «Kui päikese või tule valgus preili Marchandi juuste peale paistab, siis on nad sinised, muidu aga mustad. Kui sa seda näed, Herbert, siis ütled ise, et mul on õigus.»

«Rumalus! Kõik rumalus!» hüüdis preili Adelheid ja kõpsis kärsitult jalga vastu põrandat. «Preili Marchand on guvernant nagu kõik teised — mitte targem, mitte rumalam — mitte ilusam, mitte inetum, küll aga palju tujukam kui vana hea preili Ritter oli.»

«Ja nüüd küllalt preili Marchandist, lapsed,» kuuldus paruniproua Heideggi külm, terav hääl. «Ma ei armasta mitte, et teenivatest inimestest nii palju räägitakse, selleks pole nad meile küllalt tähtsad. Ma usun, lapsed, meil on paremaidki jutuaineid.»

Paruniproua soovi mööda räägiti mõni aeg muist asjust kui «teenivatest inimestest», siis aga kaldus jutt kogemata jälle niisuguste peale. Kuno oli koolihärra Gottlieb Lustigi nime nimetanud, ja Herbert küsis, kas see kena mehike veel oma ametis püsib ja kuidas ta käsi käib. Härra Lustig oli nimelt üks neist algupärastest inimestest, kelle paljas nimi paneb

huuled naeratama. Tõendati, et ta, õppetunnid välja arvatud, kolmel päeval ainult kolm sõna räägib, öösel prillidega magab ja und näeb ainult lilledest ja rohtudest. Ta oli nimelt kirglik taimeteadlane, ehk ta küll ülikoolis oli usuteadust õppinud. Vist juba seitsmendat, kaheksandat aastat pidas ta parun Heideggi majas koduõpetaja ametit.

«Oo, härra Lustigi käsi käib hästi!» hüüdis Kuno. «Ta õpetab nüüd preili Marchandile eesti keelt.»

Adelheid ja Ada hakkasid naerma.

«Mis, teie prantslanna õpib eesti keelt?» küsis noor parun.

«Jaa,» kinnitas Kuno, venna ja õe naermisest pahanedes. «Ma ise kuulsin, kuidas preili Marchand härra Lustigi käest küsis, mis olla eesti keeli: «Kuidas su käsi käib?» Härra Lustig ütles seda, aga kui preili Marchand veel teist korda küsis, siis ei vastanud härra Lustig enam, vaid kirjutas sõnad talle paberi peale ja ise pani ruttu minema.»

Herbert naeratas. «Sellest tunnen onu Lustigi ära! Aga mis otstarbeks õpib siis preili Marchand eesti keelt?»

«Ta armastab nähtavasti keeli õppida,» seletas Raimund tõsiselt. «Ta oskab peale prantsuse keele veel saksa ja itaalia keelt ning on Peterburis lühikese ajaga ka üsna palju vene keelt õppinud... Eesti keelt ei õpeta temale mitte üksi härra Lustig, vaid ka Tohver ja Mai. Preili Marchand oskab eesti keeli juba «tere hommikust», «tere lõunast» ja «tere õhtust» öelda.»

«Teie prantslanna on ju siis päris imeloom!» naljatas Herbert, kuna ta Kunot põlvel kiigutas. «Aga nüüd, lapsed, tulge minuga kaasa! Tohver on vist juba minu reisipaunad mu tuppa kandnud. Ma tõin teile välismaalt kõigile midagi kaasa. Mis papale ja mammale määratud, selle toome siia. Läki minu tuppa!»

Üldine rõõmukisa tõusis, tormati hüpates ja näseldes venna kallale ja veeti ta hurraahüüetel saalist. Õnnelikul, liigutatud naeratusel vaatasid vanemad õitsvale, elurõõmsale salgale järele. Tõesti, nad võisid öelda, taevas oli nende abielu õnnistanud, nende perekondlik õnn oli täielik. Nagu selle tundmuse sunnil lähenes parun Heidegg abikaasale, võttis ta käe, suudles seda ning siis suudles ta ka tema põske ja otsaesist.

5

JULIETTE MARCHAND.

Parun Herbert Heidegg nägi härra Gottlieb Lustigit ja preili Juliette Marchandi õhtulauas. Ta raputas õpetajal kui oma vanal tuttaval, kes paar minutit enne prantslannat tuppa astus, sõbralikult kätt ja oli talle mõnda naljatavat küsimust esitamas, kui preili Marchand ukse vahele ilmus. Mõlemad härrad, kes ukse ees seisid, astusid veidi kõrvale. Noor parun tutvustas ennast koolipreiliga sedamaid ise — üliviisakalt, aga vilult, nagu tema kui majahärra poja seisupaik seda «teeniva inimese» suhtes nõudis. Tema ees seisis umbes kahekümne nelja aastane täidlase pikkusega sale naine lihtsas tõmmupruunis kodukleidis, mis ta valgele peenele näole veelgi kahvatuma jume andis; iseäranis neiu kaunis kõrge, kaunilt võlvitud otsaesine kumendas sügavmustade juuste raamist nagu tükk helevalget marmorit välja. Kuid ukse-esine polnud küllalt valgustatud ja teretus oli liiga lühike ja pealiskaudne, kui et Herbert prantslanna välimusest sel vilkel täidlast pilti oleks võinud saada.

Preili Marchand kummardas kergelt proua ja härra poole ning võttis vagusi temale määratud paigas, Ada ja Kuno vahel, istet, kuna koolihärra Lustig tema pahemal käel, Kuno ja Raimundi vahel, istus. Need paigad olid laua alumisel poolel. Üleval istus vana parun laua otsas, proua tema paremal käel ning Herbert ja Adelheid mamma vastas. Niihästi härra Lustig kui ka preili Marchand olid parun Herberti kaugemad vastasistujad. Lauda valgustasid heledasti kaks suurt paljuharulist hõbedast küünlalühtrit.

Alles siin, täielikumal valgustusel, võis noor parun uue koolipreili nägu selgemalt näha, ja kui ta selle poole, keset jutuvestmist ema ja isaga, esimese tutvuneva pilgu saatis, jäi sõna tal suus seisatama ja ta silm võõra naisterahva näole pea-

tuma; ta lõpetas oma lause alles siis, kui vana parun selle lõpetamist talle meelde oli tuletanud. Nüüd hakkas Herbert sagedamini võõra daami poole vaatama, kuna ta jutt sedavõrd kasinamaks ja teiste kuulamine hooletumaks sai.

Herbertil oli ühe isepärase tundmusega tegemist. Ta hingest kerkis küsimus: Kus oled sa seda nägu juba näinud? Ta vaatas uuesti neiu peale ja pidi kostma, et see nägu talle võõras on. Aga kui ta siis jälle vaatas ja silmad ruttu mujale pööras, et järele mõelda, pöördus tundmus, et ta seda nägu juba ennem on näinud, seda tungivamalt tagasi. See imelik mäng kordus mitut ja mitut puhku. Herbert meeliskles, kas preili Marchandil vahest kogemata mõne tema tuttavaga sarnasust ei ole. Ta ei leidnud ühtegi, kelle kohta see oletus oleks võinud käia. Või oli ta seda või selle sarnast nägu kusagil pildi peal näinud? Aga kus? Asjata murdis ta sellegi üle pead. Ja kui ta siis uuesti prantslanna nägu proovis, imetses ta oma eksitust, sest see nägu oli talle tundmata, täiesti tundmata...

Raimundi otsuse Juliette Marchandi välimusest leidis Herbert õige olevat: neiu oli ilus. Ta oli aga veel enam, palju enam kui seda, mida kutsutakse ilusaks. Ilus tavalise määra järgi ta nii ei olnudki, kui seda, mis ta näole teatud defineerimatu mõnu andis, mis kõige suuremal kaunidusel võib puududa. See mõnu tuli nähtavale igas peapööramises, silmavaatamises, suuliigutamises, ses kombes ja taotsuses, kuidas ta istus, kätt tõstis või rääkis... Ja Raimundil oli ka õigus, et tal on ilusad silmad ja sinakad juuksed. Need olid tõesti haruldaselt kaunid mustad silmad, mis nagu kaks imelampi seda tõsist, alabastervalget nägu valgustasid, ja tule paistel oli neiu juustel tõesti tuntav tõmmusinakas läik.

Noorele parunile tekkis põue korraga tungiv soov preili Marchandiga mõnda sõna vahetada, et tema häält kuulda. Ta ootas kärsitusega, kuni tähelepandav takt vanemate vastu, kes temaga kõnelesid, nii kaugele on täidetud, et «teenivaid inimesi» jutust osavõtmisele võiks tõmmata. Selleks oli vaja, et kõnelus härraste eneste seas rohkemat aega oleks kestnud ja et pikem vaheaeg oleks saabunud. See silmapilk jõudiski viimaks kätte. Aga et oma seesmisest tungist mitte märku anda, tarvitas Herbert kaudset teed: ta pöördus oma esimese küsimusega Gottlieb Lustigi poole.

See väheldane, suure peaga, alati vaikiv härra juhtis oma suured läikivad prilliklaasid, mille taga pisukesed silmad peitusid, mille värvingut ükski ei tundnud, tähelepanelikult noore paruni poole ja vastas selle pealiskaudse küsimuse võimalikult väheste sõnadega ära, et siis jälle oma taldriku peale maha vaadata. Herbert tegi viisakuse pärast veel teise küsimusega katset, ja kui ta sellele jälle niisama korrapärase kui lühikese kostuse oli saanud, pööras ta sõna väikese vaheaja järel koolipreili poole.

«Teie kodu on Šveitsis, preili Marchand?»

«Jaa, parunihärra, Genfis.»

Neiu kõneles saksa keelt kerges šveitsi murdes. Aga mitte see ei pannud küsijat kuulatama, vaid hääl, mis talle teisest lauaotsast kõrva puutus. Ka see madal, pehme hääl, mis mõne suurema kella metalliheli meelde tuletas, pani Herbertile küsimuse ette: kellelt oled sa seda enne kuulnud? Ja ta pidi lähema juurdluse järel ka siin kostma: ei kelleltki ega kusagil, ehk see sulle küll tuttav on.

«Genfis?» kordas ta siis. «Oo, ma tunnen seda hurmavat linna sinise järve ja rohelise jõe ääres. Käisin alles mineval suvel teie hunnitut kodumaad vaatamas. Mul oli raske sealt lahkuda. Ma poleks uskunud, et kõrgmäestikul inimese kohta nii ülivaldav võluvus võiks olla.»

«Teie armastate loodust, parunihärra?»

Jälle see madal, kumisev kellahääl — jälle see tungiv tundmus: sa oled seda või seesugust kuminat enne kuulnud!

«Jaa, preili Marchand, vist mitte vähem kui Rousseau[1], teie kodulinna suurim ajalooline kodanik. See tähendab, ma õppisin loodust alles teie mägedel ja järvedel, teie orgudes ja kuristikkudes armastama. Ma luuletasin Rigi harjal oma esimese salmiku — muidugi päikese tõusu puhul.»

«Teie luuletate?»

«Harilikult mitte,» naeris Herbert. «See oli mu esimene ja viimane katse. Mu sõbrad hoiatasid mind halvale teele sattumast — ma — uskusin neid... Aga kuidas teile meie maal meeldib, preili Marchand?»

«Looduse suhtes?»

«Oh ei! Meie kõhn loodus ei või teile meeldida.»

«Siiski, parunihärra. Loodus on ikka huvitav, esinegu ta missugusel näol tahes. Ka kõige kõhnem loodus pakub uudist, pakub midagi, mis väärib tähelepanekut, armastust, naudingut.»

---

[1] Lugeda: *Russoo.* — *Toim.*

«Rõõmustan, et meie loodus teie silmas armu leiab,» vastas Herbert, «aga minu küsimus oli üldisem.»

«Kas mulle olud ja rahvas meeldivad?»

«Jaa, preili Marchand. Ma kuulen nimelt laste käest, et teie meie rahva keelt õpite. Sellest järeldan, et teil nõu on kauemaks meie maale jääda.»

«Ei,» vastas Juliette, «seks otstarbeks ei õpi ma mitte eesti keelt. Mulle meeldib see keel ta üllatav-kaunilt kõlalt ja teiseks tahaksin rahvaga, kelle seas ma elan, tema enda keeles kõnelda, et teda mõista.»

«Teid huvitab meie rahvas?»

«Mind huvitab iga rahvas, parunihärra, — võiksin peaaegu öelda, iga inimene.»

Vanemad härrased vaatasid teineteise otsa. Need olid muhelevad pilgud, mis ütlesid: igal guvernandil oma veidrused! Parun Herbert imetses seda vastust ka, aga ta pilk ei naeratanud.

«Hm,» ütles ta, «ma usun, et ilmas on palju igavaid rahvaid ja palju igavaid inimesi. Pealegi ei või meie siin rahvast rääkida, kui teie meie talupoegi mõtlete; rahvas, kellel on kõik seisused, võib ju selles mitmekesisuses palju huvitavat pakkuda, iseäranis tema haritud liigid. Need inimesed aga, kes siin eesti keelt räägivad, on kõik ühe seisuse liikmed — talupojad, ja pealegi äärmiselt igavad talupojad.»

«Selles on mul teine arvamine.»

Paruniproua Heidegg heitis kõneleva pilgu mehe peale. Preili Marchandi vastus ei meeldinud talle nähtavasti.

«Ja milline, preili Marchand?» küsis Herbert.

«Ma näen, et need talupojad on väga virgad töölised — juba see huvitab mind.»

«Või virgad!» hakkas vana parun Rüdiger suure suuga naerma. «Jaa, jaa, preili Marchand, ma näen juba jälle, kui ekslikele otsustele naised oma igi-pealiskaudseil tähelepanekuil jõuavad! Või meie talupojad virgad! Eestlase laiskus on ju otse vanasõnaks saanud!»

«Aga ma tean ju, et nad tõusust loodeni tööl on ja ka öist tööd raskeks ei põlga. Ja seejuures on nad siiski nii verivaesed. Minu kodumaal ei ole tööpäev mitte nii pikk, öine töö on tundmata ja talupoeg elab võrratult jõukamalt, hoolimata sellest, et tal heast tasasest põllust nii suur puudus on.»

«Kas teie oma kodumaa põllumajanduslikke olusid tunnete?» küsis parun Heidegg.

«Natuke. Minu isal oli suurem piima- ja juustuasjandus maal, enne kui linna elama asusime.»

«Teie nimetasite öist tööd, preili Marchand,» võttis parun Herbert sõna, «ja mõtlete seega vist meie rehepeksu. Aga see ei ole mitte alaline töö, vaid ajutine, mööduv, ilma milleta me läbi ei saa... Ja mille järgi te otsustate, et meie talupoeg nii väga vaene on?»

«Ma otsustan seda nende elumajade, riietuse ja toidu järgi. Ma pole nii viletsaid hurtsikuid, nii halbu ihukatteid ja nii musta leiba kusagil mujal näinud. Ma arvasin, et see, mida paar töömeest kord väljas sõid, on turvas, aga see oli, nagu lapsed mulle ütlesid, leib — tavaline talupoja leib.»

Kuno ja Ada hakkasid laginal naerma ja kinnitasid, et preili Marchand teomeeste leiba tõesti turbaks oli pidanud. Preili lasknud endale tükikese seda leiba anda, maitsnud teda ja — jäänudki oma arvamisele, et see leib ei ole.

«Teie vaatate välismaalase silmaga meie olude peale, preili Marchand,» ütles Herbert nagu vabandava lahkusega. «Kas te kusagil Venemaa mõisas olete viibinud?»

«Ei.»

«Sellepärast! Muidu otsustaksite teisiti.»

«Aga teie, parunihärra, olite Venemaal?»

«Ka mitte. Aga sealsed olud on mulle kirjeldustest tuttavad.»

«Kui meie talupoeg vaene on,» ütles vana parun täie suuga, kusjuures ta pikad vurrud elavalt üles ja alla kõikusid nagu kõrkjad tuule käes, «siis tulebki see tema laiskusest ja tuimusest. Tuimus on laiskuse kõrval eestlase teine pea-tunnismärk, tema teine rahvusviga.»

Viisakalt ja vagusalt nagu kunagi kostis koolipreili: «See ei ole mitte hästi arusaadav, parunihärra. Ma olen lugenud, eesti rahval on kõrge väärtusega rahvaluule, muuseas suur rahvaeepos, mis tuumalt teiste põhjamaa rahvuste kuulsatest lugulauludest sugugi taha ei jäävat. Sellest osutub, et eesti rahval ärgas vaim peab olema või vähemasti kord o l i. Kas ma eksin, parunihärra?»

«Oma talupoegade luuletustest, kulla preili, ei tea ma tõesti midagi!» naeris vana parun. «Ma arvan, need on enamasti külarätsepate ja vanade naiste tehtud.»

Seda naljatust naersid peale paruni enda veel proua ja kõik lapsed Adelheidist allapoole.

«Aga nende luuleanne ei tee neid virgemaks ega terasemaks,» lisas parun Rüdiger juurde. «Näete juba nende nägudest, mis vaimu lapsed nad on.»

Juliette Marchand tahtis midagi kosta, aga juba tegi parun teist juttu. Näis, kui kahetseks ta, et ta säherdusist asjust ühe naisega nii kaua mõtteid oli vahetanud, pealegi «teeniva» naisega. Ja et proua uuest jutuainest nii õhinal kinni hakkas, ilmutas ainult, et ka tema senist vaidlust kõlbmatuks oli pidanud. Muidugi oli pajatuseks nüüd niisugune aine valitud, et koolipreili sellest osa ei võinud võtta.

Varsti seepeale tõusti lauast, ja kui preili Marchand oma küsimuse peale, kas teda veel vaja on, proualt eitava vastuse sai, lahkus ta ühes härra Lustigiga seltskonnast.

Vaevalt olid mõlemad uksest väljas, kui Raimund Herberti ette astus, käed vaheliti rinnale pani ja asjatundja iseteadvusega intiimselt küsis:

«Kas mul ei olnud õigus, et ta on ilus?»

«Jaa, mu poiss!» vastas Herbert üsna tõsiselt.

«Ja kas ta juuksed ei ole tule paistel sinavad?»

«Sul on terav silm, Raimund.»

«Ta meeldib siis sulle?»

«Meeldib? Seda ma veel ei tea,» kostis Herbert mõtlikult, nagu kaugele eemale vaatava pilguga. Ta pani käe poisi õlale ja jalutas temaga pikkamisi vanemate järel teistesse ruumidesse.

Paruniproua näis tusane olevat.

«Neil prantslastel on näotu komme ennast seltskonnas ülal pidada,» ütles ta saalis istet võttes. «Nad võtavad vahel enestele julguse ja vabaduse, et seda päris piinlik on näha ja kuulda.»

«Kuis nii?» küsis Herbert mamma tugitooli taha seisma jäädes.

«Kas sa seda ise praegu ei näinud? Naine, kes läheb härradega vaidlema, pealegi oma peremehega —»

«Ja asjadest, millest ta midagi ei tea,» lisas parun Rüdiger samuti laitvalt juurde.

«See on ju ilmkuulmata!»

«Aga preili Marchandil on kord oma vaated ja arvamised —» püüdis Herbert lepitada.

«Arvamised! Arvamised! Noorel naisel avalikest asjust arvamised!» naeris vana härra pilkamisi. «Ma ei mõista, mis jaoks on minu lastekasvatajal vaateid ja arvamisi vaja!»

«Ma tahtsin öelda, et preili Marchand ainult minu küsimuste peale vastas,» püüdis Herbert seletada. «Ma küsisin temalt, kuidas tal meie maal meeldib, ja ta avaldas seeüle oma mõtteid. Et ta seda otsekoheselt tegi, just see oli mulle meele järgi.»

«Ta näikse ninatark olevat, püüdes ennast asjadesse segada, mis temasse ei puutu,» pahandas proua edasi.

«Mamma, sinu otsus on minu meelest liig kare,» tähendas noor parun. «Minu arust on preili Marchandil ainult terane vaim ja lahtine silm kõige kohta, mis teda piirab, ja need omadused ei ole halvad, iseäranis mitte lastekasvataja juures. Minu arvates mõjub niisugune kasvataja lastesse palju ergutavamalt kui mõni tuim, elutu õppemasin, nagu seda oli vana paks preili Ritter.»

«Noh, preili Ritter ei teinud meie lapsi tuimaks, nagu isegi näed!»

«Jumalale tänu, et ta seda ei suutnud!» naeris Herbert.

«Poiss, poiss,» ähvardas teda parun Rüdiger sõrmega. «Sa tuled välismaalt — mulle tikub peaaegu kahtlus peale, et sa mõne niinimetatud «moodsa aate» salaja üle piiri vedasid.»

«Jumal hoidku, papa! Ma räägin ainult, mis igaühele käega katsutav on. Oma vanast kindlast alalhoidlikust mõttesihist pole ma tolli võrra taganenud... Ja nüüd head ööd, mamma, head ööd, papa! Ma tunnen juba tublisti reisiväsimust.»

Ta andis mõlemale suud, suudles ka lapsi ja läks oma tuppa. Aga ehk ta küll tõesti väsinud ja unine oli, istus ta siiski veel sängi vastas oleva väikese madala diivani peale, pani sigari suitsema, sirutas enese välja ja hakkas sigari sinistele suitsurõngastele, mis lae poole keerlesid, mõtlikult järele vahtima.

Imelik! Igast rõngakesest paistis talle üks nägu vastu, esiotsa tuhmilt, segaselt, siis suurenedes, selginedes, lõpuks aga jälle nagu udu sisse kadudes. Aga ta ilmus jälle, ilmus ikka jälle ja — kadus niisamuti.

Herbert võttis riided seljast, puges sängi ja kustutas küünla. Pilkane pimedus valitses toas. Ta arvas nüüd oma ärritatud meelte pettemängu lõppevat. Ent eksis. See valge tõsine nägu nende põhjatult sügavate mustade silmadega seisis ta ees

ja ta põuest kerkis uuesti see tungiv ja sundiv küsimus: kus oled sa teda enne näinud?...

Preili Juliette Marchand oli samal ajal oma kambris veel ärkvel. See oli nägus buduaaritaoline ruumike, mida ta enese käsi paljude väikeste asjakestega oli ehtinud, mis talle kui kodumaa ja lapsepõlve mälestused näisid kallid olevat: nurgas väikesel püstriiulil isa ja ema, vendade ja õdede päevapildid haruldaste värviliste konnakarpidega tähnitud raamikestes, siis mõned vanad head plastikatooted pronksist ja portselanist seal ning teistel alustel, arvkond gravüüre ja värviminiatüüre seintel, enamasti Helveetsia motiividelt, ning mitmed algupärased nippasjakesed väikesel kirjutuslaual. Elaniku eraomandusena tuntavad olid ka üks prantsuse gobelään voodi kohal seinal ning mööduka suurusega pärsia vaip põrandal. Kerge, intiimne lõhn nagu värskeist lilleõilmeist hõljus läbi ruumi.

Preili Marchand istus meirohelises vanamoodi tugitoolis, oli pea kaugele tagaspidi ajanud, käed kukla taha risti pannud ning vahtis mõttes ühe pool-uimase sügisese kärbse poole, kes seal valge aknariide küljes mannetult roomas.

Korraga tõusis ta üles ja avas ukse. Ta oli lühikesi, tippivaid samme kuulnud. Ta tundis neid. Nõnda taotses Tohver läbi pika vahekoja kõndida. Vana toapoiss läheneski uksele, millest lai valgusetriip poolvalgustatud vahekotta paistis.

«Tohver!»

«Jaa, vreilen.»

«Kas magama lähete?»

«Jaa, vreilen.»

«Ehk võiksite veel viieks minutiks minu juurde tulla?»

«Kui vreilen soovivad!»

Tohver kõneles koolipreiliga saksa keelt. Ta oli uhke, et ta kellegagi saksa keelt võis kõnelda. Kolmkümmend aastat oli ta seda keelt õppinud, raudse hoolega õppinud, iseäranis nooremas eas, ja siiski ei suutnud ta parunit ning selle perekonda nii kaugele saada, et need teda ta virkuse vilja oleksid lasknud maitsta ja teda saksa keeli käskudega austanud. Nad näisid kõik nagu kadedad olevat, et toapoiss sedasama keelt kõneleb mis nemadki, ja alandasid teda alati selle «va laia moakeelega», mida nad iga talupojaga rääkisid. Kord oli Tohver parunit otsekohe palunud temaga saksa keelt kõnelda, ta oskavat seda ju selgesti, kuid parun oli ta armetul kombel välja naernud ja öelnud, et siis peab ta ju edaspidi iga röhkiva

harjaslinnuga saksa keelt kõnelema — need mõistvat seda veel paremini kui Tohver. Ja proua oli talle saksa keele õppimise omal ajal otsekohe ära keelanud.

Harva oli siis vaesel toapoisil mahti oma kallist vara kasutada ja ta püüdis viimasel ajal ainult sellest troosti leida, et ta toatüdruk Maiele korrapärast saksa keele õpetust jagas. Et aga tema saksa keel halb ei võinud olla, selgus juba sellest, et see prantsuse preili igast lausest aru sai. Kui tänulik oli ta temale selle eest!

Tohver astus koolipreili kambrisse. Mõnda käsku oodates jäi ta ukse juurde seisma.

«Istuge, Tohver! Istuge sinna minu vastu!»

Vaata, mõtles Tohver, see on ainus peenem inimene, kes minust sellepärast lugu peab, et ma saksa keelt oskan... Ja kohmetuse ning uhkuse vahel vaakudes toetas ta oma väikese keha tooli äärele.

«Tohver, teie olete ometi eestlane?» algas preili Marchand, sulenoaga oma roosasid küüsi viilides.

«Mina? Ei, vreilen.»

«Kuidas? Teie ei ole mitte eestlane?»

«Ei. Ma räägin ju saksa keelt... Minu vanemad olid eestlased.»

«Teie vanemad olid eestlased, ja teie mitte? Sellest ma ei saa aru.»

«Jaa — kuidas vreilen siis arvavad? Eestlased on talupojad, mina pole aga mitte talupoeg, ma olen paruni teener ja ma räägin saksa keelt.»

Preili Marchand naeratas. Ta hakkas mõistma: eestlane tähendas siin maal talupoega ja talupoeg tähendas eestlast. See oli ju omast kohast õpetlik, aga oma küsimusega oli ta mujale sihtinud.

«Ma tahtsin teada saada, Tohver, kas teie siin maal olete üles kasvanud ja rahvast täiesti tunnete.»

«Muidugi, vreilen.»

«Ja armastate seda rahvast?»

See oli keeruline küsimus. Tohver nihkles sinna-tänna ja vahtis nagu abipaluvalt preili otsa, kelle süsimustad silmad ta tooli külge naelutasid. Ta ei mõistnud teda.

«Ma tahtsin teie arvamist teada saada, Tohver,» ütles koolipreili julgustava, tema kitsikusest üle vaatava pilguga. «Kas arvate, et meie mõisa talupoegade käsi käib hästi või hal-

vasti? On nad rikkad või vaesed? On nad õnnelikud või õnnetud? On neil vähe või palju tööd? On nad oma eluga rahul või soovivad paremat?»

Tohvri näo üle lendas nagu valguse paiste — ta mõistis. Aga enne, kui vastas, vaatas ta argselt ringi ja näis ukse poole kuulatavat.

«Ei, vreilen,» sosistas ta ettepoole sirutatud kaelal, «nad pole rikkad ega ole õnnelikud ega ole oma eluga rahul. Nende elu on koeraelu!»

«Miks nii?»

«Raske töö — aganane leib — vitsad.»

«Kas see igas mõisas nii on?»

«Kuidas muidu! Vahet on, kui juhtub hea härra olema. Kus hea härra, seal vähem vitsu. Ka töö olla mõnes mõisas kergem, aga mitte palju. Rikkaid talupoegi ma ei tunne.»

«Kas nende maad on nii sandid?» päris preili Marchand edasi.

«Ega nad head ole, parema maa hoiab mõis endale,» kostis Tohver. «Ja neid ei saa korralikult harida.»

«Miks mitte?»

«Sest et mõisatöö aja ära võtab.»

«Siis nad teevad mõisale enam tööd kui iseenestele? Kas mõis neile võrdlemisi nii soodsat palka maksab?»

Tohver vahtis laial silmal koolipreili otsa; ta ei taibanud seda küsimust jällegi hästi.

«Palka? Nad ei saa mõisast kopikatki palka.»

«Kuidas? Nad teevad mõisale palgata tööd?»

«Jaa, vreilen! Mõisale nad peavad tööd tegema, ja kes neile selle eest palka maksab!»

«Peavad? Kuidas nii — peavad? Minu teada ei ole siitmaa talupojad enam pärisorjad.»

«Aga nad elavad mõisniku maa peal ja peavad selle eest mõisale tööd tegema.»

«Kas nad selle maa eest renti ei maksa?»

«Jaa, vreilen, tööga maksavadki renti.»

«Mitte rahaga?»

«Kust talupoeg nii palju raha võtab! Ja kes siis mõisa töö ära teeks!»

«Kas talupoegade rent siis nii kõrge on? See tähendab — kas neil selle rendi eest nii palju tööd on teha?»

«Kui palju?»

„Poiss, poiss," ähvardas teda parun Rüdiger sõrmega. „Sa tuled välismaalt . . ."

«Et nad o m a põllud peavad hooletusse jätma?»

«Jaa, vreilen,» ütles Tohver, jälle kartlikult ukse poole vahtides ja oma häält sosinaks surudes. «Minu kadunud vanemad ütlesid alati, et pärisorjus nii kibe pole olnudki kui praegune teoorjus. Töö olnud kergem ja talupojad saanud mõnes kohas palju paremini süüa kui nüüd... Aga — palun väga, et vreilen minu küsimust pahaks ei paneks: miks vreilen nende asjade järele nii väga pärivad?»

Juliette naeratas. Ta oli vana toapoisi imetlemist oma küsimiste üle juba ammugi märganud ja leidis selle põhjendatud olevat. Sest mis oli temal, parun Heideggi laste kasvatajal, Vaitla mõisa talupoegade, nende töö ja eluga tegemist? Nii võis Tohver oma seisupaigalt küsida ja Juliette mõistis seda seisupaika.

«Ma tahan teile öelda, mispärast ma neist asjust olen huvitatud,» vastas ta, kuna ta mustad läikivad silmad mõttes küünlatulde vahtisid. «Ma olin vaevalt mõned päevad siin mõisas elanud, kui mind üks kole sündmus nii väga ehmatas, et ma haigeks jäin. Siin peksti inimesi. Neid peksti nii, et nende südantlõhestavat valukisa igaüks mõisas võis kuulda! See läks mulle hinge, Tohver. Mul oli hale meel nendest, keda peksti, ja kui ma kuulsin, et siin talupoegi üldse pekstakse, iga vähema kui süü eest pekstakse, siis oli mul hale meel k õ i g i s t teie talupoegadest. Minu kaastundmus kasvas aga veel, kui ma nägin, et siin ühelgi muul neist haledat meelt ei ole, et neid p õ l a t a k s e — sellest hoolimata põlatakse, et nad nii viletsates majades elavad, nii jälki leiba söövad, nii jämedas riides käivad ja nii rasket tööd teevad. Ma pole säherdusi asju enne näinud, Tohver.»

Ta oli pikkamisi ja selgesti, iga tähtsamat sõna rõhutades kõnelnud, et toapoiss oma puuduliku saksa keele mõistmisega tema seletusest aru saaks. Tohver sai ka tõesti preili kõne sisust aru, vaatas aga siiski niisuguse näoga rääkija peale, kui seisaks ta mõne mõistatuse ees. Imelik saks, see uus koolipreili! Preili Ritter kuulis tihtipealegi talupoegade peksukisa, aga või ta sellest midagi välja tegi või kellegi käest küsima läks, kuidas talurahva käsi käib!... Tohvril enesel ei olnud ka mitte just kivi põues ligimese häda kohta; ta oli siinses mõisas oma pikal teenistuseajal juba asju näinud, mis ka tema rinna kuumaks tegid ja ta käe salaja rusikasse ajasid, sest ülekohus oli vahel liiga karjuv. Kuid inimene harjub kõigega, ise-

äranis, kui ta ikka ühte ja sedasama näeb ja tal mahti ei ole maksvaid olusid teistsugustega võrrelda. Ta hakkab loomulikuks pidama, mis teda muidu hämmastaks ja võõrastaks, ta saab tuimaks ja osavõtmatuks häda kohta, millel lõppu ei ole ja mis on igal pool ühesugune; avalik ülekohus kaotab tema silmas viimaks oma kareda näo. Seepärast imestas Tohver seda võõrast naisterahvast, kes asjade pärast ärevusse sattus, mida siin keegi vaevaks ei võtnud tähelegi panna, millest peened inimesed, iseäranis «saksad», hea kombe pärast ei tihanud rääkidagi.

«Teie käest, Tohver, palusin sellepärast selgitust ja õpetust, et teie seisuselt kumbki ei ole — ei talupoeg ega mõisnik,» kõneles preili Marchand edasi. «Teie ei hakka siis ühte liiga kiitma ega teist laitma... Kas võiksite mulle lähemalt seletada, kui suur on see töö, mida talupoeg rendi asemel mõisnikule peab tegema?»

Toapoiss lõi kartlikuks. Ta pilk ei riivanud nüüd mitte ainult ust, vaid vilksas sõõri ka mööda seinu ja põrandat.

«Ega vreilen ometi härrastele viiksata, et meie neist asjust siin oleme rääkinud?» küsis ta imeliku nurgelise naeratusega.

«Kas neid asju siis salajas peetakse?» imetses preili. «Ma usun, igaüks teab ja tohib teada, kui palju talupojad mõisale tööd teevad?»

«Õige küll, vreilen, õige küll, aga — mis parem, see parem!» Ja Tohver hõõrus elavalt oma mõlemat kõrva.

«Kui teie sellest endale paha kardate, siis muidugi täidan teie soovi,» vastas Juliette ruttu.

Tohver tõstis oma tooli temale veidi ligemale.

«Ma võin ju vreilenile mõndagi rääkida,» sosistas ta pikal kaelal, «aga kõige parem oleks, kui ma teile teine kord härra kirjutustoast vakuraamatu tooksin — ma tean, kus ta seal seisab.»

«Vakuraamatu — mis see on?»

«Seal on sees, kui palju talupoegadel kohtade eest mõisale umbkaudu tööd on teha ja maksusid maksta, kuigi sellest seadusest enam täpilt kinni ei peeta.»

«Teie tahate mulle seda raamatut ilma härra teadmata tuua? Ei, Tohver, seda ma ei soovi. Kui ma teda peaksin himustama lugeda, siis palun teda ise parunilt. Sedapuhku saab sest küllalt, kui mulle umbkaudu teada annate, kui raske

töökoorem talude peal seisab. Ma olen põllumehe tütar ja saan teie seletustest vististi aru.»

Tohver tegi siis, mida ta oma konarliku, paindumatu saksa keele kaudu võis teha. Appi tuli talle see, et ta majanduslikke asju, nagu alaline maainimene kunagi, kaunis hästi tundis ja et preili niihästi ta keelest kui ka tema seletuste ainest kergesti jagu sai. Ta andis oma terasele kuulajale kõigepealt väikese ülevaate kõigist tööpäevadest, mis teatava suurusega talu rentnik aasta jooksul mõisale peab tegema, kujutas töö liikisid, ühe ja teise töö raskust, tööpäeva pikkust või jaotöö umbkaudset suurust. Siis kirjeldas talurahva koduseid töid mõisa jaoks ning jõudis viimaks kõiksugu maksude juurde mõisa, valla, kiriku ja posti heaks, mis talupojal vilja ja igasugu tarbeasjade kujul oli õiendada.

Näiteks võttis ta ühe Vaitla mõisa kuuepäeva-koha, millel umbes kaheksateistkümmend tündrimaad keskmise headusega krunti on. Preili Marchand kuulis, et säherduse koha rentnik aasta läbi iga päev ühe töölise hobusega ja teise ilma hobuseta mõisa töösse peab saatma. Neid nimetatakse teomeheks ja vaimuks. Seda kahte inimest on peremehel üksnes mõisa töö tarvis vaja üleval pidada, muidugi ka hobust või hobuseid, keda teine tööline tarvitab. Siis järgnes pikk rida töid, mille tegemiseks veel ühte, kahte ja rohkem abitöölisi nõutakse, osalt jala, osalt hobusega. Neid töid kutsuti abiteoks. Peremees pidi seks veel abivaimud välja saatma; aga ka peremees ise ja perenainegi astusid teatavateks töödeks, mis rutulist ärategemist või paremat oskust nõuavad, mõisa orjusesse. Abiteoks loeti: külvipäevad, sõnnikuveopäevad, äestamisepäevad, heinapäevad, lõikusepäevad, korrapäevad, lambaniidu-, linaharimise-, killavoori-, viinaköögi- ja veel mõned päevad.

«Kui palju need tööpäevad aasta kohta umbes välja teevad?» küsis Juliette.

«Kui õieti mäletan, siis tuleb hobusepäevi umbes kolmsada ja jalapäevi ligi kolm ja pool sada — kokku siis kaugelt peale kuuesaja päeva.»

«Ja see pole veel mitte kõik, mida mõis talupojalt nõuab?»

«Oh ei,» naeratas Tohver. «Sügisel ja talvel, mil välised tööd puhkavad ja mil ka taluinimene suvisest ja sügisesest raskusest hinge tahaks tagasi tõmmata, hakaku naistepere mõisale tulisti koduseid töid tegema. Seal on umbes viisteistkümmend leisikat linu lõugutada ja ropsida, siis kaheksa naela

linu kõige peenemaks lõngaks kedrata ja kangaks kududa, või selle asemel kakskümmend naela villu kraasida, kedrata ja riideks teha, või kakskümmend naela takku kedrata ja kududa... Ja nüüd jõuame maksude juurde, vreilen.»

«Maksude juurde? Teie pole veel lõpul?»

«Ei. Talupoeg peab mõisale veel osa andma kõigist oma põllusaakidest, loomadest ja kätetöödest. Seal on kõigepealt kümnisevili: kaks tündrit rukkeid, kaks otri, kaks kaeru, ka nelikümmend leisikat heinu. Siis toob talupoeg mõisa veel ühe lamba, keda «kohtulambaks» nimetatakse, kaks «kohtukana» ja «kohtuhane» ning kolmkümmend «kohtumuna»; edasi ühe neljavakase «kohtukoti», kolm naela «töömargalõngu», peened kui hing, oma linadest kedratud, mitu kütkeköit, mitu paari saunavihtu, nelikümmend leisikat õlgi ja viis sülda «adrasüllapuid»... Aga nüüd on veel kroonule aastane «pearaha» maksta. Selle maksab mõis välja, kuid talupoeg teeb mõisale selle eest terveni kolmkümmend kaheksa jalapäeva.»

Tohver seletas siis, et teopäevade arv ja maksude suurus iga kuuepäeva-koha pealt mitte just ühesugune ei ole, vaid maapinna headuse järgi ning muil põhjustel pisut kõigub. Väiksematel taludel muidugi olevat sedavõrd kasinam tööja maksukoorem kanda, kui neil vähem krunti on, kusjuures samuti maa headus kaasa otsustavat.

Juliette'i arusaamist raskendasid kõik need võõrad mõõdud ja asjanimed, mis toapoiss talle loetles, viimaseid jaolt koguni eesti keeles, aga ta jõudis ometi sellele selgusele, et talupoeg maatüki eest, mis temal, ta perekonnal ja perel vaevalt hinge sees hoiab, mõisa terve töö peab ära tegema, nii et härral palga eest ainustki töölist pole vaja pidada ja et talupoeg peale selle veel oma pisukesest sissetulekust peab aitama mõisnikku toidu, ihukatte ja tarbeasjade poolest varustada.

«See on ometi kõik?» küsis ta. «Või leiate ehk veel midagi?»

«Jaa, vreilen,» vastas Tohver. «Need olid talupoja kohused m õ i s a vastu. Aga tal on ka veel avalikke maksusid. Valla magasiaita annab ta mõne mõõdu tali- ja suivilja, siis kirikuõpetajale igast viljast üheksa karnitsat, koorma puid, teise heinu ja naela linu ning peale selle köstrile mõne karnitsa rukkeid ja otri ning natuke heinu... Talupoeg aitab siis veel posthobuseid toita, kellega härrased üksi sõidavad, nimelt siis, kui halva tee pärast oma hobuseid ei raatsi tarvitada. Postijaama on tal moona viia kaks vakka kaeru ja kaheksa leisikat heinu... Samuti peavad talupojad mõisa vahimehe oma kulul üleval — sellesama, kes neile tallis vitsanuhtlust annab.»

«Aga öelge, Tohver, mis jääb siis talupojale endale?»

«Leib, millele tulega ligi ei tohi minna,» naeratas toapoiss.

«Mis see tähendab?».

«Muidu läheb leib põlema nagu turvas, sest nii aganane on ta.»

Preili Marchand mõistis: ta ise oli ju seda leiba turbaga võrrelnud. «Aga kui talupoeg mõisa nii palju päevi teeb,» küsis ta hirmunud näol, «kust ta siis üldse veel aega võtab enda põldude harimiseks, lõikuseks, heinateoks, rehepeksuks ja nõnda edasi?»

Tohver kehitas õlgu. «Võtku, kust tahab, kes selle järele küsib! Eks sellega ole vilets küllalt. Ilusa ilmaga ole kõige perega mõisa heinamaal ja lõikuseväljal — oma hein kõrbeb päikese käes ära või jääb vihma kätte ja vili pudeneb maha. Ainult vahetevahel, kas või pühapäevil, võib talupoeg kibedal tööajal ka iseenda peale mõelda. Mõisapäevad aga olgu tehtud ja maksud kõik õiendatud.»

Preili Marchand oli üles tõusnud. Ta kõndis mõne tiiru üle toa ja avas siis ühe akna, millest ta natuke aega välja vaatas.

«Tohver, see on ju pärisorjus, nagu ma seda raamatuist olen lugenud!» pööras ta suu korraga jälle vana teenri poole.

«Meie kutsume seda teoorjuseks,» kostis see samuti üles tõustes.

«Ja teie talupojad on sellega rahul? Nad ei tõsta nurinat, ei kaeba riigivalitsusele?»

«Jumal hoidku, vreilen, kes meil tohib nuriseda või kaevata! Ja kuhu talupoja kaebus ulatub! Kui kaebab, saab vitsu. Kõik ta kohtumõistjad ja ülemused on mõisnikud. Mine nüüd mõisnikule mõisniku peale kaebama!»

«Teil on muidugi ka üsna ilma maata inimesi?» küsis õpetajanna, kui ta üürike aega kokkupandud kätega mõtetes oli seisnud. «Kuidas on nende elukord?»

«Jah, neid on meil küllalt,» vastas Tohver. «Viimasel kahel-, kolmelkümnel aastal on mõisnikud hulgakaupa talusid, mõnes kohas terved külad selleks hävitanud, et maid mõisale võtta. Oli maata inimesi juba vanasti palju, siis on neid nüüd veelgi juurde siginenud. Need inimesed orjavad talupoega ja

orjavad mõisa ühtlasi. Pole nad taludes sulaste või tüdrukutena kindlas teenistuses, vaid on neil kusagil oma väike hurtsik, siis teevad nad selle ilma maata hurtsiku eest mõisale jälle päevi — mees ühe päeva nädalas aasta ümber, naine kaks päeva nädalas jüripäevast mihklipäevani. Niisama peavad talusulaste naised, ehk nad küll mõisalt midagi ei saa, mitte ulualustki, öeldud määral päevi tegema. Ja seejuures ei saa nad tööpäeval mõisast süüagi — igaühel olgu oma leivakott kaasas. Peale selle on neil naistel mõisale veel kolm naela linu või kaheksa naela takku lõngaks kedrata.»

«Sel lool on siis arusaadav, et teie rikkaid talupoegi ei tunne,» ütles Juliette nukra naeratusega. «See on maa, kus ainult mõisnik rikas on.»

«Jõukamaid inimesi on meil alama rahva seas siiski ka,» tähendas Tohver, kes täpselt asjalik ja õiglane püüdis olla. «Need pole aga lihtsad talupidajad, vaid kõrtsmikud, kaupmehed, möldrid ja teised äriajajad, ning aidamehed ja muud ametnikud mõisas, kes oma palgale ja moonale peremehe varandusest salaja lisa mõistavad muretseda.»

«Veel üks küsimus, Tohver: kuidas on teil koolidega lugu? Kas käivad lapsed koolis ja kes peab koolid üleval — mõisnik või talupoeg?»

«Koolidest ei teä ma palju jutustada,» ütles Tohver teist kõrva sügades. «Meie vallas kooli ei ole, paljudes naabervaldades ka mitte. Neid olla aga siin ja seal, kus hea härra on, ja seal saab koolmeister vist osalt mõisast moona, kui tal pisut maad ei ole.»

«Siis kasvavad lapsed teil täiesti ilma õpetuseta üles?»

«Enamasti jah. Hädavaevalt õpivad terasemad lugema. Kirjutada ei oska keegi. Mina ise õppisin paruni laste käest natuke varesejalgu tegema ja olen seda tarkust siis mõnele mõisateenijale edasi õpetanud.»

«Ma tänan teid, Tohver, ega taha teie öörahu kauemini raisata,» ütles koolipreili, kuna ta käe kergesti toapoisi õlale pani. «Mind rõõmustab, et teil tundlik süda rinnas tuksub, muidu poleks te mulle oma rahva hädapõlvest nii kujukat ülevaadet võinud anda. Minge puhkama, Tohver!»

Kui Juliette üksinda oli, hakkas ta meelisklledes jälle ühest seinast teise kõndima. Enne seda pani akna kinni, sest külmavärin käis tal üle ihu. Ta mõtles selle peale, mida ta siin praegu oli kuulnud, ning selle peale, mida ta poole tunni eest õhtulauas oli pidanud kuulma. Temale oli arusaamata, kuidas neil külluses elavatel õnnelikkudel inimestel, kelle seas õrn armastus, peen hoolivus ja soe osavõtt üksteise kohta nii valdavalt esinesid, nende viletsate vastu seal väljas, kellelt nad oma külluse, kogu oma ainelise õnne said, muud tundmust üle ei jäänud kui jäine ükskõiksus, südametu põlgus, halastamatu pilge. Laiskust, tuimust, hooletust heitsid sellele rahvale ette need, kes kõike nende ihujõudu o m a k s tuluks tarvitasid, kes neile selle eest algelisematki vaimuvalgust ei andnud, vaid neid iga vähema kui eksimise eest kõige häbistavama nuhtluse alla heitsid.

Tema, Juliette, ei olnud poliitikaga ega muude avalikkude asjadega kunagi lähemalt tegemist teinud, ta ei tunnistanud ennast ühelegi parteile alluvaks ega hoidunud millegi kindlasti ärapiiratud püüdesihi poole. Ta oli lihtsalt inimene, kel on lahtised silmad ja vastuvõtlik süda. Seepärast otsustas ta asjade üle, mida ta siin poolteise nädala jooksul oli näinud ja kuulnud, ainult oma inimliku ja isikliku tundmuse järgi. Tal kumises ikka veel kõrvus see üdisse puuriv valukisa, mis tema teatud õhtul mõisa puiestikus kahvatama ja värisema oli pannud, ja tal seisid ikka veel meeles nende ohvrite näod, kellele ta oma kaastundmuse-õhinas oli püüdnud läheneda. Nagu pekstud koer oli tüdruk, keda ainult sellepärast oli nuheldud, et tööväsimus ta silmad pooleks minutiks oli sulgenud, tema kätele suud andnud — üksnes kaastundliku pilgu eest, mis temale selle paremini riietatud võõra silmast vastu lendas. Ja meeles oli Juliette'il ka tolle hiiglasuure töömehe vaade täis märatsevat, lepitamatut häbiviha, mille ta selle mehe laste peale oli heitnud, kes teda praegu otsekui kõige suuremat kurjategijat, nagu tigedat looma oli lasknud piitsutada — ainult selle eest, et tal inimlik süda põues on, mis avalikku toorust oli hukka mõistnud. Sest toatüdruk Mai, Päärna õde, oli Juliette'ile Tohvri abil teataval õhtul jutustanud, mispärast tema venda ja seda töötüdrukut oli pekstud. Õpetajanna oli Maie näinud nutvat, ta kurbuse põhjuse järele pärinud ja nii kõik teada saanud.

Kuna preili Marchand õhtuse jutuajamise peale söögilauas tagasi mõtles, pidi ta eneselt võõrastades küsima, miks ka see noormees, kes kauemat aega vabamal maal oli viibinud ja sealseid olusid näinud, siinse talupoja eest ühtegi kaitsvat või vabandavat sõna ei kulutanud, kui ta oma isa ülekohtust otsust selle

talupoja kohta kuulis. Ei, ta oli koguni veel märkusi teinud, kui poleks talupoja töö siin nii raske, kui seda arvatakse! Puudus neil siin kõigil siis arusaamine töö raskusest või puudus neil üldse inimlik süda ligimese vastu väljaspool nende kõige ligemat hõimkonda?

Juliette ei leidnud vastust. Ta otsustas aga neid küsimusi lähemalt hakata uurima. Ka veel teisele otsusele jõudis ta sel õhtul: ta tahtis endale võimalikuks teha kord külasse minna ja pilgukest eesti talupoja elumajja, ta perekonda ja kodusesse ellu heita. Ta leidis sellest otsusest nii palju ergutust ja huvitust, et ei mallanud mõnel ajal magama jääda.

6

KUPJA-PRITSU ÄHVARDUS.

See oli nädal pärast seda, kui Huntaugu Miina Kupja-Pritsule oli külatänaval «sauna kütnud». Järgmisel laupäevaõhtul oli Prits jäänud Huntaugule tulemata, sellevastu kutsuti aga Mihkel pühapäeval poisi kaudu Pärtlile. Ema ja Miina polnud veel kirikust tagasi, kui Pärtli peremehe käskjalg Mihkli järel käis, kes hambavalu pärast oli koju jäänud; ja kui nad tulid, oli isa juba läinud ning tuli alles õhtu eel tagasi.

Haige hamba peale oli talle nähtavasti head rohtu valatud, sest ta ei hoidnud enam põske, oli veidi lõtv jalul ja punetas näost, nagu oleks vihtlemiselt tulnud. Heas tujus ei olnud ta aga sugugi.

Ta leidis kodust ainult perenaise ja tütre eest. Teomees naisega ja teised kodakondsed olid külasse läinud. Sellega näis Mihkel üsna rahul olevat.

Piip nagu varn suus, astus ta sõna lausumata tuppa, jättis kaabu pähe, tuikles söögilaua juurde, ulatas kaljakapa järele, jõi hea janu, sülitas ja hakkas siis kobaval pilgul kedagi poolpimedas toas otsima. Ta silm viibis natukest aega naise peal, rändas aga siit edasi ja jäi viimaks Miina külge kinni.

«Tüdruk, sa oled suur põrsas!» oli ta esimene sõna.

Keegi ei vastanud. Mihkel laskus pikkamisi, kätega tuge otsides, laua ääres olevale järile. Ta lähem segane pilk puutus juhtumisi jälle naist.

«Ja sina, Viiu, põle mitte parem.»

«No mis me sulle oleme teind?» küsis perenaine enam heal kui halval tujul.

Läks hea tükk aega mööda, enne kui Huntaugu taat vastas. Esmalt vahtis ta oma kõikuva pilguga ühe pealt teise peale, siis enda ette maha ning viimaks hakkas rahulikult piipu toppima.

«Teie olete minu vaenlased — teie mõlemad!» käratas mees korraga vihaselt.

Kuid Huntaugu ema ei ehmatanud sellest liiga. Ta tundis oma Mihklit. Kui see oli natuke nokastanud, siis vihastas ta vahel õlekõrrestki maas.

«Mis juttu sina siis ajad!» kostis ta rahulikult. «Kas tead, toat, parem oleks, kui tõmbaksid kere maha.»

«See on minu asi! Sul põle minule käskusi anda. Mina olen siin majas käskija — mina üksi! Kas kuulete! Ja kui näen, et mu sõna ei kuulata, siis — siis ma näitan, kes siin on käskija!... Teie mõlemad olete mu vaenlased!»

Ema ja tütar vaatasid tähendlikult teineteise otsa. Neil ei puudunud aimdus, millest jutt oli, kuna nad teadsid, et Mihkel Pärtlilt tuli; ka oli Miina emale öelnud, et ta Pritsuga mineval laupäeval riius olnud.

«Aga kui te arvate, et võit teile jääb,» kiskus Mihkel riidu edasi, «siis olete rabas! Hulguseid ja jooksikuid ma oma majasse ei võta — kas mõistate!»

Viiu ja Miina olid vaiki kui hiired. Mihkel tõmbas mõne popsu piipu, jõi jälle kapast, vahtis natuke aega oma pastlaninadele otsa ja kähvas siis uuesti üles: «Tüdruk, sa oled Pritsule minev laupäe häbemata sõnu öeld. Oled luband Muri ta kallale võtatada, kui ta veel Huntaugule tuleb. Sina pesemata, kas see on noore tüdruku suu mehe vasta? Kas sinu vanemad sulle niisukesi sõnu on õpetand? Häbene oma silmad peast!»

Mihkel näis vastust ootavat, ja kui seda ei tulnud, võttis ta ärevus hoogu.

«Ja sina, kes sa selle tüdruku ema oled,» pööras ta lõua Viiu poole, «sa oled veel tema nõus ja lased teda külas ümber lipata, kus aga tahab! Sul peaks ometi nii palju aru peas olema, et näed, kus mees on, kes naist võib võtta, ja kus on hilpharakas, kes emagi ei jõua toita.»

Nüüd kargas aga ka Viiu tasane süda veidi üle maksa.

«Kuule, vanamees,» ütles ta, «sa teed ju, kui oleksid oma tütrega loadal. Kes enam pakub, see soab! Lasid enese vist Pärtlil kloasi karjajoaguga ära osta. Kui sa ütled, et mina Miinat lasen külas ümber lipata, siis ajad suust välja, millest isegi aru ei soa. Oled ju isa kodu — eks voata lapse järele, kui ta ümber lippab!»

«Või mina olen loadal! Või mina lasen enese kloasi viinaga ära osta!... Kas tead, naine, ma tahan sulle nüüd ühe sõnaga ära öelda, mis on Huntaugul seadus. Tehke mõlemad kõrvad lahti! Ületulev neljapäe tuleb Pärtli Prits kosjaviinadega. Sina, Miina, võtad tema viinad vasta. See on minu käsk!»

Miina tunnistas isa teraselt, kui tahaks ta selgusele jõuda, mil määral viin tema mõistust valitseb. Ta pidi tunnistama, et isa mitte nii joobnud ei ole, kui et tema sõnadele tähendust ei maksaks anda. Ühtlasi puges talle see kartus südamesse: nad olid Pärtlil kõik koos, pidasid aru, meelitasid isa, tõotasid talle kõiksugu tulusaid asju, ja isa tegi kauba küpseks. On ta nüüd kaine või joobnud — mis tehtud, on tehtud.

«Pritsu viinasi ma vasta ei võta,» ütles Miina vagusalt, aga kindlasti.

Mihkel võpatas püsti. Ta nägu oli enam lollakas kui kuri. Prahvatades langes ta rusikas laua servale.

«Sina ei võta vasta? Sina ei võta vasta?» kärkis ta. «Kas tead, tüdruk, mis ma siis teen?»

«Noh?»

«Terve küla kutsun kokku ja annan sulle kõigi ees keretäie, mis sulle eluajaks meelde jääb!»

Ema pilgutas Miinale vargsi silma — tütar mõistis. Ta ei lausunud isa ähvarduse peale musta ega valget ja ka Viiu vaikis. Poleks nad seda mitte teinud, oleks riid suureks võinud minna. Mihkel oli muidu küll kaunis vagune mehike, aga kui viinakurat teda ässitas, võis ta ka vägivaldseks saada. Ema ja tütar, nagu üksteise mõtteid mõistes, otsustasid ära oodata, mida ta homme selge peaga räägib.

Vanamees jäigi, kui ta mõne aja veel oli kurjustanud ja kiuselnud, viimaks rahule, osalt ka sellepärast, et teomees naisega ning tüdruk ja karjapoiss koju tulid.

Paraku ei toonud aga järgmine päev Mihkli meelele muudet. Kavatsus Miinat Pärtli Pritsule naiseks anda istus tal sügavate juurtega peas ja ta mõtted nähti ühtelugu selle ümber keerlevat. Tema ise oli järgmisel päeval esimene, kes jutu sellest asjast jälle üles võttis. Kõigepealt kõneles ta naisega. Ta ei tarvitanud enam karedaid sõnu, ei hoobelnud oma isaliku meelevallaga ega korranud oma eilset ähvardust tütre kohta, kuid igast lausest, mis ta avaldas, kuuldus kõmisevalt välja, et ta otsus on kindel ja et ta seda tahab täide saata.

Huntaugu Mihkel oli küll mees, kes naisele ja teistelegi nii

mõneski asjas järele andis. Ta näis seda oma aeglasest, rahuarmastavast loomusest tegevat — ta ei viitsinud vaielda, see eksitas tema meelerahu, mida ta kalliks pidas. Aga k u i ta siis kord millegi asja pärast oma õigust hakkas taga ajama, siis tegi ta seda äravõitmatu visa jonniga, siis ei nihkunud ta oma seisupaigast tolli võrragi, kas võetagu tal pea otsast. Viiu ja Miina teadsid seda paraku liiga hästi; seepärast kohkus esimene ja hiljem ka teine üsna ära, kui Mihkli plaan ja selle kindlus neile teatavaks said.

Huntaugu peremees andis naisele kõigepealt teada, et ta Miina kosjaasja eile Pärtlil tahedaks teinud. Prits käinud nädala sees härralt naisevõtmise luba palumas ja saanudki. Härra kiitnud teda ta hoole ja usinuse eest ja määranud talle moona juurde. Prits küsinud, kas parun ei tahaks Huntaugu peremehele mõnda head kuuepäeva-kohta anda, nii et tema, Prits, Mihklile võiks koduväiks minna, — pidavat see ju, kui Miina ka ära läheb, talu täiesti võõraste palgalistega pidama. Härra mõelnud järele, öelnud siis, et ta Huntaugu Mihklist kui korralikust ja alandlikust peremehest lugu peab, ning lubanudki talle parema koha anda, kui mitte mujal, siis oma teistes mõisades. Lisanud veel juurde, et tal nõu on Huntaugu Mihklit ühes või teises mõisas viinaperemeheks panna, sest ta teadvat, et Mihkel viinaajamist hästi tunneb.

«Kuule, vanamees,» ütles Viiu siin vahele, «kas oled siis julge, et kõik on koa õige, mis Prits sulle reakis?»

«Noh, kui see vale on, eks ma soa seda paruni käest varsti kuulda,» kostis Mihkel. «Lähen nende päevade sees härra jutule, ta on mind last kutsudagi.»

Aga siis öelnud parun Pritsule veel, et ta ei taha nii head kubjast, nagu Prits on, mitte kohe lahti lasta, sest mõis minevat tuleval kevadel noore paruni kätte ja sellel oleks kergem, kui tal hakatuses ustavad ja vilunud sundijad abiks on. Prits pidavat siis veel vähemalt aastaks teenistusse jääma. Seda parema koha tahtvat parun kevadel tema äiale anda.

«Jah, seda ütles vana saks, aga noor ehk mõtleb teisiti,» heitis Viiu jälle sekka.

«Ei, selle vastus on koa juba teada.' Vana härra soatki Pritsu otsekohe noore paruni jutule, et ta tema käest — ta on ju meie tulevane härra — koa naimise luba paluks. Noor härra öeld, et ta on kõigega rahul, mis vana parun luband ja tõotand.»

«Aga kas sa koa selle peale mõtled, vanamees,» ütles perenaine, kelle kõhn, kahvatu, kortsurikas nägu ikka vidusemaks pilvitus, «et Pärtli Prits mitte hea inimene põle. Ta on kiuslik, salalik ja torm-uhke.»

«Mene ikke, mene!» lõi Mihkel käega «Minu vasta põle ta kiuslik ega salalik old, ei koa ilmaski uhke. Ja kui ta mu väiks soab, siis on seda veel vähem karta. Kus sul need inglid siis on, kellele sa oma last tahad panna! On's see teomees seal siis mõni talleke võih? Kas tead, see tõmmaks sinu ja su lapse naha poar korda päevas maha! On jo samasugune mõrtsukas kui ta isagi oli. See julges saksagi peksta, ja poeg, häbemata, kippund jo pärast seda koa otse mõisa toas paruni kallale... Mõtle ometi järele, eit, kui inime enam saksagi ei karda, kui ta saksa kipub lööma — mis hoolib siis niisuke naisest või sinust ja minust? Ja oleks ta kulla sisse kastetud — mina teda oma majasse ei võtaks! Prits teeb mulle head — see närakas paneks mu ju lausa saksa viha alla. Siis ehk võetaks mul seegi liivaauk, kus praegu kükitan, varsti käest.»

«Hea küll, Mihkel,» ütles Huntaugu ema seepeale ja vaatas mehele kindlasti silma, «aga kui nüid su laps selle mehele ei taha minna, keda sa talle pakud, mis siis?»

«Ei taha minna — ei taha minna!» osatas Mihkel ja ta otsaesisele ilmus vinkjas vari. «Ise oled elatand inimene, aga ajad lapse juttu! Miks ta ei taha minna? On tal siis kedagi paremat oodata? Kas ta võib öelda, et sel mehel midagi viga on? Seda ta ei või öelda ja paremat põle tal koa teada — seepärast peab ta temale minema.»

«Sa tahad teda siis sundida?»

«Sundida!» Mihkel kõhatas ja silus oma pikka lõuga, mida lühike hallakas habemekõrs kattis. «Kui ta mõistlik on, siis põle sundi vaja. Hakkab aga tühja jonni ajama, noh, siis pean näitama, et olen isa, kes vastasest lapsest jägu soab. Ja sina, kes sa ta ema oled, pead mind aitama.»

«Selles ma sind küll ei aita, Mihkel,» vastas Huntaugu ema vagura kindlusega. «Minu nõu oleks see: laseme Pritsu veel oodata, vähemast oastagi.»

«Ta ei taha oodata!» hüüdis peremees turtsakalt. «Ja mis asja pärast oodata? Kellele see oasta kasu toob — Miinale, Pritsule või minule? Praegu on mul paremat kohta loota — kes teab, kuda lood oasta pärast on!»

Viiu hoidis põllenurka näpus ja vahtis mõttes selle triipude peale.

«Mihkel,» ütles ta korraga pehmelt, peaaegu paluvalt. «Ma tean, et tüdruk seda meest ei salli. Sa pead tema kallal siis vägivalda tarvitama. Mõtle koa natuke jumala peale! Jumal ei salli, et kellelegi ülekohut tehakse. Vanamees, ää ole niisuke õel türklane! Jumal ei anna sulle seda andeks.»

Juba hakkas Huntaugu isa viha võtma, ta sülitas äkki vastu seina. «Jumal ja jumal — ülekohus ja ülekohus! Kas jumal siis seda aiva sallib, et laps vanemale vasta hakkab ja talle kahju teeb? Jumal tahab, et laps vanemat austab ja tema sõna kuuleb — vaat seda tahab jumal! Ja nüüd jäta mind oma jumalaga rahule!»

Seega lõpetas ta läbirääkimise naisega. Nad olid nelja silma all kõnelnud. Mihkel püüdis ka tütrega nelja silma all kokku saada, mis tal natuke hiljem aidas ka korda läks.

Ta seletas lühikese poriseva sõnaga, mis tüdrukul on oodata ja teha, ja tähendas, et ta tema eilset vastuturtsumist tähele ei pane, selle koguni andeks annab, kui aga Miina nüüd meelt parandab ja sõna kuulab. Seega pööras ta tütrele selja ja tahtis aidast välja astuda ilma mingit vastust ootamata.

«Isa!»

«Mis?»

«Vii Pärtli Pritsule sõna, et ta mulle mitte kosja ei tuleks!»

Miina ütles seda tasa ja alandlikult. Aga kui Mihkel ümber pööras ja talle näkku vaatas, leidis ta sealt midagi, mis ta mõtlema pani, jah, üsna kohmetuks tegi.

«Mis sa ütlesid, tüdruk?»

«Ütlesin, et Pärtli Pritsul ei pruugiks asjata vaeva näha.»

Huntaugu peremees ei mõistnud selle peale sõnagi lausuda, muudkui kogu ta keha näis kasvavat, ülespoole kerkivat, silmad laienesid, suu läks lahti ja lõug jäi rippuma. Ta käsi sirgus ja näitas välja haopinu poole. Selle tumma ähvardusega pööras ta vastasele lapsele selja.

Nagu tume, õnnetusega ähvardav kõuepilv lasus sest päevast Huntaugu talu koduse elu peal. Nähti ainult kortsus kulme, hämaraid silmi, kinnipigistatud huuli. Kui keegi sõna kõneles, siis oli see ainult tarbe pärast. Poiss ja tüdruk ei julgenud enam kuuldavalt naerdagi peremehe, perenaise ja Miina mossis nägude pärast.

Ema ja tütar olid isekeskis asjast kõnelnud ilma mingisugu-

sele abitõotavale otsusele jõudmata. Miina teadis ainult seda, et ta Pritsule minna ei taha, ja ema ainult seda, et tütar õnnetu oleks, kui ta sellele mehele läheks. Aga seal sündis emaga nädala jooksul ime. Ta hakkas võimalikuks pidama, et Miina Pritsule läheb, ning võimalikuks pidama, et ta oma saatusega viimaks üsna rahul on. Huntaugu Viiu oli nimelt nende tõotuste üle, mis Kupja-Prits Mihklile oli andnud, lähemalt järele mõelnud. Suurem ja parem koht, rohkem loomi, rohkem vilja, rohkem piima, rohkem linu ja villu; Mihkel mõisas viinaperemees, tütar mõisas kupja naine. Tuleb mõne aja pärast isamajja tagasi: ega ta tühjalt tule, mõisa sundijal on ikka võimalik midagi tallele panna; siis algab ju otse nägus elu! . . .

Ja-jah, kellel kõht tühi, müüb läätseleeme eest oma õigused ära, miks ta ei peaks siis teise õnnekest selle eest tahtma ohverdada! Kui Huntaugu ema kõik need tõotatud tulud ükshaaval oma kaaluva ja hindava vaimu eest laskis mööda käia, kahanes halbus, mis kaasa oli võtta, mäe suurusest liivatera väiksuseni. Sa taevake, nagu poleks üks mees viimati niisama hea kui teinegi! Ega's ta vigane ole! Tal ju terved jalad all, inimese pea otsas, suu põigiti nina all nagu igal teiselgi. Näib tüdrukut armastavat, ega ta muidu talle järele jookseks. Ja kui ta teda armastab — noh, ega ta temale siis või paha teha. Natuke kiuslik, salalik — sa taevake, igal inimesel oma vead! Ega Mihkelgi kõige parem mees ole — elada võib ikka! Ja inimene harjub ju kõigega — vastuarmastus tuleb iseenesest. On aga paar last juba majas, siis pole armastust mehe vastu enam hädasti vajagi.

Ses mõttes ja sihis hakkas Huntaugu eit tütrele ka tähendusi tegema. Kui ta seda esimest korda tegi, jäi Miina talle laial silmal otsa vahtima. Siis pööras näo ära — paar suurt kuuma pisarat rippus tal ripsmetes. Ema märkas seda ja andis kohe järele. Ta ei olevat ju paha pärast rääkinud, ei tahtvat teda pooltki sundima hakata, ainult koduse rahu pärast mõelnud, et ehk võiks ka nii teha . . . Kui ta aga teist ja kolmat korda niisuguste tähendustega tuli, ei hakanud Miina enam nutma, vaid pigistas huuled kõvasti kokku ja ta silmad vaatasid üle ema pea mõõtmatusse kaugusesse. Tummalt kuulatas ta ema sõnu, tummalt pööras talle lõpuks selja.

Nädala teisel poolel käis Huntaugu peremees mõisas paruni jutul. Ta tuli sealt väga heal tujul tagasi, sest härra oli tõotusi, mis ta Pritsule oli andnud, tema vastu kinnitanud. Kind-

lat selgust uue talu kohta, mida ta Mihklile tahaks anda, tal küll veel ei olevat, seda võivat ta alles mõne aja pärast saada, aga Mihkel tohtivat julge olla, et tema ja ta tulevase väimehe palvet meeles peetakse.

Huntaugu taat jutustas seda kodus võidurõõmul naisele. Ta silmavaatest, ninatõstest ja kogu olekust paistis pakil välja, kui tähtsaks meheks ta ennast nüüd korraga pidas. Ja kui uhke oli ta oma tulevase väimehe peale! Prits siin ja Prits seal — Pritsu nimi oli tal nüüd järjest suus.

Ka Huntaugu ema silma ees seisis Kupja-Prits, see «salakoi», see «kiuslik» ja «torm-uhke» inimene, nüüd korraga hoopis teisel kujul ja valgustusel. Kõik selle mehe vead ja puudused kahanesid täpikesteks, mida silm enam ei suutnud selitadagi. Sellevastu kasvasid ta headused ja voorused nii hoopsasti, et Viiu viimaks pead pidi väristama, et miks ta sihukest tublit poissi enne nii halvaks oli pidanud.

Lähemal pühapäeval oli Huntaugul väike võõrus.

Pärtli Jaan naisega ja Prits tulid külla. Mihkel näis nende tulekust midagi teadnud olevat, sest ta oli toobi viina koju muretsenud ja kalja lasknud haududa. Kas ta sest perenaisele midagi oli öelnud, oli Miinal teadmata; ema aga polnud tütrele Pärtli rahva tulekust midagi teatanud.

Kui Huntaugu vanamees vahest salaja oli kartnud, et vastane tüdruk trotslikus meelepahas külaliste vastu ehk kuidagi vaenu üles näitab, rüve või nipsakas on või nendest eemale hoidub, siis ta eksis. Miina võttis kõigi teretuse rahuliku käeandmisega vastu, jäi tuppa nende hulka ja vastas igale küsimusele, kuigi lühidalt ja vilult. Kosjaasjast otsekoosi ei kõneldud. Näis, kui oleks neil isekeskis otsuseks tehtud tasa ja targu teole minna. Prits ise oli kõige tagasihoidlikum. Ainult taoti pöördus ta eemalt mõne pealiskaudse küsimusega neiu poole, olles seejuures lahke ja viisakas, nagu poleks tema ja Miina vahel iganes midagi kõverat sündinud, nagu poleks tema see meeski, kelle peale Miina oli ähvardanud koera ässitada, kui ta veel jala Huntaugule pistaks.

Pärtli Jaan oli pikk kuivetu mees punaka pea ja täiesti punase habemega. See lühikeseks kärbitud tihe habe kattis ainult ta lõuaalust ja põskede veeri, kuna lõug ise ja põsed lagedad olid, samuti ninaalune. Tal olid pisukesed helehallid pilusilmad, mis alati vett tilkusid ja üleni märjas ujusid. Need kentsakad silmad punakate ripsmete vahel ja samasuguste kulmukarvade all lasksid mehe totramana paista, kui ta oli. Sest Jaan polnud vaimselt sugugi töntsim kui Huntaugu vanamees ja paljud teised, ei, ta oli mõnes asjas koguni kavalam kui üks või teine ta üleaedseist. Mõisas peeti temast kui korralikust, sõnakuulelikust ja härra poole hoiduvast peremehest lugu, kes opmannile või parunile salaja nii mõnegi näpunäite andis, kui külarahvast mõni mõisa vara oli puutunud, metsas käinud või rehelt või viinaköögist midagi kaasa toonud. Selle eest tasuks oli tal lootus lähemal ajal talitajaks saada. Jaani väärtust tõstis ülemuse silmas ka veel see, et ta jumalakartlik oli, virgasti kirikus käis ja kodus lugemistunde pidas.

Pritsu ema oli väike, tasane, vähese jutuga eideke, kellel majas vist palju ütlemist ei olnud. Kõrge villane munamüts peas, valge rätik üle, näol eimidagiütlev naeratlik ilme, nii istus ta liikumata nurgas nagu puust nikerdatud kuju. Jämeda, rämeda mehehäälega, mis tema kasina kehasuurusega sugugi kooskõlas ei seisnud, heitis ta vahetevahel mõne mageda sõna üksluise jutu sekka.

See läks alles elavamaks, kui õhtul söögilauas viinatops sõõri hakkas käima. Sunniti naisigi tublisti suud niisutama. Pärtli Jaan oli joomises esiotsa kaunis tagasihoidlik ja tõrjus klaasile vastu, pärast aga, kui esimesed lonksud mõjuma olid hakanud, sattus mees nii heasse tooni, et ise jõi ja teisi ergutas. Nüüd hakkasid Mihkli ja Jaani suust juba sõnad väimees ja minia kukkuma ning Pritsule ja Miinale pilgutati kelmikalt silma.

Palju kaugemale aga ei mindud. Nähti üldiselt juba rahul oldavat, et Miina, kes söögilauas toolil istuva Pritsu kõrval seisis, sellega mõne sõna vahetas ja ka Pärtli isa küsimuste ja naljatuste peale tõrkumata kostis. Suurt meelehead näis aga nii Pärtli rahvale kui ka Mihklile enesele see tegevat, et Huntaugu perenaine külaliste vastu eriti lahke ja jutukas püüdis olla. Mihkel pani seda endamisi otse imeks. See oli meelemuutus, nagu paremat soovidagi polnud!

Väike jóot lõppes ilma nähtava tagajärjeta, aga nii lahkujad kui mahajääjad olid sellega pealtnäha täiesti rahul. Huntaugu taat, kelle keel juba kaunis tüma oli, ütles Miinale veel, kui ta ukse külaliste järel kinni oli lükanud: «Kuule, tüdruk, ma arvan, sinust soab viimaks veel asja.»

Järgneva nädala kestel hakati Miinale aegsasti märku andma, missugune tähtis sündmus tal neljapäeva õhtul olevat

oodata. Miina tegi, mida häbelikud tütarlapsed säärasel puhul ikka teevad — ta vaikis, pööras näo ära ja puges kõrvale. Kesknädala õhtul tegi aga emaga ise asjast juttu. Ta küsis, et kas Prits ikka tõesti homme õhtul viinadega tuleb. Viiu kinnitas talle seda haruldase elavusega.

«Kuule, ema,» ütles Miina täieliku rahuga, «kui sina tüdruk oleksid ja sulle kosilane tuleks, keda sa ei taha — mis sa siis teeksid?»

«Kas sa siis Pritsu ei taha?»

«Seda ju tead. Aga vasta, mis ma küsisin.»

«Mis ma teeksin? Ma mõtleksin tublisti järele ja ütleksin: Prits on mees nagu iga teine, leiba on tal aga rohkem kui mõnel muul, vanemad tahavad mind temale panna, kui ma talle ei lähe, vihastan hulka inimesi, oma vanemaid koa — ma võtan ta siis parem vasta... Voata, laps, nii teeksin mina.»

«Ja kui sul oleks teine peidmees, keda sa maha ei taha jätta — mitte miski hinna eest?» päris Miina.

«On sul siis teine?»

«Ma ütlesin — kui s i n u l oleks.»

«Noh, siis mõtleksin jälle järele, ja kui näeksin, et see teine küll hea mees on, aga mind võtta ei või, ja kui vanemad koa ta vasta on, siis — võtaksin ikke esimese.»

«Kas tõesti?»

«Muidugi.»

See oli pikk, pikk vaade, mille Miina nüüd ema peale heitis. See oli merehädalise vaade, kelle kätest viimane laevakild on libisenud... Siis aga süttis Miina pruunis silmas ere lõke, ta surus hambad kokku, lõi käe puusa ja hakkas äkki naerma. Mida ta naeris, jäi emale mõistatuseks.

Tähtis õhtu aga jõudis kätte. Peremees ja perenaine olid päevatöö aegsasti lõpetanud ja istusid elevil soojaks köetud ja puhtaks pühitud toas. Miina oli aita läinud endale paremaid hilpe ümber panema. Väljas oli pehme ja selge ilm, kuu paistis, tähed siretasid, sügav vaikus suigutas küla. Ja toas pragises põlev peerg, laulis kilk — ka siin oli nii ooterõõmsalt vagune, nii pidulik, nii mõnus.

Miina tuli aidast, parem seelik seljas, punane pärg peas, ja läks pimedasse kambrisse, kust ta midagi näis otsivat. Mõne aja pärast tuli sealt jälle välja ja ütles enese aita tagasi minevat. Ema ja isa ajasid teineteisega aeglast vanainimese-juttu ega pannud tütart suuremat tähele.

Korraga hakkas Muri väljas raginal haukuma. Ühtaegu oli vankri mürinat kuulda, mis varsti vaikis, kuna värav seepeale kräunus. Poiss jooksis toast, tüdruk tagajärele. Teomees ja ta naine lõpetasid ruttu õhtusöögi, viimane koristas kähku laua. Kosilased tulid.

Lootusrõõmsal naerunäol puges valgepealine kubjas madalast uksest sisse; tema järel tuli aidamees, kelle ta endale isameheks oli palunud. Viimane oli lühike, punetava näoga mees, kelle pahem silm kõõrdi vaatas ja kes ühtepuhku tasakesi köhatas, nagu keegi, kes tahab kõnelema hakata.

Teretati pererahvast käepigistusega, võeti istet, topiti piibud peigmehe kotist täis ja hakati veidi kohmetut juttu vestma, kuna hall kibe suits kolmest suust ja piibust üles tahmaste parte poole keerles. Perenaine istus rahutult mõne minuti mehega ühel pingil, hakkas siis ootavaid pilke välise ukse peale heitma, ja kui see ikka veel lahti ei läinud, tõusis üles ja läks välja. Tüdruk ja poiss olid juba tuppa tagasi tulnud. Viimane oli kosilase hobuse eest hoolt kandnud.

Perenaine aga läks ja jäi.

See, kelle pilk nüüd ukse poole hakkas vilksama, oli Prits. Ta kannatas, kannatas — viimaks pöördus peremehe poole: «Kas teil kõik inimesed veel kodu põle võih?»

«Kõik on minu teada kodu,» vastas see rahulikult.

«Peenike pere vist häbelik?» tähendas isamees köhatades.

«Võib olla. Noh, küll eit teeb julgust.»

Aga see julgusetegemine näis liiga kaua aega võtvat: ei tulnud eite, ei tütart. Toas hakkas olukord üsna piinlikuks minema. Viimaks ometi ilmus Viiu, aga ilma Miinata. Perenaise nägu oli ehmunud, ta pilk süstas üle toa, siis lükkas ta pimeda kambri ukse lahti ja astus hälvimisi sisse. Teda kuuldi seal kobavat, nagu otsiks ta midagi; varsti astus ta aga jälle välja, müksas möödudes Mihklile külge ja tõttas välise ukse kaudu ruttu jälle õue.

Peremees läks talle sinna vähese aja pärast järele.

«Kuule, Mihkel, Miina on kadund!»

«Kuda kadund?»

«Teda põle kuskil!»

«Ää aja rumalat juttu!»

«Teda põle aidas, põle kambris, põle õues...»

«Kus ta siis on?»

«Oh, mu jumal, kui ma seda teaksin!» Ja Mihkel nägi alles nüüd, kuidas ta ärevusest värises.

Huntaugu peremees oli tüki aega vait. Ta seisis paigal kui sammas, suu, silmad, ninasõõrmedki laiali lahti aetud. Siis hakkas äkki aida poole vehkima. Tõukas ukse pärani ja hüüdis: «Miina! Miina!» Kui vastust ei saanud, kiitsas ta üle läve sisse ja kobas väikese pimeda ruumi kätega läbi. Ei midagi. Siis käis sõõri ümber aida, tuli jälle toa juurde tagasi, uuris selle seinataguseid, otsis tütart rehe alt, laudast, õueaiast — kõik asjata.

Viiu oli teda seejuures püüdnud aidata. Nüüd seisid nad toaukse ees kuu paistel jälle vastastikku ega söandanud kumbki sõnakest lausuda.

«Kas põle kurat lahti, kui ta mulle selle tembu mängis!» pingutas end viimaks kähisev hüüe Mihkli rinnast välja.

«Misukese tembu?»

«Et kosilase eest putku pani!»

Emale oli see mõte juba ammugi tulnud, Mihkli kinnitav kartus ajas tal käed kurgu alla risti ja suu hääletuid sõnu maigutama.

«Ruttu, Viiu, joose Uustalu sauna — voata, kas ta seal ei ole! Enne soada Liisu Anipajule ja Joak Tooma-Tõnule — seal ta ju käib ka. Mina püüan Pritsu ja isameest nii kaua vaigistada.»

Nad astusid mõlemad tuppa tagasi. Kuna Mihkel jälle külaliste juurde istus, kutsus perenaine poisi ja tüdruku välja. Kõik kolm jäid mõneks ajaks kadunuks. Suure vaevaga ainult suutis Huntaugu peremees oma ärevust varjata ja mingit pajatust alustada, aga terve lugu oli kosilastelegi juba nii võõrastav, et Prits ja aidamees aiva ringi luurasid ja Mihkli otsitud sõnu tähelegi ei pannud.

«Kus Miina siis on?» tuli kubjas viimaks otsekohese küsimusega välja.

«Küll ta ikke varsti tuleb.»

«Kas ta's kodu ei oldki?»

«Oli küll. Vast pool tundi enne sinu tulekut käis veel toas.»

«Ja nüüd?»

«Võib olla, et miski asja pärast kellegi üleaedse juurde läppas.»

Oodati veel. Oodati pool, oodati kolmveerand tundi veel.

Siis ilmus perenaine. Ta nägu oli kollane kui vaha. Mihkli küsivale pilgule vastas ta tumma peaväristusega. Ja siis tuli tüdruk ja siis poiss. Nad kumbki ep olnud Miinat külast leidnud. Teda ei olevat siin, ei seal täna nähtud.

Rõhuv, hinge painav vaikus valitses silmapilguks pisukeses palavas ruumis. Siis kähvas Kupja-Prits istmelt.

«Ta jooksis minu eest ära!» pitsitas ta läbi hammaste, nii et see kuuldus nagu nõelussi vihane susin. «Ja kas teate, kus ta on? Uustalu saunas!»

«Ei, seal teda ei ole,» hüüdis perenaine nuttes, «sealt ju ise praegu tulen!»

7

KOMBELISED VAATED.

Baltimaa rüütlid lasksid tol ajal oma lastele kuni nende küpsema eani enamasti kodust kooliõpetust anda. Kuna tütarde haridust koduse koolitusega tavaliselt lõpetatuks peeti, panid Eestimaa mõisnikud oma pojad veel aastaks või paariks Tallinna Toompea rüütlikooli. Sealt astusid noored mehed lühikeseks ajaks väeteenistusse, et sellest lipniku või leitnandina lahkuda ja kodus põllumeheks hakata. Mainitud keskkooli Tallinnas lõpetasid ainult vähesed; aastal 1861 kirjutab keegi, et viimase kahekümne viie aasta jooksul ainult viiskümmend Tallinnamaa rüütlipoega Toompea kooli läbi teinud. Pole siis imeks panna, et Tartu ülikooli nii vähe mõisnikkude poegi astus, ja et needki, kes seal olid, väga harva mõne õppekonna lõpetasid. Nad lahkusid sealt, kui nad — enam lõbu kui teaduse pärast — mõne aja üliõpilasepõlve olid maitsnud, ilma mingi teadusliku aukraadita.

Ka parun Heideggi majas olid kaks kodust kasvatajat, teine teisest soost, tollest ajast peale järjest ametis olnud, kui vanemad lapsed — preili Ursula, kes kolmat aastat mehel oli, ning Herbert ja Adelheid — õppe-ealisteks olid saanud. Herbertki oli otseteed kodust Toomkooli ülemaisse klassidesse astunud, kuid ta oli üks neist, kes kursuse lõpetasid, et seepeale ülikooli minna. Sealt aga oli ta ilma lõpueksamiteta lahkunud ja siis, nagu juba tähendatud, Saksamaale ühte Lääne-Preisi mõisa tegelikku põllumajandust läinud õppima. Temal oli nimelt see niisama kiiduvääriline kui tol ajal kaunis haruldane auahnus tubliks, edenenud ja selginud teadmisega põllumeheks saada, et moodsaid uuendusi, millest kultuurses Euroopas nii palju kõneldi ja kirjutati, ka enda, ajast nii väga maha jäänud kodumaal maksma panna. Parun Rüdiger Heidegg, ehk küll üks vanameelsemaist alalhoidlastest, kes ilma õigusteta talupoega

kõige tulusamaks põllutöömasinaks pidas ja iga moodsat edu ausast südamest põlgas, polnud poja õpihimule kahel põhjusel takistusi teinud: esiteks armastas ta seda oma kõige vanemat poega väga ja teiseks oli ta rikas küllalt, et poega lasta «katseid» teha; läksid need õnneks — hüva, läksid nad luhta — noh, kahi ei murdnud kaela.

Adelheid Heidegg oli preili Ritteri all oma üldise hariduse omandanud. Preili Marchand harjutas teda ainult veel prantsuse keele kõnelemises, klaverimängus ja laulus. Päris õpilasteks prantsuse koolipreilil ja härra Lustigil olid siis Ada, Raimund ja Kuno.

Kuna härra Gottlieb Lustig vana vilunud ja ammuproovitud koolimehelik jõud oli, kellest härrased palju lugu pidasid, polnud nad preili Marchandi hindamises veel otsusele jõudnud. Vanematele veidi kahtlane näis, et prantslanna laste tõendusel teist õppeviisi tarvitas kui preili Ritter, et ta raamatule elust ja loodusest tuge otsis. Aga et kumbki neist suurem kasvatusteadlane ei olnud, siis ei julgenud nad Juliette'i õppeviisi sedapuhku veel ei hukka mõista ega heaks kiita — esimest seda vähem, et Herbert, nende õpetatud poeg, säherdust «elavamat õppeviisi» oli kiitnud. Preili Marchandi oskustest võisid nad õigupärast ainult kolme asja veidi arvustada; need olid ta prantsuse keel, mis kahtlemata hea oli, ta klaverimäng ja laulmine. Kui nad kaht viimast preili Ritteri omadega võrdlesid, siis jäi võit tingimata prantslannale. Isegi vana parun, kellele muusika kaunis tundmata maa oli — proua seisis ses kunstis kaunis kõrgel —, tundis vahel teatavat lõbusat jubedust, kui Juliette'i väledad sõrmed üle klahvide libisesid ja ta pehme, painduv altohääl mõne itaalia aaria või prantsuse rahvalaulu kuuldavale tõi.

Üldiselt võis Juliette enesele tunnistada, et ta paruniga paremini läbi saab kui prouaga ja nende vanema tütre Adelheidiga. Mõlemad viimased püüdsid tema vastu tihti seisuseuhkust, jah, seisuslikku kõrkustki lasta välja paista, midagi, mida ta alles siin, Eestimaa mõisas, sel varjamata näol tundma õppis. Vene kõrgemas seltskonnas, kindral Davõdovi majas Peterburis, polnud talle sellesarnast mitte tunduvaks saanud. Seal oli temast kui naisterahvast ja haritud inimesest, pealegi kui välismaalasest, igal viisil lugu peetud ja tema kohta neidsamu viisakusemäärasid tähele pandud, mis kõigi seltskonnaliikmete kohta maksid. Parun Heideggi üle ei võinud Juliette ses suhtes mitte just nuri-

seda. Ta oli isandlik-jahe, aga korrektne. Vahest ergutas tema rüütlimeelt ka prantsuse neiu mittetavaline iludus, mäherduse nautimiseks naljalt ükski süda vana küllalt ei ole.

Härraste seast kõige enam meeldis koolipreilile parun Herbert. See oli ainus, kes temaga kui «teeniva inimesega» ühtluse jalal püüdis läbi käia. Tema värske, vilgas olek, ta otsekohesus mõtlemises ja kõnelemises, ta terane meel ja selge silm nii mõneski asias, kõigepealt aga ta laialisem haridus olid tegurid, mis preili Marchandisse, kes end siin nii üksildasena tundis, mõjumata ei võinud jääda. Nende mõlema arvamised põrkasid küll sagedasti vastamisi, sest parun Herbert oli vanematele õigust rääkinud, kui ta ütles, et ta välismaal oma alalhoidlikust balti mõttelaadist midagi ei ole kaotanud, ent Juliette leidis vähemalt, et ta vastasel vaimu oli, et ta oma arvamisi oskas kaitsta ja et ta, kus vaja, järele ning vastasele õigust raatsis anda.

Mõned väikesed sündmused, millele Juliette oma süütuses mingit tähtsust ei suutnud anda, said järgneval ajal põhjuseks, et majaproua olek tema kohta mitte ei paranenud, vaid et mainitu oma seisuslikku iseteadvust temale hoopis iseäralisest küljest näitas ning selle mõiste väga kindlasti ära piiras.

Kuno või Ada oli paruniprouale ühel päeval järgmise kaebuse ette kandnud. Nad jalutanud preili Marchandiga aias. Seal töötanud vana aednik Laur. Kui nad temale lähenenud, võtnud vanamees nagu kunagi mütsi peast ja seisnud palja peaga, kui Kuno temaga kõnelnud. Sellest hämmastunud preili Marchand ja andnud aednikule märku, et ta jälle oma pead kataks. Ja kui vanamees seda ei teinud — vist ei saanud ta koolipreili märguandest aru —, läinud preili Marchand ja pannud mehele mütsi ise pähe, misjuures ta käte, näo ja saksa keele abil Laurile püüdnud selgeks teha, et tal nende ees vaja ei ole palja peaga seista — mütsi kergitamisest olevat teretuseks küllalt.

Seda kaebust kuuldes hakkasid paruniproua silmad otse välkusid pilduma. Jalamaid laskis ta preili Marchandi enda juurde kutsuda. Ärevate sõnadega päris ta temalt sündmuse kohta seletust. Kas olevat õige, et ta aednikule nõu või käsu andnud paruni laste ees mütsiga seista.

Preili Marchand kukkus nagu pilvist.

«Jaa,» ütles ta, «mitte ainult laste, vaid ka minu ees.»

«Mispärast?»

«Esmalt sellepärast, et vanal hallil mehel laste ja minutaolise noore ees palja peaga ei kõlba seista, ja teiseks sellepärast, et ilm oli vilu ja tuuline.»

«Aga see mees on eestlane, talupoeg — ta p e a b oma härraste ees palja peaga seisma, ka minu l a s t e e e s!» hüüdis paruniproua.

«Seda ma ei teadnud, proua von Heidegg,» vastas Juliette rahulikult. «Ma olin arvamisel, et lastele peab vanaduse vastu aukartust õpetama. See põhjeneb minu teada kristlikul kombeõpetusel.»

«Kristlikul kombeõpetusel põhjeneb ainult, et alam ülemat, ori isandat peab kartma ja austama, mitte ümberpöördult. Seda palun teid tähele panna, preili Marchand, teie volipiirid ei ulatu mitte nii kaugele, et võiksite siin uusi seadusi anda, liiati säherdusi, mis teenijate kohusetunnet leivavanemate vastu võivad nõrgendada. Seadused jätke paruni ja minu teha.»

«Seda nõu mul ei olnudki, paruniproua.»

«Siis olete veel lastele pikalt ja laialt seletanud, et talupoeg samasugune inimene olevat kui nemadki, et inimestel jumala ees mingisugust vahet ei olevat ja et järelikult üks inimene teist ei tohtivat enesest halvemaks pidada — see olevat patt... Kui ma teid tohin paluda, preili Marchand, siis hoidke säherdused õpetused nii kaua tarvitamata tallel, kui te edaspidi mõnes k o d a n i k u p e r e k o n n a s koha võtate. Mina sooviksin, et minu lapsi selle vastu kasvatataks ja ette valmistataks, et neil kord paljude inimeste üle on valitseda, kelle seas nad peavad korda pidama — ma nõuan oma lastele s e i s u s e k o h a s t kasvatust.»

«Mitte kristlikku?»

«See ei ole mittekristlik kasvatus!»

«Mind on nõnda õpetatud, paruniproua.»

«Ma ütlesin juba, et nõnda võib kodanikulapsi õpetada.»

«Ma ei ole mitte «kodanikulaps». Minu isa on rüütel.»

Dorothea von Heideggi sinihallid silmad suurenesid, ta pikk kõhetu keha laias krinoliinis nihkus pisut tagasi.

«Teie isa on rüütel?» kordas ta pikkamisi. «Teie passil ei seisa sellest midagi.»

«Minu perekond ei tarvita enam rüütlinime sellest peale, kui ta Prantsusmaalt Helveetsia vabariiki asus ja Genfi kantonis kodanikuõigused omandas.»

«Ei tarvita enam? Sool» Ja proua näole ilmus vastu taht-

mist lai üllatus. «Kuid see on teie era-asi,» pöördus ta kõrgilt ära. «Minu juhtnööre aga palun teid tingimata tähele panna, preili Marchand!»

Teine kokkupõrge järgnes mõni aeg hiljem. Kuno oli toatüdruku peale millegi tühise asja pärast vihaseks saanud ja teda koolipreili nähes jalaga nii tugevasti sääre vastu löönud, et tüdruk valu pärast nutma hakkas. Preili Marchand sundis poissi tüdrukult kohe andeks paluma, ja kui poiss seda ei teinud, andis ta temale karistuseks ühe kirjaliku eratöö.

Pahura lapse lähem uid oli aga mamma juurde minna õpetajanna peale kaebama. Tagajärjeks oli uus kokkupõrge kahesuguse kombeõpetuse vahel.

«Minu soov oleks, preili Marchand,» algas proua von Heidegg, kui koolipreili tema palge ette oli ilmunud, «et teie laste karistamise eksimuste pärast, mis väljaspool õppetunde sünnivad ning kooliõpetusega mitte otsekoheses ühenduses ei seisa, minu enese hooleks jätaksite.»

«See tähendab, ma ei pea mitte ka väljaspool õppetunde lastesse kasvatades püüdma mõjuda,» küsis Juliette, «vaid minu tööalaks on üksnes teaduslik õpetus?»

«Vähemalt soovin, et teie mitte oma voliga niisuguseid eksimusi ei tõttaks karistama, vaid et neid enne minule teataksite ja mind karistuse üle lubaksite otsustada.»

«Ma pean aga tähendama, paruniproua, et see minu kui kasvataja meelevalda laste kohta väga nõrgendaks — asi, mis minu arust mitte hea ei ole. Mul on ikka voli olnud lapsi, keda ma pean aitama kasvatada, eksimuste eest, mis minu silma all sünnivad, otsekohe ise karistada.»

«Teie lubate, preili Marchand, et ma oma majas ise määrusi teen,» vastas proua von Heidegg. «Niisugune voli oli küll preili Ritteril, teie eelkäijal, ka mõnel muul minu endisel kasvatajal, kuid need olid kõik — kuidas pean ütlema? — vanemad inimesed... Teie, preili Marchand, olete oma kutsele minu arust veel liig noor, mida ma sellest märkan, et teie laste eksimuste üle mitte küllalt asjalikult ei otsusta.»

«Kui ma küsida tohin, paruniproua: missugust eksimust te praegu silmas peate?»

«Minu kõige nooremal pojal olevat poole tunni eest väike nägelemine olnud toatüdrukuga. See on ju nii tühine, lapselik asi...»

«Kuno lõi toatüdrukut jalaga,» ütles koolipreili vahele.

«Soo? Lõi? Ma ei kiida seda mitte heaks, preili Marchand. Küsida tuleb aga, kas tüdrukul enesel süüd ei olnud, kas ta last mitte ei ärritanud...»

«Ei, ta ei teinud Kunole midagi paha; Mai palus teda ainult, et poisike aknalt, mida ta tahtis pühkida, maha tuleks.»

«Kuno jutustas teisiti. Aga olgu. Selle eksimuse eest oleksin teda ka ise karistanud. Nüüd jõuame aga teie eksimuse juurde, preili Marchand. Teie olevat nõudnud, et minu poeg toatüdrukult andeks palub!»

«Jaa, sest et ta temale ülekohut oli teinud. Kasvatatavale lapsele peab minu arust järjest püütama selgeks teha, mis on õigus, mis ülekohus. See kasvatab tema õiguse- ja kohusetunnet, kasvatab ühtlasi tema karakterit.»

«Aga nõrgendab teenijate lugupidamist ja kartust härraste vastu, hävitab ka rüütlilapse iseteadvust ja iseseisvust,» hüüdis paruniproua teravalt vahele. «Ma oleksin leppinud, kui te Kunole tema lapseliku süü eest väikese karistustöö oleksite määranud — andekspalumise nõue aga oli liialine... Nagu öeldud, preili Marchand, — edaspidi palun mulle säherdusi juhtumusi ainult teatada; karistuse mõistan m i n a.»

Ta pööras ümber ja kahises oma moodsas laiuses teise tuppa — preili Marchand võis minna!

Juliette oli enam kurb kui vihane, kui ta oma tuppa läks. Ta armastas oma kutset, pidas oma ülesannet — tärkavate inimvõsude kasvamist enda käe järgi juhtida — kõrgeks, tundis õnnelikku rõõmu nähes, kuidas üks või teine seemneterake, mis ta laste hingesse oli heitnud, idanema ja võrsuma lõi. Veel ei olnud vanadus ja tüdimus tema aatelist õhinat suutnud summutada. Kuid sel kombel tööd edasi teha, köidetud kätega, kitsalt ärapiiratud ringis, pealegi nõuete järgi, mis tema aadetele otsekohe vastu käisid — kas oli see veel võimalik? Esimese hooga tuligi talle mõte kohta sedamaid üles öelda ja siit peatselt lahkuda. Aga et Juliette põhimõtteliselt mingit otsustavat sammu ärevusetujus ei taotsenud astuda ja et ta kellegi peale kauaks viha ei suutnud kanda, siis jõudis ta järgmise päeva vältel otsusele veel paigale jääda ja ära oodata, kuidas tulevik kujuneb.

Tema aga oli kasvatuse, välise ümbruse ja selles maksvate vaadete poolest nii väga teises ilmas üles võrsunud, et ta siin, temale nii võõral pinnal, ka seal komistas, kus teised takistuseta kõndisid. Ta ei teadnud ega märganud kivide eest hoiduda,

mis teda komistama panid. Ta arvas nagu kunagi täiesti lubatut tegevat, aga seal osutus korraga, et see on keelatud. Sel lool polnud imeks panna, kui esimestele «vääratustele» veel teisi järgnes.

Ühel kuival päikesepaistesel pühapäeval novembrikuu algul oli ta Ada ja Raimundiga pikema jalutuskäigu ette võtnud, mis neid viis külmetanud, halli konariku ja jääkildudega kaetud maanteed mööda lähema küla esimeste hurtsikuteni. Juliette'ile, kes neid hurtsikuid mõtlikult silmitses, torkas korraga meelde, et tal ammugi nõu oli olnud eesti talupoja elumaja kord ka seestpoolt vaatama minna. Seks oli praegune silmapilk kõigiti sünnis: nad olidki juba külas ja elanikud, keda Juliette nende elamus tahtis näha, pühapäeva tõttu vististi kodus. Õpetajanna avaldas lastele oma nõu ja küsis neilt, kas nad temaga sooviksid kaasa minna. Juba palja uudishimu pärast olid mõlemad kohe päri, sest nad polnud jalga külasauna enne kunagi pistnud. Öeldud, tehtud. Nad pugesid enne ühte suuremasse suitsuhoonesse, silmitsesid, mis silmitseda oli, jutustasid mõne sõna elanikkudega — preili Marchand muidugi Ada ja Raimundi tõlkimise abil — ja jõid janu pärast talupoja kaljagi. Juhtumisi olid nad Uustalu peresse sattunud. Et aga ahi parajasti küdes, siis peletas kibe suits nad varsti toast. Siit mindi lähedal olevasse pisukesse popsisauna. Vaevalt mahtusid kõik tillukesse tahmasesse ja pimedasse urkasse, ja kui nad sees olid, said nad seal vaevalt paigast liikuda. Juliette tundis seal kohe selle suure tugeva töömehe ära, kes teataval õhtul mõisas vitsu oli saanud ja kes tema ning paruni laste peale nii põleva pilgu oli heitnud, kui ta neist trotsiva vaikimisega mööda sammus. Juliette teadis, et see on toatüdruk Maie vend ning aimas, et see kartlik vanaeideke seal ahju suu all on tema ema. Alandlikult, nagu Uustalu rahvaski, olid ka selle hurtsiku elanikud härraste sisseastumisel istmelt tõusnud ning alandlikult ja viisakalt kostis see suur, tõsine töömees igale lahkele küsimusele, mis koolipreili talle Ada või Raimundi kaudu ette pani.

«Ja niisugustes koobastes elavad inimesed!» hüüdis preili Marchand koduteel. «Tõesti, ma poleks uskunud, et ilmas seesugust viletsust on! Ma panen imeks, et suits, ving ja halb lõhn neid ei tapa.»

«Talvel olla neil ka veel loomad toas!» ütles Ada põlastavalt.

«Loomad toas? Mispärast?»

«Vist on loomadel laudas liig külm.»

Juliette'il oli nii rõhuv surutus südames, et ta kogu teel enam sõnagi ei rääkinud. Ja see tundmus vaevas teda tagantjärele veel paar päeva. Ta silma eest ei tahtnud kustuda hale pilt, mille ta eesti talupoja elumajast oli saanud.

Et aga tema käigul külla mingi halb tagajärg kodus võiks olla, seda ei taibanud Juliette kuidagi eeldada. Ja siiski oli see nõnda.

Ada oli kohe selsamal õhtul vanematele ilmutanud, kus preili Marchand nendega oli käinud. Nüüd sündis midagi üllatavat. Proua andis teenijatele tormilise käsu lastel riided, millega nad külataredes olid käinud, särgini silmapilk seljast võtta ja uued asemele tõmmata. Siis pidas ta lastele äreva noomituskõne, et miks nad koolipreili kutse vastu olid võtnud, ning viimaks kutsuti peasüüdlane ise kohtu ette. Teiseks kohtumõistjaks oli seekord vana parun.

«Preili Marchand,» algas viimane, kuna proua vihast väriseedes mööda tuba tiirles, «teie olete täna minu lastega küla majades käinud.»

«Jaa, parunihärra.»

«See oli teist väga ettevaatamatu!»

«Ettevaatamatu?»

«See oli enam — see oli andeksandmatu!» hüüdis proua häälega, mis vingus nagu pika piitsa hoop õhus.

«Ma ei mõista mitte —?» kogeles Juliette nõutult. «Kas ähvardas meid seal mingi hädaoht? Need olid kõik väga vagusad, leplikud inimesed...»

«Seesugune hädaoht mitte,» vastas parun validalt. «Aga ma ei armasta mitte, et minu lapsed nii roojastes kohtades käivad, nagu on talupoegade elumajad. Nad võivad sealt kergesti kõiksugu mustust ja roppe loomakesi kaasa tuua...»

«Ka haigusi!» hüüdis proua vahele.

«Aga meie viibisime mõlemas hurtsikus ainult silmapilgu,» ütles preili Marchand kahvatanud näol.

«See on ükskõik,» tähendas parun. «Minu lastel ei ole sealt midagi otsida. Kas võiksite mulle öelda, preili Marchand, mis otstarve oli teil neisse majadesse minna?»

«Ma tahtsin neid seestpidi näha ja ka näha, kuidas neis elatakse.»

«Ja see huvitab teid! Ma pean tunnistama, teil on peene,

haritud daami kohta üsna iseäralik maitse! Kas meil siis midagi kaunimat näha ei ole, midagi, mis minu laste südant võiks harida ja meelt ülendada? Minu hobusetall ilusate teraste loomadega on seks palju sündsam kui niisugune ilge saun seal külas!»

«Ja teie olete minu lapsi seal lubanud juuagi — riistast, millest talupojad joovad!» süüdistas proua tuksuvatel huultel.

«Meie jõime kõik...»

«Teie võite ju juua, see pole minu asi,» nähvas Dorothea von Heidegg, «minu lastele aga oleksite seda pidanud keelama.»

«Ma ei näinud põhjust, jooginõu oli kõigiti puhas. Ka ei viinud ma lapsi mitte vägisi neisse majadesse, vaid küsisin neilt, kas nad minuga ühes tahavad sisse astuda, ja nad olid nähtava meeleheaga päri.»

«Preili Marchand,» lõpetas parun Heidegg, «teie olete ju vaba inimene ja võite oma jõudeaega tarvitada, kuidas soovite, kuid seda palun teid kui majaseadust tähele panna: minu talupoegadest ja teenijaist peate võima erineda, seda nõuab teie kui minu laste kasvataja kutse, sest teil on suure vara eest vastutada.»

«Või sellepärast kõik!» mõtles Juliette täis mõrudust, kui ta oma tuppa tagasi läks. Seal hakkas ta aru pidama, kas mitte siiski kõige parem ei oleks põgeneda õhkkonnast, mis teda ümbritses ja milles hing tal kippus kinni jääma. Ta arutas seda küsimust peaaegu terve öö ja jõudiski viimaks otsusele juba homme parunile oma lahkumist teatada. See oleks sündinudki, kui mitte härra von Heidegg abikaasa ja vanema tütrega just sel ajal, kui preili Marchandi õppetunnid lõppesid, kodust ära poleks sõitnud — kuhugi naabermõisa võõrsile. Juliette jättis siis asja teiseks päevaks, aga enne seda sündis midagi, mis talle tõuke andis ülesütlemist veelgi edasi lükata.

Lõunalauas sai preili Marchand parun Herbertiga kokku. Viimasele paistis neiu tõsine, kahvatu nägu silma ja ta küsis nähtava osavõtuga selle põhjuse järele. Kui Juliette põiklemisi kostis, tähendas noormees kuivalt:

«Ahaa, ma aiman! Ma kuulsin sellest. Kui te pärast lõunalauda mulle mõne minuti võiksite ohverdada, siis oleksin teile tänulik, preili Marchand.»

Nad võtsid pärast sööki väikeses saalis istet.

«Ma loen teie näolt mingisugust küpset otsust, preili,» algas

Herbert, kui ta ühele aromaatsele välismaa sigarile tule otsa oli pannud. «Kas aiman õieti?»

«Jaa, parunihärra, ma olen tõesti ühele otsusele jõudnud,» vastas Juliette.

«Ja see on?»

«Kas te seda mitte ka ei aima?»

«Võib olla. Teil on minu vanematega midagi meelevastast arutada olnud. Ma kuulsin ka, mis asja pärast. Ma usun aga, või õigemini, ma loodan, et see teile põhjust ei anna meilt lahkuda.»

«Siiski, härra von Heidegg. Ma olen otsusele jõudnud oma ameti siin maha jätta.»

Noore paruni silmist lendas peaaegu kohkunud pilk neiu poole. «Ma julgen loota, et see otsus veel mitte nii kindel ei ole, kui et teie teda ei võiks muuta,» ütles ta.

«Muuta? Mispärast? Ma ei teinud oma otsust mitte kergel meelel, mitte ilma tungivate põhjusteta. Mul ei ole mitte viisiks ilma aru pidamata otsuseid teha.»

«Ja need tungivad põhjused on?»

«Ma ei suuda siin majas oma ülesannet täita. Minu kasvatusviis ei meeldi teie vanematele — see tähendab, ma ei täida nende nõudeid. Oma kasvatusviisi aga, mis minu kinnetel põhjeneb, ei või ma muuta — see tähendab jälle, et mulle antud tööpõld minu nõudeid ei täida. Mis on siis loomulikum, kui et lahkun?»

«Kas teie otsusesse mitte kõigepealt teravad sõnad ei mõjunud, mida vahest minu vanematelt pidite kuulma?»

Preili Marchand väristas pead. «Ei, parunihärra. Ma ei pane ärevuses räägitud sõnu mitte nii väga kaalule. Minu otsuse kohta mõõduandev polnud mitte mu leivavanemate kõnetoon, vaid asi ise. Meie arvamised kombeõpetusest ja seega kasvatusest üldse lähevad teineteisest nii väga lahku, et meie vastastikune vahekord nüüd ja edaspidi ainult piinlik võib olla. Ja seda vahekorda kannatada pole kummalgi poolel tarvis.»

Herbert Heidegg mängis oma sigaripitsiga. Ta silmad vaatasid maha, nägu oli sügavtõsine. «Ma usun, et see vahekord sugugi nii piinlik ei tarvitseks olla, kui kumbki pool teist püüaks mõista,» ütles ta siis ja lõi silmad laialt koolipreili peale.

Juliette vastas tema vaatele küsiva pilguga. Ta ei saanud aru, kuhu koosi teine sihtis.

«Vaadake, preili Marchand! Teie tulete teiselt maalt ja teisest ühiskonnast siia meile. Seal, kust teie tulete, valitsevad teised olud, teised kombed ja teised vaated kui siin. Kui teie seda arvesse võtaksite, siis mõistaksite minu vanemate seisupaika, ja kui te seda mõistaksite, siis leiaksite vististi läbisaamisviisi, mis teie vastastikuse vahekorra rahuloldavaks teeks.»

«Ja see läbisaamisviis oleks?»

«Te peate endale tunnistama, preili Marchand, et teie neid kombeid ja vaateid, mis te oma kodumaalt kaasa olete toonud, olgu need teie teades kui õiged ja head tahes, siin meil mitte maksvaks ei suuda teha. Seks on meie olud Šveitsi ja kogu Loode-Euroopa omadest ajalooliselt palju teisemad.»

«Kuidas? Kas kristlik kombeõpetus igal pool üks ei ole? Kas teil ei õpetata mitte: Sa pead oma ligimest armastama nagu iseennast? Kas teil mitte ei sunnita halli pead austama? Kas teil mitte ei usuta, et kõik inimesed on jumala ees ühesugused, et siis üks ei tohi teist halvaks pidada? Ja kas teil mitte õigeks ei peeta, et ligimene ligimesele ei tohi ülekohut teha? Sest need ongi põhimõtted, mille õpetamise pärast ma paruniproualt ja parunilt olen pidanud etteheiteid kannatama.»

«Ma tean, preili Marchand,» tähendas Herbert. «Mulle on lugu aednikuga tuttav, ja ka see, et teie Kunot Maie löömise pärast karistasite, ning lõpuks teie eilne käik külasse... Ma pean möönma, et meil seesama kristlik kombeõpetus maksab mis teilgi. Kuid õpetus on nägelik, elu on tegelik. Kristlikus kombeõpetuses on mõndagi, mis ühtede olude kohta sünnis on, teiste kohta aga mitte.»

«Kombeõpetus käib siis olude järgi?»

«Näib nii, preili.»

«Siinseile oludele ei ole siis mitte omane õpetada, et ligimene ligimest peab armastama ja austama ega temale mitte liiga tegema?»

«Nii üldiselt ei või meie sellest mitte rääkida,» ütles Herbert, kelle näo üle levis kerge puna. «Seadige endale kõigepealt meie olud silma ette. Kõrgesti haritud mõisnikul on täiesti harimata talupojaga tegemist, kel iga kombeline iseseisvus puudub. Sellele talupojale nüüd näidata, et mõisnik teda enesetaoliseks inimeseks peab, tema aupakkumisekombed liialisteks arvab ja temaga kõigiti ligimesejalal seisab — kuhu see meid viiks?»

«Kuhu siis?»

«Korratustele, preili Marchand! Meie, rüütlid, oleme siin maal ainumaks autoriteediks. Kaob see autoriteet, siis kaob ka üldine kord.»

«Sellest järgneb, parunihärra, et kristlik moraaliõpetus siin maal rüütli pihta ei käi, vaid üksnes talupoja pihta. Moraaliõpetus käib siin siis seltskonnakihtide järgi ja seega muidugi ka moraal ise.»

«Teie järeldus on loogiline, preili,» naeratas Herbert pilku langetades.

«Sel lool ei ole siis sugugi imeks panna,» jätkas Juliette, «et Kuno minult ühel päeval võis küsida, kas talupoeg pärast surma ka taevasse saab... Miks siis mitte? küsin mina vastu. — Jaa, vastab laps, papa ütleb ikka: Talupoeg on lojus, ja lojused ju taeva ei saa.»

Herbert von Heidegg kortsutas kulmu. «Ma tean, preili Marchand, meil on oma vead, aga meie olud on kord niisugused, meie talupoeg seisab vaimselt tõesti väga madalal järjel. Paraku, paraku!»

«Paraku? Teie sooviksite siis, et teie olud mitte niisugused ei oleks? Miks te neid ei paranda?»

Julgesti ja uhkesti tõstis parun Herbert korraga pead. «Meie teeme seda, preili Marchand, meie töötame juba peale kuuekümne aasta oma talupoegade elukorra parandamise kallal. Mida Eestimaa rüütelkond oma talupoegade eest juba on teinud, sellesarnast ei tunne naljalt ajalugu, ja ta on seda teinud vabatahtlikult, ainult inimesearmastusest ning määratute aineliste ohvritega. Juba kaheksateistkümnenda aastasaja lõpul, pimedal pärisorjuse-ajal, mil talupoeg ihu ja hingega rüütli oma oli, leidus meie seas mehi, kes oma talupoegadele ise üsna vabalt tähtsaid õigusi andsid ja need õigused kindlateks seadusteks tegid, neid seaduseraamatuks kokku võttes. Aastal 1795 algas talupoegade seisukorra üldine korraldus sellega, et rüütelkond maapäeval talupoegade töökoorma ära määras ja selle kõrgendamise ära keelas, et neile omandusõigus anti, nende karistusi pehmendati ja mõisnikul pärisorjade müüki kitsendati. Aastal 1802 ilmus uus korraldav seadus, misläbi talupoja õigusi uuesti täiendati ja rohkendati ning millele juba 1805 veel vabameelsem ja põhjalikum talurahva-seadus järgnes. Eestimaa rüütlisoo suurem ja ohvrimeelsem tegu talupoja heaks sündis aga aastal 1816 sellega, et ta täiesti vabal tahtel ja ilma mingisuguse tasuta pärisorjuse

lõpetas, talupoja priiks inimeseks kuulutas, talle kõik vaba kodaniku poliitilised õigused andis ja temaga majanduslikult üksnes mõlemalt poolt kokkulepitud vaba kontrahi põhjal suhetes tahtis seista... Meie pole aga kõige uuemalgi ajal talupojast osavõtmatult mööda läinud. Meie töötame oma olude tervendamiseks alatasa edasi ja peame seejuures esimeses reas ikka talupoega meeles. Viimasel paaril aastakümnel, 1839. aastast peale, pole pea ainustki maapäeva möödunud, kus mitte ka talurahva maaküsimust poleks arutatud, ja selle pikaldase, aga põhjaliku töö vili on jälle uus talurahva-seadus, mis mineval aastal, 1856, valmis sai ja mida tuleval aastal suuremalt osalt tahetakse maksma panna. Ka see uus seadus annab hiilgava näite Eestimaa rüütli altruismist ja endasalgamisest. Mitte ainult, et ta selle seadusega talupojale igal viisil võimalikuks tahab teha nõndanimetatud teoorjusest raharendile pääseda, pealegi ostuga maa pärisomanikuks saada; mitte ainult, et ta neile, kes teoorjusesse soovivad jääda, töökoormat umbes 26—27 protsendi võrra alandab, vaid mõisnik ohverdab talupojale ka veel oma põlistest, ilmpuutumata omandusõigustest midagi: ta määrab suure osa oma krundist maaks, mida ta ise enam ei tohi tarvitada, mis ainult talupoegade päralt jääb ja mida ta neile kas rendib või müüb. Ning seda kõike teeb mõisnik ainult sel sihil, et meie talupoeg oma elukorra poolest tõuseks, varaliselt ja vaimliselt kosuks ja kasvaks... Teie näete, preili Marchand, et meie oma olusid väga hoolsasti oleme püüdnud parandada.»

«Vabandage, parunihärra,» vastas preili Marchand, «mulle on aga arusaamatu, miks kõik need senised parandustööd talupoja varaliseks ja vaimliseks kosutuseks nii vähe on mõjunud, et talupoeg ikka veel kõige suuremas ihu- ja vaimuvaesuses elab. Ta toidab oma kõhtu viletsasti ning vaimu ei saa sugugi toita, sest et koolid puuduvad.»

«Seejuures süüdi on suurelt osalt tõesti eestlase rahvuslik viga — tuimus, millega ühineb laiskus, ihuline ja hingeline laiskus. Eestlane võib ainult pikkamisi edeneda.»

Juliette väristas pead. «See põhjus pole minu meelest tõenäolik, või kui ta seda peab olema, siis tuleb küsida, millel see tuimus põhjeneb. Teie talupoja peal lasub — lubage, et avameelne olen —, ta peal lasub praegugi veel nii raske töökoorem, et ma aru ei saa, kuidas ta selle alla ei nõrke.»

«Teie tunnete tema töökoorma suurust?»

«Jaa, umbes; ma olen selle järele pärinud. Kui nüüd tema seisukord varemini, mitu aastasada järgemööda, veelgi raskem oli — ja ta pidi raskem olema, sest teie jutustasite hilisemaist parandustest —, siis on ainus loomulik ja tõenäoline põhjus tema tuimuseks see, et ta üleliigse töö, liig valju nuhtluse ja puuduliku elatisega ihuliselt ja hingeliselt on ära kurnatud. Ta on töölooma madalusele langenud.»

«Ma ei salga, et teie järelduses peitub tõtt,» tähendas Herbert oma sõrmede kallal toimitsedes.

«Ja neist parandustöödest ja seaduseandmistest, härra von Heidegg, millest te mulle praegu nähtava asjatundmisega jutustasite, olen ma veidi teistsuguseid arvamisi kuulnud, nimelt Peterburis kindral Davõdovi majas. Seal käis palju kõrgemaid riigiametnikke, ministreid, senaatoreid, riiginõukogu liikmeid jne. ning mõnikord kaldus jutt, mida mul mahti oli vahel kuulata, ka Baltimaa olude peale. Õieti rohkesti kõneldi uuest Eestimaa talurahva-seadusest, mida teiegi praegu mainisite, sest härrade seas oli liikmeid neist komisjonidest, kes selle seaduse kallal olid töötanud. Mul on näiteks see nende üldine väide meeles, et Eestimaa mõisnikud tavaliselt alles siis talurahva olukorda tõtanud parandama, kui karta oli, et seda tööd ülemalt poolt tahetakse ette võtta, nii et nende huvisid hädaoht ähvardas. Mõisnikud rutanud säherdustele kavatsustele ikka «priitahtlike» pakkumistega ette, et aga uuendustööd iseeneste kätte saada. Ja kui see nende hoolde usaldatud, mis enamasti sündinudki, siis mõistnud nad endi huvisid väga osavasti talurahva kahjuks silmas pidada. Leppige, parunihärra, et ma seda väidet kaunistamatult kordan, aga mind huvitab asi ja ma tahaksin tõde kätte saada.»

«Ah jaa, preili Marchand,» naeratas Herbert, «need Peterburi bürokraadid on ju alati meie vastased olnud! Nad on meie tööd enam takistanud kui edendanud... Et meie muuseas ka eneste huvisid oleme silmas pidanud, on ainult loomulik ja iseenesest mõistetav.»

Muidugi ei suutnud võõramaine isik noorele rüütlile, kes vaid vanade lööksõnu kordas, ajaloolistel andmetel ära näidata, kui suureks pea-asjaks mõisnikele kõigis uuendustes ja parandustes, mida nad «talurahva-armastuse» lipu all on ette võtnud, nende eneste majanduslikud tulud on olnud, kuidas nad mitte ainult valitsejate ja valitsuste moraalsel sunnil, vaid ka muutunud aegade ja olude kibedal pitsitusel parandused käsile

võtsid, et talurahva langenud majanduse tõstmisega ka iseeneste majandust jälle ülespoole upitada. Kas ei andnud näiteks Eestimaa rüütelkonnale aastal 1795 muuseas asja talupoegade peale mõelda keisrinna Katariina meelepaha, mida ta seeüle avaldas, «et eesti talupoeg ühes oma varaga mõisniku täieline omandus on, keda ta võib müüa, hobuse vastu vahetada ning sundida haritud maa pealt täiesti metsiku maa peale elama asuma»? Kas ei tulnud aastal 1802 ettevõetud agraaruuendus muuseas sellepärast teoksile, et keiser Aleksander I ja tema vabameelsed nõuandjad Eestimaa talurahva olude üle pahased olid; nad kõnelnud sagedasti vägivallast, mida mõisnikud talupoegade vastu tarvitanud, ning eesti rahva karjuvast vaesusest ja tema õiguseta ja kindluseta seisukorrast. Eestimaa rüütelkonna peamees von Berg tundis keisri meelepaha ja soovitas seepärast maapäeval paranduste ettevõtmist, sest muidu olevat karta, et riigivalitsus asja ise käsile võtab ja seadused teeb, mis rüütelkonna huvidele vähem kasulikud on.

Otse seesama ajur sundis rüütleid määratu rutuga, poolteise aasta jooksul, jällegi uut parandatud maaseadust sepitsema, mis 1805 ilmus ja tähendusrikast nime kandis: «Eestima Tallorahva Seadus Moisavannematest noutud ja meie Suure armolisse Keisri Herra kinnitud». Riigivalitsusel oli nimelt nõu olnud Eestimaa tarvis samasugust komisjoni asutada, nagu see Liivimaa jaoks juba oli sündinud, et talurahvale uut oludekohast seaduseraamatut lasta soetada: kõik talurahva tarvitusel olev maa pidi uuesti mõõdetama ja vanad Rootsi-aegsed vakuraamatud, milles talupoja orjuse koorem tema käes oleva maa suuruse ja headuse järgi ära oli määratud, jälle maksma pandama. Ka pärisorjuse lõpetus aastal 1816 sündis iseäranis selle tõttu, et riigivalitsusel nõu oli Eestimaa talupoegadele sedasama korraldatud seadust anda, mis Liivimaa talurahval oli, ja et ta tahtis Eestimaa mõisade krunte lasta üle mõõta. Kulusid kartes, mis niisugune mõõtmine ja kallite komisjonide ülalpidamine sünnitaks, veel enam aga valitsuse enese iseseisvat korraldust peljates palusid siis Eestimaa rüütlid keisrit, et ta pärisorjuse Eestimaal lõpetaks, mis muidugi ka sündis. Viimanegi korraldus, aastal 1856, võeti ju riigivalitsuse algatusel ja sunnil ette. Siseasjade ministeeriumi nõudel valis rüütelkond komisioni, kes 1816. aastal tehtud määrused läbi pidi vaatama, et neid täiendada ja muuta ning Liivimaa seadustega võimalikult sarnastada.

«Kõigepealt ei tohi meie unustada järgmist tähtsat põhjust, mis siinseid rüütleid sundis parandustöid eneste kätte igatsema ja riigivalitsusest vahel ka ette ruttama,» kõneles Herbert Heidegg edasi. «See sündis, preili Marchand, eriti sellepärast, et üksnes nemad siinseid keerulisi olusid läbi ja läbi tunnevad, mida Peterburi bürokraatidest aga mitte ei või tõendada. Mõisnikel oli siis põhjendatud kartus, et Peterburi härrad rohelise laua taga, ilma et neil meie asjust aimugi oleks, seadused teevad, mis kuhugi ei kõlba. Üksnes meie tegelik tarkus sundis meid välja astuma, kui ebatarkus tööle tahtis asuda.»

«Meie jutt on aga nüüd asjast, millest ta peale hakkas, hoopis kõrvale kaldunud,» ütles Juliette Marchand. «Meie kõnelesime minu siit majast lahkumisest ning teie ütlesite, ma pidavat ühe läbikäimisviisi leidma, mis mulle siiajäämise võimalikuks teeks. Ma küsisin, missugune säherdune läbikäimisviis teie arvates võiks olla, parunihärra, ega ole seepeale veel mitte vastust saanud.»

«Vastuse tahan teile anda: tehke minu õdede ja vendade kasvatusega, nagu preili Ritter tegi. See tähendab: ärge püüdke neid kasvatada, vaid koolitage neid üksi. Jätke kasvatus vanemate hoolde. Sel kombel hoiduksite arvamiste kokkupõrke eest, nagu teil seda minu vanematega on olnud.»

«Mis tähendab, ma peaksin poole osa oma ülesandest ja kohustest kõrvale jätma?»

«Jaa, preili Marchand.»

«Kas arvate, et minu töö mulle siis veel mingit lõbu, mingit huvi pakuks?»

«Võib olla, et ta siis vähem lõbu ja huvi pakub,» vastas Herbert, «aga mõtelge selle peale, et see töö poolitus on tarvilik; minu vanemate seisupaik kasvatuse suhtes nõuab seda.»

«Ja milleks peaksin selle poolituse teoksile võtma? Üksnes sellepärast, et võida siia jääda, et oma kohta kinni pidada? Ei, parunihärra. Ma ei ole nii väiklane egoist, et sel hinnal oma ameti vastu võiksin truudust murda. Ma pean oma ametit kas täiesti, täidan oma ülesannet hakatusest otsani, või ma loobun temast.»

«Või täitke siis oma ülesannet, kui see peab olema, preili Marchand,» hüüdis Herbert, «aga hoiduge targu asjadest, mis pahandust sünnitavad!»

«Aga kuidas ma võin teada, mis pahandust sünnitab? Mul polnud aimugi, et kristlik kombeõpetus, nagu mina teda õpetan,

pahandust sünnitab, ja ometi oli see nõnda. Mul on võimata igakord ette ära kaaluda, mida teie vanemad sallivad ja mida mitte.»

«Teie tahate siis oma otsuses kindlaks jääda ning siit lahkuda?»

«Jaa.»

Parun Herbert Heidegg tõusis istmelt ja astus koolipreili juurde. Ta vaatas sooja, tungiva pilguga tema peale, kusjuures ta ise kergesti punastas.

«Aga kui mina teid palun oma otsust muuta?»

«Teie palute, parunihärra?»

«Jaa, preili Marchand!»

«Mis teil sest on, kas ma siin olen või mitte?»

«Ma ei tea, aga mõte, et teid siin enam ei ole, rõhub mind,» ütles parun Heidegg häälega, mis püüdis kerge olla, aga vägisi paluvaks sulas. «Püüdke vähemalt mõni aegki veel läbi saada, preili Marchand — m i n u pärast!»

«Teie pärast?»

«Jaa. Meie elu siin maal on muidugi väga üksik, igav ja ühetooniline. Mulle on päris vajaduseks saanud teiega mõtteid vahetada, hoolimata sellest, et meie seejuures vahel elavasse vaidlusse satume, et meie arvamised nii mõneski asjas lahku lähevad. Ma ei teaks, mida oma vabadel silmapilkudel peale hakata, kui teid mitte enam siin ei oleks. Preili Marchand, ma palun teid: jääge paigale, ärge öelge oma kohta mitte üles!»

Noormehe ilmes ja vaates oli midagi, mis hetkeks Juliette'i suu sulges ja teda meelisklema sundis. Ning siis tikkus talle tunne peale, et ta palvele vastu ei suuda panna, kuigi ta südametunnistus seejuures pitsitust kannatab. Pikkamisi tõstis ta pilgu jälle noore paruni poole ja kostis:

«Kui ma teile seega meelehead teen, härra von Heidegg, siis võin ülesütlemise veel mõneks ajaks edasi lükata — ütleme kevadeni. Mul oli muidugi nõu tuleval suvel oma kodumaale tagasi reisida.»

«Ma tänan teid selle kingituse eest, preili Marchand!» hüüdis Herbert ja pigistas soojalt Juliette'i kitsast valget kätt.

8

MIINA SAATUS.

Kupja-Pritsu luhtaläinud kosjakäik, veel enam aga Huntaugu Miina äkiline kadumine sünnitasid kogu vallas muidugi suurt tähelepanekut. Kui kadunud pruuti terves külas asjata oli otsitud, oli peigmees isamehega kirudes ja sajatades Huntaugult ära sõitnud, kohkunud vanemaid arusaadavasse härma ja muresse maha jättes.

Muidugi algas uurimine ja järelekuulamine teisel päeval uuesti, ei andnud aga mitte paremat tagajärge. Paar inimest olid Miinat õhtul külavainut mööda kiirel sammul näinud minevat, kuid nad polnud temalt küsinud, kuhu ta läheb, ning külas ei olnud ta üheski talus sees käinud. Huntaugu Mihkel andis asja viimaks talitajale teada. Aga ka selle jälgimine ei toonud selgust. Miina jäi kadunuks, nagu oleks ta maa alla vajunud. Kõige suuremat südamevalu kannatas Huntaugu perenaine. Ta nuttis ööd kui päevad, süüdistades ennast ja oma meest valjuses, mis nende lapse põgenema ajanud, ja kujutles endale juba salaja, kuidas Miina surnukeha kusagilt jõest või järvest leitakse ja koju kantakse.

Õnneks olid aga kõik kartused põhjuseta. Ühel heal päeval tuli Mihkli ja Viiu vanem tütar Mari, kes oli naabervallas ühel kolmepäeva-talunikul mehel, hobusega Huntaugule. Viiu tõttas talle punaseks nutetud silmadega vastu ja hüüdis juba eemalt pisaraist lämmatatud häälel:

«Mari, meil on suur õnnetus sündind! Meie Miina on mitmendat päeva kadund.»

Mari aga ei ehmatanud sõnumist sugugi, ta suu ümber tuksus koguni nagu tagasihoitud naer.

«Kes käsib tüdrukut sundida niisukese mehele minema, keda ta ei salli!» vastas noor naine hobust aia külge sidudes. «Jah, nüid, kus ta putku pani, on teil vesi ahjus!»

«Sina tead siis, miks ta kadund on?»
«Tean küll.»
«Kust sa tead?»
«Miina enese käest.»
Huntaugu eide vana koltunud näo üle lendas lai rõõmuläige. «Mari, kulla pai laps, siis tead ju ka, kus Miina on! Teil on ta! Mu süda nagu aimaski seda, ja täna tahtsin jalad selga võtta ja teie poole teele minna.»
«Oleksid seda juba poar päeva varem võind aimata,» naeris Mari. «Kuhu ta teie arust siis mujale pidi minemagi kui õe juurde! Jah, Miina on meil, ja terve pealegi.»
«Jumalale tänu!» hüüdis eit käsi ristitades. «Mihkel, Mihkel,» pööras ta siis hõikava suu toa poole, «meie Miina on leitud! Vanamees, meie Miina elab ja on terve!»
Varsti pistis Huntaugu peremees oma murepilvise palge ukse vahelt, nägi oma vanemat tütart ning tuli ruttu välja. Eit seletas talle mõne lendava sõnaga, mida ta ise praegu oli teada saanud. Seepeale viidi külaline, kes vanemail nagu raske kivi südame pealt oli võtnud, sooja tuppa.
«Kuule, toat,» algas seal noor perenaine poolnaljataval tõrelemisel, «kas see koa mehe tegu on, et oma lihast last vägise sunnid meest võtma, keda ta silma otsas ei salli! On sul Miina mehelepanemisega üldse nii suur häda? Ta on ju su ainus kodune laps. Annad teise ära, jääd päris võeraste inimestega. Kas sul armastust oma lapse vastu südames pölegi?»
«Kas temal on minu vasta armastust?» torises Mihkel magushapult. «Kui ta vähegi oma isa peale oleks mõeld, ega ta mulle siis seda tükki oleks mängind. Ta teadis väga hästi, mis kasu ma kõik soan, kui Prits mulle väimeheks tuleb.»
«Oh, sa vaene,» nöökas Mari, «parun luband sulle suurema ja parema koha anda, aga kas tahtsid siis selle pisku eest oma last ära müia? Tead, toat, ma oleks Miina asemel just niisama teind ja koa redusse joost!»
«Miks sa teda siis nüid koju ei toond?» küsis Mihkel.
«Ta ei tuld. Ta ei tule enne koju, kui isa ja ema kindla sõna annavad, et nad teda Pritsule ei pane. Just seda sõna tulin talle siit viima.»
«Ta ei tule koju?» Mihkli silm hakkas vihaseks minema. «Ta peab tulema, muidu lasen ta talitajaga vägise tuua! Seda ta ometi peaks teadma!»

«Tasa, tasa, toadike!» naeris Mari. «Kui sa talitajaga tuled, siis võiks kergesti juhtuda, et teda meil enam ei olegi.»
«Kas kuuled, vanamees, kas kuuled!» oli nüüd emal tuli takus. Mitmepäevane piin tütre saatuse pärast oli ta südame pehmeks teinud. Ta heitis nüüd täiesti Mari kilda ja katsus ka palumisega kangekaelsesse mõjuda. «Toat, anna seekordki veel järele!» ütles ta meelitades. «Käsi laps koju tulla, jätame ta mõneks ajaks rahule, anname talle mõne kuugi aega ja küsime siis uuesti. Võib koa olla, et Prits teda nüid enam ei tahagi. Ta oli tema peale hirmus vihane, kui siit ära läks. Tahab ta teda aga ikke veel, noh, siis katsugu edaspidi uuesti õnne.»
«Emal on õigus,» lisas Mari juurde. «Kõige parem oleks, et teie temale aega annaksite asja järele mõelda. Vägise ei soa teda ometi mitte papi juurde vedada. Ta jooseks uuesti ära ja siis on võimalik, et teie teda enam ei näe. Sest sel tüdrukul on midagi sees, mis ennem murdub, kui paindub. Kas teate, mis nägu tal oli, kui ta meile hommiku sisse astus, pikast teest väsind ja nutust roidund? Ma ei tund teda pea äragi! Oli kui hauast tõust. Vahtis mulle otsa nagu teisest ilmast, ei soand tükil ajal sõna suust, vabises aga, mõlemad käed kõvasti rusikas. Hakkasin teisega pisut tõrelema, et ta niisukese lapsetembu on ära teind ja vanemate juurest ära joost, aga siis hüüdis, enesel silmad tuld täis: Vägise ei lase ma ennast Pritsule panna, kas võetagu mu hing!»
Huntaugu Mihkel oli tütre pärast tõsiselt mures olnud, enam, kui ta oli lasknud välja paista; aga nüüd, kus ta teadis, et Miina elus ja terve on, polnud mitte kerge tema uuesti ärganud jonnist võitu saada. Ema ja tütar pidid temaga kaua rääkima ja kõik põhjused ette tooma, mis näitasid, et siin ainult heaga midagi on korda saata, mitte vägivallaga, kuni ta järele hakkas andma ning viimaks torisedes otsustas:
«Hea küll, ta võib koju tulla ja ma tahan talle poar kuud aru pähe võtmiseks aega anda. Teie mõlemad peate tal seejuures abiks olema: ehk leiate kolme peale kokku niipaljuke oimu, et mõistate, mis mina õieti tahan. Ma ei taha jo muud kui h e a d — head enesele ja head teile kõigile.»
«Aamen!» muigas Mari. «Küll me peame meeles, kui hea mees sa oled. Ma tahan seda koa Miinale reakida.»
Ja sellega sõitis koju. Juba järgmisel päeval tuli Miina isamajja tagasi.

Seal tehti või püüti teha, nagu poleks midagi juhtunud, ning Miina, selle eest tänulik, sidus põlle ette ja asus tööle, otsekui oleks ta selle veerand tunni eest pooleli jätnud.

Mihkel aga ootas järgnevail päevil, et nüüd, kus Miina tagasitulek teada on, Kupja-Prits Huntaugule ilmub või teda laseb Pärtlile kutsuda. Ei sündinud aga ühte ega teist. Nähtavasti oli Pritsu viha ja häbi nurjaläinud kosjakäigu üle, misläbi ta kogu valla pilke alla oli sattunud, nii suur, et ta Huntaugu rahvaga enam tegemistki ei tahtnud teha. Seks oletuseks sai Mihkel varsti Pritsu isa kaudu kinnituse. Ta juhtus Pärtli Jaaniga ühel päeval külatänavas kokku. Mees ei tahtnud üleaedse teretustki vastu võtta. Kui Huntaugu vanamees temaga siiski juttu tegi, ütles Pärtli Jaan läbi hammaste irisedes:

«Tõmma enesel seelik enne seljast, kui mehega tuled reakima! Teiste lapsi ilma ees häbisse soata, kas see on kellegi temp!»

«Nagu mina seda oleks taht!» püüdis Mihkel ennast vabandada. «Kas mina teadsin, et tüdruk punuma paneb? Kas ma Pritsule nõu ei and temaga enne puhast kaupa teha ja siis viinadega tulla! Aga nad on poar nädalat enne riius, ja siis tuleb kosja!»

«Mis eest sina's isa oled! Tead küll, mis sa minu ja Pritsu vastu Pärtlil tõotasid: tüdruk peab minu sõna kuulama, võite selles julged olla!... Säh sulle sõnakuulmist! Jooseb ära, ja kui redust väilla tuleb, tehakse veel pai pealegi! Mina oleks oma lapsele nahatäie and, et ta seda eluaeg oleks meeles pidand!»

«Ega see nahatäis talle veel kingitud ole,» kaitses ennast Huntaugu vanamees. «Ma arvan aga, et niisukeses asjas heaga paremini võib läbi soada kui pahaga. Hinge ei või ma tal ju võtta, sest ei soaks Prits koa mitte kasu. Olen tüdrukule aega and järele mõelda ja meelt parandada. Kui Prits teda ei taha jätta — tulgu ja püidku temaga reakida; ma usun, tüdruku meel on nüid pehmem kui ilmaski enne, kui aga poiss oma asja oskab mõistlikult ajada.»

«Ei ma usu, et mu poeg ennast läheb narriks tegema,» vastas Pärtli Jaan kõrgilt. «Nagu temasugusel poisil tüdrukutest puudu, keda sünniks võtta! Tal neid iga sõrme jaoks tosin! Huntaugu Miina võib Uustalu teomeest oodata — see talle koa veel liiga hea!»

Ütles ja pööras Mihklile selja.

Pärtli peremehe meelepahast võis Huntaugu Mihkel kergesti järeldada, kui suur pidi poja enese viha olema häbi pärast, millesse ta Miina kaudu oli sattunud. Ei olnud kauemini imeks panna, et Prits Huntaugul enam nägugi ei näidanud. Ja kui Mihkel temaga paar nädalat hiljem kirikuõues vastamisi juhtus, pööras kubjas näo kõrvale ja sammus, nagu äsja ta isa külatänaval, üleaedsest teretamata mööda. Temagi kandis, nagu osutus, otse tüdruku isa vastu suurt viha.

Mihkli arvates oli siis Prits oma kosjanõu jäädavalt varna riputanud. Et temal, Mihklil, sel lool mõisast veel midagi oleks loota, tahtis enam kui kahtlane olla, sest kättemaksuks tegi kubjas seal muidugi kõik, mis võis, et parun oma lubadused tagasi võtaks. Huntaugu taadi meelemõrudus seeüle polnud mitte vähene ja seda andis ta tütrele ja naisele — sest viimast pidas ta samuti süüdlaseks — sagedasti küllalt maitsta.

Aga ehk Miina küll kodus palju sai kannatada, täitis ta põue siiski julgustav rahuldus: võis ta ju nüüd hakata lootma, et ta vastumeelsest kosilasest tõesti lahti on saanud, et ta julge ettevõte, tema eest põgeneda, mitte asjatuks ei jäänud. Ning see lootus tõi teise veel parema kaasa: Võllamäe Päärn võis temale jälle hakata lähenema. Miina uskus nimelt Päärna tublidust ja mehisust nii väga, et ta iialgi tõsiselt ei kartnud, nagu peaks Päärn kauemaks ajaks praegusesse seisukorda jääma, nagu ei antaks talle mõisast viimaks siiski ta isa talu või mõni muu koht kätte, nii et ta ennast võib iseseisvaks teha. Parun oli talle ju öelnud, et kui ta meelt parandab ega sundijaile enam vastu ei hakka, siis olgu tal lootust Võllamäele peremeheks saada. Vahest annab aga ka Huntaugu vana aegamööda järele ja võtab Päärna kui tugeva, usina ja hoolsa poisi viimaks siiski koduväiks vastu.

Oh seda rõõmu, mis Uustalu saunakeses valitses, kui Miina pärast oma tagasitulekut ühel õhtul sinna ilmus! See rõõm ei avaldunud eeskätt mitte sõnades, vaid üksnes poja kui ka ema silmades. Need vaatasid nii täis tänulikku liigutust noore tüdruku peale, et sellele tundmus rinda asus, kui oleks ta oma põgenemisega jumal teab kui suure vägiteo ära teinud. Viiel minutil ei lausunud ükski sõna. Viimaks ütles Päärn häälega, millesse ta sõitlevat nurinat püüdis panna:

«Ise noor tütarlaps, aga kasaka hing rinnus! Kas aru peas: jooseb vasta ööd vanemate majast ära ja kaob kui tina tuhka!

Kas sa sugugi ei mõeld, kui hulga inimestele sa niisukese tembuga muret teed? Ma usun, nad keegi ei soand öösel nahka silma peale, niisama kui meiegi.»

«Jah, oleks sa kuuld, kuda Pearn asemel ähkis ja puhkis — nagu haige oli teine!» kõneles saunaeit. «Ja kas tead koa, et ta sind üks öö käis salaja otsimaski?»

«Kus siis?» küsis Miina naeratades.

«Mis sest nüid veel pärida ja arutada!» lõi noormees käega, kuna ta häbelikult ja ühtlasi pahaselt nurka vahtis. «Käisin kord nailla pärast metsast läbi — see oli kõik...»

«Kus te arvasite mind õieti olevat?» päris Miina, keda lugu, et ka Päärn teda oli käinud otsimas, äärmiselt huvitas. «Kui metsas käisid, kas siis mõtlesid mind mõnes oksas kõlkuvat?»

Poja asemel aga kostis ema. Esiotsa ei olevat nad ehmatuse hämmelduses midagi head teadnud arvata; siis aga, kui Miina juba kaks-kolm päeva ära oli olnud, ilma et teda kusagilt oleks leitud, tulnud neile mõlemale korraga mõte: kuhu ta mujale võis minna kui õe juurde! Pane tähele, öelnud Päärn emale, sealt ta ikka välja tuleb! Ja see lootus aidanud nende muret vaigistada.

Miina saatis Uustalu saunas õnneliku tunni mööda. Ilma et ta Päärnaga tulevikust sõnagi oleks kõnelnud, tundsid mõlemad siiski iseäralist kergust ja lõbu südames: kardetav vastane oli ju võidetud! Nad arvasid Pritsu loomust nii palju tundvat, et otsustada võida: selle mehe uhkus ei luba teda enam tüdruku peale mõelda, kes talle nii häbistava ninanipsu mängis. Selle julgustava lootusega lahkusidki nad teineteisest.

Paraku eksisid nad aga. Sest mõni nädal hiljem sündis midagi, mis tunnistas, et Prits ihaldatud tüdrukut veel mitte polnud unustanud. Sellest andis ta Miina isale üsna ootamata viisil märku.

Huntaugu vaimupoiss tõi peremehele ühel laupäeva-õhtul mõisast teate, kubjas ootavat teda täna õhtul kõrtsis, tal olevat temaga midagi läbi rääkida. Mihkel ajas silmad pärani, Viiu vaatas tütre otsa, see läks näost valgeks. Peremees aga tõmbas üsna ahinal parema kasukatüki selga — väljas valitses ammu juba kõva tali — ja läks kõrtsi.

Kubjas oligi juba seal. Naeratava suuga tõttas ta Huntaugu peremehele vastu. Tema punetavast näost selgus, et ta endale topsist juba ohtrasti tuju oli nõutanud. Ta oli jalatallast pealaeni lahkus ja sõprus ise. Kui ta Mihklil kätt oli pigistanud,

nagu poleks nende vahekorda iganes vähem kui pilveke tumestanud, viis ta tema sedamaid leti kõrval olevasse väikesesse tuppa, kus kõrtsmik harilikult oma paremaid sõpru ja mõisateenijaid laskis istuda.

Nad olid siin üsna üksinda. Prits küsis sedamaid pool toopi viina välja. Mihkli imestus kasvas iga pilguga.

«Huntaugu vana,» algas noor kubjas Mihklile õla peale lüües, «kaks nii mõistlikku meest, nagu meie oleme, ei peaks teineteisega ninavingu pidama. Kas mõistad?»

«Mõistan küll,» vastas Mihkel, «aga või see minu poolt tuli.»

«Ega sinagi just süita ole, oled paraku va nartsumoodi mehike, aga kas tead — unustame ära, mis on mööda! Tegin ise koa vigu, seda näen alles nüid... Siin minu käpp, Huntaugu vana, lepime ära ja püiame edaspidi targemad olla.»

Mihkel võttis valge peaga poisi sõbrakäe tõrkumata vastu. Ta näole ilmus imestuse kõrva nüüd veel lai meelehea. Nähtavasti tundis ta hästi kõdi, et leppimine Pritsu poolt tuli, ja veel nii südamlikul kujul.

Nad jõid kordamisi teineteise terviseks ja panid siis piibud tossama. Prits pööras jutu seepeale kohe soovitud suunda.

«Mul on tüdrukust kahju,» ütles mees avameelselt, kuna ta väävlikarva silmad laual põleva rasvaküünla leegikese sisse vahtisid. «Hakkan nüüd alles tundma, et mul tast kahju on. Ptüi kurat, et me nii lolliste peale hakkasime!»

«Lolliste neh,» kinnitas Huntaugu vana. «Sa oleks talle pidand aega andma, teda meelitama, peibutama, talle enam ligi toppima...»

«Jah, eks kahjust soa inimene targaks. Aga nüid, toat, nüid on mul teine nõu, kui tütart mulle veel tahad anda.»

«Milla mina teda sulle olen keeland! Ütlesin ju su isale, et tulgu Prits ja hakaku otsast peale.»

«Hakkangi otsast peale!» hüüdis kubjas läikivail silmil. «Ja mitte enam pahaga, mitte enam nii rüsinal, vaid pikkamisi ja heaga — aina heaga.»

Ja nüüd seletas ta lähemalt oma uut plaani. Ta tahtvat Miinale kevadeni aega anda. Selle aja vältel püüdvat ta temale aga viisakalt, alandlikult, sõbrustades ja meelitades läheneda. Olevat vaja, et nad sagedamini kokku saaksid, olgu Huntaugul, olgu Pärtlil, olgu teistes tuttavates taludes või mõisas.

Jõulu teisel pühal olevat Pärtlil tema vanema venna pulmad. Ärgu Mihkel kogu perekonnaga tulemata jäägu, kutse saavat ta varsti. Ainult ühte olevat tingimata vaja: Mihkel pidavat oma mehesõnaga tõotama, et ta ühtegi teist kosilast Huntaugul enne vastu ei võta, kui asjad tema, Pritsu, ja Miina vahel ühte või teist viisi on selged.

Selle tõotuse andis Mihkel ilma lähema mõtlemiseta.

«Muret pead koa kandma, et emagi minu nõus on,» tingis Prits veel.

«Ta oli sinu nõus ja on edaspidigi, las mind aga ohje hoida,» hüüdis vanamees kõmiseval kindlusel.

Ja nüüd viinutati ja piibutati, tõotati ja kinnitati poole ööni. Ikka jälle tuli visa kosilane uuesti oma tunnistusega, et ta Miinat jätta ei võivat, tüdruk olevat temale nii südamesse kasvanud, et ta öösiti enam unerahu ei leidvat. Rusikaga lauale lüües seletas mees, et ta ennem oma pea kaotab, kui sellest naisest ilma jääb. Ja kas tema ei olevat poiss, keda iga tüdruk võiks vastu võtta? Mida olevat ta Miinale teinud, et see teda nagu katku kardab? Kas ta ei tõstvat ta emanda ausse? Ta tahtvat teda kalliks pidada kui kullatükki, kõik ta soovid täita, teda hellitada nagu saksa last... Ja ise sattus seejuures viina härrastusel nii suurde heldimusse, et silmad sirinal vett hakkasid jooksma. Olid mõlemad üsna tümad mehed, kui nad viimaks kõrtsist lahkusid. Prits saatis tulevast äia veel tüki maad küla poole, enne kui mõisa tagasi pööras...

Hirmuga märkas Miina, et Huntaugul sest õhtust peale endised tuuled puhuma hakkasid. Isa ei käinud talle küll mitte enam nõudlikult ja sundivalt peale ja oli karedate sõnadega ülepea kasinam kui enne, aga kus ta tütrele iganes märku võis anda, et ta tema kohta oma endistest plaanidest ja nõuetest kinni peab, seal ei jätnud ta seda tegemata. Juba hakati Pärtli rahvaga jälle läbi käima, pealegi elavamalt kui enne; juba ilmus Prits jälle laupäeva- või pühapäeva-õhtuil Huntaugule; juba sigines isale jälle sagedamini puskaripudeleid koiku taha nurka.

Pritsu olekut tema vastu ei olnud Miinal just kurta. Noor kubjas oli talle väga sõbralik, väga viisakas, peaaegu alandlik, ei rääkinud iialgi oma luhtaläinud kosjast ega Miina paost, ei puudutanud üldse ainsa sõnagagi oma ettevõtte kordamist, mis tal ju kõigi tähiste järgi nõuks pidi olema. Sest tema naljatavat väidet, ta ei sallivat, et üleaedsete seas tühjade asjade

pärast pahaseid nägusid nähakse — sõnad, mis ta oma esimesel külaskäigul avaldas —, seda Miina ei uskunud.

Nii mindi siis ka jõulu teisel pühal Pärtlile pulma. Miina oli väga tema tahte vastu pruuttüdrukuks määratud — tema peiupoisiks sai muidugi Prits. Söödi, joodi ja tantsiti ning pingutati sõprusele ikka kõvemad vitsad ümber. Kupja sõprade poolt mõisteti asja tihti ka nõnda korraldada, et Miina ja Prits n e n d e kodus kokku said. Nii oli siis Pritsu ettevõte nähtavasti õigeile roobastele seatud ja pidi tema arvates eesmärgile veerema.

Aga kui visa kosilane enesele mõne kuu pärast küsimuse ette pani, kui jõudsasti ta vanker on sõitnud ja kas eesmärk mitte juba paistma ei hakka, siis pidi ta käe rusikasse tõmbama ning tunnistama, et ta ikka samal kohal seisab. Sel tüdrukul pidi saatan ise ihus asuma! Mitte ainust tunduvalt sooja pilku polnud ta kogu selle aja kestel temale tasuks kinkinud kõigi tema helluste eest. Endist otsekohest vaenu ei avaldanud ta mitte enam tema vastu, tõrjuvaid ega põlastavaid sõnu ta enam ei tarvitanud, aga niisama kindlasti tõrkus ta vastu igale õrnusele ja soojusele Pritsu poolt ja oskas ta peale nii jahedat tuult lasta puhuda, et vaesel poisil vahel vihapisarad silma tikkusid.

9

ODAV TÖÖJÕUD.

Mida kauemini preili Marchand Eestimaal elas, seda enam hakkas ta märkama, kui madalal algelisel astmel siin majandus kõigi ta tähtsamate harudega veel püsis. Juliette võis seeüle põhjalikumate teadmiste puudusel küll ainult pealiskaudselt otsustada, kuid vahe siinsete ja nende olude vahel, mis ta välismaal üldiselt tähele oli pannud, oli mõnes asjas nii silmatorkav, et temagi neid pidi nägema.

Mäherdusi tööriistu näiteks tarvitas suur rikas mõis, mida haritud omanik valitses, oma põldude harimiseks! Pea samasuguseid nagu verivaene, harimata talupoegki, kellel ainult tilluke maariba käes! Muinasaegsed nagu õiguslikud olud mõisniku ja talupoja vahel olid ka siinsed adrad, äkked, viljapeksuriistad, piimatalituse abinõud jne. Kõik puust, kõik vilets, toores kodune töö. Kõige vähemadki põllutöömasinad, mida välismaal juba talupoegki tarvitas, puudusid kas täiesti või suuremalt osalt. Kõik töö tehti käsitsi ära, käsitsi nende ajast jäänud vahenditega. Ja nõnda polnud lugu mitte üksnes Vaitlas, vaid ka mujal, kuhu koolipreili — vahel härrastega kaasa sõites — nägema oli sattunud või millest ta endale oli lasknud jutustada.

Kui ta seeüle kord parun Herbertile oma võõrastust avaldas, oli see õlgu kehitades kostnud: «Jah, meie oleme ajast maha jäänud, aga ka selles on meie olud süüdi: meil on liig palju odavat tööjõudu olnud — milleks siis kalleid masinaid ja välismaa tööriistu osta!»

Nende odav tööjõud oli orjastatud talupoeg. See oli masin, mis midagi ei maksnud, paranduskulu ei nõudnud, vananemist ei kartnud. Mitte odav polnud see tööjõud, vaid täiesti maksuta. Ta kündis, äestas, külvas, niitis ja lõikas; ta peksis vilja, haris linad, noppis kartulid, ajas viina, niitis lambad, ketras

lõngad, kudus kangad, talitas loomad, vedas põllutooted turule, — ja kõige selle eest ei nõudnud ta muud midagi kui siilukest maad, mida mõisnikul tarvis polnud. Ta oli tööpäevaga rahul, mis kestis suvel kuni seitseteistkümmend tundi ja ajuti, rehepeksu-ajal, kuni nelikümmend kaheksa tundi. Ta maksis oma piskust, mis tal elusolemiseks vaja, oma isandale veel kümnist — üksnes selle eest, et see temalt sedagi ei võtaks. Ta kattis oma ihu takuga, lõuendi ja villa viis isandale.

Mistarvis siis kalleid masinaid ja välismaa tööriistu osta, kui nii tulusat tööjõudu küllalt on saadaval!

Preili Marchand ei näinud — või nägi seda harva —, kuidas need «odavad tööjõud» oma ürgaegsete tööriistade ja puruvaeste loomadega isanda aasal ja nurmel vaevlesid, kuidas vahest kolmeteistkümne-aastased väetid poisikesed kuklajõuga sahka maa seest tõstsid, kuidas alaealised tütarlapsed ja raskejalgsed naised põletava päikese käes heina- või lõikustükkidel higistasid ja kartulivagudes küürutasid, kuidas tüdrukud ja poisid, päevatööst surmani väsinud, ööd läbi pinta rapsisid, kuidas teopoisid läbi tuisu ja tormi killavooriga linna poole liikusid, kuidas korratüdrukud, ihu niudeni jääga kaetud, oma viletsais takuseelikuis läbi lumehangede mõisa ja küla vahet vantsisid... Preili Marchand ei näinud ka, kuidas igal pool, ühe kui teise töö juures, kupja ja kiltri, aidamehe ja opmanni kepp neid maksuta masinaid liikvele pani ja nende käiku korraldas. Oleks ta kõike seda näinud, ta oleks käed risti pannud ja veel tungivamalt küsinud, kas siis siin maal kristlikku kõlblust, kristlikku ligimesearmastust sugugi ei tunta!

Preili Marchand nägi ainult, mis talle mõisas ja selle ligiümbruses vahel silma paistis. Nüüd, talvisel ajal, oli sedagi vähe. Seal all, karjalautade juures, talitasid külmetavad korratüdrukud lühikesis koredais kõrtsikuis loomade ümber, söötsid, jootsid ja lüpsid neid, kuna niisama kehvalt riietatud mehed ja poisid loomadele põhku, aganaid ja heinu vedasid. Naised külast tulid linadega, mis nad mõisale olid lõugutanud ja ropsinud, et neid siin puhtaks sugeda. Mõni aeg hiljem ilmus jälle hulgakaupa kõrgete munakujuliste mütsidega naisi ja võrusarnaste pärgadega tüdrukuid, kellele paruniproua linu ja takku ja villu välja jagas, mis nad regedel koju viisid.

Oleks preili Marchand nüüd talvel nende inimeste nõgistesse, suitsevaisse, õlgedega kaetud hurtsikuisse võinud pilku heita! Ta oleks imestanud, kuidas terve küla on väikesteks

vabrikuteks muutunud, kuidas kõigi nende naiste ja tüdrukute ja plikade käed aina selleks nii nobedasti liiguvad, et oma isanda kirstusid kõiksugu kalli ja üliküllase riidevaraga täita.

Talvine päev on lühike — vaja õhtust ja ööst lisa võtta, sest isanda tööd on palju. Kaheksa naela linu loelõngadeks kedrata, nii peenteks, et nad saksale särgilõuendiks kõlbavad, see pole nalja-asi. Või on sul villad, siis sega neid, kraasi kaks korda ja lase ka lõngaks, nii et näpud kuumavad. Ja ega takudki iseenesest lõngaks saa. Ning peale selle on sul veel enda pere ja perekond katta.

Astugem sisse säherdusse väikesesse vabrikusse, milleks talutuba talvisel ajal on moondunud. Käesuurusest tahmasest, kustunud ruuduga aknakesest ei paista juba lõunast saadik enam valgusekumagi sisse. Armetu peerutuli peab, kui ahi ei köe, süsimusta ruumi valgustama, et näeks töötada. Paks, umbne leitsak täidab kitsikut ruumi, milles silm peale kõige tarvilikumate majariistade — laua, järgide, seina najale ehitatud, põhuga täidetud puusängi, mille all haisev kanatool on — mingit ilu- ega ehteasja ei näe. Varnad seinas, vanad jämedad riided küljes. Üleval tahmased parred, all künklik, auklik savipõrand. Nurgas päratu suur, kogu ruumi jõhkralt valdav keriseahi, mille peal on tüdruku või poisi jaoks magadisase.

Kui kallis aga on see suur jäme, tusase näoga ahi talveajal, kui väljas mühav tuisk uksi raputab ja terve hurtsiku hangede alla matab või kui pakane aiateibad raksuma paneb, akna ja ukse tollipaksuselt härma ajab! Tema ümber on siis tihedalt koos kogu vabrik. Leelõukal saadab töötav kodakond oma pika üksluise talve mööda. Perenaine, tüdruk, tütar, kõik ketravad — osalt mõisa, osalt endale. Ahjunurgas või peerujalal põleb üks peerg teise järel söeks, lapsed kohendavad ja uuendavad neid järjest — see on nende amet, nende osa üldisest tööst. Tüdruk, kes mõisa ketrab, pingutab ja silib piinliku hoolega koonla ja värtna vahel jooksvat lõnga, et ta peeneks saaks kui hing ja et talle ainust lipsukest sisse ei jääks. Sest kui viht väikesest rõngast või sõrmusest läbi ei lähe, siis on proual tüli lahti. Ema voki juures kükitab Mann, aabits ja tikk käes, ja õpib tähetarkust. Kui ta on väsinud, läheb järg Jütsi kätte, kes praegu on veel peerusüütaja. Ka mehed hoolitsevad valguse eest, nad kisuvad hulgakaupa peergu tagavaraks partel hoolsasti kuivatatud lõmmudest. Muidu sepitsevad mehed pastlaid, lusikaid või luudi teha. Nõrk, halepunakas peeruhelk

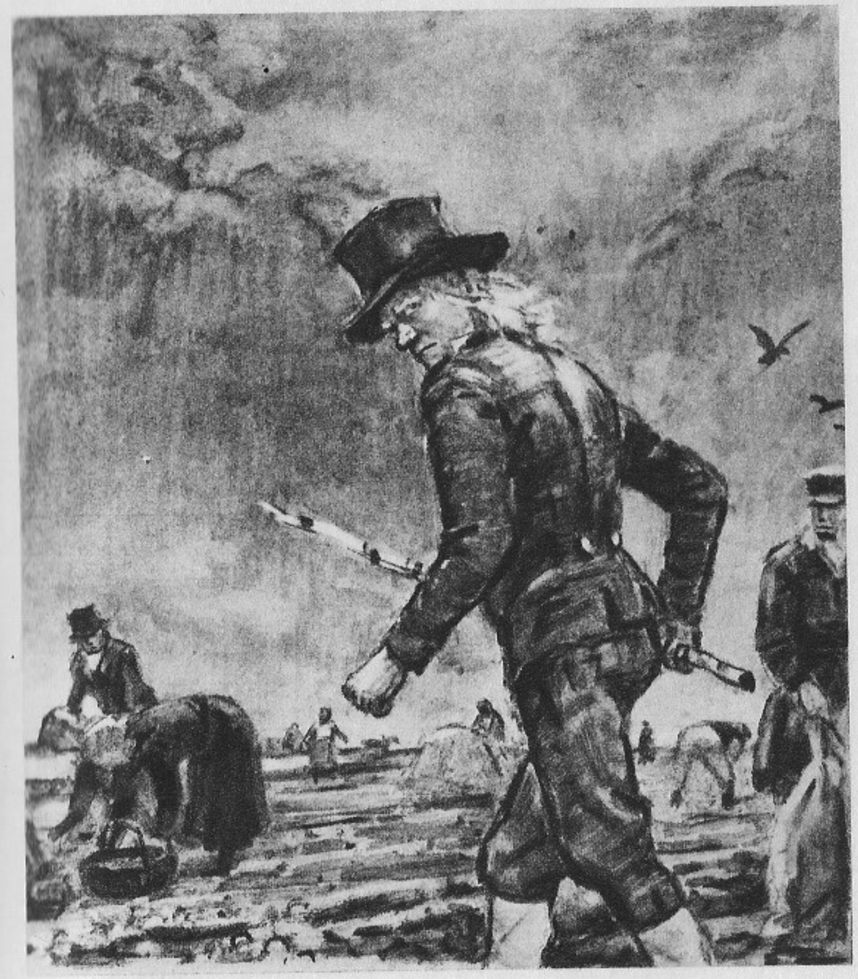

...igal pool kupja ja kiltri, aidamehe ja opmanni kepp...

valgustab peremehe kõhna, kõva, konarlikku nägu, loitleb perenaise närtsinud põskedel, värvib tüdrukute noori punapalgeid kurva, unise kumaga. Jutustatakse, naerdakse, lauldaksegi, kuni väsimus halvates kõigi kallale asub ja raske võitlus tukkumisega algab.

Teises talus on villaketruse talgud. Kuus kuni kaheksa nooremat ja vanemat tüdrukut istuvad sõõri pisukeses soojas ruumis oma «kitsede» taga ja keerutavad lõnga. Elav jutuvadin, naer ja laul aitab töö igavust unustada. Mõned poisid väljast on neile seltsiks tulnud — see ülendab lõbu. Perenaine aga vaadaku, et talgulised halva kõhutäie üle ei hakka nurisema, ja taat on va kibedagi eest hoolitsenud. Küll on hea, kui see töö jällegi kaelast saab, sest mõisavanemaga pole nalja heita — oma tööga aega küllalt! Ei jõua sa viimast ise teha, siis anna tasu eest teiste kätte — vallas vaeseid küllalt, kes toopi tangu tarvitsevad.

Preili Marchand oli ammugi märganud, kui vali ja järeleandmata perenaine oli paruniproua Heidegg. Häda igale külanaisele, kelle töö tema nõudeid ei täitnud, ja need nõuded olid väga suured. Linase lõnga proovimiseks oli temalgi sõrmusejämedune hõbedast rõngas. Kellel kolm värtnat loelõnga valmis, tuli seda mõisa haspeldama ja vihti lugema. Ei jooksnud viht rõngakese sees küllalt lahedasti, see tähendab, oli lõng veidi jämedam juhtunud, kui seadus määras — oo seda hävitavat tuld, mida proua silm pildus, oi neid häbistavaid sõnu, mis ta suust voolasid! Siis seisis tema ees raske süüdlane, kelle pattu ta küllalt hukka ei suutnud mõista.

Ja missuguse piinliku hoolega ei vaadanud ta kangaid üle, mis talle kevade poole hakati tooma! Iga väikegi kudumisveake sütitas ta viha, iga töö eest, mis tema rahulolekut ei võitnud, määras ta lähemaks aastaks karistuse, harilikult pahema töö, ning jättis süüdlase tavalisest kingitusest, mütsiriidest, ilma. Mütsisitsi said temalt veelgi mõned, villast mütsiriiet aga ainult mõned vähesed, need, kelle auahnus või kartlik hool neid päris meistritööd oli sundinud tegema.

Proua von Heideggist kõneldi, et ta teenijate nähes ja nendega kõneldes peaaegu kunagi ei naerata. Veel vähem naeratavat suud nägid temast külainimesed: need tulid värisedes ja läksid joostes.

Ja sellele kristlikule, pealegi väga jumalakartlikule naisele ei tulnud mõttessegi, et ta neile inimestele, kes ta kirstusid rikku-

sega täitsid, mida ta tuttavaile perenaiseliku uhkusega armastas näidata, kui mitte muud, siis tänugi võlgneb. Tal seisis ühes kõrvalises kambris salvesuurune kirst. Avati selle kaas, siis valgendas vaatajale nagu lumehang vastu. See kõik oli helevalgeks pleegitud lõuend, mille ilu ja peensus iga asjatundja suust imestushüüdeid meelitasid. Millal ta seda salvetäit lõuendit tahtis ära tarvitada, oli arusaamata. Ja kangur lõksutas iga päev veel uut juurde. Ei, proua von Heidegg ei tänanud neid «odavaid tööjõude», mis talle võimaldasid peaaegu ilma vabrikuta ja kaupmeheta läbi saada. Ta oli ses kindlas arvamises üles kasvanud ja elanud, et need tööjõud, need kodused maksuta masinad, on tema päralt, temale loodud, taevalt tema meelevalla alla antud. Mis maksis nende töö selle sitsitüki kõrval, mis tema arm neile otsekui aumärgiks annetas!

Eesti rahva nooremasse minevikku tagasi vaadates on huvitav näha, kui osavasti rüütel endale talupoja odavat tööjõudu oskas alal hoida ja temale ühtlasi «vabadust» anda. Ta tegi ühte kui teist nii põhjalikult, et tal odavast tööjõust tänapäevani puudust pole tulnud, kuna teda ennast ohvrimeelse vabastajana austatakse.

Pealiskaudselt vaadates peab imeks panema, kui kergetel põhjustel Eestimaa rüütel talupojale aastal 1816 priiuse kinkis. Valitsus tahtis pärisorjusele Eestimaal samasuguse seadusliku kuju ja aluse anda, mis sel oli Liivimaal. Selleks oli vaja arendavaid komisjone ametisse panna ning mõisade maid üle mõõta. Sellest tekkivat rahalist kulu kartes oli Eestimaa rüütelkond valmis oma omandusõigust talupoja isiku kohta ohverdama ja aastal 1811 valitsuselt pärisorjuse täielikku lõpetamist paluma, mis siis 1816 ka seadusandlikuks teoks sai. Et see kingitus nii kergest südamest tuli, siis võib küll järeldada, et ta liiga kallis polnud. Või olid siinjuures vahest vabameelsed, inimsõbralikud aated otsustavad? Ei tarvitse salata, et Eestimaa rüütlite seas leidus ka heatahtlikke, heldemeelseid mehi, kellesse õhtu poolt tulnud humaansed mõtted olid mõjunud. Kuid nende käes oli väeti vähemus. Enamiku poolt aga tuli vabaduse nime all kingitus, mille odavuse üle kinkijad ise vististi rõõmul käsi hõõrusid — see tähendab, kui üldse võib midagi kingituseks nimetada, mis andjale kasu, saajale aga kahju toob.

Kasu asemel tõesti kahju sai balti talupoeg kingitud vabadusest, vähemalt hulgaks ajaks.[1] Sest mida hakkab inimene priiusega peale, kui tal midagi suhu pole pista? Rüütel ütles: Sa oled prii, aga kui elada tahad, pead mind orjama nagu ennegi, sest maa, kus peal sa elad, on minu. Ja sa pead mind rohkemgi orjama kui seni, sest nüüd ei määra sinu töökoormat enam vakuraamatugi nõrk seadus, vaid nüüd panen sulle «vastastikuse vaba lepingu» näol ise tingimused peale, mida pead vaidlemata vastu võtma, sest kuhu sa hingega lähed! Uus seadus annab sulle küll õigusi, mida sul enne ep olnud, aga selle eest oleme hoolt kandnud, et sa neid ei saa tarvitada. Seadus, mis need õigused sulle annab, võtab nad sinult ka ära. On ju kõik valitseja- ja peremeheõigused sinu kohta ikka veel meie käes ja sinu priiuse tuum on ainult see, et meie sind enam ilma maata ega ükshaaval müüa ei tohi nagu enne.

Õigus talupoegi m a a g a müüa oli mõisnikule tõesti alles jäänud. Et maapinnal ilma teoorjuseta siin peaaegu mingit väärtust ei olnud, siis ostis ostja maapinnaga kõigepealt õiguse teoorjuse kohta. Mõisnikud, kes vallarahva pearaha tasumise vastutusest lahti olid saanud, kes enam kohustatud ei olnud ikaldusaastail talupoegi toitma ja õnnetuse kordadel neid aitama, olid õiguse saanud talupoegi täiesti saatuse hooleks jätta. Nad teadsid, et talupojad ilma maata ei või elada, et nad neilt maad tingimustel, mis nemad ise määrasid, pidid rentima, ja et mõisniku põllud seepärast mitte kesasse ei tarvitsenud jääda. Nõnda polnud neil vaja talupoegadest enam midagi hoolida, nende tööjõudu mitte hoida, kuna enne nende oma tulu neid oli sundinud selle eest muretsema, et talupoeg mitte nälga ei sureks, sest muidu oleksid nad pidanud raha eest uusi talupoegi ostma. Üks Liivimaa rüütel, kes pärisorjuse eest seisis, tunnistas kõige suurema südamerahuga: «Mõisahärra võib ilma

[1] Üks Baltimaa rüütel ise, Otto von Rutenberg, peab oma Läänemere kubermangude ajaloo raamatus tunnistama: «Kui keiser Aleksander I kolme Läänemere kubermangu pärisorjadele meie (19.) aastasaja teisel aastakümnel esimese ja pühama inimõiguse, priiuse, tagasi oli andnud, sattusid priikslastud seepeale olekusse, mis peaaegu kibedam oli kui pärisorjus ise.» — Teine balti mõisnik, Axel von Gernet Eestimaalt, ütleb oma raamatus «Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland» otsekohe Tallinnamaa olude kohta: «Et talupojaseisus (1816. a. antud) seaduse läbi vaimse ja majandusliku kultuuri olukorra järgi küllalt kaitstud ei olnud, siis langes ta astmelt astmeni alamale: ta jäi vaeseks, tema majanduslik kindlus hakkas kõikuma, side, mis teda ta kolde külge köitis, läks lõdvaks. Talurahva langus ilmus nähtavale samal ajal, kus mõisniku majandus lõi õitsema . . .» — *Autor.*

suurema kahjuta välja kannatada, kui temal mõni talu või koguni suurem osa talusid ilma rentnikuta jääb, sest ta võib maid ise tarvitada, seks on tal jõudu; aga renditalupoeg ei või mitte ilma taluta elada, tal pole jõudu oma hobuseid ega muid loomi ülal pidada, ta on sunnitud oma kapitalist elama ja saab lühikese ajaga kerjajaks. See sunnib teda kõige raskemail tingimustel maad rentima, et ellu jääda, ja sagedasti ei suuda ta oma kogukondlikke kohuseidki täita.»

Ka «vabal» põlvel jäi siis talupoeg täiesti mõisniku meelevalla alla, ja mitte vähemaks ei jäänud viimase poolt selle meelevalla kurjasti tarvitamine, vaid arenes koguni veel sagedamaks. Talupoeg ei saanud nimelt mitte vabadust, vaid ükskes vabaduse välise kuma. Mitte pärisorjus, mitte orjapõli ei hävinenud, vaid ainult sõna, millega teda nimetati. Priius andis talupojale õiguse mõisahärraga vabatahtlikke lepinguid teha. Et aga talupojal kõik vahendid puudusid härralt kergemaid tingimusi välja pingutada ja ta ses suhtes otse mõisniku armu alla oli antud, siis ei jäänud ta töö- ja maksukoormad mitte ainult endisesse suurusesse, vaid neid veel kõrgendatigi märksa. Vanad, 1805. aastal seatud vakuraamatud kaotasid oma maksvuse ning vaba leping rentnikuga, kes maad iga hinna eest vajas, tegi mõisnikule kergeks rohkem renti nõuda, kui talunik ennast kahjustamata suutis anda.

Priius andis talupojale õiguse oma kubermangus ühe mõisniku alt teise alla minna. Aga talupoeg õppis varsti nägema, et mõisnikkude rendi-, see on orjusetingimused, olid igal pool ühekõrgused, nimelt liiga kõrged, sest kes neist ei pidanud oma tulu silmas. Mujale-asumine ei toonud talupojale siis mingit kasu, vaid ennem kahju. Ta jäi parem endise koha peale ning maksis rohkem renti töö ja põllutoodetega, kui et teist peremeest hakkas otsima. Et aga mõisnikul ka õigus oli talupojale rendikontrahti üles öelda, siis kasvas sellest veel hädaoht, et teda hurtsikust, kus ta oli sündinud ja põliselt elanud, välja tänavale visatakse, kui ta mõisniku tingimusi pimesi vastu ei võta; siis oleks ta nurmedelt, mida ta isa ja isaisa verise higiga olid väetanud, pidanud lahkuma ja naiselapsega teist isandat otsima, kes ta vahest veelgi raskematel tingimustel oleks vastu võtnud. Nii sundisid teda olud kõigega rahul olema, mis temalt nõuti, ja tegid ta veel rohkem rõhutud orjaks, kui ta pärisorjuse ajal oli olnud. Kaevata ta seeüle kuhugi ei võinud, sest kontrahid kokkulepitud tingimustega olid

ju seaduspäraselt siduvad. Nii polnud talupojal ka õigusest oma asupaika vahetada tohtida mingit kasu.

Siis oli talupoeg priiuse kaudu veel õiguse saanud maid ja muud kinnisvara omandada, teenistuse, rentimise ja mitmesuguste tööde kohta igaühega priitahtlikke lepinguid sõlmida, oma isiku ja omandusega igal teistelegi riigialamatele lubatud kombel tegutseda. Kuid talle oli keelatud linnadesse elama asuda, linnades liikumata varandust omandada, linnaelanikkude teenistusse astuda ja linnakrunte rentida! Teise sõnaga: talupojal oli ainult võimalik lepinguid teha, mis teda põllutööst ei lahutanud, ta võis lepinguid teha ainult maal, Eestimaal ja Eesti kubermangu mõisnikkudega. Nõnda oli senine feodaal-isand oma «odavaid tööjõude» endale ka edaspidiseks osanud tallel hoida.

Aga veel enam oli ta ses suunas teinud. Talupoeg, kes omavoliliselt Tallinnamaalt ära läks, anti selle priiuseseaduse järgi valla kasuks soldatiks. Seda rõhuvat määrust oli mõisniku seisukohalt vaadates tarvis, sest härrad nägid ette ära, et nende päratud koormatused isegi kannatliku, iga surumise ja pigistusega leppiva eesti talupoja võiksid sundida kodumaalt lahkuma ja naaberkubermangudes ulualust ja peatoidust otsima, hoolimata tema suurest armastusest oma kodukolde vastu. Kuid sellest määrusest polnud veel küllalt. Sama karistus pandi ka neile talupoegadele peale, kes õiguse ja seaduse põhjal passisid julgesid paluda, et ainult teises vallas või maakonnas maad või teenistust võtta. Valdades, mille hingekirjas nad seisid, tunnistati nad «äraolijateks». Valla volinikud võtsid sääraste eest liisku ja nad läksid soldatiks, sest seadus ütles: Kui liisk niisuguse vallaliikme peale langeb, kes vallast välja on läinud (kuigi lubaga), ja ta võõras vallas suhetesse astub, mis seaduse järgi soldatiks-minemisest vabastavad, siis peab ta siiski oma valla eest soldatiks minema. Seeläbi polnud Eestimaa talupoeg mitte ainult oma kubermangu, vaid ka oma valla külge köidetud. Ei tahtnud ta lähemal nekrutivõtmisel soldatiks saada, siis pidi ta sinna valda jääma, mille hingekirjas ta seisis, pidi oma härrale odavaks tööjõuks olema.

Nii sündis siis, et priius talupojale, kes juba muidugi vaene oli, aegamööda veel suurema vaesuse tõi. Rüütli plaan talupoega priiks lasta, aga valitsust ja meelevalda tema üle leivakotis enda kätte jätta, läks nii hästi korda, et Eestimaa mõisad iga aastaga hinnas tõusid, sest et nad iga aastaga enam

tulu tõid, ilma et nende omanikud seks mingisuguseid tähtsamaid parandusi majandusviisi või tööriistade alal oleksid ette võtnud.[1] Et talurahva arv esimestel aastatel pärast priiuse andmist üsna ruttu kasvas, siis said mõisnikud odavaid tööjõude ikka veel juurde, ja mida rohkem neid oli, seda odavamaks nad muidugi läksid.

[1] Üks mõis, mis 1820. a. ümber 6479 rubla hõbedat maksis, müüdi mõni aasta hiljem 15 760 rbl. eest; teine osteti 23 000 rublaga ja müüdi neli aastat hiljem 31 300 rbl. eest; kolmas maksis ostmisel 35 700 rbl., kümne aasta pärast müümisel juba 70 600 rbl. — *Autor.*

10

UUS SEADUS TULEKUL.

Eestimaa talupoeg oli nelikümmend aastat vabadust maitsnud, aga ta oli vaesem ja viletsam kui pärispõlvel. Vabadus oli talle õiguse andnud kinnisvara omandada, aga mitte ainuski peremees kogu Tallinnamaal polnud veel nii kaugele kosunud, et endale talu oleks jõudnud osta. Ja talupoja kosutamiseks oli see vabadus ometi antud. Mis ime siis, et praegune teo-ori uut päästvat seadust kirglikumal õhinal ootas kui pärisori neljakümne aasta eest priiust. Ta ootas seda, nagu oodatakse pilvekest taevaservalt pika hävitava põua aegu.

See ootamine kestis juba kaua. Ta põhjenes aina paljas kumus. Ainult õhus heljuvate kuulujuttude järgi teadis talupoeg, et midagi on teoksil, midagi on tulekul. Kindlasti ei teadnud ta kunagi, millal saksad seadusi tegid, see jäeti harilikult salajaks. Esiteks ei sündinud saksa seisusliku kõrkusega kokku talupojaga avalikest asjust juttu ajada ning teiseks võtsid või tegid saksad enestele sagedasti otse kohuseks hoida seaduslikke uuendusi, kui need talupojasse puutusid, kuni nende maksmahakkamiseni ainult eneste teada. Balti rüütlitel polnud nimelt millegi eest nii suurt hirmu kui talupoegade rahutuste eest.

Nii kirjutab Eestimaa tuntud vabameelne rüütelkonna-peamees Jakob Georg von Berg, kes aastal 1802 talupoegade elukorra parandamise küsimuse maapäevale ette pani, oma mälestustes selle aja kohta: «Seltskonnal (muidugi mõisnikkude seltskonnal) oli see kindel arvamine, kui valitseks maarahva seas ilmtaltsutamata üleannetuse ja vastuhakkamise vaim; see põhjendamata arvamine, mis tekkis mõne pahura inimese tegudest, kelle järgi siis kogu rahvaklassi üle otsustati, maalis nii paljudele k õ i g e h i r m s a m a d v e r e p i l d i d silma ette» . . . Berg ise võitles niisuguste eba-arvamiste vastu, pani

nende peale aga siiski nii palju rõhku, et ta «ainult äramõõdetud sammudega teoksile (uuenduste andmisele) minemist ja kõige suurema ettevaatuse tarvitamist» sündsaks pidas. Ka 1816. aastal antud priiuseseadust ei juletud kohe maksma panna, sest et «võõriti mõistmist ja eksitusi» talurahva poolt kardeti, vaid 14 aasta peale oli antud «järkomöda minnemisse pärrast ue Seisusse sisse» nõndanimetatud ettevalmistuseseadus.

Ainult ääri-veeri mööda sai siis talupoeg kuulda, kui saksad maapäeval asju arutasid, mis tema huvidesse puutusid. Opmann pillas vahel kogemata mõne tähenduse; toapoiss või toatüdruk, kes sugu saksa keelt mõistis, püüdis härraste ümbruses mõne lausekatke kinni ja kandis selle edasi; kaupmehelt linnas võidi kõbinat kuulda jne. Sest oli juba kaua, kaua aega tagasi, kui Eestimaa talupojad säherdusi mahapillatud või õhku lendlema jäänud sõnu uutest seadustest hakkasid korjama. Paljud tohtisid Võllamäe Päärnaga öelda, et nad neist seadustest juba nii kaua kuulevad, kui elavad. Sest juba seitse aastat pärast seda, kui priiuse-seadus lõplikult ja täielikult maksma oli hakanud, aastal 1839, hakati maapäeval talupoja olukorra muutmise pärast aru pidama ja see uuendustöö ei kestnud mitte vähem kui seitseteistkümmend aastat! Tehtud seaduse kuulutamiseni läks siis veel kaks aastat aega.

Need olid tormilised maapäevad tol ajal! Sund paranduste ettevõtmiseks oli suur: ühel pool varaliselt ja vaimselt ikka madalamale langev talupoeg, kes otse hukatuse äärel seisis ja mõisniku enda tuludele kippus hädaohuks saama, sest et ta tööja maksuvõime hävines; teisel pool riigivalitsus, kellele talupoja häda tundmata polnud ning kes sellest riigi huvidele kahju pidi kartma. Aga kes siis tahab heameelega midagi ohverdada! Balti rüütli enesearmastus ja omakasupüüd oli aastasadade jooksul, mil ta maa ja rahva pärisomaniku põlve kitsendamata lõbuga oli maitsnud, nii suureks kasvanud, nii temale verde ja üdisse läinud, et ta otse kuritööks pidas, kui temalt nende heaks midagi nõuti, kes temale ta paradiisliku põlve võimaldasid. Seepärast leidis iga nõue, mis sinnapoole sihtis, et mõisnik talupoja heaks oma omandusõigustest midagi peaks laskma kärpida, otse vihast vastupanekut.

Eestimaa rüütelkonna auks peab aga ütlema, et ta mitte täies arvus säherdusel kitsarinnalisel seisupaigal ei püsinud. Maapäev jagunes enamasti kaheks, vahel ka kolmeks erakonnaks: puruvanameelseiks, vabameelseiks ja parajuslasteks. Vabameelsed, kes uuenduste eest välja astusid, tegid seda vahest vähem südame helduse kui terasema majandusliku ja poliitilise vaate ning laiema vaimse silmaringi tõttu. Nad ütlesid enestele: Nii ei lähe enam; mida kauemini viivitame, seda raskemaks läheb töö, sest tegemata ei või ta jääda. Vanameelsete pilk aga ei ulatunud nende hetkelistest isiklikkudest huvidest üle, nad ei mõelnud homse peale. Nad ei öelnud enestele: Mida sa täna ei anna, pead homme kahekordselt andma.

Vabameelne tiib nõudis kõigepealt talupoja majandusliku aluse kindlustamist. Pärisorjuse kaotamisest saadik, kus mõisnik talupoja elatamise eest enam mingit vastutust ei tundnud, sest et tal sellest tulu ei olnud, oli viimane maa poolest täiesti linnupriiks saanud. Mõisnik ajas ta kohast välja, võttis maa endale — mingu talupoeg, kuhu tahab. Sel kombel hävitati terved suured külad. Talupojal, kes igatahes pidi kartma, et ta talust ilma jääb, polnud sel lool vähematki sisemist ajendit oma nurme ja aasa eest mingit hoolt kanda: ta ajas päevast päeva läbi ja kurnas maad ära. Taheti seepärast talupoja majanduslikku seisukorda tema enese kui ka mõisa tulul tõsta, siis oli vaja talle rohkem asumiskindlust muretseda. Lähem samm ses sihis võis olla, et mõisniku õigust, oma maad talupoja alt heaksarvamist mööda ära võtta, seaduspäraselt kitsendati. See võis kas seeläbi sündida, et mõisniku ja talupoja vahel kauaaegsed või koguni põlised kontrahid seaduseks tehti, või veel põhjalikumalt seeläbi, et mõisnik oma maast teatava kindla osa üksnes talupoegade tarvitada määrab, ilma et tal õigust oleks seda otstarvet oma tulul muuta.

Vabameelsete poolt esitatigi säherdused ettepanekud. Iseäranis viimane sai kogu seaduseandmises kõige tähtsamaks. Oh seda vihatormi, mis vanameelsete poolt nüüd valla pääses! Nende omandust taheti puutuda! Nendelt taheti ära võtta õigust oma isikliku omandusega teha, mis nad tahavad! Hurjutades näitasid nad talurahva priikslaskmise seaduse peale, milles kõik maapind selge sõnaga nende ilmpuutumatuks, äravõtmatuks omanduseks oli tunnistatud — jah, nad olevat ju talupojale priiuse just sel tingimusel andnud, et nad endi kinnisvara vastuvaidlemata peremeesteks jäävad! Pikkade, suuremalt osalt kirglike võitluste järel võitis viimaks siiski vabameelsete niisama tarvilik kui loomulik parandusnõue, kuigi mitte ilma tähtsa kitsenduseta: tehti otsuseks kõike maad, mis aastal 1846 talupoegade käes oli olnud, talurahva maaks tun-

nistada, kuid kuues osa sellest maast pidi mõisniku vaba tarvitamisvoli alla jääma, et ta selle peale tarbe korral võiks mõisa sulased elama asetada.

Niisama visalt pidasid vanameelsed «vabast kontrahist» kinni, mis priiuseseadusega oli maksma hakanud ja mõisnikule nii palju kasu, talupojale nii palju kahju oli toonud. Et «vabast» rendilepingust seal juttugi ei või olla, kus üks pool teise majandusliku ülevõimu all seisab, oli vabameelseile ammugi selgeks saanud. See «vaba kontraht» oli just talupoja langemise üks peapõhjustest, ning maapäevadel oldi ju koos, et talupoja seisukorda parandada. Leiti, et endine vakuraamat talupoega mõisniku pigistuste eest palju rohkem oli kaitsnud kui nüüdne vaba leping «vaba võistluse» põhimõttel. Seepärast oli ka tulevikuks seaduse-paragrahve vaja, misläbi — vähemalt teorendi kohta — talupoja rendikohused selgete arvudega ära oleksid määratud. Ka see ajakohane nõue küpses otsuseks.

Rüütelkonna otsustesse mõjusid tähtsamalt, kui see talle meeldis, riigivalitsuse juhtivad, parandavad, täiendavad ja korraldavad määrused. Oh neid komisjone, mida teoksil olev seadus ära pidi igama, enne kui ta küpseks viljaks sai! Rüütelkond oli omapoolse seadusekava — paljude võitluste järel isekeskis ja väliste võimudega — riigivalitsuse käsul 1849. aastaks valmis teinud. See ei läinud aga sel kujul läbi ja anti täiendada ja parandada ühe komisjoni kätte, kes koosnes nii kroonu kui ka mõisnikkude asemikkudest ning asus Tallinnas. Nüüd läks ta Peterburis ühe valitsusekomisjoni kätte, milles ka jälle mõisnikkude volimehed kaasa töötasid. Kõige kibedama tuleproovi pidi aga seadus viimaks läbi tegema nõndanimetatud Läänemere komisjonis Peterburis, kus teda jälle täiendati ja muudeti, enne kui ta viimaks riiginõukogu kätte heaksarvamisele jõudis. Alles 5. juunil 1856 oli uus «Eestimaa talurahva seadus» nii kaugel, et ta kõigekõrgema kinnituse sai.

Kuid maksma ei pandud teda sellepärast veel mitte. Teda oli enne vaja saksa ja eesti keelde tõlkida. See töö tehti järgmisel aastal. Maksvusse pidi seadus astuma jüripäeval 1858.

Tume kõmin, et keiser uuele seadusele «käe juba ammugi alla teind», levis talurahva seas juba enne, kui see vahest oli sündinud. «Tuimal» talupojal on head kõrvad, kui midagi õhus heljub, millest ta endale hädas abi loodab. Aga — lisati umbusklikult juurde — saks hoiab seadust meie eest salajas.

Kindlamaid tõendusi selleks, et oodatud seadus tõesti olemas on ja et ta ka tõesti maksma pannakse, hakati alles 1857. aasta kevadel saama. Siin ja seal olid mõisnikud talupoegadele juba ise tunnistanud, et säherdune uudis on tulekul, nimelt sel puhul, kui neilt ühte või teist kergendust oli mindud paluma. Talupojad lähenesid mõisavanemaile säherduste soovidega just sel kavalal tagamõttel, et neilt uuest seadusest midagi kuulda saada. Ja vahel läks nende nõu täide.

Juuru kihelkonnas sai alatine janunev pärimine uue seaduse järele osalt seeläbi kustutust, et Mahtra mõisa valitseja Rosenberg talupoegadele selge sõnaga vastas, uus seadus olevat peatselt tulekul. Mahtra peremehed läksid nimelt 1857. aasta kevadel mõisa, et uute kontrahtide tegemist nõuda. Ka neil keerles uus seadus peas ja nemadki arvasid, et see keisri tahtel juba peaks maksma, kuid mõisnikud ei taha seda teada anda. Muidugi nõudsid nad uutesse kontrahtidesse mitmesuguseid kergendusi. Opmann aga seletas neile, et ei võivat uusi kontrahte teha, sest vaja olevat uus seadus ära oodata, mille määruste põhjal neid peab tegema. Seni jäävat kõik vana viisi, nii ka peremeeste orjuse- ja maksukoorem.

Mahtra meestel oli sest seletusest, kuigi ta neile muidu ei meeldinud, kindlus käes, et mõisavanemad uut seadust enam ei püüa salata. Asi seegi! Mahtra peremeeste ja teiste käest, kes mõisast samasugused vastused olid saanud, lagunes rõõmusõnum kaugele üle kihelkonna. Kuid oli ka umbusklikke küllalt, kes Uuetoa teomehega ütlesid: «Mis saks ei taha, see ei tule.» Parun Heidegg näiteks polnud oma peremeestele veel poole sõnagagi viiksatanud, et neil midagi on oodata, ning paarile pärijale kostis ta oma rüvedal viisil: «Kas pole teil laiskvorstidel juba hea põli küllalt? Või kergendusi soovite! Siis sööksid ju täid teid ära!»

Parun Heidegg ise oli uue agraarseaduse loomisest maapäeval elavalt osa võtnud. Muidugi seisis ta vanameelsete tagurlaste liigis ja seal mitte viimases reas. Ta ep olnud küll mitte suurem kõnemees, ei lasknud ennast ka mitte komisjonidesse valida, sest et ta oma pead raskema tegeliku tööga ei raatsinud vaevata; tema tugevus oli palju enam selles, et ta oskas rüütlite ringkondades eraviisil soovipärast meeleolu luua, nende arvamiste peale enda seisukohalt mõjuda, neile oma mõtteid sisendada ja nende endi kindeid, kui need vabamat värvi kandsid, kõigutada ja kukutada. Niisugust misjonitööd tegi ta

visa õhina ja osavusega niihästi kodus oma lähemate naabrite seas perekondlikel kooskäimistel kui ka Tallinnas maapäevade istungite aegadel, klubis, võõrastemajas ja Petenbergi viinakeldris Pikal uulitsal, tuttavas «magusas augus», klaasi veini ning austrite juures.

Parun Heideggi arvates oli talupoeg teatavasti ise süüdi oma viletsas elukorras, oma varalises ja vaimses hädas. See kõik tuli tema tuimusest, laiskusest, hooletusest. Talupoega ei võinud mingisugused kergendused aidata — ei, vaid need pidid ta veel hoopis ära rikkuma. Parun Rüdiger Heidegg oleks meeleldi talupoja töö- ja maksukoorma suurenduse ning kõiksugu karistuste kõvenduse poolt hääletanud, kui seda maapäeval oleks juletud ette panna. Ta võitles kõigest jõust põlise kontrahi, talumaade omavolilise äravõtu õiguse kitsendamise, talumaa äramääramise, teoorjuse kergendamise ja talupoegade liikumisvabaduse laiendamise vastu. Kõik seletused ja arutused, mis nende õiguste poole kaldusid, põrkasid tema rinnalt tagasi, nagu oleks seda veel esivanemate raudriie katnud. Ainus asi, mis teda ja temameelseid viimaks siiski poolikule järeleandmisele sundis, oli kartus, et riigivalitsus uuendustöö rüütelkonna käest või vähemalt tema juhtiva mõju alt ära võtab — mis ju ka osalt sündis — ning seaduse valmistab, mis vabameelsete nõuetest veel kaugemale läheb.

Nagu mujal, nii polnud ka Vaitla valla talurahva seas tervel 1857. aasta talvel põnevamat jutuainet kui uus seaduseraamat. Et parunilt selle kohta midagi teada ei saadud, siis katsuti opmanni juures õnne. Kuid see oli härraga täiesti ühte laadi mees: uhke, kõrk, kinnine, talupoja vastu kaastundmuseta. Pealegi oli tal peremehelt kindel käsk uuenduse tulekust vaikida, sest «kes kurat teab, mis need vastased hundid enestele pähe võtavad!» Opmann Vinter andis siis küsijaile veel tüsedama vastuse kui mõisnik ise, ta näitas neile oma jämedat okslikku keppi ja kostis: «Vaadake, seda toob teile uus seadus!»

Painati siis alamaid sundijaid küsimustega. Kuid need ei teadnud isegi midagi selgemat. Kupja-Prits võttis endale küll vahel näo ette, kui peituks kogu seaduseraamat oma 1315 paragrahviga tema peas, kuid see oli paljas kõlkimine: tema kui kõige noorem sundija ei teadnud asjast rohkem kui talupojad isegi. Seepärast jättis ta oma tulevase äiagi, kes temalt saladust kõige visamalt püüdis välja uurida, tumeda tõe ja palja vale vahele vaakuma.

11

TAIM VÕÕRAS MULLAS.

Pärast esimesi kokkupõrkeid vana paruni ja paruniprouaga elas koolipreili Marchand Vaitlas vagusamat põlve. Ta hoidus suuremaist ettevaatamatusist — mitte koha kaotamise kartusel, vaid ära nähes, et pahandused mingit tegelikku tulu ei tooks, et ta olukorda siinses majas muuta ei suudaks ja et tal siin ju ainult mõni kuu veel oli viibida. Teiseks olid lapsed teda nii väga hakanud armastama, et nad tema peale mitte enam iga tühise asja pärast kaebama ei läinud; jah, preili Marchandi mõtte- ja tundelaad oli neis enestes teadmatult juba sedavõrd hakanud mõjuma, et nad nii mõnegi asja, mis neid enne oleks võõrastama pannud, nüüd üsna loomulikuks ja kohaseks leidsid. Sest Juliette tegi oma kasvatustööd, millest teda ta südametunnistus ei lubanud loobuda, nende kallal vagusasti edasi, enamasti üsna teadmata ja tahtmata, sest ta õpetas ju ainult, mis talle enesele oli õpetatud. Lastele oli ühtlasi tema elustav, õppimist kergendav ja lõbustav õppeviis ikka enam hakanud maitsma. Nad rääkisid vaimustusega preili Marchandi õppetundidest, neid ikka ja ikka jälle preili Ritteri igava, pedantliku tuupimisega võrreldes. Iseäranis tundis vagusa, pehme loomuga Raimund uue koolipreili vastu aukartust ja kaitses teda südilt iga kõvera sõna vastu, mis teiste suust juhtus kukkuma. Ja et lapsed kasvatajaga nii rahul olid ja temast enam midagi paha ei kõnelnud, siis polnud ka vanematel asja tema elu kauemini kibestada.

Üksnes Adelheid von Heidegg ep olnud preili Marchandi sõber. Viimane ei teadnud temale midagi olevat paha teinud, püüdis teda koguni soojuse ja peene taktiga enese poole tõmmata — asjata. Mitte ainult, et paruni tütar guvernandile igal parajal ja mitteparajal juhul nende seisuslikku vahet torkaval viisil püüdis meelde tuletada, vaid Juliette'il oli sagedasti

koguni tundmus, kui vihkaks teda see väike, vaevalt lapse-east välja võrsunud tütarlaps. Kaua ei saanud ta, hoolimata kõigest peamurdmisest, selle nähtuse põhjust kätte, viimaks aga jõudis selgusele, mis ta head südant kibedasti haavas: Adelheid von Heidegg oli temale kade — kade tema välise jume pärast! Ta näis kartvat, et see tema kaunis keskpärase ja tavalise iluduse peale varju heidab.

Juliette oli nimelt seltskondlikel koosolemistel neid mürgiseid pilke märganud, mis Adelheidi silmist tema poole süstasid, kui ta nooremate härradega pikemasse pajatusse sattus, kui tema laulmine nende kiitust leidis või kui teda sagedamini tantsule paluti. Ja ometi ei võinud Juliette midagi selle vastu, et need noored kõrgid rüütlid oma seisuseuhkuse vahel nii väga unustasid, et nad «teeniva inimesega» rohkem tegemist tegid, kui sünnis oleks olnud, rohkem, kui Adelheid ja teised seltskonna pärisliikmed seda soovisid. Juliette ei teinud nende ligitõmbamiseks tõesti midagi. Paljud neist härradest olid temale oma kommetes ja mõtetes otse vastumeelt. Aga nad tulid, nagu kärblased tulekuma ümber kogunevad. Nad imestasid prantslanna omapärast iludust, nautisid tema mitte-igapäevast vaimu, maitsesid tema kõne mõnu ning julgesid isekeskis ja ka teiste kuuldes seda oma imestust väljendada. Seda aga ei sallinud väike nägus noor paruni preili.

Tema tusk kasvas aegamööda seda suuremaks, et ta naiseliku meeleteravusega ka oma kõige vanemast vennast midagi märkas, mida kahtlemata tuli Juliette'i iluduse võiduks lugeda. Herbert Heidegg ilmutas ju selle tüdruku kohta tundeolu, mis mitte kaugel ei olnud soojast sõprusest, austusest või — veelgi naeruväärilisemast! Herberti pilgus läigitses midagi väga kahtlast, kui ta Juliette'i ilmumist märkas, kui ta äkki tema häält kuulis, kui ta temaga esimesi sõnu vahetas. Ja ta näole jäi püsima nii helkjas kuma, ta häälde nii palju sulavat elavust, et Adelheid võõrastades teda silmas hakkas pidama ja viha pärast punastas, kui leidis, et ta tähelepanekud õiged olid ja õigeks jäid.

Ta oli sellest vennale toona paar nõelavat tähendust teinud. See ei püüdnud salatagi. Herbert kostis kõige suurema rahuga:

«Jaa, preili Marchand on ilus — koguni väga ilus! Miks ei peaks ma sest iludusest rõõmu tundma?»

Adelheidi ka üsna ilus nägu moondus korraga üsna inetuks.

«Sinu maitset pidasin seni paremaks.»

«Õeke, kui sa seda ütled, siis oled kade.»

«Kade? Kelle peale? Preili Marchandi peale? Naeruväärt!»

«Kuidas?» küsis Herbert. «Ma arvan, preili Marchandi iludus on vaidlematu. Meie noored härrad ligidal ja kaugel vähemalt on selles täiesti ühisel arvamisel.»

Kui Herbert ei eksinud, siis kahvatas ta õeke. Adelheidile oli selle sõnaga nagu pikk terav okas südamesse pistetud. Sest pilgust peale vihkas ta seda teenivat inimest, kelle iludust suurtsugu mehed ei häbenenud imestada.

«Ma arvan kõige eel,» vastas ta väriseva häälega, «et see parun Herbert Heideggile mitte sünnis ei ole meie koolipreili iludust nii silmatorkaval kombel kummardada. See rikub niisugused inimesed ära. Meie Mai on ju ka ilus tüdruk...»

Herbert naeris tütarlapse kentsaka kadeduse üle, tundis aga seejuures imelikku kipitust südames. Ta oli nüüd tagantjärele peaaegu ehmatanud. Millest? Ta ei teadnud seda isegi. Viimaks pidi endale tunnistama: sellest, et tema olekut Juliette'i vastu oli tähele pandud. Ja kes oli seda teinud? See tütarlaps nooruke, kes muidu igas asjas oli nii pealiskaudne ja ükskõikne. Kui see juba niisugusele leidusele on jõudnud, siis... Ta jättis mõtte pooleli ja läks ruttu välja külma talvise õhu kätte.

Adelheidi näriv viha Juliette'i vastu tuli mõni aeg hiljem väga piinlikul viisil veel avalikumalt nähtavale. Märtsikuus pühitseti tema seitsmeteistkümne aasta sünnipäeva ebatavalisel pidulikkusel. Külaliste hulk oli haruldane rohke, nende seas muidugi palju noori preilisid ja härrasid. Terve helkjas mets laiu krinoliine ja kahisevat siidi mühas sabakuubede mustal segul hiilgavalt valgustatud piduruumides. Palju kulda ja kiirgavaid kive, hulk lillesid ja läikivaid silmi. Noored sihvakad neiud, tugevad vilajad mehed. Palju jumekaid, peeni, põlisest haridusest läbijoonitud nägusid. Missugune vahe nende vahel siin säravas saalis ja nende vahel seal suitsevais saunus! Siin tervis, iludus, ramm — seal kidurus, kõhnus, näotus. Toit, õhk, ümbrus, tegevus — kuis on nad siin ja kuis on nad seal mõjunud! Siin on nad kasvatanud toreda palmimetsa, seal viletsa kanarbiku...

Adelheid Heidegg, seltskonna hellitatud sünnipäevalaps, esines oma valges kleidis ilusana kui õis. Ta oli enda välimuse eest nähtava püüdega hoolitsenud. Aga teisi temasuguseid oli veel palju, ka ilusamaidki. Need olid aga kõik kaunis harilikud balti saksanäokesed, mille hulgas ka väga igapäevased ja isegi

inetud ei puudunud. Seal võidi nüüd öelda mis tahes, aga kui koolipreili Marchand oma lihtsas kollases kleidis, kollane roos sinimustis juustes, piduliste sekka ilmus, siis käis meesterühmadest liikumine läbi, umbes nagu see, mida sünnitab äkiline tuulepuhang noores metsas. Iga pilk näis midagi ärevat hüüdvat. Sel prantslannal oli midagi, mis teistel puudus. See ei olnudki vahest ta iludus ise, vaid midagi, mis oli selle ümber või küljes, midagi, milleks kindlasti piiratud seletus puudus.

Juliette tundis oma seisukorda siin majas ja selles seltskonnas ning määras selle järgi enda olemise. Ta oli tagasihoidlik, tõsine, mõõtupidav igas asjas, enamasti hoidudes oma kolme kasvandiku seltsi, nendega juttu ajades ja muul viisil nende aega viites. Tema imestajadki olid hakatuses jahedad ja püüdsid seltskonna ees lasta paista, kui ei paneks nad teda suurt tähele. Seda nõudis harjunud takt nende vanemate, sugulaste ja kogu kõrgestisündinud seltskonna vastu.

Sel ajal oli preili Marchandil laialt mahti külalisi oma kõrvalistest istepaikadest lähemalt silmitseda ja nende juttu siin ja seal pealt kuulata. Vanad härrad paljaste ja poolpaljaste pealagedega, lotti laskunud põskede, kortsu vajunud silmaaluste ja iseteadlikult muiglevate suudega — mõni veel pikk ja püst, mõni juba vimmas kuklaga — kõnelesid enamasti põllutööst, kurtsid oma talupoegade üle või kiitsid oma hobuseid, jahikoeri ja püsse, millele järgnes siis pikk rida jahilugusid ikka uutes teisendites. Vanemad prouad, pool-uppunult istudes oma krinoliinides otsekui heinasaadude sees, juuksed oimude peale siledalt maha kammitud, jutustasid palju oma lastest, kõiksugu perekondlikest juhtumustest, oma peremamslitest ja toatüdrukutest ning nende halbadest omadustest. Siin kui seal oli palju kaebust kombeliselt ikka alamale langevate inimeste ja voorusest ning vanadest paleustest lahku lööva aja üle. Teadused, kunstid, kirjandus pakkusid jutuks harva ainet. Maaaristokraatia seisis neist asjust kaunis eemal. Tema vaimsed huvid ei kerkinud ses suhtes väikekodanluse, isegi talupoegkonna omadest palju kõrgemale.

Noor seltskond pühendus täiesti lõbule. Kerge, pealiskaudne jutuvestmine hepitamise toonil oli üldine. Ammu kuuldud naljatused, peened, viisakad, aga mitte algupärased meelitussõnad lendlesid. Kõigele lõbutsemisele krooni pähe pani aga viimaks tants, mille järele kõik need kaunid väikesed neiujalad siid-

kingades kärsitu kõpsutamisega ammugi olid oodanud. Tantsiti tugevuse, tervise, vererikkuse täie hoo ja kirega.

Kõige eel paistis välismaa neiule silma see üliviisakas, ümmardav ning tihti väga südamlik olek, mida kõik külalised, noored ja vanad, üksteise vastu ilmutasid. Üksmeel, rahu ja rõõm valitses selles seltskonnas. Siin mõistis üks ühte ja teine teist. Nende arvamised kõlasid kokku, nagu nende huvid kokku kõlasid. Neil olid ühesugused ihad ja ühesugused püüded, seepärast austas ja armastas igaüks teisega ühes iseennast. Juliette pidi eneselt imetsedes küsima, kas siis need on samad isikud, kes väljaspool seda õhkkonda, seda ollust, milles nad isekeskis elavad, nii väga teiseks muutusid, kõik oma viisakuse, peensuse, hingelise soojuse korraga nagu raudsesse tuppe tõmbasid ja ainult teravad, kriimustavad okkad püsti ajasid? Olid need siin samad inimesed, kes oma teenijaid lasksid halastamata kombel veriseks peksta, seda külmavereliselt pealt vaatasid ja nendega kunagi sõbralikku, soojast hingest tulevat sõna ei vahetanud, kõnelemata sellest, et nad neile töökoorma peale panid, mille raskus neile kui tegelikele põllumajanduslastele tundmata ei võinud olla?

Härrad jõid virgasti ja vahvasti, sest likööri d ja veinid olid head: selle poolest oli rikka parun Heideggi kelder kuulus. Traditsioonilist balti rikkust osutas ka söögilaud, millele maajunkurliku isutüsedusega au tehti. Nad sõid ja jõid ja olid rõõmsad ning mõnuõnnis elunauding paistis igalt palgelt.

Tantsuks sai preili Marchand proualt käsu klaverit mängida. Teda nähti aga klaveri taha tahetavat unustada. Ta mängis tunni aega järgemööda, ilma et teda oleks lunastatud. Siis halastas Herbert ta peale ja laskis härra Lustigi kätte otsida, kes, nagu see tema viis, piduruumidest salaja oma üksikusse kambrisse oli pugenud; ta pidi asemikuna klaveri taha istuma.

Nüüd oli Herbert esimene, kes guvernandi tantsule viis. Tema eeskuju järgi tegid varsti ka mitmed teised härrad. Nad võisid ju muidugi ka koolipreiliga tantsida, seda ei pandud liiaks ega suurt tähelegi, aga et preili Marchand aegamööda nagu pidu üheks tähtsuseks hakkas saama, et temaga varsti rohkem tantsiti kui mõne vähem nägusa parunit- või krahvitütrega, et tema seltsi härrade poolt silmsi otsiti, et mõni temaga väga elavasse kõnelusse sattus — see hakkas mõnele viimaks piinlikult tunduvaks saama.

Kõige piinlikumalt Adelheidile, ja iseäranis veel sellepärast, et ta paari härrat koolipreili ümber nägi, keda ta salaja enese imestajateks luges. Herberti viisakuse üle Juliette'i vastu oli tal süda teadagi juba ammu täis.

See oli ühel tantsu-vaheajal. Saalist olid paarid jalutades teistesse ruumidesse läinud, kus nad salgakestena koos seisid või sõõrides istusid. Adelheid oli tähele pannud, et preili Marchand tema kahe austaja seltsis väikeses saalis kamina ees istub ja nendega mingi asja üle elavusega mõtteid vahetab. Adelheid kuulis Juliette'i ta kumiseva kellahäälega paar korda naervatki, kuna ta muidu ikka nii tõsine taotses olla. Sellest oli küllalt. Preili Adelheid astus väikese seltskonna juurde ja ütles nii teravas toonis, kui see tal iganes võimalik oli:

«Preili Marchand peab härradele vist loengut talupoegade viletsast elukorrast?»

Mõlemad härrad vaatasid üles.

«Miks te seda arvate, preili?» küsis teine.

«See aine on ju preili Marchandi ratsu,» vastas Adelheid näotu naeratusega. «Ma usun, kui preili Marchandil võimus oleks, ta paneks talupojad mõisa elama, meid kõiki aga vabadikusaunadesse.»

«Ei, seda ma ei teeks,» vastas koolipreili rahulikult.

«Mida siis?»

«Kõige eel ei pilkaks ma vaesust, vaid tunneksin halastust.»

«See tähendab, meie oleme metslased, kes halastust ei tunne? Ainult preili Marchandil on helde süda!»

«Seda ma ei väitnud — nii üldiselt ei tahtnud ma otsustada... Mis puutub minusse, siis pean küll tunnistama, et mulle kaastundmus südamesse tekkis, kui ma kord säherduses elumajas käisin, mida teie, preili von Heidegg, vabadikusaunaks nimetasite. See ei olnud tõesti mitte koht, kus inimesel sünniks elada, see oli must, pime koobas, kus ma naljalt loomagi ei laseks elada. Ja kui ma sest äraraäkimata kurvast pildist haledust tunnen, siis ei loe ma seda enesele ei häbiks ega ülekohtuks.»

Adelheidi roosiline pale tõmbus purpuriseks, ta silmad kiindusid nagu naasklid koolipreili näkku.

«Kas see mõni eriloeng minule peab olema?» küsis ta.

«Ei, ma avaldasin ainult oma arvamist inimliku kaastundmuse kui ilusa vooruse üle,» kostis Juliette ikka veel kõige suurema rahuga.

Aga just see rahu, mis vastasele võimalikuks tegi tema lööke mõjuvalt tagasi tõrjuda, ajas väikese preili nii ärevile, et ta oma sõnade kaalumise täiesti unustas.

«Preili Marchand,» ütles ta valjusti, «teie vooruseõpetusest sooviksin enda tulul heameelega ilma jääda. Peale selle tahaksin teile tähendada, et teie oma seisukorda meie majas võõriti mõistate: esiteks ei ole teil mingisugust õigust minuga sel toonil kõnelda ning teiseks pole teie paik mitte siin saalis härrade hulgas, vaid seal — klaveri taga!»

Sügav vaikus järgnes neile sõnadele. Ümberringi jäädi seisma, sest neid oli kaugele kuuldud. Sügav kahvatus kattis Juliette'i nägu, aga ta jäi vagusasti, nagu uimastuses, oma istme peale paigale.

«Adelheid,» kuuldus nüüd korraga Herbert Heideggi hääl; noor parun seisis äkitselt, nagu maa seest tõusnud, õe kõrval ja pani käe ta õlale. «Adelheid, kõige vähem on s i n u l õigust preili Marchandiga sel toonil kõnelda ja temale meie majas eeskirju anda. Seks pole sinul kelleltki voli. Preili Marchand ei ole meie majakorda ka kuidagi rikkunud; et ta täieõiguslik seltskonnaliige on nagu sinagi, siis võib ta istuda, kus tahab, ja klaverit mängida, kui ta tahab... Nõnda, õeke, seisavad lood,» lisas ta naeratada püüdes juurde, et juhtumuse tõsist nägu pehmendada.

Härrad tegid varmalt teist juttu, et piinlikust olukorrast rutemini üle saada, kaugemal olijad astusid elavalt sosistades kõrvale. Preili Adelheid aga märkas, et ta oma nõrkuse ohvriks oli sattunud, et ta sündsuse piirist välja oli läinud ja selle eest kibeda karistuse saanud — ta kadus väikesest saalist kui tuul.

«Kui ma tohin paluda, preili Marchand?» ütles Herbert koolipreilile käsivart pakkudes, kuna mõlemad teised härrad viisakalt üles tõusid.

Juliette ärkas nagu unest. Ta võttis noore paruni käsivarre vastu. Pikkamisi sammus Herbert temaga teistele jalutavaile paaridele järele.

«Kas olete vihane, preili Marchand?» küsis ta tasa.

«Ei, ainult ehmatanud!»

«Teil on õigus vihane ja ka ehmatanud olla. Ma tahan selle eest muret kanda, et minu õde teilt andeks palub. Et seltskonna rahu mitte rikkuda, ei nõudnud ma seda temalt kohe.»

«Ma ei soovi seda andekspalumist mitte, parunihärra,» vastas Juliette kindlalt. «Ma ei ole mitte nii õrn, kui et ma eluga

vilumata lapse ärritatud sõnu nii haavavaiks peaksin. Teie kaitsmisest saab mulle küllalt — ma tänan teid!»

Herbert vaatas laia, imestava, palavaks süütuva pilguga Juliette'i marmorvalgele näole maha.

«Kui hea te olete!»

«Hea? Ma ei pea headusest ise mitte palju lugu. Ma ei või mitte liig hea olla, kui ma vihkamiseks asja annan.»

«Ah, see lapsik vihkamine!» lõi Herbert käega.

«Aga ka sel lapsikul vihkamisel on oma põhjus. Ma arvan seda tundvat. Kui meeleldi ei tahaks ma teie õele selgeks teha, et tal minu poolt midagi karta ei ole ja et ma õnnelik oleksin, kui ma tema usalduse ja armastuse võidaksin — seni pole ma temale suutnud läheneda... Kuid meie viibime juba liig kaua selle asja juures.»

«Ma tahan hoolt kanda, preili Marchand, et minu õde viisakuse piirisid teie vastu enam ei riku,» ütles parun kortsus kulmul. «Ja nüüd võime tõesti millestki muust kõnelda... Mul on teid millegi eest tänada, preili Marchand.»

«Mind?»

«Jaa. Ma pean tunnistama, teie arvamised meie talupoegade viletsast põlvest on minu mõtlema pannud ja ma olen tulemusele jõudnud, et teie seisupaik selles asjas mitte nii väga võõras pole, kui mu meelest esipuhku näis. Ma usun, et meie olusid võib parandada — see on kiiremas korras, kui meil üldiselt arvatakse. Peaasi oleks aga, et selles ühed teeksid hakatust, küll siis teised järele läheksid.»

Juliette'i suur ja sügav pilk puutus soojalt noore paruni põske.

«Ma rõõmustan sest tunnistusest,» ütles ta, «aga mille eest te mind tänate?»

«Selle eest, et minu mõtlema panite. Ma viibisin kaks aastat Preisimaal, õppisin sealseid olusid tundma, nägin küll, et talupoeg seal märksa paremal järjel elab kui meil, kuid arvasin selle nähtuse põhjuseks üksnes preisi talurahva paremat kultuuri, saksa rahvuse suuremat töövirkust ja paremat iseloomu. Vaheaegu olen aga mõne teie väite üle meelisklenud ja aru pidanud. Teie arvates on eestlase tuimuse põhjuseks olnud tema senine igiraske elu ning vaimuvalguse täielik puudus. Parandataks neid puudusi, siis oleks loota, et ka meie talupoeg saaks teraseks, elavaks, mõtlevaks põllumeheks. Teil on selles vististi õigus.»

Juliette pidi tahtmata naeratama. Või see oli siis mõni tarkus, mis nõudis peamurdmist! Ja seda pidi temake neile «kõrgesti haritud» meestele, kes seda maad siin valitsesid, tulema õpetama! Näis, kui oskaksid need härrad üksnes eneste ja oma seisuskonna olukorra üle järele mõelda ning selle paranduseks abinõusid leida — kõik muu oli neile võõras ja tume.

Herbert näis olevat selle nii vähe tantsupidu-kohase jutuaine valinud, et aga midagi kõnelda ja seeläbi Juliette'i ja iseennast halva vahejuhtumuse mõju alt päästa. Või tahtis ta mõtetega, mida ta suurel elavusel hakkas arutama, preili Marchandile meeldida? Võib ka olla, et ta selle jutuaine taha mingit teist peitis, millega ta nii järsult ei usaldanud välja tulla. Olgu, kuidas oli — ta hakkas neiule oma majanduslikke kavatsusi ette arutama, nagu kõnniks ta kõrval mõni kaaspõllumees, keda asi üliväga huvitab.

Kõige eel olevat tal nõu oma talupoegadele, kui mõis tema valitsuse alla on saanud, nii palju kergendusi anda, et nad varaliselt kosudes raharendile ja viimaks kohtade omandamisele jõuaksid. Kui võimalik, tahtvat ta uues seaduses määratud orjusekergendustest veel alamalegi minna; iseäranis nõndanimetatud abitegu soovivat ta väga kitsendada, kui mitte hoopis kaotada. Ta kahetsevat väga, et tema isa oma valdades veel mitte koolisid ei olevat asutanud. Uus seadus tegevat aga koolide asutamise valdadele enestele kohuseks, sest iga kogukond, millel rohkem kui 300 hinge on, pidavat omal kulul kooli asutama ja seda ülal pidama, kuna vähemad vallad seks võivat ühineda. Rüütelkond sellevastu kutsuvat omal kulul kaks kooliõpetajate seminari kubermangu kohta ellu ja muretsevat nende täieliku ülalpidamise eest. Temal, Herbertil, olevat nõu oma valla kooli tähtsalt toetada ning alati selle peale vaadata, et sinna ainult tublid jõud õpetajaiks ametisse seataks. Ühtlasi tahtvat ta mõisnikkude seas mõtet õhutada kõrgemate talurahvakoolide asutamiseks, olgu kihelkonna, olgu kahekolme kihelkonna tarvis.

Preili Marchand vaatas sooja, rõõmsa pilguga tema otsa.

«See on teie tõsine nõu, parunihärra?»

«Jaa,» kostis Herbert. «Osalt tärkas see uid mulle juba välismaal pähe, sest ma nägin seal, kuidas nii mõnigi asjaajamine kooliskäinud talupojaga kergem ja lihtsam on kui meie nüridate «looduse-inimestega»; kindlaks ettevõtteks tegin

oma mõtte aga alles siin, kus teie teravad, aga õiged arvustused minusse hakkasid mõjuma.»

«Teie olete sellega kahtlemata õigel teel, parunihärra,» ütles koolipreili käsi nagu tänulikul rinnakergendusel kokku pannes, «ja ma olen julge, et teie oma ettevõtteid kunagi ei kahetse. Need vaesed inimesed siin on ju igale kaastundlikule pilgulegi vastuvõtlikud.»

«Iseenesest mõista,» kõneles noor parun edasi, «viskan oma mõisas kõik vananenud majapidamiserämpsu aegamööda kolikambri. Ajakohased tööriistad — masinad, see on minu juhtsõna. Kogu põlluasjanduse sean uuele järjele.»

«Kas teie uuendusplaanides veel üks punkt ei seisa?» küsis Juliette lühikese tumma vaheaja järel.

«Missugust mõtlete?»

«Ihunuhtlust. Kas te seda toore keskaja jõledat jätist oma mõisas ka mitte kolikambri ei heida?»

«Jaa, preili Marchand, ka selle peale olen mõelnud,» vastas Herbert. «Uue, varsti ilmuva seaduse järgi ongi mõisniku poolt mõistetava koduse karistuse määr palju madalamale seatud: leivavanema õigust mööda võib ta teenijat, töörahvast ja päevilisi vastupaneku, hooletu töö või rahurikkumise eest ainult kaheksateistkümne vitsahoobiga karistada või neid kaheks päevaks vee ja leiva peale kinni panna, kuna see nuhtlus siiamaani harilikult kuni viiekümne hoobini ulatus. Mul on nõu ihulikku karistust ainult kõige tungivamail kordadel tarvitada.»

«Siiski? Teie ei taha ihulikku karistust mitte täiesti kõrvale heita?»

«Aegamööda, preili Marchand! Mõelge ometi, et mulle, kui ma sest karistusest loobuksin, mingit võimu kätte ei jääks, mille abil oma majas teenijate ja tööliste seas korda pidada! Nende hulgas on palju tooreid, pahuraid, hukkaläinud inimesi.»

«Aga teile jääb ju vangistuse karistus ja vist ka rahatrahv?»

«Armas sõbranna, kui ma teid nii tohiksin kutsuda,» vastas Herbert viisaka naeratusega, «teie peate mind vabandama, kui väidan, et teie kaastundlik süda ja hell inimarmastus, mida ma ju kõrgesti hindan, selles asjas oma nõuetega võimaluse piiridest välja lähevad. Teie ei tunne veel maad ega rahvast, preili Marchand. Mitte ainult mõisnik kui majaisand ja mitte ainult mõisapolitsei kui valitsuslik ametikoht ei nuhtle süüdlasi ihulikult, vaid seda teevad ülepea kõik meie alamat

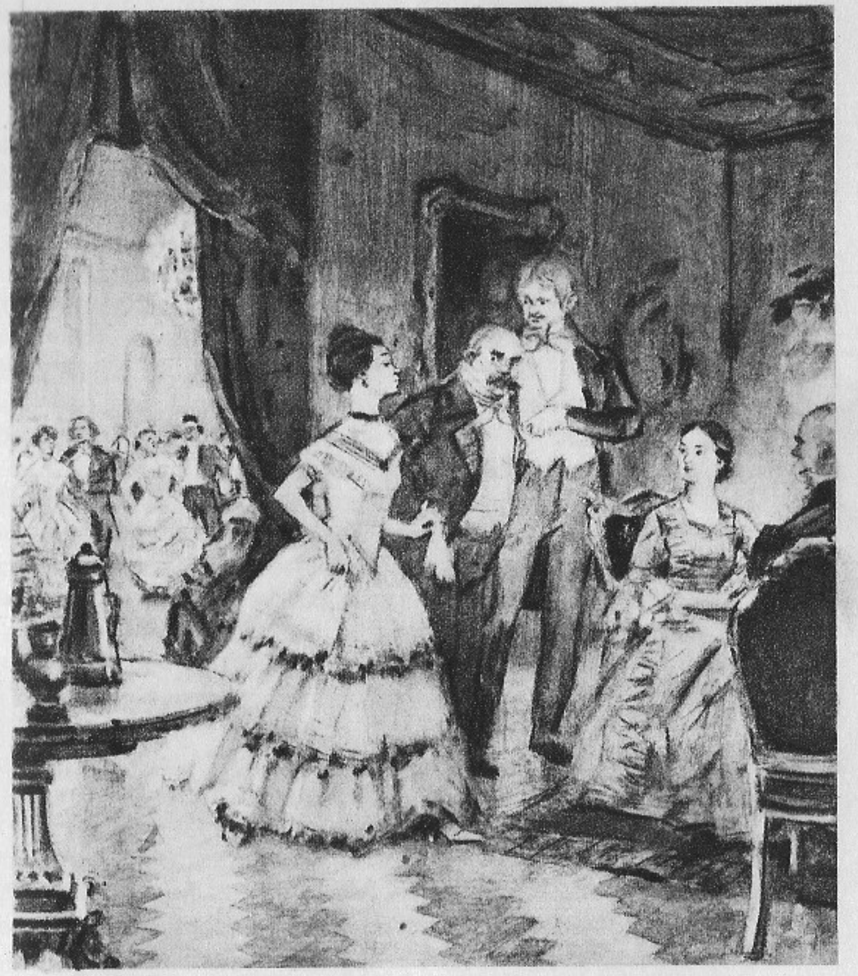

„Preili Marchand, teie paik pole mitte siin saalis härrade hulgas, vaid seal — klaveri taga!"

liiki kohtud: talupoegade eneste vallakohus ja sellest ning mõisapolitseist kõrgem maakohus ehk haagikohtunik. Meie karistusseadused kogu riigis põhjenevad teatava piirini ihunuhtlusel, ja et lugu nii on, tuleb küll üksnes sellest, et seaduseandjad kindlasti teavad: meie maal ja meie rahvaga ei saa ilma selleta läbi.»

«Aga see rahvas on ju näilikult nii vagune, nii roomavalandlik,» tähendas Juliette.

«Jah, sellepärast, et ta kindlakäelise valitsuse all seisab, et ta kardab. Heitke aga ära, mida ta kardab, siis on vaikus ja alandus varsti möödas.»

«Ei, parunihärra,» vastas Juliette Marchand vaba, võiduka kindlusega, «selle arvamise vastu võitlen kõige jõuga. Vabadus pole veel kusagil ega kunagi toorestades, kombeliselt rikkudes rahvastesse mõjunud — see mõju on ainult vägivallal. Nagu vägivald ise on toores, nii võib ka vili, mida ta külvab, ainult toorus olla.»

«Ma olen ju, nagu öeldud, selle poolt, et ihunuhtlus kaoks,» kõneles Herbert edasi, «aga ta võib ainult aegamööda kaduda, mitte äkitselt. Mis te sellest, preili Marchand, ütlete, kui ma teile igapäevaste nähtuste järgi tõendan, et meie talupoeg ihunuhtlust nii väga ei vihkagi! Ta võtab ennem vitsad vastu kui rahatrahvi — seda on meil enam kui üks kord juhtunud.»

«Sest et tal raha ei ole!»

«Oo, tal oleks nii palju raha!»

«Siis tuleb see sellest, et teie talupojal inimlikku autunnet ega iseteadvust ei ole, ja see jälle tuleb sest madalast inimlikust ning seltskondlikust tasapinnast, millele ta maha on rõhutud. Tehke, parunihärra, oma talupoeg priiuse ja hariduse kaudu mõtlevaks ning vabalt tundvaks inimeseks, ja teie näete, et ta ennem oma viimase riidehilbu seljast müüb, kui alandavale ja häbistavale ihunuhtlusele alistub.»

«Jaa, preili, see ei lähe aga mitte ühe löögiga — see nõuab aega. Ja mida nii kaua peale hakata, kui talupoeg praegusest tasapinnast ülemale saab?»

«Teile jääb ju, nagu tähendasin, veel vangistuse nuhtlus.»

Noor Heidegg raputas naeratades pead.

«Seda peaaegu ei peetagi karistuseks. Mis viga tööta istuda! Kuigi söök napp — kas kodus palju paremat? Pealegi on mõisnikule, eriti kibedal tööajal, otse kahjuks töölist kinni pidada.»

Juliette'i näo üle lendas vari.

«Omakasul ei peaks siin otsustavat mõju olema, härra von Heidegg. Teil on hea ja aus süda, teie tahate teistele mõisnikkudele moodsate uuendustega eeskuju hakata andma — kas ei oleks kõrge, kallis, paleuslik ja kõigiti aadlimehe kohane ka räägitavas asjas rada raiuda, teistele valgustades teed näidata? Püüdke selle aatega tutvuneda ja sõbruneda, härra von Heidegg!»

Paluvalt ja sisendavalt puutus neiu helisev metallihääl noormehe kõrva. Herbert vaatas sügava, tunnistava pilguga kõneleja peale ja jäi mõttesse.

«Ma tahan katset teha, preili Marchand, ma tahan katset teha!» ümises ta siis.

«Ja ma soovin teie katsetele kordaminekut!» hüüdis Juliette tänuliku soojusega.

Nad olid mõne minuti eest sihvaka samba otsas seisva suure lillevaasi juurde peatuma jäänud ja seal seistes kõnelnud. Nende juurde astus nüüd üks keskealine härra kahe noorema kaaslasega, mispeale Herbert, kellele muud kohused meelde tulid, suurde saali ruttas.

«Mulle kostsid siit küljest poliitilist maiku sõnad kõrva,» algas kõige vanem härra lähenenute seast lahke, viisaka naeratusega; «ma kuulsin midagi uuest seadusest, majanduslikest uuendustest, hariduse mõjust ja viimaks ihunuhtlusest. Imestusega nägin, et parun Heideggi jutuosaline on — noor naine . . .»

«Mispärast imestusega?» küsis Juliette niisama lahkesti vahele.

«Noh, naine ju nii tõsiste asjade üle harilikult ei kõnele, kõige vähem lõbusal pidul. Jaa, jaa, need välismaalased! Nad võtavad kõigest osa, mis taeva ja maa vahel liigub . . . See on aga ilus ja eeskujulik teist, preili Marchand, et te meie talurahvale nii soojalt haridust ja kombelist tõusu soovite!»

Härra, kes Juliette'i ees seisis, oli tugeva kasvuga, täidlase, lihava koguga ja habemest täiesti lagedaks aetud näoga. See lai, laadikas nägu teraste, uurivalt vaatavate diplomaadisilmadega tuletas muide elavalt Martin Lutherust meelde. Külaline kandis pikka, musta saterkuube, pikkade, poole põseni ulatuvate teravate otsadega valget kraed ning valget kaelasidet. Kõige selle järgi polnud raske teda vaimulikuks meheks pidada, kes ta oligi. Preili Marchand tundis teda: ta ees seisis Juuru kirikuõpetaja Berg. Juba mõneski seltskonnas oli ta seda

härrat näinud ja paar korda tema saksa keeli jutlust kirikus kuulanud.

Tunni aja eest oli Juliette teda suures saalis piduliste seas tähele pannud. Teda huvitas see mees oma osavate läbikäimisviisidega. Alati kumendas seltskonnas tema suurel tugeval näol lahkuse ja pehmuse mahe kuupaiste, alati mängis ta huulte ümber sõprust ja usaldust äratav naeratus, kui ta kellegagi kõneles, ning iga sõna, mis ta suust tuli, oli sile, ümarik, igast kühmust, nurgast ja mõlgist puhtaks poleeritud. Kõik veeres, mis ta ütles. Tema sõna ei võinud kedagi pahandada ega haavata, kedagi ägedamale vaidlusele avatleda. Oma saksa keeli jutlusteski oli ta vahel tugev ja tüse, aga ilma torkava teravuseta, ikka leplikule alusele jäädes.

Juliette oli saalis imeks pannud, kui osavasti õpetaja Berg igast jutuvestmisest osa võis võtta. Ta kõneles vanade prouadega lõuendist ja kalevist, noorte preilidega luulest ja tantsust, vanade härradega hobusekasvatusest ja põrnatõvest ning noorte härradega jänesejahist ja «Estonia» korporatsiooni pidujoominguist. Igast ainest hakkas ta mõnusal, joviaalsel huvil kinni ning igaühele oskas ta midagi öelda, millega see võis rahul olla.

«Ka varalist edu soovin teie talurahvale, õpetajahärra,» vastas Juliette vaimuliku mehe tähenduse peale. «Ja parun Heideggiga vaidlesime praegu küsimuse üle, kas ei sünniks ihulikku karistust, mis minu meelest nii haridusevastane on, teie maal täiesti lõpetada.»

«Jaa, preili Marchand,» ütles õpetaja, «need on tähtsad küsimused, kahtlemata väga tähtsad küsimused, ja teie soovide suunas sünnib julgesti kõik, mis veel mitte pole sündinud. Meie Eestimaa rüütelkonnale — need härrad siin võivad seda kinnitada — ei või keegi ette heita, et ta oma talupoegade eest jõudu ning aja nõudeid mööda pole hoolitsenud. Varsti, preili Marchand, hakkab uus talurahva-seadus meie maal maksma — hiiglatöö, mis seitseteistkümmend aastat on kestnud ja mille soetajad suuremalt osalt üksnes meie aadlimehed olid. See uus seadus pole midagi muud kui üksainus suur ja hiilgav näide Eestimaa rüütelkonna ohvrimeelest talupoegade vastu.»

«Kuid ihunuhtlus jäävat ses seaduses paraku maksvusesse,» tähendas Juliette.

«Paraku?» võttis nüüd õpetaja kaaslastest sõna teine härra, tulipunase peaga noormees; ta kõneles katkestatud lausetes ja

veidi läbi nina. «Paraku, ütleb preili Marchand? Tahaksin teada saada, kuidas saab inimestega ilma peksuta läbi?... Ainus abinõu hukkaminemise vastu... Proovitud abinõu... Rohi laiskuse vastu... Vabadus — unenägu... Vabadus ilma kepita — luule... Midagi härdaile südameile... Pehmus — lausa patt... Talupoeg pururumal... Ja toores...»

Seepeale rääkis kirikuõpetaja teine kaaslane. See oli keegi hiiglasuur, valkja pea ja põriseva bassihäälega noor krahv. Ta kõneles isevärki uhke hooletuse, õigemini lohakusega, ja naeris pea iga lause takka ilma mingisuguse põhjuseta.

«Preili mõtleks ihukaristusest teisiti, kui ta ise paar nädalat mõisnik või valitseja oleks — haha! Aasta pärast oleks mõis mokas — haha! Talupojad sööksid silmad peast, varastaksid kui kaarnad, ükski ei tuleks enam tööle, ajaksid oma loomad mõisa orasele — hahaha! Preili mõtleb, et ihunuhtlus on neile nii kibe. Tühja kah! Nad ei karjugi. Saavad ju teil siin nagu meilgi pea iga päev rooska — kas preili on kisa kuulnud.»

«Jaa, krahvihärra, ja väga haledatki!» vastas Juliette.

«Need on tüdrukud — haha! Need kriiskavad nii moe pärast — haha!»

«Ei, ka meeste karjumist olen kuulnud.»

«Need on noored poisid, need karjuvad koeruse pärast — haha! Meil ei karju pea keegi. Nad on selle karistusega nii väga harjunud, peavad seda nii igapäevaseks asjaks, et silmigi ei pilguta, kui talli kästakse minna — haha! Tahaksin heameelega teada saada, kuidas preili nendega loodab toime saavat, kui ta vitsa ja kepi ahju viskab — haha! See oleks ju niisama hea, kui viskaks soldat lahingus püssi maha, seletades, et ta tahab vaenlast palja käega võita — hahaha!»

Preili Marchand vaikis selle vaimurikka kõne peale. Tema asemel ütles õpetaja Berg heldel, lepitaval näol:

«Ihunuhtlus on ju kahtlemata väga näotu karistuseviis — selles olen täiesti preili Marchandi poolt. Aga maailmas leidub veel paljugi halbusi, mis teataval ajal ja teatava ajani on paraku tarvilikud. Seda peab kahetsema, südamest kahetsema, aga sinna ei saa midagi parata. Jumala tahte ja abiga ainult võime ka selles asjas paremuse poole edeneda. Kui evangeeliumi valgustavad kiired meie talurahva kombe-elusse sügavamalt hakkavad mõjuma, siis jõuab ka viimaks aeg kätte, kus meie maa valitsevad ja juhtivad võimud, kelle kätte jumal rahva saatuse on usaldanud, ihuliku karistuse kui äratuntud

halbuse rõõmuga nurka viskavad. Sest meelehead ei tee neile selle karistusviisi tarvitamine tõesti mitte.»

«Siis ei mõju jumalasõna praegu veel mitte soovitaval määral teie talupoegadesse?» küsis Juliette.

«Paraku ei! Hingeline tuimus, patupimedus on siin veel väga suur.»

«Aga ma näen, et teie talupojad võrdlemisi virgasti kirikus käivad.»

«Kõrtsis käivad virgasti, kirikus magavad — haha!» kostis vaimuliku härra asemel valge peaga noor krahv.

«Mu otsus ei käi mitte kõigi kohta, minu armas preili,» ütles kirikuõpetaja. «Minu koguduses on ka palju ärksaid hingesid ja nende elu on kombeliselt laituseta. Aga te teate — umbrohukülvaja ei uinu, ta on ka m i n u nisupõllul ööd ja päevad väsimata tööl. Palju, palju võitlust on mul tema vastu veel ees.»

«Iseäranis, et kooli ei ole teie võitlust toetamas,» tähendas koolipreili.

«Väga õige, mu kallis preili! Selle peale on aga meie mõisavanemad juba mõelnud ja varsti hakkab igas vallas plaaniline koolitöö peale, millele ma kõigest hingest edu soovin. Ma olen suur koolisõber, preili Marchand, ja oma seadusliku mõju ja meelevalda oma kihelkonna koolielu kohta tahan kõigiti viljakandvalt maksma panna. Ma loodan, et meie talurahva vaimlisel ja kombelisel elul on aastakümne pärast juba hoopis teine nägu.»[1]

Nüüd seltsis nende juurde veel üks helkja lakaga Koljat — krahvi vanem vend. Tal oli neljakandiline päratu suur pea, ilmatu suured pungis silmad ja kaugele ettepoole ulatuv tugev alumine lõualuu. Kel selle härra suurus ja tugevus esimest korda silma ees seisis, ilma et ta tema kõnelemist oleks kuul-

[1] Rahvakoolide asutamine arenes aga väga aeglaselt, sest, nagu Tallinna ülemkooliõpetaja Blagoveštšenski oma raamatus «Der Ehste und sein Herr» («Eestlane ja tema isand») tõendab, polnud Tallinnamaal aastal 1861 veel mitte 1000 kooli olemas, nagu neid pidi olema, vaid ainult viies osa sellest arvkonnast, nimelt mitte iga 300 hinge kohta ei olnud kooli, vaid alles iga 1500 hinge kohta. Mitte ainult terved kihelkonnad polnud veel ilma koolideta, vaid üks terve ringkond 6 kihelkonna, 39 valla ja umbes 23 000 elanikuga! Kolmel ringkonnal kokku 10 kihelkonnaga, 125 mõisaga ja umbes 70 000 inimesega polnud rohkem koole kui 13 vaevalt 300 õpilasega. 554 valla kohta tuli ainult 206 kooli ja 300 000 eestlasest käisid ainult 6600 hinge koolis. — *Autor.*

nud, ehmatas otse ära, kui krahv suu lahti tegi: hääl, mis sest hiiglakerest kuuldavale tuli, oli naise, oli lapse hääl. See vastand keha suuruse ja hääle kilkava peensuse vahel mõjus vägisi naermasundivalt. Ka preili Marchand naeratas, kui krahv pärast esitlust — Juliette tundis seni ainult nooremat venda — kõnelema hakkas.

«Ma kuulsin härraseid talupoja koolitamisest juttu ajavat,» ütles ta. «Sellest võiksin teile ilusa loo vesta —»

«Ega see liig pikk ole?» küsis tema vend murelikult.

Lapsehääleline krahv oli nimelt oma «lugude vestmisega» kardetud isik seltskonnas. Tema vestmisel ei olnud otsa, sest et ta lugude arvul otsa ei olnud: ühest loost järgnes teine, teisest kolmas, kolmandast neljas, ja kõige hullem oli veel, et neist ühestki suuremat asja ei olnud, neil puudus huvitav teritatud lõpp. Kui viimane naljakas tahtis olla, seda aga polnud, siis sattusid pealtkuulajad tuttavasse piinlikku seisukorda: nad oleksid pidanud naerma, ei suutnud aga naerda.

«Olgu pikk või lühike — küll ta härraseid huvitab,» vastas krahv vennale. «Lugu näitab, kuhu koolitamine talupoja viib. Tooreks läheb teine — tooreks, uhkeks ja albiks. Jah, minu härrased, see on täpilt õige... Mineval suvel vaabati, nagu tuttav, meie elumaja. Maalrisellide seas oli üks — — kuid ega ma seda lugu härrastele juba ennemalt pole jutustanud —?»

Krahvile juhtus nimelt sagedasti see äpardus, et ta ühte ja sedasama lugu ühele ja samale inimesele mitu korda jutustas... Tema küsimuse peale ohkas keegi. See oli tema vend. Selle kaaslane valetas, kui eitavalt vastas, Juliette ja pastor aga kuulsid lugu tõesti esimest korda.

«Kui meie maja vaabati,» jutustas sopraanohäälega hiiglane edasi, «oli maalrisellide seas üks, kes meie vallast pärit. Ta oli meie endise kõrtsmiku poeg. Minu papa loal oli ta linna kooli pandud ja pärast meistri juurde õppima antud. Rääkis saksa keelt — muidugi koledat, muinasjutulist — ja oskas üsna head tööd teha. Aga kui toores, härrased, kui toores!... Ühel heal päeval astun saali, mille põrandat parajasti värvitakse. Kolm selli töötavad, nende seas meie kõrtsmiku poeg. Vaatan, vaatan — õige, üks suitsetab! Arvan, et võtab mind nähes paberossi suust — ei mõtetki. Pinseldab edasi, müts peas, pabeross suus. Tossutab kui korsten. Mis te arvate, härrased, mis ma nüüd ütlesin? Ma müristasin: Pabeross suust, lurjus!» (Krahvi müristus oli tütarlapse kiljatamise sarnane, mispärast kuulajate suud tuksuma hakkasid.)

«Ja tema vastas?» küsis keegi seltskonnast.

«Jah, mõelge, mis niisugune vastas! Vahib mulle otsa ja küsib: «Miks?» — «Sa näed, kes sinu ees seisab!» põrutan. Kas teate, mis ta teeb? Vahib otsides ringi ja imestab: «Sina? Kellega te õieti räägite?» — «Sinuga!» — Väristab pead ja sipsib rahulikult edasi töötada, nagu kõneleksin mõne muuga. — «Suits suust maha!» kärgatan uuesti. Tema aga vastab: «Siis, kui otsa saab!» — «Siin on keelatud suitsetada!» hüüan. — Nüüd aga, härrased, kõige tooruse tipp: ta vastab mulle: «Suitsetate ju ise ka!» »

«Kas suitsetasite siis ise ka?» küsis preili Marchand.

«Jaa,» vastas krahv.

Ei olnud midagi parata — preili Marchand puhkes lustakalt naerma ja härrad naersid kaasa, millest osutus, et krahvi lool seekord lõputeritus ei puudunud...

«Aga veel teise palju parema loo võin teile sellelt alalt jutustada,» algas krahv uut hoogu võttes. «Mõelge ometi —»

Kuid punase peaga parun, kes ihunuhtlust oli kiitnud, pani käe jutustaja õlale ja hüüdis läbi nina: «Täname — saab sellestki!... Sul on õigus... Koolitamine kahjulik talupojale... Ei näe uhkuse pärast enam oma nina... Toores — vastane — suureline... Just minu mõte... Talupoja haridus — sonimine... Unine aade... Haridus on kõrgemate kihtide jaoks... Kündmiseks pole kirjatundmist vaja... Viimaks ei taha keegi enam sõnnikut vedada... Vabandage, preili, tugevat sõna!»

Kirikuõpetaja oli seltskonnast nägematult kadunud.

Tema asemel lähenes Herbert von Heidegg ühe väheldase, elavalt kõneleva vanaldase härraga, kes kandis kuldseid prille konkjal ninal.

«Ohoo,» hüüdis noor parun väikese sõõri peale pilku heites, «kolm ühe vastu — see on liig! Siin, preili Marchand, toon teile vabameelse kaaslase; teie kahekesi koos lööte kõiki vastaseid... Härra von Seydlitz Liivimaalt, mõnda kuud mõisnikuks Eestimaal, — preili Marchand, kellest teile jutustasin.»

«Heidegg rääkis mulle teie vaadetest meie olude kohta,» algas võõras härra elavalt ja pea säherdusel toonil, kui seisaks ta maapäeva kõnetoolis, «ja ma ütlen teile juba kohe, et ma nendega sõbrustan. Meie talupojal oli õigus uuendusi nõuda, põhjalikke uuendusi, ja see õigus peab talle kà edaspidi jääma.

Nurka kõik vana risu ja rämps — edasi vabaduse ja hariduse teel! Meie senine hooletus, külmus, enesearmastus on meile juba kibedaid vitsu toonud ja toob neid edaspidi veel rohkem. Oodake aga ära, mu härrad! Meie oleme enam kui kuussada aastat vibu liiga pingul hoidnud — see maksab end kätte. Pange tähele, mis tuleb, kui me nüüd uue seaduse maksma paneme! See annab talupojale suurema liikumisõiguse. Talupoeg võib kogu Vene riiki elama asuda. Kas aimate, mu härrad, mis see tähendab? Selle õiguse taga varitseb tont, mis meile väga kardetavaks võib saada. Kas arvate, et talupoeg selle õiguse tarvitamata jätab? Nii rumal ta ei ole! Ei, mu härrad! Meil algab varsti talupoegade väljarändamine sisemistesse kubermangudesse ühel määral, nii et teil kõigil silmad niiskeks lähevad.»

«Siis mõistate liikumisõiguse laiendamise hukka — haha!» tähendas noorem krahv võidurõõmsalt.

«Mitte uneski!» hüüdis Liivimaa härra. «Ma kahetsen palju enam, et täielik liikumisvabadus juba ammugi ei ole maksmas — vähemalt pärisorjuse lõpetusest saadik. Siis ei magaks meie praegu mitte enam ega hakkaks alles silmi hõõruma, kui on hilja. Oleks vaba liikumine maksmas olnud, siis tooksid mõisad meile praegu kahe- ja kolmekordset tulu, sest kogu meie majapidamine käiks edenenud teaduse teed, meie väljadel töötaksid moodsad masinad ja muud tööriistad — kõige eel aga terased, virgad, puhanud inimesed. Meie senine maksuta tööjõud saab meile nüüd karistuseks. Niipea kui talupoegadel suurem liikumisvabadus käes, pagevad nad Venemaa määratuisse rohtlaantesse ja meil on varsti tööliste puudus peos — see tähendab, kui me mitte oma talupojale ruttu suuri kergendusi ei tee. Neid kergendusi aga oleksime neile ammugi pidanud andma, siis oleksid nad nüüd oma kolde külge nii kinni kasvanud, et keegi väljarändamise peale ei mõtleks. Mida tegime aga meie? Meie kurnasime talupoja ära ja tahame seda, nagu märgata, edaspidigi teha! Sel kombel peletame talupoja, ilma kelleta me läbi ei saa, ise võõrsile — tee on tal ju nüüd lahti. Ma tahan seda teile meelde tuletada, kui mu sõnad tõeks hakkavad minema.»

Ses sihis ja toonis kõneles härra von Seydlitz edasi ning riivas ühte ja teist avalikku küsimust. Ta arutused tunnistasid, et ta oli rohkesti lugenud, rohkesti mäinud ja rohkesti mõtelnud. Ta ep olnud inimsõbralik sonija, kelle süda kõneles, vaid

teravmeelne, ärgas majandusemees, kes käis kindlate nägelike põhimõtete järgi ning järeldas tõsiste tegelike nähtuste järgi.

Muidugi ei jätnud mõlemad krahvid ega punapealine noor parun uuenduste sõpra ilma vastuseta. Tekkis vaidlus, mida Juliette ja Herbert vaikides pealt kuulasid, sest härra von Seydlitz sai oma vastastega üksinda väga hästi valmis. Mitte ainult, et ta osavam kõneleja oli kui need kolm, vaid tal oli ka palju enam peas, ta esitas löövaid näiteid ja arvusid, seadis igale väitele kindlad toed alla. Juliette'ile osutus, et see, mida tema lihtsast inimlikust kaastundest rõhutud ja kurnatud talupoja heaks soovis, selle vabameelse mõisniku suus tegeliku elu hädatarvilikeks nõueteks muutus, ja just mõisniku enda seisupaigast vaatades. Avalikud olud kogu ilmas olevat — nii umbes seletas härra von Seydlitz — kindlasti äranähtavas sihis muutunud ja vägevasti muutumas. Kes seda tähele ei tahtvat panna, endist kõikumatuks arvavat ja selles edasi püüdvat elada, jäävat varem või hiljem kitsikusse. Mis oli saja aasta eest sünnis, olevat seda praegu palju vähem ja tulevikus toovat see otse hukatust. «Meie, Baltimaa suurkruntnikud, ei suuda üldisele võistlusele vastu panna, kui senise majapidamise juurde jääme,» arutas prillidega härra, «ja me oleksime sunnitud selle juurde jääma, kui me varaliselt ja vaimselt surmatud hingedega peaksime tööd tegema. Odavaid tööjõude jääb meile, kui talupoja elukord sündsalt paraneb, ikka veel küllalt, sest et kõik maapind on meie; meil on aga e l a v a i d tööjõude ja m a k s u v õ i m s a i d alamaid vaja, alamaid, kes nende kätte usaldatud maapinnast seal peidus olevaid varandusi enda ja meie tuluks paremini oskaksid välja tuua. Väikepõllumehe võistlust ei ole meil äranähtava ajani karta, sest mida nemad suudavad, suudame meie sajakordselt, ja nemad peavad maapinna meilt välja lunastama — hinna eest, mis meie määrata jääb; meie aga müüme, mida me kunagi pole ostnud.»

«Aga teie ostsite ju oma mõisa!» ütles peene häälega krahv vahele.

«Jaa, aga kust ma seks raha sain?» küsis härra von Seydlitz kaastundliku naeratusega.

«Seda ma ei tea.»

«Aga mina tean. Ma müüsin oma Liivimaa mõisa ära — võimalikult soodsalt muidugi. Selle oli minu isa ostnud, kes oli enne oma mõisa ka soodsalt ära müünud. Ja tema oli oma mõisa, meie perekonna põlise omanduse, päranduse teel saanud,

ja selle mõisa esimene omanik, meie perekonna esi-isa, oli ta «laenuks» või — kingituseks saanud. Nõnda oli kapital, millega ma siin uue mõisa ostsin, minu kätte sattunud, ja ma võin järelikult küll öelda, et ma maad, mida ma oma talupoegadele tahan müüa, mitte pole ostnud. Talupoeg peab aga oma maa meilt tõesti raha eest ostma.»

Tants pidi jälle algama ja preili Marchand tõttas klaveri taha, et mängukohust härra Lustigi käest jälle endale võtta. Varsti läksid ka vaidlejad lahku. Härra von Seydlitz, see valge ronk mustade seas, kelle majanduspoliitilised arvamised seltskonna enamiku poolt nii vähe vastukõla leidsid, hakkas jälle Herberti käsivarrest kinni ja sammus temaga suure saali poole. Praegune vaidlus oli talle vähe huvitust pakkunud, sest et vastaste nõrkus liiga tunduv oli; Herbertiga vahetas ta nende asjade üle meeleldi mõtteid, sest tal oli siin mehega tegemist, kes asja sisse suutis tungida.

Härra von Seydlitz oli üks neist väheseist mõisnikest, kellest talurahvas head rääkis, olgugi et ta alles kuuendat kuud oma uut mõisa valitses. Kõigepealt oli ta inimeste vastu lahke, püüdis igaühele õigust teha ega sallinud sundijate üleliigset valjust. Teenijad ja talupojad olid neid nii haruldasi omadusi uue härra loomuses peagi märganud ja kiidukõned sellest lagunesid peagi üle terve kihelkonna.

Niisama elavalt kiideti selle mõisniku abikaasat. Proua von Seydlitz oli ühe vana ja kuulsa Liivimaa aadlisoo võsu, mis teda aga mitte ei keelanud alama rahva vastu kaastundlikku südant ja lahtist kätt näitamast. Tema juurde ei tulnud taluperenaised oma koduste töödega mitte värisedes ega lahkunud mõisast joostes. Ei läinud loelõng rõngast läbi, siis ei visanud proua seda mitte tagasi, et vaene naine o m a linadest uue ja peenema ketraks, nagu proua von Heidegg nõudis, vaid ta lausus ainult paar õpetavat sõna tulevikuks ega jätnud ka halba ketrajat ja kudujat väikesest vastukingitusest ilma. Ta kuulas valla vaeste järele, andis haigetele maksuta rohtu ning tema ja ta mehe esimene töö uues kohas oli külakooli asutamine, milleks praegu mõisa materjalist ja osalt mõisa tööjõuga maja ehitati.

Preili Marchand õppis ka proua von Seydlitzit tänasel pidul tundma ja see võitis oma armastusväärilise lihtsuse ja usaldustsoetava lahkusega kohe Juliette'i südame.

Adelheid von Heidegg oli pahandavast juhtumusest saadik

väga halvas tujus. Isegi tantsimine, mida ta noore eluröömsa neiu täie õhinaga armastas, ei teinud talle enam lõbu. Ta veeretas oma väikeses ilusas peakeses alatasa mõtet, kuidas sellele «ninakale prantsuse mamslikesele» ja ühtlasi oma vennale, kes viimast nii «naeruväärilisel kombel» oli kaitsnud, teda aga, Adelheid von Heideggi, kogu seltskonna ees häbistanud — kuidas neile mõlemale kätte maksta. Asja otseteed mammale kaevata, see ei läinud hästi; Adelheid tundis enese salajas süüdlaseks ja kartis Herbertit, kes enese eest kostes juhtumusele soovimata värvingu oleks andnud. Ta otsustas viimaks parajat pilku ära oodata, et vastastele selja tagant hoopi anda.

Õhtu tõi peale tantsu veel laululõbu. Sünnipäevalaps oli, nagu seltskond teadis, laulja; samuti leidus külaliste seas daamisid ja härrasid, kes võisid endid lasta kuulata, ning lõpuks laulis ju ka Heideggide prantsuse koolipreili. Üldisel soovil astus preili Adelheid klaveri juurde; preili Marchandi asemel nõudis ta härra Lustigi endale saatjaks, mida esimene mitte imeks ei pannud.

Noor neiu laulis üsna kauni halja ning helkja häälega, kuid tuimalt ja hingetult. Viisakuse pärast oli aga kiiduplagin tormiline. Õhetaval palgel läks Adelheid mamma juurde ja ütles talle sosinal:

«Ma ei taha, et preili Marchand täna õhtul laulab!»

«Aga kui külalised soovivad?»

«Siis tee võimalikuks, et seda soovi ei täideta.»

«Miks siis, laps?»

«Ta on alp, edev, täispuhutud elukas! Meil on täna suurem seltskond kui kunagi enne. Kui ta sellelt kiitust saab, siis mõtleb enesest ei tea mis!»

«Aga kuidas teda laulmast keelata, kui ta seda teeb üldisel nõudel?»

«Kui proua von Berneck ja härra von Mohrenschild on laulnud, siis anna lihtsalt märku tantsu uuesti-algamiseks. Tee seda, armas mamma!»

«Hea küll, mu laps!»

Ja proua von Heidegg suudles tütart põse peale.

Kuid Adelheidi nõu läks paraku nurja. Seltskonnas oli palju neid, kes Vaitla eksootilise iluduse võluvat laulmist olid kuulnud ja need ei tahtnud sest lõbust ilma jääda. Vaevalt olid proua von Berneck ja härra von Mohrenschild oma dueti lõpetanud, kui saksa ja prantsuse keeli preili Marchandi järele

hakati nõudma. Küll ruttas proua von Heidegg Juliette'ile käsku andma kohe tantsuks mängima hakata, mis ka sündis, ent selle vastu protesteeriti valjusti, iseäranis nooremate härrade poolt, ning hambaid kiristades pidi Adelheid kannatama, et vihatud vastane noodilehega siiski pinevil ootavate kuulajate ette astus ja laulma hakkas. Temale mängijaks oli koguni proua von Seydlitz heitnud, kellega Juliette viimasel veerandtunnil muusikast oli juttu ajanud.

Niipea kui prantslanna oli laulma hakanud, kadus Adelheid saalist. Ta värises viha pärast, ta väikesed valged käekesed kiskusid kronksu, aga siiski ei mallanud ta nii kaugele minna, et ta seda hõbeselget, sulades hinge voolavat kellakuminat poleks kuulnud, mis saalis praegu seltskonda liigutas ja vaimustas. Nagu tahaks preilike mõruduskarikat endale kiuste põhjani tühjendada, kuulas ta ukse taga seda kiidutormi pealt, mis ta vastasele osaks sai, ning pidi kannatama, et see üldisel nõudmisel veel kaks laulu samasuguse tagajärjega ette kandis.

Kui tants peale oli hakanud, läks Adelheid saali tagasi ja leidis mamma väga pahasena eest. Emaliku kadedusega märkas proua von Heidegg isegi, et see «teeniv inimene» tema majas nii oma väliste kui vaimsete omaduste tõttu osa hakkas mängima, mis tema seisusega enam kooskõlas ei olnud, ja et ta Adelheidi peale otse varju kippus heitma. Proua meelepaha oli seda suurem, et tal mingit abinõu käepärast ep olnud, millega selle mõju vastu võidelda.

«Ma ei võinud seda keelata, armas laps,» ütles ta tütrele tasahiljukesi. «Aga ma tahan talle märku anda, et ma tema trallitamist oma saalis ei salli.»

Adelheid litsus hambad tummalt kokku ja laskis oma ilusad tigedad silmad luurates ringi käia.

Herbert tantsis nüüd enamasti seisusekohaste daamidega, kuna Juliette Marchand, ehk küll klaverist härra Lustigi läbi varsti vabastatud, istudes pealt vaatas, tantsukutsed tagasi lükkas ja viimaks saalist kadus.

Kümme minutit hiljem otsis Herbert tema vana paruni kirjutustoa kõrval olevast raamatukogu-ruumist üles. Preili Marchand istus aknal ja luges, kui noor parun sisse astus. Tuba oli vaikne. Ainult üksikud nõrgad helid tantsumuusikast kostsid veel siia.

«Nii kaugele ja nii üksikusse paika põgenenud?» küsis noor Heidegg taskurätikuga higi palgelt pühkides.

«Jaa, ma olen veidi tüdinenud!»

«Aa, tüdinenud! Kas teile meie härrad ei meeldi?»

«Oo jaa, härra von Seydlitz meeldib mulle väga.»

«Aga see on ju naisemees!» naeris Herbert.

«Ma ei loe seda veaks.»

Heidegg laskus ühte nahksesse klubitooli ning kahmas ka endale ühe raamatu asjaks kätte. Kuna ta seda lehitses, käisid ta pilgud taoti Juliette'i poole, kelle nägu püsis laual põleva lambi täiel valgusel.

«Ma otsisin teid, preili Marchand,» ütles parun pikema vaheaja järel.

Juliette vaatas raamatu pealt üles. «Mind? Mistarvis?»

«Tahtsin teid te laulmise eest tänada. Mu põues väriseb praegu veel imeline pühalik kaja.»

«Tänan kiituse eest, parunihärra!»

«Ja veel midagi tahtsin teile öelda, preili Marchand. See on veelgi «imelisem». Päästke mind ometi kord sest peamurdmisest, millele teie hääl, veel enam aga teie nägu, teie terve olemus mind sunnivad! Minu meelest on nimelt, kui oleksin teie häält juba ennemini kusagil kuulnud, teie nägu, teie silmi, suud, lõuga, kogu teie kuju juba ennemini näinud. Ja ometi ei tule mulle meelde, kus see võis olla! Esimesest pilgust peale, kus ma teid nägin, hakkas mulle see küsimus külge ja ta on mind seni piinanud, ilma et vastust leiaksin.»

Juliette lõi silmad juurdleva tunnistamisega noore mehe peale.

«Seda ma ei tea, härra von Heidegg. Mina ei ole teid mitte ennemalt näinud kui siin mõisas.»

«Kas olete Preisimaal viibinud? Vahest Berliinis?»

«Ainult läbi sõitnud. Lõuna-Saksamaal olin kord mõne kuu, nimelt Münchenis.»

Herbert väristas pead.

«Seal ma pole käinud.»

«Teid petab vist minu juhuslik sarnasus mõne teise inimesega.»

«Seda olen isegi mõelnud, jõudsin aga otsusele: ei! . . . Siis saavutasin lõpptulemuse, mis kipub vägisi õigeks jääma. Kas tahate seda kuulda, preili Marchand?»

«Jaa,» kostis neiu imetleval pilgul, kuna paruni silmad laialt, uurivalt ja nagu kartliku tõsidusega tema näol püsisid.

«Ma usun nimelt, et ma teid kunagi pole näinud,» algas

Herbert. «Ma pole teid sel täiusel näinud, nagu te praegu mu ees istute, vähemalt mitte oma lihaste silmadega. Ma olen teid ainult jaokaupa näinud. Kord nägin teie silmi, teine kord teie kaela ja kukalt, kolmas kord teie lõuga, neljas kord teie suud — ja nõnda edasi... Teie ei mõista mind?»

Juliette eitas.

«Meie jõuame varsti selgusele. Nagu teada, tuleb elus harva ette, et teile ühe inimese juures või küljes kõik meeldib, millest selle inimese nägu ja kuju koosneb. Teie leiate oma isikliku maitse järgi vahest tema pea ilusaks, tema kael ei meeldi teile aga mitte, või teile ei meeldi see taotsus, kuidas ta oma pead kannab. Teie leiate tema silmad ilusaiks või vähemalt veetlevaiks, aga tema suul või lõual või ninal on midagi, millest sooviksite, et see mitte nõnda ei oleks. Teie leiate tema kasvu kauniks, aga teid pahandab tema kõnnak, tema kehaliikumine. Ja kuidas tunnete end alles pettunud, pahandunud, kui ilusast, nõiduvast suust korraga inetu hääl tuleb! Nõnda on lugu elavate inimestega. Sama lugu kordub, kui vaatleme maalisid ja kujusid. Meie isiklik maitse ja tunne, mille järgi me ju kõige üle otsustame, teevad siin samasuguseid vahesid meeldiva ja mittemeeldiva, rõõmustava ja pahandava vahel.»

«Seda ma mõistan,» tähendas Juliette.

«Hea küll. Kas on teie meelest tõenäolik, et inimese aju, või ütleme fantaasia, või koguni alateadvus kõik need meeldivad osad, mida silm määramata arvul ja määramata aja vältel paljudes paikades elavate ja eluta kujude juures ükshaaval on näinud, kogub ja alal hoiab ning neist siis ise täieliku inimese ühte seab, inimese, kelle välimus kõiki neid tingimusi täidab, mis räägitaval isikul selle inimese kohta on, kes temale peab meeldima — igas suhtes meeldima?»

«See tähendab, teie arvate, et inimese luulevõim endale alateadlikult nähtavast ilmast kogutud ainete järgi midagi inimliku paleuse taolist loob?»

«Jaa.»

«See on ehk võimalik. Meie fantaasia ei saa ju mujalt aineid kui üksnes nähtavast ilmast.»

«Kas teile, preili Marchand, on niisugune inimene silma alla juhtunud, keda nähes teile pakitsev küsimus pähe tekib: kus oled sa teda enne näinud, kus tema häältki enne kuulnud, kuni viimaks otsusele jõuate, et te teda kunagi pole näinud ega kuulnud?»

«Ei mäleta. Aga peab siis säherdune inimene ikka meeldiv olema? Kas ei või fantaasia ka mittemeeldiva inimese kuju sel viisil osade kaupa kokku seada?»

«Seda ma ei tea. Mulle pole seda juhtunud. Ma arvan aga, et kui meie enestele paleusi soetame, siis on need ikka meeldivad. Kuid ime pole mitte selles, et meie endile nähtavikust kogutud ainetest paleusi loome, vaid selles, et see paleus meile korraga elusana vastu astub. See ime ongi minule juhtunud.»

«Teile?» küsis Juliette, kuna imelik pitsitav tunne ta hingamist takistas, nii et ta näost ehmatus paistis.

«Jaa, minule,» kostis Herbert. «Mul on õigus, kui ma väidan, et ma teid ennemini olen näinud, ent ka, et ma mitte ei ole näinud, et ma teid osade kaupa olen kogunud, kuni te kuju mu vaimus valmis. Seda valmissaamist märkasin alles siis, kui teid elavana enese ees nägin — ei, ma märkan seda täiel selgusel ja viimistlusel alles tänasest õhtust saadik, alles praegu...»

Kumbki neist polnud seda ilusat ruuget neiupead tähele pannud, mis paari minuti eest praokile jäänud ukse vahele ilmus ning millest kaks kaunist, ent praegu siiski nii inetut silma kiirgava pilguga tuppa piilusid. See peake kadus nagu vari, kui Herbert end toolil liigutas. Ja kui noormees nüüd oma viimaste sõnadega koolipreili poole pöördus, tõmmati uks äkitselt laiali ning proua von Heideggi kalk ja lõikav hääl sai kuuldavaks:

«Herbert!»

«Jaa, mamma!»

Noor parun tõusis kähku ja ruttas ukse poole.

«Ma tahaksin teada saada, mida see tähendab?»

«Mis siis, mamma?»

«See videvikutund siin üksikus ruumis guvernandiga!» Proua von Heidegg rõhutas eriti viimast sõna. «Sa peaksid teadma, Herbert, et sul on külaliste vastu kohuseid!»

«Need ei ole ju mitte üksnes minu külalised.»

«Ükskõik! Igatahes ei peaks sa ennast laskma seltskonnast ära meelitada.»

«Meelitada? Mind pole keegi meelitanud, mamma.»

Kuid tema vastust ei pandud tähele; paruniproua pöördus «meelitaja» poole.

«Ja teile, preili, pean tähendama, et ma oma majas niisuguseid — kuidas pean ütlema —, niisuguseid korratusi ei salli. Teil võib ju sellest, mis on kõlblik, väga kaugele ulatuv

arvamine olla; aga ma pean teid paluma seda minu majas maksvaks tegemata jätta.»

Juliette oli istmelt tõusnud.

«Ma ei ole ühegi kõlblusnormi vastu eksinud, paruniproua.»

«Mitte? Kentsakas!» Ja proua vaatas pilklikult irvitades Juliette'i pealt Herberti peale ja siis mööda seinu ringi. «Ma tahaksin siis teada saada, miks te mitte klaveri taga ei istu?»

«Ma olen mängust tüdinenud, paruniproua, ja tulin biblioteeki meelt lahutama. Et ma siia üksinda ei jäänud, pole mitte minu süü.»

«Mamma, sa teed preili Marchandile otse ülekohut,» võttis nüüd Herbert viisakal, aga kindlal ja julgel toonil sõna. «Mina otsisin preili Marchandi siit üles, võtsin tema juures istet ja ajasin temaga juttu... Ma usun, preili Marchand on meie kodakondne, kellega meie kõik igal ajal ja igal pool vabalt võime läbi käia. Ma ei näe selles mingisugust ülekohut, et meie siin raamatukogus istume, mis igaühele on avatud.»

Proua von Heidegg ei teadnud tõesti midagi, mis tal selle vastu oleks öelda, seepärast hüüdis ta ainult: «Vait, Herbert, meie kõneleme sest asjast veel!» ja koolipreili poole: «Et te tüdinenud olete, siis võite magama minna.»

Herbert ja Juliette astusid proua järel kambrist välja. Kui esimene jala kirjutustuppa pistis, nägi ta, kuidas sealt üks valge kleit põgenes, krinoliiniga silmapilguks ukse vahele kinni jäi, siis aga teise ruumi kadus.

Herbert teadis nüüd, kes ema siia oli juhatanud.

Väikesest saalist läbi sammudes nägi ta oma kõige vanemat õde kahe kavaleri vahel seisvat ja kuulis teda laginal naervat. Neiu silmast lendas nii rõõmuküllane pilk venna poole, et see tahtmata veidi peatus. Siis aga pühkis Herbert ühe tolmukübeme oma käiselt ning astus õest püstja peaga mööda.

Juliette oli õnnelik, et ta võis oma tuppa kaduda. Ta pea kihas, rind pakitses. Veel kunagi polnud ta rahu ja puhkuse järele nii elavat tungi tundnud kui praegu.

Enne kui ta oma eluruumi jõudis, juhtus ta aga veel midagi nägema, mis ta põues õhetavale mõrudustundele jälkuse juurde lisas. Juliette pidi, et oma tuppa minna, kaunis pikast vahekojast läbi kõndima, mis maja ruumid pikuti kahte ritta jaotas. Möödudes ühest valgustatud võõrasteruumist, mille uks oli lahti, nägi ta seal kaht inimest. Üks oli see pikk noor krahv, kes saalis tunni aja eest talupoegade toorust ja üleannetust oli

haugutanud; ta püsis seljaga ukse poole. Tema ees seisis toatüdruk Mai puhtas riides, valge põll ees, ja hoidis kandikut käes, kuna krahv klaasist vett jõi. Klaasi pahemas käes hoides leidis krahvihärra kohaseks paremaga toatüdruku kumja rinna külge tikkuda, nii et Mai kergesti karjatades ja kõrvuni punastades tagasi võpatas. Säherduseks lõbuks ep olnud see taluinimene kõrgestsündinule siis mitte liiga madal... Nagu tagakihutatu põgenes Juliette läbi vahekoja oma toa poole, laskus seal otseti sohvale ja peitis näo kätesse...

All saalis küsiti tema järele. Proua von Heidegg seletas täie südamerahuga, preili Marchand paluvat ennast vabandada, ta pidanud ägeda peavalu pärast seltskonnast lahkuma.

12

VIIMNE ABINÕU.

Ühel heal päeval aprillikuu alguses sai Huntaugu peremees mõisast käsu sedamaid opmanni jutule minna. Mihkel oletas, et ehk tahetakse uuest kohast rääkida, sest jüripäev polnud kaugel, ja läks rõõmsa lootusega teele. Aga ta nägu venis pikaks ja ikka pikemaks, kui opmann kutse põhjust hakkas seletama.

«Mihkel, sul on kodu noor viks tütar kui maasikas,» algas Vinteri-isand oma rasvase, pisut vänge ja alati veidi kähiseva häälega.

«On küll, opmannihärra.»

«Päris kahju oleks, kui niisuke ilus tüdruk külasse jääks jämedat talutööd tegema; niisuke peaks peenema ameti peale saama, siis saaks ka peenema mehe.»

«Ta jo mu ainuke kodune laps — täib mul teda siis peenema ameti peale anda, või kuhu siis?»

«Mõisa, Mihkel! Ma kihutasin oma tüdruku ta suurte lõugade pärast minema. Nüüd on mul uut tüdrukut vaja. Saada Miina mõisa!»

Mihkel kohkus. Seks oli tal mitu põhjust. Kõigepealt oli ju mõte üsna pöörane oma ainust palgata töölist teise teenistusse anda. Teiseks oli opmann Vinter kogu vallale jõhkra, vägivaldse isikuna tuttav, kelle juures tüdrukud kaua ei püsinud, sest et ta neid vähema kui süü eest lõi. Ning kolmandaks teati, et ta oma suurt meelevalda mõisas naiste vastu ka muul viisil kurjasti tarvitas: kui rahva suu õigust rääkis, siis oli vallas vähemalt pool tosinat «kasulapsi», kel kõigil oli üks isa, ning seda isa ei otsitud mitte külapoiste hulgast.

«Opmannihärrad naillatavad vist,» ütles Huntaugu peremees alandlikult. «Miina läheb jo varsti mehele — Kupja-Pritsule, nagu härrad teavad, — ja siis peaksite jälle uut tüdrukut otsima.»

«Kubjas teda mulle ju ise soovitaski,» vastas valitseja. «Tüdruk ei andvat teisele külas ligi — Prits arvab, et see mõisas paremini läheb, kus tüdruk alati ta lähedal ja silma all. Tuleb aeg, et tahavad pulmi teha — ega mina keela!»

«Kubjas ise soovitas?» venitas Mihkel korrata. «Sest põle ta mulle sõnagi lausund!»

«Ta ei saand seks ju aega, alles eile rääkisime,» seletas opmann, lisas aga siis käskivalt: «Aga mis seal nii palju aru pidada ja kaubelda! Ma tahan su tütart tüdrukuks saada, sina saadad ta homme mõisa, ja asi nudi!»

«Opmannihärrad ehk lubavad...»

«Midagi ei luba! Ära hakka siin pikka jörisema! Ise veel mees, kes paremat kohta ootab! Kas sul häbi põle!»

«Miina ei oska jo põrmugi saksamaja peent tööd — opmannihärra ehk põle rahul...»

«Küll ma ta välja õpetan,» naeris opmann, käed püksitaskutes. «Ja jumal teab mis peent tööd mul ei olegi — olen ju poissmees. Eks me näe: kui tüdruk terane ja sõnakuulelik, siis tahan ka ta isa peale mõelda. See sulle ju ükskõik, kas toidad ja katad o m a last või võtad ta asemele võera teenija.»

«Kas siis on ikke loota, et mõisavanemad mind jüripäevaks meeles peavad?» andis Mihkel juba järele.

«Kui m i n a tahan, sünnib kõik, kui m i n a ei taha, võid Huntaugul kärvata! Ja seega jumalaga, vanamees, — homme ootan Miinat.»

Alandliku kummardusega lahkus Huntaugu peremees valitseja juurest ja läks eeskätt Kupja-Pritsu üles otsima. See elas aidamehe ja kiltriga ühes majas, mõisa viinaköögi ligidal, ning juhtus parajasti kodu olema.

«Prits,» ütles Huntaugu isa, kui ta kupjale üsna härdalt kätt oli andnud, «mis hullu tembu sina oled teind? Opmann ütles, sa olla meie Miinat temale tüdrukuks soovitand?»

«Nojah! Mis siis?»

«Kas sa siis ei tea, et mul on teda enesel tarvis?»

«Tahad teda mulle jo naiseks anda! Siis jääd tast muidugi ilma.»

«See on teine asi. Aga nüid — anna ainus laps võera juurde teenima ja võta ise palgaline majasse.»

Kubjas hakkas asja seletama.

«Voata, Mihkel! Miina jääb minu vasta seks, mis ta ikke oli: külm kui jääpurikas, tumm kui puupakk. Kas arvad, et ma

aru ei soa, kust see tuleb? Ta käib salaja Uustalu saunas, seal loratakse talle kõiksugu asju ette ja pannakse tüdruku pea pettustega kihama. Mis ta nõnna minust hoolib! On ta aga külast ära ja siin minu silma all, siis soan ehk rohkem mahti temaga mõnda mõistlikku sõna reakida. Siin peab ta mind alles tundma õppima ja siis ehk tuleb meie asjast midagi väilla.»

Huntaugu vanamees taipas, et kupjal oli enda seisukohast õigus. Ta polekski vastu olnud, kui aga selgesti oleks teadnud, et temale sest kasu tuleb. Seepärast ütles ta kuntskoppi:

«Aga mul ei täi tütart ära anda. Kui mehele läheb, on teine asi. Aga võera juurde teenima anda — seda ma ei taha.»

«Kas seda opmannile ütlesid?»

«Nojah!»

«Siis olid pururumal! Opmann vihastab ja teeb su härra silmis nii mustaks, et suu kõigest võid puhtaks pühkida.»

«Kas arvad siis, et mul oleks midagi loota?»

«Muidugi! Nii kaua, kui sa minu ja opmanniga hästi läbi soad, on sul kõik loota, mis süda himustab, ja kui veel Miina kord minu naine on —»

«Hea küll, hea küll,» muheles Mihkel piipu toppides, «eks ma siis tee kõik, mis saksad soovivad! Soadan Miina homme opmanni juurde ja jään ise head kohta ootama. Soan selle jüripäevaks kätte, on hea, kui mitte, siis võtan tüdruku jalamaid jälle koju tagasi... Sinu käest oleks mul aga veel midagi küsida.»

«Mis siis?»

«Kas võtaksid siin järele voadata, et tüdrukule liiga ei tehta?»

Kupja-Prits silitas lõuga. «Muidugi! Võid ju isegi arvata, et ma oma tulevase naise eest valvel olen. Ega's opmann talle liiga julge tehagi, teades, et ta minu pruut on.»

Kui Huntaugu peremees kodu poole läks, pakitses tal kartus südames, et Miina ehk nõudele, mis teda isamajast pidi lahutama, vastu paneb. Sel tüdrukul oli ju palju tahtejõudu, julgust ja visadust. Aga oma suureks imestuseks pidi Mihkel nägema ja kuulma, et Miina ettepanekuga varsti nõusse jäi.

«Pead opmannile tüdrukuks minema,» ütles isa. «Nõutakse — ei ole midagi parata.»

«Võin jo menna,» vastas tütar, kui ta natuke aega oli järele mõelnud.

«Või nii kerge südamega jätad meid seie maha?»

«Mis elu mul siingi on, et kahjatseda! Ma olen nii tüdinend ja närvetand sest igavesest torinast hommikust õhtuni selle va Pritsu asja pärast, et isegi juba miskisuguse äramineku peale mõtlesin.»

«Aga Pritsule oled mõisas jo seda ligemal — lähed talle otse kaenlasse!»

«Küll ma temaga aegu soan. Kõik on mulle kergem kui sinu alatine nõelamine ja puurimine. Opmann, hea mees, tuleb oma käsuga nagu kutsutud.»

Vastuseis tuli hoopis teiselt poolt: Huntaugu ema hakkas opmanni käsu ja Mihkli lubamise üle urama ja hädaldama. «Kas sul ka aru peas on?» hüüdis ta peaaegu pisarsilmil. «Sa annad oma viimase lapse majast, ja kellele? Selle türklasele, kellest ükski head ei tea reakida!»

«Kas võin siis opmanni käsule vastu panna?» kaitses ennast peremees. «Tead ju, mis meil mõisast kõik on oodata.»

«Aga kui mina Miinat ei lase menna?»

«Ema,» ütles Miina, «lase mind pealegi menna! Mul üsna hea meel, kui isa sedaviisi parema koha soab! Opmannile sõrgu vastu toetada on paha asi. Ja ära minu eest muretse, mul on küüned ja hambad.»

Nii pidi ema järele andma ning Miina lahkus järgmisel päeval isatalust, et minna mõisa teenima. Nuttes vaatas eideke talle järele ja Mihkelgi tundis härrast südant. Nad ei kõnelnud teineteisega terve päeva sõnagi ega maitsnud söök kummalegi.

Miinale sai aga opmannil eriline lahke vastuvõtt osaks. Vinteri-isand silmitses tüdrukut teraselt nagu parisnik ostetavat hobust laadal ja ta laialt naeratav nägu ilmutas, et ta kaubaga rahul oli. Vanaeit, kes ajutiselt opmanni majapidamist oli juhatanud, pidi uuele tüdrukule kohe süüa andma ja peremees ise ajas Miinaga tüki aega mõnusasti juttu.

Vinter oli umbes neljakümne aastane keskpärase kasvuga mütakas mees, pea poolpaljas, habet vähe, punetav nägu kuuümarik, kõht opmanlik. Tema omapärasus oli, et ta inimesele, kellega kõneles, kunagi otsa ei vaadanud, vaid teda ainult kõrvalt riivas ja silma alles siis täie vaatega teise peale heitis, kui see temale otsa ei vahtinud. Kui ta Miinat silmitses, vaatas see maha. Niipea aga, kui tüdruk silmad tõstis, oli opmanni pilk hoopis teisal.

Õhtuks ilmus Prits kööki. Ta oli mahe ja magus. Sõbralikult küsis ta Miina käekäigu järele ja tähendas poolnaeratusel

pilutamisi: «Noh, nüüd soab sust viimaks veel peenike inimene, kes oskab ilmas elada. Ja selle eest pead minukest tänama.»

«Sind?»

«Nojah. Mina sulle jo selle koha muretsesin.»

«Kudas nii?»

«Kas siis isa ei öeld?»

«Ei.»

Miina kõneles õigust: Mihkel oli kodu ütlemata jätnud, et opmann Kupja-Pritsu soovitusel Miinat endale tüdrukuks hakkas nõudma, ja sellest oli ta, tundes tütre sallimatust Pritsu vastu, vist sellepärast vaikinud, et mitte Miina oodatavat tõrget mõisamineku vastu veelgi suurendada.

«Opmann küsis minu käest,» seletas Prits edasi, «et kas ma tema jaoks viksi tüdrukut ei tea. Miks ei, ütlesin, kõige viksim on Huntaugu Miina; kel niisuke neitsik majas, ei see tunne päris perenaisest puudust. Ja sina, Miina, — ma usun, sa võid oma eluga siin koa täitsa rahul olla.»

«Eks soa näha.»

Prits istus köögilaua servale, kõigiti tehes, nagu oleks tal majas vaba voli. Vanaeit, aidamehe ämm, oli juba koju läinud.

«Kuule, Miina,» võttis kubjas vähese vaikimise järel uuesti sõna. «Olgu see elu siin nii hea kui tahes, aga ma arvan, et sa kauemaks siiski teise teenijaks ei jää ja külasse tagasi ei taha sa koa enam minna. Ütle ometi kord õiglasest südamest: kas tahad mulle tulla või ei?»

Miina vaatas kannatlik-tüdinenud ilmel pliidi all pragisevasse tulde, mille punakas paiste ta näol heitles. «Sa tead jo, Prits, et ma mitte ei taha,» kostis ta siis pehme, sõbraliku häälega. «Meie ei ole teineteisele loodud. Minu veri ei tõmba sinu poole, ma tunnen seda selgesti, ja sina peaksid sest kord aru saama.»

«Aga Uustalu sulase poole tõmbab?»

«Olgu sellega, kuda on, aga sinu ja minu vahe on nii, nagu ütlesin,» lisas Miina lepitavalt ja ühtlasi lohutavalt. «Kuule, Prits, ole ometi mõistlik mees, löö minust lahti, otsi omale teine, ja kõik on korras. Miks sa ennast ja mind nii väga piinad? Nagu tüdrukuid ilmas enam ei olekski!»

«Ei, minu jaoks põle muud kui sina!» litsus Prits hammaste vahelt, kuna ta pilk himuralt Miina kuju mööda tiirles. «Sinu

pean soama, ehk ma ei taha ühtegi. Ja ma ütlen sulle, tüdruk, sa t u l e d mulle, lorise nii palju ja nii kaua vasta, kui tahad!»

«Ja kui ma siiski ei tule?» küsis Miina teritatud toonis. «Vägise sa mind ometi ei soa ja heaga oled küllalt juba katsund.»

Prits astus üsna tüdruku suu juurde, ta silmad kiiskasid, alumine huul võbises.

«Kui ma sind ei soa, siis tuleb õnnetus! Mitte mina üksi ei soaks seda kahetseda, vaid sa ise veel palju enam. Annan sulle veel kord hea mehe poolest nõu: ole mõistlik ja heida alla, muidu . . .»

«Muidu?» küsis Miina.

Prits ei kostnud. Ta vahtis maha, nägu nurgeline ja tuhkur. Siis tõstis pead ja ütles häälega, milles suur ärevus värises:

«Ma ei taha sulle muud öelda, kui et su käsi pahasti käib, kui sa minu mõistlikku nõu kuulda ei võta. Annan sulle arupidamiseks veel aega. Ole nii kaua ettevaatlik. Ja kui sul abi vaja, siis mõtle minu peale. Head õhtut — mõistja mõistab!»

Et Pritsu sõnad mingisugust ähvardust sisaldasid, see oli Miinale selge, kuigi ta kindlusele ei jõudnud, missugust. Vahest oli see paljas hirmutamine teatud tarbeks. Igatahes aga võttis Miina otsuseks ettevaatlik olla ja silmi alati lahti hoida. Kui mingit ohtu on karta, mõtles ta, siis võib see ainult Pritsu enese poolt tulla. Sest õhtust peale vaatas ta enne magamaheitmist ikka hoolega järele, kas kõik uksed ja aknad majas ja eriti köögis kõvasti kinni on.

Kuid midagi paha ei sündinud. Miina pidi ainult imeks panema Pritsu visadust, millega ta oma kosjapüüet jätkas. Ainust päeva ei jäänud vahele, kus ta nina mitte korraks opmanni kööki poleks pistnud, et uue tüdrukuga mõnda sõna vahetada. Ei ilmunud ta hommikul vara, siis lõuna, ja kui mitte lõuna, siis õhtul. Mehiselt summutas mees oma viha tüdruku külmuse üle ning teeskles alati rõõmust, lootlikku nägu. Ta rääkis ainult igapäevaseid, ükskõikseid asju, küsis vahel murelikult Miina käekäigu järele ning aitas tal puid peenemaks lüüa ja kaevust vett tuua.

Harvemini kui kubjas käis Miinat teine külaline vaatamas. See oli Võllamäe Päärn. Kui ta esimest korda tuli, oli ta ilming vidune ja hääl tusane.

«Soatsid meile küll sõna, et lähed mõisa teenima,» algas ta,

«aga oleksid minu käest ka ikke võind nõu küsida, enne kui sihukese tembu teed.»

«Tembu? Kas see siis nii paha oli?»

«Noh, kas sa's ei tea, keda teenid?»

«Tean küll,» vastas Miina, «aga kui ma oma töö ära teen ja ta käsku täidan, mis ta mulle siis ikke võib teha. Ennem teenin hirmuga võerast, kui kodu iga päe silmi vesistan.»

Päärn oli järil ukse kõrval istet võtnud. Ta põrnitas padade ja pottide poole pliidil. «Kudas ta su vasta siis on?»

«Ah opmann? Siiamaale väga hea. Põle ma tema suust veel santi sõna kuuld.»

«Seda pahem,» urises Päärn.

«Kudas nii?»

«Püüab sind peibutada. Meelitab hiirt rasvaga. Ehk läheb viimati lõksu.»

«Ole üsna mureta, Pearn. Minust põle hiirt tema rasvale. Kas sa mind siis ei tunne? — Oleksin eluga siin üsna rahul, kui see va Prits mind liiga palju ei käiks tüitamas. Ta on kui takjas mul külles.»

«Seda võisid ette arvata, aga tulid siiski mõisa!»

«See oli opmanni kõva käsk. Tead isegi, mis lootused mu toadil on. Hakka mõisaga jonni ajama, visatakse sellestki hurtsikust väilla. Ka vanemate pärast võtsin siis võera leiva vasta.»

Kui aga Päärn järgmisi kordi tuli — enamasti õhtuti —, ei porisenud ta enam Miina siiatuleku üle, näitas aga kurba, rõhutud meelt. Miina arvas tema muret mõistvat ja püüdis teda tröostida.

«Sa mõtled, et Prits mu viimaks siiski ära ahvatleb?» ütles ta. «Seda ära karda. Tema minust jägu ei soa. Ma püian opmanni nii truilt teenida, et ta minuga enam rahul on kui ühegi tüdrukuga ennemalt. Siis põle Pritsu eestkostet vajagi, kui isa tahab paremat kohta soada. Ma ise palun opmanni, et ta saksaga mu isa pärast reagiks.»

Päärn ohkas — mispärast, seda ta ei öelnud. «Miina,» ütles ta siis minekut tehes, «kui sulle kudagi ülekohut tehakse, ükskõik, kelle poolt, siis reagi kõik mulle. Kas tõotad seda?»

«Kellele, kullake, peaksin siis veel reakima, kui mitte sulle!» vastas tüdruk käsi tema pea ümber lüües.

Ent tal ei olnud lähemal ajal asja kellegi peale kaebust tõsta. Prits oli viimasest tormijooksust peale tüma, et seo kas või näpu ümber, ning opmann Vinter esines päris eeskujuliku

leivaisana. Miina näis tema lugupidamises iga päevaga tõusvat. Lai rahuldusepaiste valgustas valitseja lihavat nägu, kui noor nägus tüdruk talle lauda kattis, sinna hoolsasti valmistatud toidud peale kandis — Miina oli aidamehe ämmalt keedukunstis õppust saànud — ning teda ka muidu nii usinasti ja osavasti ümmardas. Opmann Vinteril näis otse püüdeks olevat halba nime, mis tal ta valjuse pärast rahva suus oli, uue tüdruku silmis haljastada ja ennast laimu ohvriks teha, veeretades süüd endiste teenijate ärakannatamatu hooletuse, laiskuse või kelmuse peale. Enam kui üks kord tähendas ta Miinale, kui ta teda jälle kord oli kiitnud:

«Näed nüüd isegi, et iga õige inimene minuga läbi saab! Kas oled mu suust paha sõna kuuld? Kas ma ei pea sust lugu nagu oma õest? Need, kes mind siunavad, on logardid ja vastased, kellele ükski peremees hea küll ei ole, olgu ta kas või ingel.»

Esimese paha sõna kuulis Miina oma leivavanema suust alles järgmise juhtumuse puhul.

Ühel õhtul oli Päärn teda jälle tulnud vaatama. Ta istus köögis nagu kunagi ukse kõrval ja vaatas tüdruku toimetamist pealt. Seal avanes väline uks ja Kupja-Prits astus sisse. Vihatud vastast eest leides kahvatas ta ning Miina märkas, kuidas ta kollased silmad tuld lõid. Ta tiirutas paar korda nagu vihane kukk põrandal sõõri, siis pööras oma pikaks ja kitsaks veninud nina teomehe poole:

«Mis niisuke siis veel mõisas kuukab! Kas sa ei tea, kust tee Uustalu sauna poole läheb?»

«Eks teine «niisuke» tea koa, kus on mõisa kupjatuba,» vastas Päärn julge rahuga.

«Lõuad pead! M i n a võin käia, kus tahan — seks olen mõisa sundija! Sina aga tee, et siit jalamaid kaod!»

«Mul käskijat!» pomises Päärn pilklikul muigel, kuna ta oma vägevaid koibi sirutas. «Mul sama õigus siin olla kui sinulgi.»

«No seda tahaksin näha soada!» kriiskas Prits, algav vaht suu ääres. «Kohe korjad oma koodid siit köögist, või ma lähen opmanni juurde ja siis on sul hea saun jälle valmis!»

Päärn jäi paigale kui tomp, pea paukuja poole kentsakalt viltu nagu kuulamisi. Prits näis nõu pidavat, kas vastasele ise kallale karata või tõesti välist abi otsida. Juba seadiski ta ennast hüppele, kui Miina äkki ta käsivarrest kinni haaras.

«Olge ometi mõistlikud!» tõreles ta poolpaluvalt. «Teie mõlemad olete võeras majas ja lähete siin riidu! Seega teete üksi mulle paha. Kui opmann seda kuuleb, siis pean mina teie pärast tapelda soama. Kas seda tahategi või?»

«Siis aja see lontrus uksest välja!» hüüdis kubjas, kelle lõug võbises nagu püülikotike.

«Pearn, ole mõistlik ja hakka minema,» palus Miina.

Aga ta tundis seda «vastast hunti» siiski liiga vähe, oletades, et ta vastase eest nii kergesti taganeb, liiati kui ta näeb, et viimane seda oma võiduks võib lugeda. Päärn sülitas ja vastas aeglase rahuga: «Ei, ma jään veel istuma.»

Nüüd rapsas Prits enda Miina käest lahti ja sööstis uksest, mis opmanni korterisse viis, ummisjalu sisse. Miina teadis, et Vinteri-härra on kodu. Ta istus «kunturis», nagu ta oma kirjutustuba kutsus, ja oli mõisa äriraamatute kallal töös.

«Pearn, mine ära! Mine nüid ometi ära!» palus Miina käsi ristitades. «Sa tead jo, mis nad sulle jälle teevad!»

Kuid Päärn oli juba nii visalt vastupanekusse kiindunud, et kõige härdam palve teda enam ei võinud mõjutada.

«Miks ma peaks ära minema? Ma põle ju kellelegi paha teind. Istuma jään, tüdruk, — seie paika jään istuma!»

Nüüd kuuldus vali kärkimine toast. Üürike hiljem sigis opmanni tulipunane nägu piitade vahele. Tema selja tagant lipsas kubjas kööki.

«Välja!» karjus opmann vahutava vihaga nii Päärna kui Pritsu poole. «Välja sina — välja mõlemad! Minu köögis ei ole teil kummalgi midagi otsida — sinul ka mitte, Prits!»

«Aga opmannihärra, — aga aulik opmannihärra!» katsus kubjas enese eest hakata seisma.

«Vait!» raksus Vinter edasi. «Ma olen sind juba ennemgi siin näind luusivat. Minu teenijal sind tarvis põle, viidad tal aiva aega. Kasi oma korterisse!... Ja sina, teomees, mis sa siin vahid? Kas sa lontrus ei tea, kus küla? Või minu kööki täis sülitama! Korista kohe oma pikad koivad!»

Sõideldu ajas seepeale aeglaselt oma pikad koivad püsti, lähenes senisele vastasele, lõi talle käe seltsimehelikult piha ümber ja ütles heasüdamlikult: «Lähme, vennas, pealegi minema, sest nagu isegi näed: meid siin ei sallita.»

«Miina,» pöördus opmann nüüd validalt tüdruku poole, «ma ei luba mitte, et sa minu köögist niisukese tuikongi teed. Ma ei taha siin ühte ega teist enam näha. Ma tean ju, et nad sulle

mõlemad ligi topivad, aga ma tahan, et minu majas ornung valitseb. Kui nad veel tulevad, siis ajad nad kohe välja. Kubjas teab, kust tee minu kunturisse läheb, ja see teomees teab, kus ta saun on.»

«Pearn on minu hea sõber — ta tuli mind vaatama,» viiksatas Miina.

«Niisugust sõprust põle aga vaja!» kärgatas opmann. «Hoia minu köök edaspidi temast ja kõigist muist poistest täitsa puhas!»

Keeras kanna pealt ümber ja läks tuppa tagasi. Seda suurem aga oli Miina üllatus opmanni sulav-pehmest lahkusest, kui ta temale veerand tundi hiljem õhtusööki läks viima.

«Põle sul vaja härma tunda, Miina, et olin sulle kuri,» ütles isand oma pikavarrelist piipu nurka pannes. «Õpetust on noorele inimesele vaja. Võid isegi mõista, et ma sihukesi riiukukki köögis ei taha sallida. Ja mis kasu sulgi neist oleks: võtjat neist kummastki ei saa, küll ma neile riivi ette lükkan, sest ma tahan sind omale jätta. Ole siis mõistlik tüdruk, Miina, ja sul peab minu juures kuldne elu olema.»

13

UUS SEADUS VÄLJAS!

Kui uus «Eestimaa Talurahva Seadus» 1857. aasta vältel saksa ja eesti keelde oli tõlgitud, ilmus «Eestimaa Kubermangu Ajalehes» 21. apr. 1858 vene keeles ametlik kuulutus, et seadus sama aasta jüripäevast, 23. aprillist peale maksvusse astub. Talurahvale teatati uue seaduse ilmumist kirikutes kantslist ja juhatati talitajaid kihelkonnakohtusse, kus neile seaduseraamatud kätte pidi antama.

Talurahva pärastistes eksiarvamistes ja visas umbusalduses osalt süüdi oli see kindluseta ja ühtluseta viis, kuidas temale uue seaduse ilmumist teada anti. Kirikutes pidi seda, nagu vanasti oli harilik, kolmel pühapäeval järgemööda tehtama. Seda ei sündinud aga. Õpetajad olid mitmes kihelkonnas esimese «mahaütlemise» järel märkuse saanud kuulutust järgmistel pühapäevadel mitte enam korrata. Teistes kihelkondades määrasid kirikuõpetajad pühapäeva, mil nad kogudust uue seadusega avalikult ja pidulikult tahavad tutvustada, ette ära. Oodatud pühapäev jõudis kätte, rahvast voolas murruna kiriku, kuid seal teatati kõigi võõrastuseks, et järgmisel pühapäeval kihelkonna-kohtuhärra oma ametikohas seaduse ilmutab, ja nimelt mitte kõigile, vaid üksnes talitajaile. Kuid seegi tõotus ei läinud igal pool täide, vaid juba öeldi järgmisel pühapäeval kirikus jälle, et uut seadust mitte kohtus ei esitata, vaid edaspidi kord talitajate koosolekul — vist siis vallamajades. Nii jäeti ka seaduse kuulutamine kõigest pidulikkusest ilma. Kihelkonnakohtunikud ei võtnud enamasti vaevakski vallavanemaile uue seaduse kohta mingit seletust anda, kui nad neile raamatud kätte andsid, vaid juhatasid neid, kui nad ise kõigest aru ei saa, kirikuõpetajate juurde seletust pärima. Nõnda sündis Juurugi kihelkonnas. Oli aga ka hingekarjaseid, kes enne seaduse mahaütlemist piduliku jumalateenistuse pidasid ning

mõisavanemate peale ülendavas tänupalves taeva õnnistust maha palusid nende suurte õiguste ja eesõiguste eest, mis nad talurahvale oma armust olid kinkinud. Et aga talupoeg neid õigusi ainult keisri poolt oli oodanud, pealegi mõisniku tahtmise vastu, siis kõngutati säherduste kiidujutluste üle kahtlemisi pead. Kui palju oli neid kihelkondi, kus juba kantslist teati öelda, et mitte terve seadus 23. aprilliga maksma ei hakka, seda pole teada; talurahva üldine kindel arvamine oli aga kohe see, et ammuoodatud seadus täielikult jõusse on astunud. Alles palju hiljem avaldati seletus, et need punktid uues seaduses, mis teorendi kohta käivad, alles siis maksma hakkavad, kui talumaad on mõõdetud ja hinnatud. Enne seda aga oli ametlik leht «Maavalla Kuulutaja» kindla teadaande toonud, et uus seadus 23. aprillist peale täies ulatuses on maksma hakanud ja et vana seadus niisama täiesti maksvuse on kaotanud. See aitas segadust teadagi suurendada.

Uue seaduse teatajate seas oli ka J. V. Jannseni «Perno Postimees», mis 1857. aastal oli hakanud ilmuma. Et aga sellel eriti Tallinnamaal, kus rahvas vaimuvalguse poolest väga madalal seisis, hoopis vähe lugejaid oli, siis ulatas tema hääl ainult mõnda vähesesse kihelkonda. Kuid ääriveeri mööda, suust suhu, kuuldi siiski, et ka see rahvaleht teatas, kui oleks uus seadus kuulutamisest peale täiel jõul maksmas.

Uus seadus väljas! Ometi kord väljas! See rõõmusõnum lagunes esimeste avalikkude teatuste järgi nagu kulutuli laiali. Rahva rusutud rinnast tõusis kergenduse-ohe, ta muljutud selg lõi sirguma, ta kustunud silmast tungis välja lootuse koiduhelk. Keiser on meie hädast kuulnud ja meile appi tõtanud! Ei aidanud midagi, et mõisnik vastu pani, et ta seadust meie eest püüdis varjul pidada! Nüüd on ta meil käes ja mis ta käsib ning annab, üksnes seda tahame teha ja vastu võtta!

Vaevalt olid talitajad uued seaduseraamatud kihelkonnakohtust koju toonud, kui nende juurde algas igal pool päris rahvaränd. Igaüks tahtis kallist asja oma silmaga näha ja tema sisu oma kõrvaga kuulda. Orjuse võrratu ja võimatu lasu, mille all talupoeg oli äganud, oli lootused nii pingule ajanud, et uuest raamatust nagu taeva ilmutusi oodati. Rahva vaestes valgustamata peades olid kõiksugu unistused tekkinud, mis oma julguses ja segasuses igast piirist üle küündisid. Soniti mõisaorjuse täielikust kaotamisest, maksuta maa jaga-

misest ja kõiksugu isikulistest priiustest, mida enestele lähemalt ei mõistetud kujutledagi. Pühaliku aukartusega vaadeldi kallist raamatut talitaja laual ja nii mõnigi kohkus, kui selle nii suure nägi olevat — kaugelt peale 300 laia lehekülje 1315 paragrahvi ning paljude lisade, plaanide ja tabelitega! Kust otsast hakkad niisugust lugema — päris väike piibel! Ja või see lugemine isegi nii kerge on! Oli ju talitajaidki, kes lugeda ei mõistnud, ja see, mida lugemiseks kutsuti, oli raskelt roomav veerimine tiku abil. Kuid julge hakatus on pool võitu. Ja oma silm on kuningas. Kästi küll õpetajalt seletust küsida, kui ise aru ei saa, aga mine tea, kuidas see seletab. Õpetaja saks nagu iga teinegi. Või temagi talupojale head soovib. Ja kirjeldamatu õhinaga asuti seaduseraamatu uurimisele, löödi isekeskis vaidluslahinguid tumedate kohtade pärast, kisti raamatut ühe käest teise kätte ja nähti öösel aina seadusepunktidest und. Mõnes paigas olevat seda uurimistööd nii põhjalikult tehtud, et raamat meeste käes lagunes . . .

Õige vilets lugemisemeister oli ka Vaitla valla talitaja. Kui peremehed esimesel õhtul tema juurde kokku tulid ja ta uut seadust panid ette lugema, sai mees lähemal poolel tunnil ainult raamatu pealkirja ja paari sissejuhatava paragrahviga toime ning needki jäid pealtkuulajaile tumedaks, sest seaduse keel on raske. Ja sõejuures tilkus lugejal õiglane vaevahigi otsaeest. Tema abimees ja teised valla ametnikud polnud mitte osavamad.

Kustutati siis esimest uudishimu peaasjalikult raamatu välimuse vaatlemisega. Köide käis käest kätte nagu mõni imeasi. Üks leidis ühte, teine teist tähendada.

«Kõige esite voadake, mehed, järele, kas koa keisri käsi all on,» ütles Tõntsu Peeter, kelle vigased silmad ainult raamatu pikkust ja laiust selitasid.

Hakati kõigekõrgemat allkirja otsima, sihiti raamatut eest ja tagant.

«Ei ole näha kuskil,» ütles Siimu Jüri.

«Mis sa reagid — näe siin jo on,» õpetas Pärtli Jaan, kes piiblit ja palveraamatut kaunis soravasti oskas lugeda. «Siin seisab jo suurte tähtedega: «Suure Auliko Keisri Herra ja kõige Vene riigi Isivalitseja nimel . . .»»

«Jah — n i m e l,» hüüdis Tooma-Tõnu Mihkel, «aga kus seisab keisri käsi, mis ta ise on alla teind? Tema «nimel» võisid ju saksad jumal teab mis teha ja kirjutada!»

«Näe, rida läheb jo edasi, — miks sa pooleli jätsid, Joan?» hüüdis keegi Pärtli peremehe kõrvalt.

«Isivalitseja nimel,» loeb Jaan edasi, «Isivalitseja nimel Valitsejast Senatist antud käsk.»

«Säh sulle! Sinati käsk on küll üleval, aga kus keisri käsi?» hüüdsid hääled läbisegi. «Loe alamalt — käsi pannakse jo ikke alla!»

Jaan loeb pikkamisi ja komistades: «Reiks-raadi-kohto Peavanema nimel on ennast alla-kirjotanud: Krahv D. Blu-blu-Bluuu . . . »

Ümberringi ainult pikad näod. Sõna «krahv» ei meeldi kellelegi. «Misuke krahv?» hüütakse umbusklikult. «Mis ta nimi on?»

«Krahv Blu-Bluu-Bluu-dov . . . »

«Kust mõisast see peaks olema?»

«Mene nüid tea kõiki saksu! Aga see pole õige allkiri, mehed! Olgu ta küll mõni kohtuhärra, aga ega siis temakese käsi tohi seadusel all olla.»

«Too roamat seie, ma voatan ise,» hüüab Oina Kaarel pahaselt. «Näe, teise külle peal veel kirja küll!»

Ta on kehv lugeja, aga vapper veerija. Südisti algab ta teiselt leheküljelt: «R-e-re-i-k-ik-reik; s-r-sär-reiksär; a-a-a-aa; d-i-di-reiksäradi; ar-va-mi-ne-arvamine: reiksäradi arvamine . . . »

«Mis pagana arvamine?» nurisetakse mitmest suust. «Mis sa meile arvamisi loed, loe allatehtud kätt!»

«Ahaa — käsi on siin! Näe, siin seisab: Käe-käe-kiri: Riigi-riigi; si-si-si-siker-riigisiker; t-ä-r-tär-riigisikedar; V. B-u-t-But; k-o-v-Butkohv.»

Jälle võõras allkiri! Meeste ärevus kasvab. Keegi kolmas kisub raamatu enda kätte. Soritakse ja otsitakse edasi. Kolmanda käest läheb seadus neljanda ja viienda kätte. Keisri allkiri ja täiesti ülestähendatud nimi puuduvad tõesti. Viimaks leiab keegi järgmised laused: «Suure Keisri Herra käso peale: et Eestimaa Talorahva seadust t u l e b p e e t a v a k s t e h a.» Ja teisest kohast: «Suur Keisri Herra on Reiksraadi-kohto Täie Kogoduse mõistmist Eestimaa Talorahva Seaduse pärast, ning mis Eestimaale asunud Rootsi talopoegade pärast senna juure on pandud, Kõige Armolikumalt k i n n i t a n u d j a k ä s k i n u d t ä i t a.» Ning lõpuks: «Suur Keisri Herra on seda l ä b i v a a d a n u d.»

See näikse sedapuhku mõnda vaigistavat, täiesti rahul pole nad aga mitte. Korraga hüüab üks:

«Aga kus on kroonu kull?»

Nüüd algab kroonu kulli kibe otsimine. Otsitakse eest, otsitakse keskelt, otsitakse tagant — kroonu kulli pole! Uus ehmatus.

«Põle keisri kätt, põle kroonu kulligi!» kuulduvad urisevad hüüded. «Mis seadus see on, kus kroonu kulligi põle!»

«Talitaja, kas tõid kihelkonnakohtust koa õige seaduse koju?» küsib Huntaugu Mihkel. «Kihelkonna-kohtuhärra ehk pistis sulle undrehti seaduse käppa.»

«Ega saksu või uskuda,» mõmiseb Allika Mats läbi hammaste sülitades.

«Tõin, mis mulle anti,» vastab talitaja.

«Eks sa's voadand, kas on kroonu kulligi sees. Keisri kätt muidugi põle. Nad võivad sinna ju trikkida, mis tahavad, et on «kästud» ja «kinnitud» ja «läbi voadatud» — aga kes seda tõeks teeb?»

«Sättisid ehk roamatu vene või saksa keelest valsiste moakeelde — ei julend siis kulli lasta peale teha.»

Talitaja sai pahaseks, sest et ta meestele selgust ei suutnud anda, ja hüüdis: «Mis te nüid jorate selle roamatu kallal! Ise ei teagi veel, mis sees on! Olgu kätt ja kulli või ei — peaasi ikke, et seadus ise hea on. Kui teist lugejat ei ole, siis andke roamat minu kätte ja minge koju: poari päeva pärast ütlen teile siis, mis seal meie kohta on öeldud.»

Selle ettepanekuga ei oldud nähtavasti rahul. Uudishimu oli liiga suur, kui et oleks tahetud ilma vähema kui selguseta koju minna. Pealegi oli umbusaldus, mis talupojast saksa vastu iialgi ei lahkunud, tugevasti äratatud. Olid need seda seadust nii kaua varjul hoidnud ja teda nii tõrkumisi lasknud kuulutada, siis võis ka karta, et nad ehk raamatu enesegi kallal midagi on teinud, mis talupoja huvi vastane.

«Mis need valged lehed siin tähendavad?» hüüdis korraga Uuetoa Jüri, kes raamatu natukese aja eest enda kätte oli saanud. «Näe, iga trikitud lehe järel ikke üks valge leht!»

Koguneti Jüri ümber, pisteti pead kokku ja nähti alles nüüd, et pooled lehed seaduseraamatus tõepoolest on valged.

«See on krutsku — pange tähele!» hüüdis Huntaugu Mihkel.

«Aga misuke?»

Vahiti üksteise otsa ja peeti aru.

«Noh, eks te sest siis aru soa!» hõiskas Ojasilla Madis. «Saksad mõtlevad sinna pärast uusi seadusi peale trikkida, kellest keiser midagi ei tea! Tunnistavad siis tühjaks, mis nüüd on trikitud, ja pistavad päivi ja maksusi valge lehtede peale, niipalju kui tahvad!»

Tusane vaikus järgnes sellele seletusele. Ikka rõhuvamalt heitis kahtluse surutus meeste südameile. Jah, oleks keegi teadnud tõenäoliselt selgeks teha, mida need valged lehed tähendavad, et nad lihtsalt raamatu tarvitaja kirjalikkude märkuste tarvis raamatusse olid köidetud! Aga üks oli niisama tark kui teine ja kõik koos ühesugused umbusklikud; seepärast tuli igamees oma seletusega, ja kes seda ei uskunud, jäi vähemalt kindlale arvamisele, et valged lehed seaduseraamatus, millel keisri kätt ega kroonu kulli peal ei ole, midagi head ei tähenda.

«Aga ehk pannakse sinna peale prii moa, mis meile antakse!» hüüdis keegi, kes püüdis asja peale vähem mustade prillide läbi vaadata.

«Ei, sinna pannakse aakenrehtli hoobid peale, mis neile antakse, kes lähevad prii moad soama,» pilkas keegi naljahammas.

«Kas teate, mehed,» pani Hiire Joosep, küla nahkur, ette. «Kisume need valged lehed roamatust välja, siis ei soa sinna midagi peale trikkida.»

«Kas sa hull oled,» sõitles talitaja, kätt raamatu järele ulatades, «või sina tohid seaduseroamatust lehti välja kiskuda!»

«Ei, seda küll ei tohi,» kinnitasid kõik teisedki tõsiselt. «On ta meile seaduseks antud, siis peame teda nii kaua seaduseks pidama, kui ei tea, et ta undrehti seadus on.»

Raamatut silmitseti ja lehitseti aga vaheajal hoolega edasi.

«Kuulge, mehed, siin on ju saksa või vene keeli kirja koa peal,» leidis Oina Kaarel korraga, «seda põle keegi veel tähele pand! Näe, siin teise lehe peal, kohe üleval otsas, kaks rida, üks suurem, teine pisem.»

Leitigi raamatu nimelehelt kaks rida võõrkeeli sõnu. Aga mis see aitas. Keegi ei mõistnud neid lugeda, liiati nende tähendust seletada; ei teatud sedagi, kas olid vene või saksa keeli... Kuid varsti teati nõu. Tõntsu saunas elas ju va ühe silmaga Ott, vana soldat, kes kogu valla vene keeli läbi sõimas, kui pea soe oli. Saadeti sellele talitaja poiss kohe järele.

«Too teine kas või parsilt maha,» hüüdsid peremehed poisile kaasa.

Ott ilmuski varsti. Poiss oli talle vist juba rääkinud, milleks teda tarvitatakse, sest mehel oli väga iseteadlik nägu ja kõpsuv kõnnak.

«Vene keelt lugeda oskad?» küsis talitaja.

«Kas edaspidi või tagurpidi?» vastas Ott.

«Loe edaspidigi!»

Seati seaduseraamat lauale kroonumehe ette ja näidati talle võõrkeelsed read tikuga kätte... Ott astub ligemale ja hakkab selitama. Selitab ja selitab. Kummardab kord ligemale, siis nihkub kaugemale. Viimaks pistab oma käsnataolise punase nina üsna paberi peale.

«Tuld!» hüüab mees äkki, ehk küll akna-august veel küllalt valgust paistab.

Poiss toob peeruga tuld. Nüüd loeb Ott sorinal puhast selget vene keelt. Meeste näod löövad rõõmsaks.

«No mis ta seal ütleb?»

«Mis ta ütleb? Ütleb: Seda seadust peab saks ja talupoeg ausasti pidama [1].»

«Kes seda ütleb?»

«Noh, eks seda's tea: Soovorup [2], kes siis muu? Nimi seisab jo all.»

«Kas lugesid koa õieti?»

«Eks loe ise paremini!»

Mehed pole küll «Soovorupi» allkirjaga täiesti rahul, nad lootsid ometi viimaks keisri enda kätt leidvat, aga natuke vaigistatud ja julgustatud on nad siiski, sest nüüd teatakse, et raamatu peal on ka vene keelt, ja kui kindralkuberner, kelle nimi neile mitte kuulmata pole, omagi allkirjaga kinnitab, et saks ja talupoeg seda seadust peab pidama, ega ta siis nii väga «undrehti» või ollagi.

Himukamalt andutakse seaduseraamatu sisu uurimisele. Kolm-neli meest asuvad talitaja ümber ja võtavad kõige eel paragrahvide «Juhataja» käsile. Otsitakse sõnu «prii maast», «kergendustest», «teoorjuse keelust» jne. Kuid raske on üldse

[1] Tõepoolest seisavad raamatu peal sõnad: «Государь Императоръ изволилъ разсматривать.» (Keisri Härra võttis heaks läbi vaadata.) Ja rida alamat: «Подписалъ государственный секретарь В. Бутковъ.» (Alla kirjutanud riigisekretär V. Butkov.) — *Autor.*

[2] Suvorov, Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberner. — *Autor.*

midagi leida ja veel raskem seda, mis süda soovib. «Juhatajas» räägitakse rohkesti kontrahtidest — «rendi- ja teokontrahtidest» — ja kõiksugu rentidest, nagu «raharendist», «viljarendist», «mitmesugusest rendist» ja «päris raha- ehk viljarendist», ning siis kroonu- ja vallamaksudest ja paljust, paljust muust, kuid soovitud sõnu'ei tule ettegi. «Prii maast» on niisama vähe juttu kui orjuse kadumisest. Ainult «talumaadest» ja «mõisamaadest» kõneldakse ning nimetatakse mitmel korral «tegu», «teokaupa» ja «teokontrahti» — jah, räägitakse isegi «jäädavast teokaubast». Kadunud ei või siis «tegugi» olla.

Püütakse seepeale jälile saada, mis seal «rajapanemisest talomaa ja mõisamaade vahele» jutustatakse. Ahah, siin ongi! Kibe veerimine algab: «Mõisnikud annavad talorahva igaveseks pruukimiseks kõik seda haritud maad, s. o. kõik need põllomaad, heinamaad, karjamaad ja õuemaad, mis 9. Jaanikuu pääval 1846. aastal talokohtade päralt ja talopoegade käes olnud, aga mõisnikute kätte jäävad nende maade üle need pärisõigused, mis selle Seaduse-raamato sees edaspidi nimetud on. Aga kui kohto ees töeks tehakse, et talopojad oma poole enam maad kiskunud, kui neile kirjotud kontrahtide ehk suusõnaga tehtud kauba läbi pruukida luba oli... siis se ma saab maha arvatud. Mõisa herra kohus on niisugust asja kohto ette ülesanda ja töeks teha. Sedamöda seletab kohus seda ära...» Edasi räägitakse siis, et mõisa- ja talumaa vahele rajad pannakse ja et «ükspäinis mõisa herral on õigus mõista, kus ja kuda» need rajad pannakse.

Et talurahvale «igaveseks pruukimiseks» maad antakse — see koht meeldib meestele, palju vähem aga see, et mõisniku kätte maa pärisõigus jääb, sest siis on talupoeg ikka tema võimu all — prii maast ei tohi enam rääkidagi — ja mõisnik võib ka talupoja parema põllu ära võtta, kui see aja jooksul juurde oli tehtud, ning viimast oli mõisa vaikival nõusolekul sagedasti sündinud.

Edasi kuulevad mehed, et mõisnik talumaast kuuenda osa mõisa külge võib võtta, et seda oma tahtmise järgi kasutada, ja et tema «taluperemeestele, kelle kää need maad pruukimas on», võib üles öelda.

Ka see koht ei ole meestele mokkamööda. Nõnda võib ju üks ja teine neist oma talust või selle osadest ilma jääda, kui härra maad endale soovib. Nii ei jää siis mitte kõik maa, mis 11 aasta eest talupoegade käes oli, viimastele «igaveseks pruu-

kimiseks», ilma et mõisnik seda endale tohiks võtta. Tõesti, need punktid ei täida meeste lootustest veel midagi.

Sorimisi ja tuustimisi jõutakse pikkamisi rendikontrahtidesse puutuvate määruste juurde. Kes mõisahärralt koha võtab, peab temaga kontrahi tegema, «olgo se teo peale, ehk raha- või viljarendi ehk mitmesuguse rendi peale», ja «kontrahti sisse peab kõik üleskirjotud saama, mispeale nemad teineteisega oma kaupa teinud...» Leitakse ka need punktid üles, milles mitmesuguseid rendiviise lähemalt seletatakse. Meestele kõige lähemal, kui vana vilunud asi, on «teokaup». Raharendist ja muudest rendiliikidest ei tea keegi midagi, need on uued asjad, mille pärast ei maksa pead murda — niisama vähe nagu kohtade ostmise pärast, sest raha, seda kallist asja, pole ju kellelgi. Raamatus räägitakse «aastade-möda teokaubast» ja «jäädavast (põlisest) teokaubast». Esimest ei või pikema aja kui kaheteistkümne aasta peale teha, teine tehakse «ilma nimetamata aja peale, kus talokohta mitte muido kui kohto möistmise läbi ei või peremehe käest ära võtta», ja nimelt kontrahi täitmata jätmise, pahade eluviiside ja viimaks sellepärast, «kui tema (rentnik) mõisaherrale ehk kogodusele üsna kahjuks on...»

Igameest huvitas nüüd kõige eel küsimus, kas uues seaduses midagi «teokauba» tingimustest seisab; kas on mõisnikul voli «tegu» tegevate peremeeste käest senisel arvul päevi ja senisel suurusel maksusid nõuda, või on keiser ses suhtes kergendusi määranud... Kästakse mõisnikuga kaupa ja kontrahti teha. See luba oli ju ennegi! Aga mine tee siis mõisnikuga kaupa ja kontrahti. Ta ütleb sulle: pead nii ja nii palju tegema ja nii ja nii palju maksma, ning kui hakkad tingima, viskab su uksest välja ja paneb teise mehe koha peale, kes lepib kõigega.

Eks leitudki viimaks peatükk kätte, kuhu «seadmised ni hästi aastade-möda teo kui jäädava teo pärast» sisse olid pandud. Seal ütleb § 127: «Kõige suurem tego ja maks, mis teokontrahti läbi ühe talokoha peale võib panna, on se: et iga koha pealt, kus 9 tiinu keskmist sugu põllomaad on, 450 puuda keskmist sugu heinu ja 400 ruutsülda õuemaad, ning karjamaad seda möda, kuda § 26 on seatud, peab aastas 250 hobuse- ja 250 jalapäivi tehtama, mõisa rehed pekseta ma, nõnda kuda § 162 seletab, veiked mõisa-kohto-maksud maksetama ja kedrust kedratama, sedamöda kuda lisalehed D ja E näitavad...» Lõpuks märkus, et 1 tiin on 2400 ruutsülda.

See seadusepunkt pani mehed üksteise otsa vahtima. Nende nägudele kippus rõõmlik helk tõusma, aga midagi takistas seda. Selle lootusekuma sünnitasid kõigepealt sõnad, et kõige kõrgem tegu, mida võib ühe talukoha peale panna, on 250 hobuse- ja 250 jalapäeva. Seni olid kuuepäeva-peremehed kumbagi liiki päevi 300 ja kaugelt peale 300 teinud. See tähendas ju kergendust — kokku sada ja peale saja päeva aastas! Aga mis mõõt on see 9 tiinu? Kas on see endine 18 tündrimaad, või vähem või rohkem? Kas on see endine kuuepäeva-koht või mitte? Vene tiin olevat 2400 ruutsülda — aga või siis talumehe pea sest suurusest kohe selget pilti saab!

Alles pärastpoole, kui targemailt õpetust oli päritud ja ise paremini aru peetud, jõuti võõra mõõdu kohta selgusele. Ja see selgus polnud jällegi meeldiv. Sest uus mõõt ähvardas talupojalt hulga maad ära võtta. Talumaad olid nimelt vana rootsi mõõduga mõõdetud. Kui kuuepäeva-talul seni 18 tündrimaad keskmist põldu oli, pidi ta nüüd 9 tiinu (dessatini) saama, see on tervelt 2,32 tündrimaad vähem, kui praegu ta päralt oli.[1] Alles pärastpoole leiti ka, et uus seadus oma uue mõõdumäärusega mitte ainult talupoja maad ei vähendanud, vaid selle maa peale ka veel uusi maksusid pani. Karja- ja aiamaa oli 1805. aastal antud seaduse järgi maksust prii, ainult põllu- ja heinamaa eest oli maksta; uus seadus aga nõudis rentnikult, kellel 9 tiinu põldu, karjamaa eest 20 külimittu ja aiamaa eest 5 külimittu rukkeid.[2]

Sedapuhku ei märganud keegi, kui väga see kergendus kokku

[1] Eestimaa mõisnikkude 1802. aastal asutatud Krediitkassa oli mõisade peale laenu andmiseks rootsi tündrimaa asemele vene tiinumõõdu tarvitatavaks võtnud, kuna mõisniku ja talupoja vahel rootsi mõõt edasi maksis. Krediitkassa võttis määraks, et tündrimaa, millel 1377 ruutsülda ja 27 ruutjalga, on poole vene tiinu suurune, see on ainult 1200 ruutsülda. 1856. aasta talurahva-seadus tegi aga Krediitkassa ärilise mõõdu ühes tema hindamisviisiga ka majanduslikkude vahekordade kohta maksvaks, ja see tõi talupojale kahju, mõisnikule aga kasu. Et vahe ühe tündrimaa ja poole tiinu vahel 177 ruutsülda ja 27 ruutjalga ehk peaaegu 8. osa tündrimaast välja teeb, siis on vahe 18 tündrimaa vahel, mis enne kuuepäeva-talu all oli, ja 9 tiinu vahel, mis talle uue seaduse järgi määrati, 156 600 ruutjalga ehk 2,32 tündrimaad. (Tündrimaa eest tegi talupoeg mõisale ühe hobuse- ja ühe jalapäeva nädalas.) — *Autor.*

[2] See on ühe tiinumaa rendi hind ehk 1,75 tündrimaad põldu. Arvame selle arvu 2,32 tündrimaaga, mis talupoeg uue mõõtmise läbi kaotab, kokku, siis saame 4,07 tündrimaad, ja see on peaaegu neljandik osa kogu kuuepäeva-rentniku maast. — *Autor.*

sulas, mis teopäevade vähenemise kujul seaduseraamatust välja hiilgas. Ükski ei mõistnud välja arvata seda talupojale tekkivat kahju, mis kasvas maa kahanemisest uue mõõdu tõttu, karja- ja aiamaa maksu alla panemisest ning lõpuks sellest, et aja jooksul «oma poole kistud maad» talupojalt jälle taheti ära võtta.

Et nimelt oma põllukrunti suurendada, olid talupojad eneste maa kõrval olevaid harimata maasiilusid arendusele võtnud, neist enestele lisa soetades. Need higi ja vaevaga viljakandvaks haritud maaribad pidi ta nüüd mõisnikule tagasi andma või nende eest enesele laskma orjust peale panna.

Kui mõisnikud tõendasid, nad olevat uue seaduse kaudu talupojale 26 protsenti ta teoorjusest kinkinud, siis oli see määratu liialdus. Ülalmainitud kahjusid kokku arvates võis talupoeg julgesti öelda, et tema orjust ainult kuuendiku osa võrra oli kergendatud, et temalt selle eest aga rohkem kui viiendik osa ta krundist ära võeti.

Uue tiinumõõdu kohta jõudsid Vaitla valla peremehed oma esimesel koosolekul viimaks otsusele, et 9 tiinu ikka vist senist kuuepäeva-talu tähendab, sest ega kohti ometi hakata täiesti ümber valama, nagu talitaja arvas. Asi seegi siis, et teopäevi niisuguse talu pealt aastas peale saja päeva võrra oli kahandatud. Seal hüüdis aga korraga Uustalu Jüri, kes kõnes olevat seadusepunkti teiste vaidlemise ajal üksinda oli uurinud:

«Mehed, abiteost ei seisa siin midagi! Ei reagita poole sõnagagi vaimupäevadest, teise inimese päevadest, peremehe- ega perenaise-päevadest!»

«Mis? Kas külvi-, sõnnikuveo-, heina-, lõikuse-, kardulivõtmise-, viinaköögi- ja killavooripäevi üleval ei ole?» hüüdsid rõõmlikult erutatud hääled.

«Ei ole!» vastas Jüri, kelle ümber mehed ruttu sõõri kogunesid. «Siin reagitakse üksi rehepeksust, kedrusest ja kohtumaksudest.»

«Vaimupäevad seisavad ehk teises kohas.»

«Ei või teises kohas seista,» arvas Jüri, «sest siin öeldakse ju selgesti ära, et see'p see kõige suurem tegu ja maks on, mis teokontrahi läbi ühe talukoha peale võib panna. Ei juhatata ka kuhugi teise kohta roamatus.»

«Noh, siis on abitegu kadund, mis muud!»

«Nojah, kergendust peab ometi olema!»

«Loe see koht veel kord ette!»

Jüri luges.

«Meile ei jää siis muud,» rääkisid peremehed läbisegi, «kui kuuepäeva-koha pealt 250 hobuse- ja 250 jalapäeva teha.»

«Ja mõisa rehed peksta, kohtumaksud maksta ja kedrus kedrada,» lisasid teised.

«Aga kus kümnisemaks?» hüüab Huntaugu Mihkel.

«Õige jah — kus kümnisemaks?» kordavad hääled.

Raamatu kallal nosivad seaduseuurijad pistavad ninad jälle sügavamale.

«Kümnisemaksust ei hingata koa midagi,» seletavad varsti. «Nimetakse üksipäine «veikseid mõisa-kohtumaksusid». Kadund needki!»

Vaheaeg tekib. Vahitakse mõtlikult üksteise otsa. Näib, kui hoitaks arvamist kurkudes kinni.

«Noh, see läheks juba vähegi,» kohmab viimaks üks. «Peale saja päeva ja 4 kuni 6 tündrit vilja kingitud! Aga voadake järele, ehk leiate veel midagi, mis laseb hinge tagasi tõmmata.»

«Voadake parem järele, kas abiteost ja kümnisemaksust siiski kuskil teises kohas ei reagita,» annab Ojasilla peremees nõu, kes enne ei julge rõõmustada, kui kindel selgus käes.

Uuritakse jälle peatükkide ja paragrahvide nimekirja, lüüakse üks ja teine koht raamatus lahti — ei leita vaimupäevadest ega kümnisest midagi.

«Aga kui see on kadund, siis peaks sest ometi midagi olema öeldud,» arvab talitaja, kuid temale kostetakse: «Mis sest siis öelda — mis põle üleval, see on kadund!»

Meeste seast kerkib nüüd küsimus üles, kuidas on lugu kohtumaksude ja ketrusega; ehk teeb uus seadus siingi kergendusi. Läheb päratu aeg mööda, enne kui «lisalehed D ja E», kus ketruse ja kohtumaksu määrused ülal, raamatu tagumisest otsast leitakse. Sealt nähakse, et mõlemad kohustused määralt kahandamata on jäänud. Ketrus on endisega täiesti üks, kohtumaksud on siin ja seal välist nägu muutnud, püsivad aga läbistikku vanas suuruses.

Lõpuks vaadatakse veel järele, mis on seaduses rehepeksust öeldud. Seda seletatakse viies punktis. Tööd on rehelistele veidi kergendatud ja töökord kindlamaks määratud. «Et rehelistel rehepeksmise töö kergem oleks» — loeb Uuetoa Jüri —, «seatakse, et ni kaua, kui 3 söömavahet arvatakse, s. o. 24-ma Leikuse-kuu päävani, töötegijatele igakord esimine söömavahe teisel pääval peab järele jäätama... Selle aja sees, kui rehed

ööse peksetakse, ei pea üks töötegija enam kui 3 rehte nädalas peksma... Rehed peksetakse öö ajal 24-ma Küünla-kuu päävani.»

Peremeeste koosolekud talitaja juures kestsid järgnevail õhtuil edasi. Viidi kõik kaasa, kes mõistsid osavamini lugeda, ning innukalt jätkati uue seaduse uurimist. Küll teda pigistati, et ta veel mõne kergenduse välja annaks! Küll teda sõõrutati, ent piima ei tulnud siiski enam!

Mitte ainult need ei tundnud pettumust, kes kuldseist mägedest olid soninud, vaid lõpuks ka kainemad ootajad. Uus seadus kohendas ja korraldas talupoegade üldisi asju: kogukondlikke olusid, kohtu, politsei, kooli jne. kohta käivaid seadlusi, kuid isikulisi tulusid üksikuile ei pakkunud ta mitte, ehk olgu siis, et seks loeti talupoja laiendatud liikumisõigust, mille järgi ta nüüd kogu Vene riiki võis elama asuda. Ent seegi õigus oli kõrvalmäärustega liiga väga kitsendatud. Väljarändamiseks oli niihästi mõisahärra kui ka valla luba vaja, ja välja rännata pidi aasta jooksul ainult nii palju inimesi tohtima, et nende arv vallaliikmete hulga kohta üle 5 protsendi ei ulata. Peale selle pidi väljarändaja palju tunnistusi muretsema ja palvekirju kirjutama ning 80 rubla hõbedat pidi tal taskus olema. Et vallapolitsei mõisapolitseile alludes täiesti viimase meelevalla all seisis, siis võis mõisnik väljarändamist ka lubade keelu kaudu takistada. Otsekoheseid ja isikulisi soodsusi üksikuile ei sisaldanud aga seadus sellepärast mitte, et mõisnik enesele ikka veel ülisuure meelevalla talupoja kohta kätte oli jätnud, et viimane varaliselt ja poliitiliselt ikka veel rüütli ülemvalitsuse alla pidi jääma. Mõisniku ja talupoja majanduslik vahe jäi veel «priikontrahi» alusele, kuna priius ainult mõisniku pool oli, ning talupoja kohtumõistjaks jäi ikka ainult mõisnik ise. Kui peremehed esimeselt koosolekult veel sellegi rõõmunatukese nagu valguskiireks oma pimedaisse hurtsikuisse võisid kanda, et uus seadus teoorjust veidi kergendab, et vaimupäevad ja kümnisemaks kaovad, siis sammusid nad lähemail õhtuil norus pea ja tühja põuega kodu poole.

Seal toodi ühel päeval sõnum valda, kihelkonna-kohtuhärra laskvat peremeestele teatada, et nad nüüd, kus uus seadus väljas, mõisahärradega selle seaduse põhjal uusi lepinguid võivad teha — olgu teoorjuse, vilja- või raharendi peale. Varsti pärast seda, maikuu algul, kogunesid Vaitla talupojad mõisa. Nad nõudsid noore paruni järele, kes ju jüripäevast peale oli pere-

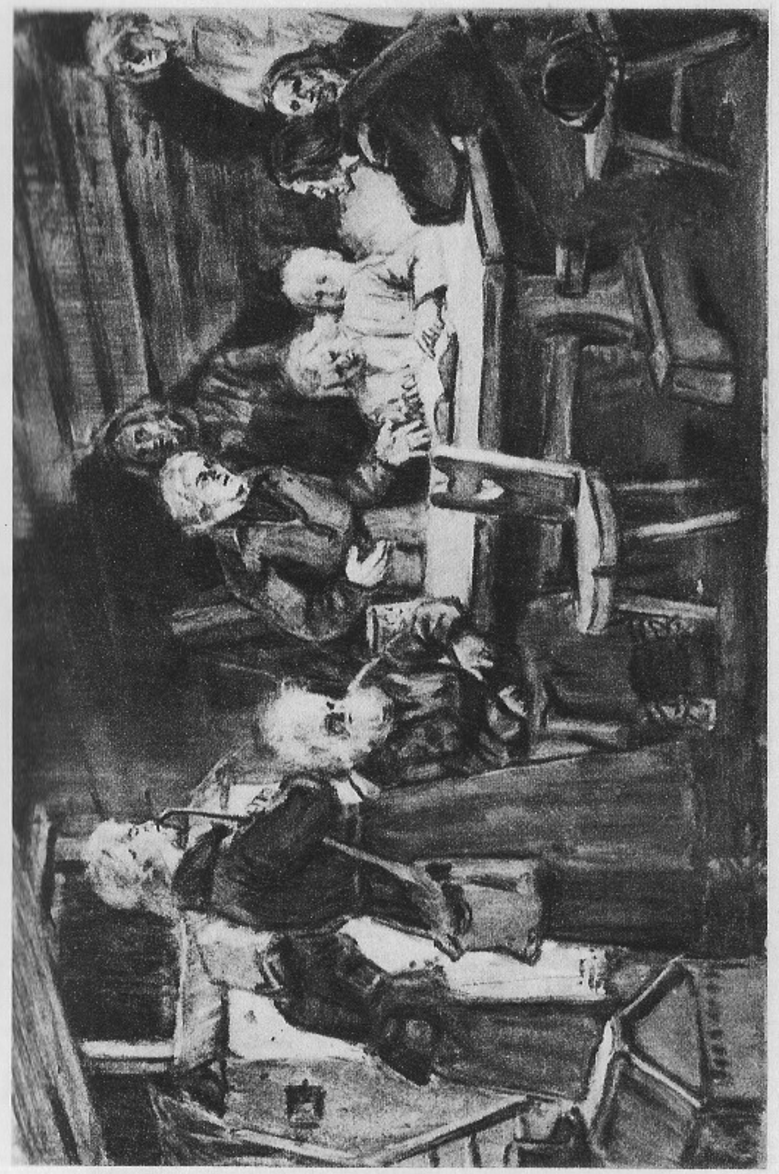

Uuritakse jälle peatükkide ja paragrahvide nimekirja, lüüakse üks ja teine koht raamatus lahti...

meheks saanud. Kuid noore asemel viidi nad vana parun Heideggi ette: noor olevat Tallinna sõitnud, teatas Tohver meestele.

Et parun Rüdiger Heidegg oma perekonnaga ikka veel siin viibis, tuli sellest, et tema uue mõisa härrasmaja aprillikuus jaolt maha oli põlenud. Praegu ehitati maja kallal ja kuni selle valmissaamiseni, umbes jaanipäevani, pidi vana parun poja juurde jääma.

Mehed ei läinud mitte hea meelega tema jutule, seda vähem, et neil ju mitte temaga kontrahte polnud teha. Aga parun Heidegg oli neid käskinud sisse astuda ja kolm-neli peremeest täitsid tema käsku, kuna teised välja jäid ootama. Harilikul viisil, käed püksitaskuis, selg pooleldi meeste poole, kulm validalt kortsus, nii võttis parunihärra mehi vastu.

«Mis tarvis?»

«Tulime noore parunihärraga uue seaduse järgi kontrahtisi tegema,» võttis meeste seast talitaja sõna.

«Mis uue seaduse järgi?»

«Parunihärra teavad, on ju jüripäevast soati uus seadus väljas, ja kihelkonna-kohtuhärra ütles, et võib uue seaduse järgi uusi kontrahtisi teha.»

«Soo, mis siis vanadel viga?»

«Eks seal ole veel see abitegu sees, ja see on jo nüid kadund.»

«Abitegu kadund? Misuke abitegu teil kadund on?»

«Noh, need vaimupäevad ja teise inimese päevad ja leikusepäevad — eks parunihärra tea ise paremini kui meie.»

Parun keeras kanna peal ringi ja jäi põrnitades talitaja otsa vahtima.

«Kas sa lolliks oled läinud või? Ise tahad talitaja olla ega teagi, mis seaduses seisab!»

«Tean küll, parunihärra,» vastas mees tasa ja alandlikult. «Seaduses seisab 127. numbri all, et kel üheksa tiinu põllumaad on, see peab mõisa 250 hobusepäeva ja 250 inimesepäeva tegema, mõisa rehed peksma, kedruse kedrama ja veiked kohtumaksud maksma. Aga vaimupäevi ja abi-vaimupäevi ega muud abitegu seal ei seisa.»

«Soo! Kes selle siis ära teeb?»

«Eks parunihärrad pea inimesi palkama,» ütles Uuetoa Jüri vahele.

«Või nii! Härra peab raha eest inimesi palkama, ja teie

magate kodus!» Ning parun Heidegg hakkas laial pilkel naerma.

«Keisri seaduses seisab sedasi,» kaitses ennast Jüri. «Meie kõik voatasime järele.»

«Sul on vist himu vallakohtus naha peale saada!» kooldus parun karjudes Uustalu peremehe poole.

Jüri vaikis. Tal polnud vähematki himu naha peale saada, ei vallakohtus, mõisas ega haagikohtuniku juures. Tema asemel julges aga Tõntsu peremees sõna võtta.

«Meie oleme küll rumalad taluinimesed, parunihärra, aga ses uues seaduses seisab tõesti, mis talitaja praegu ütles, ja kohe täpp-täpilt, ja keiser on selle seaduse ometi teind...»

«Selle seaduse oleme meie, teie mõisavanemad, teinud,» nähvas parun, «ja keiser on meid selle eest kiitnud ja tänanud, sest meie oleme teile laiksvorstidele enam lubanud, kui teie väärt olete!»

«No siis on jo saksad meile ikke kergendusi luband! Kas ehk parunihärra ei taha seda lubamist täita?»

«Jaa, aga sinna läheb veel aega — vähemast kümme aastat.»

Meeste laienevad silmad pöörduvad vastakuti. Tume vaikus valitseb hetkeks.

«Aga on ju kuulutud, et uus seadus hakkas jüripäevast käima,» tähendab teiste selja tagant Mullika Mats, «ja üksi need kohtuasjad, mis vana seaduse ajal peale hakkasid, mõistetakse veel endist viisi.»

«Ja kihelkonna-kohtuhärra and ju teada, et peremehed võivad mõisahärradega uue seaduse järgi kontrahtisi teha,» lisas Tooma Tõnu.

«See on vale, et kihelkonna-kohtuhärra seda on öeld,» kärgib parun Heidegg, «ja vale on ka, et teie uue seaduse järgi tegu hakkate tegema. Teie oinad pole ju seadusest aru saanud! Teie ei tee mitte üksi abitegu endist viisi edasi, vaid kõik teie orjus jääb veel kümme aastat sekssamaks, mis ta praegu on! Ja kas teate, mispärast? Teil on ju palju rohkem maad käes, kui seadus lubab. Sellepärast mõõdetakse teie kohad kümne aasta sees üle, ja mis rohkem on, võetakse ära!»

Säh sulle uudist! Nõnda seletatakse uut seadust siin paigas! Mehed seisavad kui soolasambad. Nad heidavad ehmatanud, abi ja armu otsivaid pilke valju seletaja peale. Rääkida ei märka ega oska enam ükski. Ruumi täidab vaikus, et võiks nööpnõela kukkumist kuulda.

«No mis te vahite?» hüüab parun. «Kui teil muud midagi polnud rääkida, siis kasige minema!»

Meestesse sigib pikkamisi jälle pisut elu, pool-uimaselt kobivad nad üksteise järel uksest välja. Eeskojas vaatavad neile niisama kohkunud näod vastu nagu neil enestelgi, sest paruni räuskamist oli sinna selgesti kuulda. Terve salk jääb kokku seisma, ilma et tükil ajal ükski sõnakest räägiks. Siis pilgutab üks ühele, teine teisele silma, et vaja siit kardetavast kohast minekut teha, ning peaaegu kikivarbail, ehk küll pastlad müra ei tee, liigub paljastatud peadega meestesalk ukse poole. Alles mõisa õues juletakse vana kulunud ja tulitanud viltkaabu, mis raske ja suur on kui vettinud ämber, pikkade sugemata juuste peale tõsta. Varsti kaovad meeste takused kintspüksid, mustad vasknööbilised kamsikud ja torukübarad puude ja põõsaste taha. Mõisa õues ei julge nad oma asja arutama hakata. Mitte ainult täna, vaid alati täidab neid siin nende ähvardavalt kõrkide hoonete vahel isesugune rõhuv või halvav tundmus.

Nende seast puudus üks. See oli Huntaugu Mihkel. Niipea kui mehed toast olid välja astunud, puges Mihkel, kes eeskojas kuulajate seas oli seisnud, kohe ukse vahelt vargsi paruni juurde.

Juba aegsasti kõverdus mees sügavasti küüru. Vaikides ootas ta, kaabu pihus, kuni härra hakkab rääkima.

«Mis s i n a tahad, Mihkel?»

Mihkel pani kübara põhjuli põrandale, lidutas paruni ette ja kaapas mitu korda ta põlvi.

«Eks tuld parunihärrasid uue koha eest tänama. Käisin juba kord mõisas, aga siis põld vana ega noort parunihärrat kodu.»

Ja jälle paitab mõisniku pehmeid pükse.

«Hea küll! Hea küll!» tõrjub Heidegg meest tagasi, kelle käed on räpased ning habemest ja riietest tõuseb piibutahma ja higi hais. «Mine, seisa seal ukse juures!»

Mihkel poeb pool-upakil ukse juurde.

«Kohaga oled siis rahul?»

«Jah, parunihärra. Eks ta ole moade poolest ikke vähe mõistlikum kui Huntaugu, ja suurem koa.»

«No vaata, kuda sinu härrad su eest hoolt kannavad. Aga teie talupojad pole ilmaski rahul... Kas sa vahest ka nende killast oled, kes arvavad, et mõisale enam pole vaja vana viisi tegu teha?»

«Oh ei, parunihärra! Kus nüüd minusugune seda julgeb

arvata! Eks tee, mis saks nõuab. Eks saksad tea seadust kõige paremini.»

«See on mõistlik, Mihkel,» kiidab parun, käed ristluil, edasitagasi liikudes. «Ütle neile teistele, et nad on lambapead. Ja ärgu keegi julgegu vaimu välja saatmata jätta — kohe läheb haakenrihtri juurde! Küll see siis vitsad ja kepid tantsima paneb.»

«Küll ma ütlen neile, parunihärrad!»

«Ja sina paned tähele, mis nad isekeskis räägivad ja mis nõu nad peavad, ja tuled siis mõisa ja ütled mulle.»

«Küll, küll, parunihärrad!»

«Võid nüüd minna.»

Jälle sügav loogamus, jälle põlvepaitus, ning uus kuuepäevaperemees poeb toast.

Mihkel on jüripäevast saadik tõesti uue koha peal. See võeti ühe vaesuse ja võlgade sisse sattunud peremehe käest ära. Niihästi opmann kui ka parun on Mihkli vastu sõna pidanud ja mees oskab selle eest tänulik olla.

Huntaugu talu käis Võllamäe Päärn enesele kauplemas. Aga vana parun, kelle käes oli veel peremehevoli, näitas talle ust, sest opmann, kes Päärna nõu tundis, oli temast paruni ees mõne laitva sõna pillanud, ja et parun seda meest ka ise mitte kõige paremast küljest ei tundnud, siis oli sellest küllalt. Heidegg andis talu ühe oma valla peremehe pojale.

Kuna endine Huntaugu, nüüdne Ristmäe peremees opmanni poole sisse astus, et seda head meest ka tänada ja tütart minna vaatama, sammusid teised peremehed rõhutud meelel küla poole.

Vinge kevadine tuul puhus piki halli aasa, üle lagedate madalate väljade, kõigutas kaskede raagus oksi, pani männid salapäraselt sahisema ja mängis mulluse rohu koltunud tukkadega. Kalgil, sumedal läikel vaatas päike sinihallist taevast ärkamise ja vabanemise eest võitleva looduse peale alla. Õhus oli midagi teravat ja lõikavat, ses külmas, kaledas päikesehelgis midagi haavavat ja piinavat. Ja kogu maastik, niikaugele kui silm ulatas, näis nagu tummas haleduses ujuvat. Seal polnud midagi, mis vaadet oleks rõõmustanud, lohutanud. Näis, kui lasuks mõne saladusliku vande võim aasal ja nurmel, metsas ja võsas.

Küla kõhnad põllud olid veerjad ning kive täis, mis irvitasid otsekui hambad surnu pealuust. Ühelt poolt piiras neid võseriku ja mätastega kaetud heinamaa, millel hiljuti lahtilastud

külakari rohuliblekesi ja kulusalgukesi otsis. Vaesed loomad! Talv oli nagu pikk tõbi neist üle käinud: lahjad, et loe küljekondid ükshaaval ära. Nälja-aplusega närisid väetikesed rohutüügaste kallal, et aga midagi kõhtu saada.

Paremal käel levis küla kesaväli, pahemal hiljuti hange alt tulnud, kahvatult haljendav rukkioras. Kesapõllud polnud paremad kui keskel olev suivilja-väligi, kive ja künkaid täis. Ühel künkal kasvas suur kahar mänd, mille all rahva jutu järgi keegi reisija oli tapetud. Külapoolses servas oli maapinnal mõnest kohast nagu nahk võetud: seal ei tärganud peale kidurate ohakate midagi haljendavat. Külamehed viisid sealt rahku ja kruusa teetegemiseks ja põrandate täitmiseks.

Mehed sammusid tummalt maha vahtides üksteise kannul mööda porist, veeloikudega kaetud ja sügavate roobastega läbistatud teed. Mis nüüd peale hakata — ajab seaduse valeks! oli ühe kui teise mõte ja ohe.

«Vaja õite ära kuulata, mis noor ütleb, kui koju tuleb,» tähendas talitaja viimaks.

«Mis ta ütleb! Saks on saks. Mis üks ütleb, seda ütleb teine koa.»

«Jah, ega isa oleks võind nii julgesti reakida, kui teaks, et pojal on teised mõtted.»

«Noh, peab ikke ära ootama, mis noor arvab.»

«No kas põleks kurat lahti, kui vana seadust veel kümme oastat tahvad edasi nihutada! On nad seda uut seiemaale salaja pidand, eks siis peavad veelgi edasi. Ega keiser sest midagi tea.»

«Ega tea neh, kui nad ei taha. Voadake, mehed! Seaduses seisab, et see moa, mis 9. jaanikuu päeval 1846 talurahva käes oli, peab olema talumoa. Teame jo kõik, milla seda uut seadust landstoa peal hakati tegema. Sest on just nii palju aega. Ja kuulda oli ju poari oasta eest, et keiser seadusele käe alla pand. Eks see ole kümme oastat! Ja tema ütleb nüid, et seadus hakkab alles kümne oasta pärast käima! Need kümme oastat, mis keiser meile veel vana põlve jättis, on jo ammu mööda!»

Seletus oli meeste meelest tõenäoline. Sest mis otstarbeks siis rahvale uut seadust kuulutatakse, kui ta alles kümme aastat hiljem maksma hakkab!

«Noore paruni juures käime ära, ja kui see sedasama laulu laulab, siis õpetaja ja kihelkonna-kohtuhärra juurde,» pani talitaja ette.

Mehed olid nõus.

Nad lähenesid külale.

Nagu mutimullahunnikud paistsid madalad, vildakud, pigimustad hurtsikud. Korratult segi seisid nad oma õuekeste, lohakile langenud lautade ja längu vajunud aitadega poollagunenud roigas-aedade vahel. Küla keskel oli vainu paarikümne sülla pikkuse porilombiga, milles kevadel krooksusid konnad, suvel pöörlesid sead. Mühavalt võrsuv roheline sammal hoonete katusel andis märku, et neil juba pikk iga seljataga on. Siin ja seal olid nad õõnsaks vajunud ja ungaste ümbruses paistsid roovlatid ja sarikate otsad välja. Katuste varesed olid jaolt mädanenud: need kohad, kust taeva vesi püüdis sisse tungida, nähti olevat parandatud linaluude, õlgede ja sasiga, millele roikaid, puuhalgusid ja vanu äkkeid vajutiseks peale oli pandud, et tuul parandusi ei lõhuks. Tarede seinad olid koerakaela-nurkadega üles raiutud; rehealustel vaevlesid osalt õlest, osalt tahutud laudadest tehtud väravad ees.

Raskeks oli tehtud välisele valgusele neisse hädaurgastesse sisse pääseda. Kambri seintes näikse paar augukest olevat; ühele on tükk klaasi, teisele puust varvad ette pandud, et kassid sisse ei poeks. Talvel, kui sissekippuv külm ähvardab kaljaastja haani külmetada, maetakse akna-auk nadidega kinni. Aiad, mis viletsaid hoonekesi piiravad, on veel parandamata. Naised on neid talvel tublisti lõhkunud, et paja alla puid saada.

Peremehed jäid vainule veel pisut seisatama, nõu pidades, millal noore paruni juurde minna ja kes sinna läheb — kas kõik, või «katseks» mõni üksik. Nad toetasid seljad aiaroigaste najale ning otsisid piibunossid, põiest tubakakotid, taela, kivi ja tuleraua välja ning said alles kauema koksimise järel vängelt lõhnava tubaka oma õlist lurisevates piipudes tossama. Nende tõsised, murelikud pilgud rändasid aeglaselt ja mõtlikult üle tahmase küla, üle lagedate väljade ja kahvatanud karjamaade kuni kaugelt mustava kuusemetsa palistuseni. Küla asetses laial seljakul ja vaba vaadet kogu ümbruse peale eksitasid siin ja seal ainult madalad lepikud ja noored kasetukad.

Nõõ ja nõõ! kostsid külapõldudelt maad kordavate kündjate hüüded, millele kaasnesid laksuvad piitsalöögid. Aga mis mõjus kõik nõõtamine ja piitsutamine neisse kurvalt kõrvu lingutavaisse tööloomadesse? Nad olid ju paljas luu ja nahk. Seda nahka kattis vana karv nagu topiline, pulstunud vaip.

Armetute puusahkade taga tuigerdasid täiskasvanud meeste seas ka lapse-ealised poisikesed, kes oma väeti jõuga ummistunud sahka suutsid vaevalt tõsta ja pöörata.

Paaris kohas pandi kartuleid. Pruunikalt mustavail põllusiiludel liikusid naised ja tüdrukud takuseis määrdinud seelikuis, mille alt poriga kaetud säared ja jalad paistsid, pead takuste rätikute sisse seotud, pikkamisi edasi, pillates pooleks lõigatud musti kartuleid värskeisse vagudesse, mida poisid lõpmiseni väsinud hobustega ajasid.

Meeste silm ulatab ka mõisa väljadeni, mis seal lõuna pool, kirikuteest saadik, külapõldudega kokku jooksevad. Ka seal töötavad n e n d e inimesed ja n e n d e loomad. Nagu hall ahel liigub kartulipanijate lai rind mööda mustavat lagendikku edasi, kuna siin ja seal kündjad oma söömavahe-tükkide kallal higistavad. Kepistatud mehed seisavad nende juures ning enam kui üks kord päevas vuhisevad nende hoobid ühe või teise tööorja seljale. Veider vabadus, mida need inimesed juba peale neljakümne aasta naudivad!

Peremehed oma arupidamises arvavad viimati sündsamaks, et kõigi asemel väike saatkond noore paruni jutule läheb, ja nimelt juba ülehomme, sest toapoiss Tohver öelnud talitajale, et uus härra homme õhtul linnast saabub. Mis see kolmeleneljale ütleb — nii järeldavad mehed —, seda ütleks ta ju kõigilegi. Kuid keegi ei taha ennast hea meelega lasta saadikuks valida. Käik viidab aega — täna ongi kallis tööpäev asjata kaotsi läinud — ning teiseks on nad kartlikud: mõisa nimi juba mõjub neisse peletavalt. Pakuti tänagi juba vitsu — kes teab, kas seda tunahomme tõeks ei tehta! Viimaks jõutakse siiski ühendusele: talitaja kui valla pea ja kolm kõige vanemat ja aulikumat peremeest, vanad kulupead, peavad mõisa minema.

Selle otsusega lahkuvad mehed koost ja igaüks kaldub aeglasel, nukral kõnnakul oma suitsuhurtsiku poole. Nad viivad rasked, musta murega täidetud südamed koju. Uudiseks on neil kaasas valju peremehe sõna: Peate veel kümme aastat vana viisi edasi orjama! Ja kes seisab sellegi eest, et kümne aasta pärast sama sõna ei korrata.

14

SÕIT MAHTRASSE.

Ärarääkimata põnevusega ootas kaks päeva hiljem terve vald peremeeste saatkonna tagasitulekut noore paruni juurest. Kel vähegi mahti oli, tõttas vainule, ja mitmed läksid neile isegi teele vastu.

Meeste tumedad näod ei kuulutanud midagi head. Nende pead olid norus ja kõnd elutu.

«Kas ei soand noorega kokku?»

«Miks ei soand.»

«No mis ta lausus?»

Läks rohkesti aega, enne kui saadikud midagi vastu kohmasid, nii mõru näis nende meel.

«Mis ta lausus? Lausus sedasama mis vanagi,» ütles viimaks talitaja.

Jutustasid siis pikkamööda oma lookese ära.

Noor parun võtnud nad üsna lahkesti vastu. Olevat teisem saks kui vana. Rääkivat vagusalt, karjumata ja kärkimata, ei vihastavat igast sõnast ja laskvat ka talupoegi rääkida. Aga seadust seletanud umbes samuti nagu isagi. Kõik jäävat vana viisi, kuni talumaa mõisamaast on lahutatud, mõõdetud ja hinnatud. Ja seks olevat kümme aastat aega määratud. Tema arvavat aga, et kümne aastaga seda tööd terves kubermangus valmiski ei saadavat. Mõisad võetavat jaoskondade kaupa mõõtmisele; jaoskondi olevat kubermangu kohta üheksa ja liisuga otsustatavat, missuguses järjes jaoskonnad mõõtmisele võetakse. Kus vallas maad mõõdetud ja hinnatud, seal hakkavat küll sest ajast peale uus seadus maksma, aga eks liisuasi ole liisuasi. Ka olevat mõisal tõesti õigus talult, millel rohkem maad on, kui uus seadus lubab, seda ära võtta või selle eest talupojale orjust ja maksu juurde lisada. Ja pealegi võivat

mõisnik mõisamaad talumaa vastu vahetada ja peresid nii ümber seada, kuidas ise tahab.

«Soo! Siis võtab peremehelt moa ära, mis vähegi moa nime kannab, ja annab liiva, nõmme või turbasoo vasta?» hüüdis üks erutatud hääl.

«Noojaa, eks saks tee ikke, mis tahab! Ta pidada aga nime poolest nii palju põldu, heinamoad ja karjamoad asemele andma, kui talupojalt ära võtab.»

«Ja orjus ja abitegu ja kümnisemaks jäävad siis ikke vanaks?»

«Nii öeldi. Oma heast südamest tahab meile edaspidi — jumal teab, milla see edaspidi on! — natuke kergendust teha, vist vaimupäevi vähendada. Andis nagu märku, et ta seda kohe teeks, aga isa pärast, kes veel siin, ja teiste mõisnikkude pärast ei julge.»

Ühed ohkasid, teised sülitasid, kolmandad hakkasid suures ärevuses kiruma.

«See on pettus!»

«Nad valetavad mõlemad!»

«See on seaduse rikkumine!»

«Saksad ei taha meile keisri seadust kätte anda! Keiser on abiteo ära keeland, orjust ja maksusi vähendand, aga nemad kuradid püiavad seda maha salata ja seletavad seadust undrehti!»

Niisugused hüüded kajasid läbisegi, meeste näod punetasid ja silmad välkusid.

«Mina abitegu enam ei tee — tulgu, mis tuleb!» möirgas korraga üks härjaturjaline kerekas peremees, Oina Kaarel, kelle päratu suur käsi rusikasse oli läinud.

Teised ei lausunud selle märguandliku hüüde peale esiotsa midagi, aga nende erksalt meelisklevad näod tunnistasid, et sõnad neile südamesse olid küündinud.

«See oleks ju rumalus,» karjus Kaarel edasi, «kui meie väilla ei nõua, mis keiser meile on luband! Meie teame jo kõik, mis seaduses seisab. Kuda nemad tohivad seadust rikkuda! Mehed, jätame abiteo tegemata!»

Teised vaikisid ikka veel, talitaja aga, va arglik mees ja oma ametit meelde tuletades, hakkas vaigistama. Ei see ikka minevat. See olevat ju saksale vastuhakkamine! Sellest ei võivat midagi head tulla. Parem veel mujalt põhjani järele kuulata, kuidas seadusega lugu on, ja siis nõu pidada, mis teha.

Tema rahustavad sõnad muutsidki meeste meeled, sest nii mõnelgi oli sama hüüe kurgus pakitsenud, mis nad Oina Kaarlilt olid kuulnud. Mindi siis jälle lahku, teadagi veel raskema südamega kui paari päeva eest.

Täna oli laupäev. Õhtul, kui Päärn teolt tuli, ütles talle Uuetoa peremees: «Päärn, kui sa liig väsind ei ole, siis pistame hobuse ette ja sõrgime Juuru poole.»

«Mis sinna?»

«Laupäeva-õhtut pidama. Mitte just Juuru, vaid Mahtrasse. Mul on jo seal üks kaugelt sugulane, selle juures võime ööd olla ja homme sealt kiriku minna.»

«Kas sul siis Mahtrasse asja on?»

«On ikke koa. Mul ei lähe see uus seadus peast. Sellega põle asjad õiged. Tahaks kuulda soada, mis Sepa Ants Mahtras arvab — tunned jo mu sugulast, talitaja seal. Ta va nupukas ja kirjatundja mees, ehk on Mahtra meestel selgus juba käe»

«No sõidame siis,» vastas Päärn, kui ta natuke aru oli pidanud, «nii suur mu väsimus ei ole. Aga kui loodad, et saksad seal teistviisi seletavad kui meil, siis vist sõidame muidu. Nad jo kõik ühes nõus.»

Seda arvas Jürigi. Aga selgust peab ometi nõutama. Ja kui Sepa Ants ka õiget otsust ei tea anda, siis võib veel pühapäev Juuru kirikhärra juurde minna. Kihelkonna-kohtuhärra öelnudki, et see peab seletust andma.

Hobune oli varsti rakkes ja Jüri ning Päärn, mõlemad pühapäevariides, võtsid puuvankril istet, mille rattad armetul kombel kräunusid, nagu tahaksid nad mõlemale peal-istujale teekonna tagajärge ette kuulutada.

Umbes kella üheteistkümne ajal lähenesid nad Mahtra külale. See asetses madalal aruseljakul, noore kaasikuga kaetud aasade keskel; ühest küljest piiras teda vähe suurema ja tihedama aasametsa nõgus palistus. Taluhooned olid niisama armetud kui Vaitlaski, osalt veelgi korratumadki, sest Mahtra elanikkude seas oli palju puruvaeseid. Mõis ise, mis heinamaa kaskede vahelt paistis, polnud hoonete poolest ka just suurem asi: ühekordne madal puust härrasmaja tavalise rohuaiaga, kivist viinaköök, vanadusest pehastanud laudad ja aidad.

Varsti peatusid Jüri ja Päärn Sepa pere õueväravas. Siin oli talu, kus elas Mahtra talitaja Ants Tertsius. Oli pealiskaudselgi silmitsejal varsti märgata, et Sepal valitseb pere-

mees, kes korda armastab ja raugemata virkusega jõukamale järjele on jõudnud. Elumajal oli kaunis sile, korralikult paigatud katus peal, rehevärav uus, ait nägus, aiad terved, õu porist puhas ja laupäeva õhtuks koristatud ning pühitud. Kuskil ei vedelnud veo- ega tööriistu, nad kõik asetsesid oma seatud paigal.

Jüri ja Päärn olid eeldanud, et Sepa rahvas on juba puhkusele läinud, kui nad pärale jõuavad, aga eneste üllatuseks ei leidnud nad mitte ainult kõiki veel ärkvel, vaid talitaja kaunis avar maja oli viimse nurgani elavalt juttu ajavaid külalisi täis. Mõlemad juurdetulijad märkasid sedamaid, et siin mingit koosolekut peeti, sest võõrad olid kõik meesterahvad, kelle seast Jüri mitmed Mahtra peremehed ära tundis. Varsti taibati ka koosoleku otstarvet: laual talitaja ees valendas lahtilöödud seaduseraamat, ja sõnad, nagu «vaimupäevad», «teise inimese päevad», «sõnnikuvedu», «lõikus» jne. kostsid neile vastu. Jutt oli nii elav, et nende tulekut peaaegu tähelegi ei pandud. Sepa peremees nägi külalisi alles siis, kui need juba natuke aega ukse all olid seisnud.

«Näeh, sealt tuleb ju võera valla mehi koa meie nõupidamisele,» ütles Ants Tertsius istmelt tõustes ja külalistele sõbralikult lähenedes. «Ja voata, keda veel näengi: Uuetoa Jüri ja Võllamäe Pearn! Kust teie siis nii hilja veel tulete?»

Rääkija oli umbes neljakümne aastane, keskmise kasvuga mees. Ta hallidest, elavatest silmadest väljus midagi, mis kohe usku soetas nii tema teguvõimesse kui ka tema mõtteärksusse. Tugevasti raputas ta oma karedate töökätega sugulase ning tuttava kätt ja hüüdis kambri poole, kuhu kodune pere oli kogunenud, et lapsed uutele külalistele istmeid muretseksid.

«Tulime kuulama, kudas teie pool koa uut seadust seletakse,» vastas Uuetoa peremees. «Meie saks tahab vägise vana seadusest kinni pidada.»

See ütlus äratas silmapilk Mahtra meeste elavama tähelepaneku. Kõigi silmad ja suud pöördusid võõra valla peremehe poole. «Just kui meilgi,» sõnasid mitmed hääled. «Ja mis Vaitla saks teile siis hambasse puhus? Miks ta ei taha uut seadust vasta võtta?»

«Ütleb, et enne vaja moad ära mõeta, ja see töö võtta vähemast kümme oastat aega. Siis alles tulla kontrahid.»

«Nojah, neil kukkedel kuulukse igal pool üks laul olevat,»

ütles Adra Hindrek Mahtra peremeeste seast. «Nad on seski asjas kokku reakind ja peavad igal pool ühed sõnad. Kas teete siis abitegu ikke edasi?»

«Oleme edasi teind.»

«Aga seaduses seda jo ei seisa!»

«Ei seisa küll, aga mis sa teed ära! Meie vana parun ähvardas juba peksuga, kui julgesin viiksatada, et seadus abitegu ei nõua. Tont teab, mis seadus see ülepea ongi! Ei ole keisri kätt ega kroonu kulli peal. Valgeid lehti roamat täis — triki või kirjuta peale, mis tahad! Kas te seda koa olete tähele pand?»

«Miks ei ole,» tähendas Sepa Ants, «ma nägin seda kohe. Aga olgu see seadus nüid, mis ta on — kui nad sedagi täidaks, mis seal sees seisab! Vaimupäevadest põle terves roamatus mitte täppigi, aga mõis nõuab tervet tegu vana seaduse järgi. Ega te vist teagi, et meie abiteo üksvahe juba tegemata jätsime?»

«Noh, mis siis sai?»

Talitaja läks oma istmele tagasi ja hakkas jutustama.

Maikuu esimestel päevadel läinud Mahtra peremehed mõisa uue seaduse järgi kontrahte tegema. Nagu tuttav, valitsevat Mahtra mõisa opmann Rosenberg, kuna omanik, härra von Helffreich, oma teises mõisas, Piiumetsas, elavat. Meeste soovi kuuldes saanud opmann pahaseks. «Mis uusi kontrahtisi te tahate teha?» karjunud ta meeste peale. «Kas arvate, et vanad head küllalt põle?» Mehed kostnud küll, et uus seadus uute kontrahtide tegemist lubab ja nõuab, kuid valitseja teinud, nagu ei teaks sest midagi, ja öelnud, et kõik endist viisi jääb. Mehed maininud siis, et kihelkonnakohus ju teada andnud, et kontrahtide uuendust on vaja. See teade pannud Rosenbergi-isanda mõtlema ja ta vastanud meestele, peremehed pidavat nii kaua ootama, kui härra ise Mahtrasse tuleb, siis nad võivat tema enesega uute kontrahtide üle rääkida.

«Hea küll,» öelnud peremehed, «kui teie uusi kontrahtisi ei või teha ja härrat ennast ootate, siis jätame meie ka abiteo nii kauaks tegemata, kui uued kontrahid on valmis, sest uus seadus on jüripäevast soadik käimas ja miks meie peame siis jumalamuidu mõisale päevi tegema, kui seadus need on kaodand!»

Läinud koju ja jätnudki päevad tegemata. Aga varsti kutsunud opmann peremehed mõisa kokku. Nüüd tõusnud temaga suur vaidlus uue seaduse üle. Mehed tuginenud selle peale, mis

seaduses 127. numbri all orjuse kohta on öeldud, nimelt, et kuuepäeva-koht, millel 9 tiinu keskmist maad on, nüüd veel ainult 250 hobuse- ja 250 jalapäeva teeb, mõisarehed peksab, ketruse ketrab ja väikesed kohtumaksud maksab. Kõik abitegu aga olevat kadunud. Opmann Rosenberg sellevastu seletanud seadust hoopis teistviisi — umbes nõndasama, nagu Jüri oma härrast öelnud. Mis seaduses teoorjuse kergendusest seisab, see hakkavat alles siis maksma, kui maad on üle mõõdetud, talumaa mõisamaast lahutatud, rajatud ja väärtuse järgi takseeritud.

«Aga on jo kirikus selge sõnaga kuulutud, et uus seadus 23. aprillist peale tervelt on käimas,» vastanud mehed, «ja sest põle kuskil sõnagi lausutud, et mõni tükk vana seadust jääb edasi maksma. Kes seda enne on kuuld, et uus seadus väilla kuulutakse, kui vana veel edasi kestab!»

«Teie ei mõista seadust lugeda,» vastanud opmann. «Seal on jo öeldud, et moad tulevad üle mõeta, sest muidu ei tea, kellel rohkem, kellel vähem moad on, ja ilma selleta ei või uusi kontrahtisi teha.»

«Aga seaduses seisab koa,» vastanud mehed, «et kõik see moa talupoegade kätte jääb, mis 9. jaanikuu päeval 1846 nende päralt oli. Härra võib jo maid üle mõeta lasta ja mõnel tüki käest ära võtta, kui tahab, aga ega sellepärast meie pea vana orjust edasi tegema, mis seadus maha on kustutand.»

Nii kestnud käre vaidlus pikka aega edasi. Kui mehed seletanud, et nad ei taha abitegu enam edasi teha, siis öelnud valitseja viimaks: «Teie kõik olete oma sõgeduse pärast suures eksituses, aga olgu! Kas teate, mis ma teile ütlen? Tehke oma tegu vana viisi edasi ja ma maksan teile iga päeva, iga tunni puhta rahaga välja, kui kohus peaks mõistma, et teil õigus on ja et teie uue seaduse järgi abitegu ei pea tegema.»

Opmanni suur kindlus pannud meeste meeled kõikuma. Kui ta nii julgesti tõotab päevad ära maksta, pealegi härra teadmata, nagu oma taskust — küll ta siis ikka midagi teab! Muidugi olnud ja olevat praegu veel meeste arvamine kindel, et kõige selle taga on suur kavalus varjul, et saksad tahavad talupoegi keisri käsust hoolimata uutest õigustest ilma jätta. Siiski võetud nõuks abitegu sedapuhku veel edasi teha, kuni kusagilt kindel selgus on saadud, kuidas lugu uue seadusega õieti on. Ka võlgu jäänud päevadki tahtvat peremehed ära tasuda, sest vastupanekust võib rohkem paha kui head välja tulla.

«Härra enesega põle te asjast siis veel reakind?» küsis Võllamäe Päärn.

«Ei ole. Tulla teine alles pärast nelipühi Mahtrasse. Eks me siis muidugi lähe tema enese püha pale ette oma nurinaga.»

«Nemad reagivad ühtepuhku moade mõetmisest,» võttis Peerupuu Jaak sõna, «aga maid mõedetakse juba ammugi meil kui ka Kose kihelkonnas. Eks te ole näind neid ohvetserisi, kes ühes ja teises kohas mõedavad? Noh, see'p see mõetmine ongi ja küllap see soab valmiski, sest meie poolt kadusid ohvetserid juba ära. Nemad aga puhuvad meile ette, nagu tuleks veel suur moamõetmine, mis kurat teab kui palju aega võtab! Kõik on vale ja pettus — pange tähele!»

Kõnelejal oli omast kohast õigus, sest sedaaegu laskis sõjaväe peastaap Eestimaast sõjakaarte valmistada ning seks otstarbeks «maad mõõta». Muidugi polnud aga sel ettevõttel Eestimaa talurahva-seadusega midagi ühist.

«Andke, mehed, siis meilegi head nõu, mis peale hakata,» ütles Uuetoa Jüri. «Sellepärast Mahtrasse tulimegi. Ants, sina oled va tuttav nupumees — mis sa tahad siis nüid õite ette võtta? Kas sina koa arvad, et meiega kelmust tehakse?»

Mahtra talitaja vahtis mõtlikult oma suuresooneliste käte peale. «Selge teadmine on peaasi, enne ei või midagi öelda,» vastas ta siis. «Mul on linnas tuttav kaupmees, vana ärgas ja mõistlik mees, oskab koa vene ja saksa keelt; selle juurde tahan korraks minna. Enne aga katsun kuskilt mõne vene keeli seaduseroamatu kätte soada ja lasen siis teda sellest järele voadata, mis 127. numbri all õite seisab.»

«Kästi jo kirikhärra käest seletust küsida,» tähendas Jüri.

«Jah, selle juurde vaja koa minna,» ütles Ants Tertsius. «Läheksin homme juba, aga teda põle homme kodu — on köstripüha. Noh, nädala pärast on nelipühid, siis olen muidugi kirikus ja lähen koa õpetaja jutule... Õigust öelda — ega ma sest suurt ei looda. Kui saksad meid tahvad petta, ega siis kirikhärragi õigust tohi reakida.»

Alles hilisel öötunnil lahkusid Mahtra peremehed talitaja majast. See oli küll juba mitmes koosolek lühikese aja sees olnud, aga nagu ennegi, nii läksid mehed ka täna rahutul ja rõhutud meelel koju, sest arutatav asi jäi tumedaks nagu ennegi; kusagilt ei leitud ihaldatud valgusekiirt, mis oleks pimeduses teed näidanud.

Kui Mahtra mehed olid läinud, muretses Sepa perenaine,

hilisest ajast ja külaliste vastutõrkumisest hoolimata, veel kehakinnitust lauale, kuna peremees viimastega nii kaua aeglast ja üksluist külajuttu puhus. Vahetati ikka veel mõtteid nii uue seaduse kui ka muude talurahva huvidesse puutuvate asjade üle, kuni perenaine viimaks, kui juba lauas istuti, pajatuse kõiksugu perekondlike asjade peale juhtis. Külaliste hobuse eest oli vaheajal sulane hoolt kandnud ning tüdruk hakkas neile kambri põrandale põhkudest, vanadest kuubedest ja kasukatest magadisaset valmistama.

Talu seesmine värk oli samasugune, nagu tolleaegseis peredes igal pool. Kuigi Sepa Ants mõnest muust Mahtra peremehest jõukam oli, siis ei paistnud see parem seisukord mitte just sellest välja, mis inimese koduse elu mugavamaks, mõnukamaks ning nägusamaks teeb — mitte paremaist majariistadest, pehmemaist magadisvõimalustest või toa kaunistustest —, vaid see tuli nähtavale ainult paremini täidetud aidasalvede, priskemate ja rohkemate loomade ning hoolsamini haritud põldude näol. Toa- ja riideuhkust ei jõudnud ega mõistnud tolleaegne Tallinnamaa talupoeg veel suuremat taga ajada; hea oli, kui kõht paremini täis sai kui vaesel nälgival vabadikul, kui leib sugu vähem aganaid sisaldas, silgud tünnist nii pea ei lõppenud ja pühapäeviti ka päntsake liha lauale tuli, vähemalt sügisest kevadeni.

Sepa talu tuba oli päeval pime kuni poolpime nagu külatared kunagi. Oli ju peavalgustajaks ainult ukse sisse lõigatud suur auk, sest see käelaiune, nõgise klaasitükiga täidetud avauseke, mis nagu tusane silm maja tagumise seina seest paistis, ei võinud naljalt valgustava akna nime pälvida. Mainitud suurest ukseaugust tossas seesmine suits välja ja pääses väline valgus sisse. Sealt hüppasid sisse ja välja kanad, kass ja koer ning mõnikord toetas siga oma tõsise, mõtleva nina ta veerele, et pererahvale oma keeli tere hommikust öelda. Sellest august tuleval paigutisel valgustusel tehti päeva-ajal ära kõik tubased tööd ja toimetused: seal kedrati, kraasiti villu, kooti kangast, tahuti pütilaudu või vankrikodaraid, pandi teomehele leivakotti, söödi, soeti päid, riietuti kirikuminekuks. Sest kohast vähe eemal valitses hämarik, kuna ahju ees nurgas, kus asetsesid puuhalud, ahjuroop, luud ja pada, nii pime oli, et tõuka kas või teisele otsa. Tagaseinas seisis teomehe ühesambaline poludi ehk nõndapilgatud «postvanker», mille alla varbadest kanatool oli ehitatud. Talvisel ajal unistasid seal ööbivad kanad sees

ja kukk pidas hommikul oma ärataja-ametit; praegu oli ta elanikkudest tühi. Vilets, nagu säng ise, oli ka tema sisu: pahnaks magatud õled küljealuseks, õlevihk peapadjaks, igapäevane kampsun selle pehmenduseks ja vana katkine kasukatükk soendavaks vaibaks.

Eespool seina ääres seisis peremehe ja perenaise abieluvoodi pea samasuguse täitega: siingi sasi all ja õlg peatsis, muudkui takune lina, paar liblepatja ja karm villane tekk andsid voodile meelitavama näo. Tüdruku ase oli harilikult pinkidel või põrandal, lapsed magasid ahju ääres nurgas. Pikk valge söögilaud kambri pool seinas, lihtsad pingid ning järid siin ja seal, paar vokki kaardu läinud rataste ning vanast rauapuust tehtud istmega nurgas. Tagumise seina küljes rippusid mõned kodused tööriistad: oherdi, peitel ja kirves. Rehealuse ukse kõrval seisid veetõrs, toober ja ämbrid.

Kogu ruumi üle valitses aga võimsalt määratu ahi, see talumaja auväärt kivikants. Ta mahutas poole tuba enda alla ja oli nii kõrge, et roni redelit mööda üles sooja otsima, kui pakasel talvel tööst või sõidust tuled. Ahju külgi elustasid rahulikult jalutavad prussakad ja tema pragudes pidasid kilgid laulupidu. Ta andis sooja tervele toale, oli keedu- ja küpsetuskohaks ning kinkis tukka leheliseks, millega pesu pesti, sest seep oli taluinimesele tol ajal liiga kallis — leheline ja kurikas täitsid tema aset. Ahju lähedal, lae all, põigiti üle toa, käisid tahmased parred, mille peal sügisel vilja kuivatati, kuna seal talvel niisked haod ja puuhalud laopaiga leidsid.

Nõndanimetatud kamber oli talvel külm ja niiske, sest kahekolme jala paksune ahjumüür, mis selle ruumi vastu ulatus, ei suutnud teda soendada. Seda polnud tarviski, sest kambris ei elatud kunagi. Ta oli talule ainult ligidaseks toiduvaralaoks: seal seisis laudadest lihtsalt kokkulöödud kapp piimanõude, silgupüti ja aganaste leivapätsidega. Kambris asetses ka igitarvilik kalja-astja, mis üheski talus ei puudunud, ja tema kõrval vahest pikem pink, millel odra- ja rukkijahukotid lasusid. Teisest nurgast, õrrelt, paistavad vanad riided ja üks rohkesti paigatud riidega kasukas. Siin ja seal mõni tühi kott, kokkuseotud köis, naelakarp ning ühte ja teist kolu maas.

Teist laadi sisuga tagavara- ja vanavaraladu oli jälle talu koda ehk vöörus. Siin seisid kangasjalad, peerulõmmud, kelgujalased, paar painardit, kaks puuhangu, mille harud nööriga olid kinni seotud ja millel oli pulk lõugade vahel, rauapuud, roostesse läinud sirbid, vikatilöed ning mõndagi muud. Vist pakkus Sepagi talu kambrilakk sama vaadet, mis see paik igas muus tolleaegses külatares: ta oli pime, et löö silmad ära, pennil kõikusid vihad paariti, mõned rehavarred maas, vanad rehepüksid roovilati küljes, kaaneta kastiloks katuse serva all...

Pärast sööki roomas nii peremehe kui külaliste kallale tööinimeste raske väsimus. Uni lasus korraga tinaselt kõigi laugudel. Teomees ja lapsed olidki juba asemetele pugenud, tüdruk ehitas endale pinkide peale poludit ja perenaine juhatas Jürile ja Päärnale põleva peeruga kambri põrandale tehtud sängi kätte, et seepeale mehega ka oma koikut üles otsida. Mõni minut hiljem magas kogu talu. Vägev norskamine kostis igast nurgast, norskamine, mis oleks akna ruudud pannud põrisema, kui neid oleks olnud. Selle mürina sekka saagisid kaks kilki leelõukas oma igavest, talupojale nii kodust unelaulu — laulu täis murekurba vaesuseluulet...

Järgmisel hommikul lahkus Uuetoa peremees selle tõotusega Sepalt, ta tahtvat nelipühi keskmisel pühal ka Juurus olla, et kuulda saada, kuidas kirikhärra Antsule uut seadust seletab. Ta lubas ühtlasi oma valla talitajat taga ajada, et ka see ühel või teisel viisil selgust püüaks muretseda.

Paari kuiva ja tuulse ilma tõttu oli porine tee kaunisti tahenenud ja mõlemad mehed jõudsid oma vinguval «nahkvankril» puhanud kõrvi armust üsna aegsasti Juuru. Hoolimata sellest, et oli «köstripüha», leidsid nad sealt väga rohkesti rahvast eest. Kiriku lähem ja kaugem ümbrus ning kõrtsiesine olid kirikuliste hobuseid täis ning ikka veel voolas sõitjaid ja jalainimesi igast küljest juurde. Teedel siin ja seal, kiriku ümbrust ehtivate puude all, kirikukõrtsi ees ja vankrite vahel seisid suuremad ja vähemad rahvasalgad elaval jutuajamisel koos. Ärevuseni küündiv elevus paistis kõigi nägudelt. Näis, kui poleks nad täna mitte jumalateenistuse ega muu tavalise asja pärast siia kokku tulnud, vaid mingil üsna haruldasel põhjusel.

Jüril ja Päärnal ei olnud raske mõistatada, mis kirikuliste meeli nii väga ergutas. See ärevus ei tulnud ju täna esimest korda nähtavale, vaid inimesed, kes läinud pühapäeval kirikus olid käinud, olid seda juba siis märganud. Rahvas kogunes siia, et isekeskis talurahva põlevamat päevaküsimust, uut seadust arutada. Üks vald tahtis teiselt teada saada, kuidas asjast seal mõeldakse, mis sealsed saksad on rääkinud ja teinud ning

kust üldise tumeduse ja segaduse kohta, mida kurikuulus paragrahv 127 sünnitas, usutavat selgust võiks saada. Igas salgas ja rühmas, eriti kus peremehi ja perenaisi rohkesti koos oli, keerles ja väänles jutt ikka kahtlase abiteo ümber. Niisugune nõupidamine oli juba enne jumalateenistust elav, võttis aga siis, kui kirik välja oli tulnud, veel suuremat hoogu, muuseas ka kõrtsis.

Jüri ja Päärn jäid kord ühe, kord teise salga juurde seisatama, et mõttevahetust pealt kuulata. Mis nad tunni jooksul kõik kuulda said, võis kõige selgema pea kirjuks ajada! Igamees püüdis seadust, selle käsitamist mõisnikkude poolt, tema maksvust või mittemaksvust omaviisi seletada, arvustada, kahtlustada või kinnitada. Ikka imelikumad arvamised ühe kui teise asja kohta leidsid väljendust. Näis, kui oleks siin uus Paabeli torni ehitus käsil, mis keelte asemel meeled segamini ajas.

Kõigist neist arutustest ja vaidlustest selgus kindlusega see, et rahvas oli igal pool nii elavalt käärimas, nagu seda enne keegi ep olnud näinud. Eeskätt tundsid endid kõik uuest seadusest oma kaua soetatud ja väga liialdatud lootustes petetud olevat. Mis neile pakuti, seda oli liiga vähe. Aga et seda piskut ka veel kätte ei tahetud anda, et seda rinnu keelati, ilma et keegi rahvale usutavalt oleks seletanud, mispärast — see pani isegi mõistlikud pead kihama. Ja sinna juurde, nagu õliks tulde, tuli veel üks uudis, mida Jüri ja Päärn täna esimest korda kuulsid. Rahvas teadis rääkida mitmest mõisnikust oma ja naaberkihelkondades, kes olid abitegu jüripäevast peale vähendanud; jah, jutustati koguni ühest saksast, kes uue seaduse nõuded terveni vastu võtnud, abiteo täiesti kõrvaldanud ja muud orjust nõnda vähendanud, nagu see uues seaduses ette on kirjutatud.

Teadagi, et säherdused sõnumid nende meeli ei vaigistanud, kelle mõisavanemad senisest teokorrast kinni pidasid, vaid palju enam rahva senise kahtlemise, et saksad uue seadusega «kelmust» tahavad teha, päris kindlaks teadmiseks muutsid. Sest kui mõned saksad abitegu vähendasid või selle koguni kõrvale heitsid, siis oli ju selge, et seadus seda käskis. Juba peeti mitmes vallas kõvasti nõu Tallinna kubernerile või Riiga kindralkubernerile minna kaebama, ja kui see ei aita, siis kas kuni keisri aujärjeni tungida. Teiselt poolt teati jutustada, et siit ja sealt mehi salaja Liivimaale läinud vene preestritelt nõu ja seaduse seletamist paluma.

Nende uudistega sõitsid Jüri ja Päärn Juurust koju ja laotasid neid teistega, kes sel pühapäeval samuti kirikus olid käinud ja neid kuulnud, vallas laiali. Ka Mahtra meeste tegelikust tõrkumisest abiteo vastu tõid peale Jüri ja Päärna veel teised kirikulised sõnumeid.

Juba esmaspäeva õhtul kogunesid peremehed jälle talitaja talusse kokku, et aru pidada, mida mõisa nõude ja keeldumise vastu ette võtta. Ehk küll kõigi ärevus suur oli, leidsid vastupaneku poole sihtivad ettepanekud siiski vähe vastukõla. Vägivald oli neile kõigile, kes nad mõisniku ees olid harjunud värisema ja roomama, kaunis võõras mõiste. Iga sinna kalduva mõtte tagant tempas haagikohtuniku kohutav kuju keppide ja vitsakimpudega ning sulges kõige julgemad suud. Talitaja ja teiste vanemate ning mõistlikumate peremeeste vaigistusel võeti taas nõuks ikka edasi püüda selgust muretseda, kõigepealt kohaliku kirikuõpetaja käest. See oli ju nende hingekarjane ja isalik nõuandja, ta pidi ometi poole suugagi tõtt kuulutama, olgu peale, et ta isegi saks oli. On siis viimaks kindlus käes, et keisri seadust on muudetud või võõriti seletatud — noh, siis on ikka veel aega mõjuvamal viisil oma õigust taga pärida.

Selle otsusega lahkusid peremehed koosolekult.

15

JUURU KIRIKHÄRRA JUURES.

Nelipühi teisel pühal pärast jumalateenistust kohtas Uuetoa Jüri Ants Tertsiust kirikukõrtsi ees, kui see Maidla talitaja Ants Piibu ja Koka Madisega, Atla talitaja abilisega, juttu vestis. Nende jutuaineks oli muidugi jälle «uus vakuroamat», nagu rahvas hiljuti ilmunud seadust tavaliselt hüüdis, ning Mahtra talitaja kutsus mõlemat ametivenda kirikhärra juurde kaasa, et «soaks kuulda, mis koguduse hingekarjane vaimupäevadest lausub».

«Noh, sa tunned kirja — mene sina eel, meie poeme tagajärel ukse vahelt sisse,» otsustas Maidla talitaja.

«Sina, Jüri, võiksid koa mesti lüia, et meid rohkem oleks, kes papi seletust kuulevad,» pajatas Sepa Ants, sugulasele teretuseks kätt andes.

«Mina põle jo vallaametnik,» vastas see.

«Mis sest. Oled ometi peremees, eks asi puudu sinusse niisama kui meissegi.»

Et õpetajal aga veel oli surnuid matta, pruutpaare laulatada ja lapsi ristida, mis tüki aega võttis, siis läksid mehed nii kauaks kõrtsi keelt kastma ja piipu panema. Kõrts seisis, nagu tavaline, ka siin otse «kiriku külje all», vaevalt mõnikümmend sammu viimasest. Ainult kiriku ümber kasvavad lehtpuud ja põõsad, mille pungad lõid parajasti pakatama, lahutasid mõisniku puskariallika jumala pühakojast. Tõsiselt vaatas kiriku madal, jäme torn, piilusid ta lihtsad, hallilt krohvitud müürid kõikuva oksastiku vahelt pikalt ja laialt tolmuse tee ääres trooniva tuhmi, pilpakätusega kivise hoone poole, mille uksest ja aknast tihe piibusuits ja läila viinahais välja kevadisse õhku imbusid. Vidune, läkastama paneva õhuga täidetud avar ruum oli rahvast puupüsti täis. Suurem hulk seisis, istujaid oli ainult pikal laual, mis ukse kõrvalt akna juurest teise seinani

ulatus. Leti ees, mille luuk lakke oli tõmmatud, valitses elav tungimine. Kõrtsmik laskis aeglase rahuga suurest ankrust vaskseisse mõõtudesse halvasti puhastatud alkoholi. Väsinud talupojad, kes kirikus poolteist tundi üksteise najal olid tukkunud, virgusid siin jälle ellu, et mõne aja pärast veel unisemalt ja uimasemalt kodu poole vaaruda.

Nagu paaril pühapäeval ennemini, nii oli ka täna kõrtsis, selle esisel ja kiriku ümber valjusti jämavaid erutatud salku märgata. Arutati nüüdki teistest valdadest ja kihelkondadest saadud sõnumeid. Ja need osutusid huvitavateks küllalt, sest kuuldavasti oli mitmes kohas avalik ja üldine tõrkumine abiteo tegemise vastu peale hakanud, nõnda nimelt Kose kihelkonnas mitmes vallas, nagu Ojasuus, Orus, Uuemõisas, Tammikus, Tuhalas jne., ning kus seda veel mitte polnud sündinud, seal pidi varstigi teiste eeskuju järgi tehtama. Äkiline maruhoog näis üle maa käivat, ja kuhu ta veel ei ulatunud, seal kuuldi eemalt tema ulgumist ja tunti hinges salavapustust. Ikka tõsisemaid, tumedamaid nägusid, ikka ähvardavamalt vahtivaid silmi võis rahvasalkades igal pool märgata.

Kui Mahtra talitaja oma seltsimeestega kõrtsist välja astus ja kirikule lähenes, nägi ta, kuidas õpetaja Berg parajasti aeglasel, mõõdetud kõnnil, ametikuub seljas ja sametist müts peas, kodu poole läks. Kirikumõis, ühekordne kivimaja laia madala peatrepi ja rõduga, asetses üsna kiriku lähedal, noorusõrnalt puhkevate aiapõõsaste ja puude vahel. Mehed astusid tagumisest uksest sisse — Ants Tertsius eel, teised ükshaaval ja pikkamisi temale järele.

Neil oli avaras lihtsas toas, kus õpetaja rahvast vastu võttis, natuke aega oodata, siis ilmus härra Berg, kel kirikukuub seljast võetud, oma priske, mõnusa Lutheruse-näoga. Jaheda lahkusega küsis ta Mahtra talitaja soovi järele, sest see mees oli ette astunud, kuna teised peale alandlikku kummardust ukse juurde seisma jäid.

«Tulime kirikhärra palvele selle uue seaduse pärast,» algas Sepa Ants. «Kui kihelkonna-kohtuhärra meile jüripäe roamatud kätte andis, siis ütles ta, et kui teie ise aru ei soa, siis peab kirikhärra teile seletama.»

«No mis asjast te siis aru ei saa? Sina, Ants, oskad ju lugeda; eks loe seadus neile ette, kes lugeda ei oska,» vastas vaimulik mees ja vajus kirjutuslaua ees olevasse tugitooli.

«Oskan lugeda küll,» vastas talitaja, «aga vist ei oska

saksad seekord hästi lugeda. Meie loeme sedasi, nemad sedasi. Seal seisab 127. numbri all, et kel on 9 tiinu põllumoad, peab 250 hobuse- ja 250 inimesepäeva tegema, ega ole vaimupäevi ega teise inimese päevi ega lõikusepäevi ühtigi.»

«Soo, kuhu need siis jäävad?»

«Eks nad jää ära.»

«No kes siis Mahtra ja Maidla ja Atla härrade sõnniku väljale veab, lõikuse lõikab ja kartulid üles võtab?»

«Eks meie,» vastas Ants.

«Aga te tahate selle eest raha saada.»

«Noh, raha on sakste taskus kaua küll olnud, eks taha meie taskus koa olla.»

Õpetaja tõusis ja astus raamatukapi juurde.

«Ma ei ole seda uut seadust küll mitte veel lugenud,» ütles ta kapiust lahti keerates ja silmadega seaduseraamatut otsides, «aga ma ei usu mitte, et seal vaimupäevi üleval ei seisa. Mis paragrahvi number see oli, mis sa nimetasid?»

«Sada kakskümmend seitse,» vastas Sepa Ants.

Õpetaja ulatas kapist raamatu, viis ta lauale ja otsis küsitava seadusepunkti üles. Luges mees ja luges. Tüki aega vahtis raamatusse ega lausunud sõnagi. Viimaks hakkas raamatut mujalt lehitsema. Ta nägu kippus ikka enam imetsust avaldama, ja et ta seda vist ei tahtnud näidata, siis toetas põse käe najale.

«Ses punktis ei ole abitegu tõesti mitte nimetatud,» ütles ta viimaks.

«Seal ta on! Aga saksad nõuavad seda ikke edasi!»

«Küll see on vist kuskil teises kohas üleval, et teie abitegu nii kaua veel edasi teete, kui maad on mõõdetud,» arvas õpetaja.

Ants tähendas, et niipalju kui tema raamatut on uurinud, abitegu kusagil üleval ei ole.

«Noh, seda saate ju varsti kuulda,» lõpetas õpetaja Berg, keda vist lõunasöögile oodati. «Mahtra härra tuleb varsti mõisa, küll ta teile siis ise uut seadust kuulutab. Küll siis selgub, missugune ta on.»

Ta tõusis ja andis seega peremeestele märku, et nad läheksid. Atla, Maidla ja Vaitla mehe olekust oli ta küsimata märganud, et need Sepa Antsuga ainult kaasa olid tulnud.

Selle väärtuseta seletusega pidid neli tõeotsijat sedapuhku leppima. Vaikides, kulmud kortsus, astuti kirikumõisast välja,

kus naeratav kevadine päike ja põõsastes siristavad varblased neid nagu pilgates teretasid. Väravas ootas suurem parmas uudishimulikke kirikulisi, kes nende nõust olid kuulnud ja nende sisseminekut näinud. Need piirasid neid sedamaid sõõrina ja pärisid õpetaja seletuse kohta teadet.

«Kirikhärra ütles koa, et uues vakuroamatus abitegu üleval ei ole,» vastas Uuetoa Jüri kuuldava häälega.

«Või ütles!» kajasid hääled vastu. «Noh, siis on jo ikke õige, mis kõik rahvas arvab, et abitegu on kaotud!»

«Kirikhärra ütles aga veel, et abitegu on ehk kuskil mõjal üleval, ja käskis oodata, mis saksad ise meile ütlevad,» lisas Mahtra talitaja ettevaatlikult.

Pilkavad ja osatavad hüüded kuuldusid selle ütluse järel.

«Mis saksad ise ütlevad? Noh jah, need jo need parajad, kes meile õigust reagivad! Eks saksad ole meile seadust juba seletand! Eks me nende seletust juba tea! Miks siis kirikhärra ise ei seleta? Eks kihelkonna-kohtuhärra ole öeld, et kirikhärra peab seletama!»

Ja teised suud kostsid:

«Nagu kirikhärra saks ei oleks! Kas temal täib meile muud öelda kui seda, mis teised ees ütlevad ja mis nad teda kässivad reakida! Kirikhärra jo isegi mõisnik! Kas ta meid küll ei noomi, et peame ikke ilusti mõisavanemate käsku täitma ja kõigega rahul olema, mis nemad jumala tahtes meile peale panevad! Ärge rumalad olge ega arvake, et kirikhärra talupoja poolt on ja meie eest reagib!»

Kuna Ants ja tema seltsilised rahvakerast pikkamisi välja poetusid, et oma hobuste juurde minna ja kojumineku peale mõelda, korrutasid erutatud inimesed kirikumõisa väravas asja veel kaua edasi. Ja kui nad viimaks laiali läksid, kandis, nagu see säherdustel kordadel sünnib, nii mõnigi rahva sekka teateid, millele nad ise vabalt vööpa peale olid pannud. Nõnda kogunes tõetera ümber paks kord luulet, nii et teda enam ei nähtudki. Kui Uustalu Jüri tähendas, kirikhärra öelnud, et uues vakuraamatus abitegu üleval ei ole, siis levis tund aega hiljem kirikuliste seas jutt, kirikhärra öelnud, et uues vakuraamatus on abitegu k e e l a t u d ja et saksad seda talupojalt nõuda e i t o h i. See oli muidugi vesi marru sattunute veskile — jällegi kinnitus, et saksad seadusest üle püüavad astuda! Arusaadav, et üldine ärevus sel kombel ainult kasvas.

«Nüid põle enam muud nõu,» ütles Sepa Ants, kui ta oma

kaaslastega jälle isekeskis oli, «kui pean linnatee kohe jalge alla võtma. Mul Tallinnas hea tuttav kaupmees, Hermanni-härra, tunnete teda ehk, kolme keele peale koolitud, — pärin õige selle käest veel seletust. Ehk soan linnas koa vene keeli seaduse kätte — seal ometi peab õigus sees olema.»

Teised kiitsid nõu muidugi heaks. Kuna nad linnaskäigu loodetavaid tulemusi arutades edasi sammusid, nägi Uuetoa peremees oma sulast teise noormehega juttu ajades ühe vankri najal seisatavat. Et nad neist just mööda olid minemas, siis silmas ka Sepa Ants Päärnat ja pakkus talle teretuseks kätt, kuna kõik jäid pisut peatuma.

«Noh, mis uus vakuroamat teeb?» küsis Uustalu sulane. «Kas õpetaja seletas ää?»

Meeste peaväristus andis talle vastuse.

«Mõni vingerpuss peab selle tühjaga ikke olema,» kõneles Võllamäe Päärn edasi, «sest ega saksad muidu isegi lööks kartma. Kui juba aakenrehtel hoobid andmata jätab — siis on jo viimnepäev käes.»

«Kellele ta siis hoobid andmata jätt?» küsiti.

«Siin minu leerivennale — Ansu vaname teomees Purilast. Sina, Jüri, tunned teda jo! Eks tema-mees ole uue vakuroamatu pärast härraga juba kohutki käind. Pidand aakenrehtli juures pinna peale soama, old juba kõhuli pingilgi ja soldatil vitsakimp käes, aga ei ühti! Lastud terve nahaga minema. Mis see muud oli kui kartus. Ei söanda vist enam liig õelaks menna, muidu tõuseb kära, ja siis on pettus väillas.»

«Mis kohut sa mõisaga käisid?» päris Mahtra talitaja. «Kudas nii vakuroamatu pärast?»

Purila noormees nuuskas naerdes nina.

«Eks naise päevade pärast. Sest mistarvis teeb sulase naine mõisale päevi, kui tal mõisalt ei põldu ega sauna käes ei ole! On jo teada, et põle vaja teha, nii seista uues vakuroamatus. Mul noor naine kodu — miks, tulise pihta, peaksin teda laskma päevi teha, kui seadus ei kässi! Võtsin siis kätte ja käisin enne kihelkonnakohtu ja pärast aagrehi läbi.»

«Ja seal taheti sulle kohtuskäimise eest tupe peale anda?»

«No vägise!»

«Ja siiski said terve tagaotsaga tulema?»

«Mitte täppigi ei tehtud peale!»

Ning meeste nõudel jutustas nüüd Purila mees oma loo.

16

ANTS VELT KÄIB MÕISAGA KOHUT.[1]

«Kuulge, teomehed,» ütlesin üks päe teistele, «miks teevad meie naised mõisale päevi; neil kellelgi ei ole ju mõisalt põldu ega peavarju. On ju uuest vakuroamatust kuulda, et kellel ei ole mõisalt põldu ega sauna käes, see ei pruugi mõisale ühte tundigi teha.[2] Lähme kihelkonnakohtusse kuulama, mis seal selle kohta öeldakse!»

«Oh, kis tohib mõisaga kohut käia!» vastasid teised teomehed.

«Tulgu ometi ükski mulle seltsiks,» ütlesin mina. «Juuru härra on lahke mees, soab ometi kuulda, mis ta reagib.»

«Mine üksi, ja kui õiguse tood ja enam päevi ei pärita, siis maksame so päeva ja jalavaeva ära,» vastasid teised.

«Oh teie kesarebased ja argpüksid!» hüüdsin mina. «Kas teie istmenahk kaeru kasvatab, et kardate kohtusse tulla? Tule, Tõnu Jüri, sina oled julge poiss, lähme kahekesi kihelkonnakohtusse — homme on just kohtupäev Juuru mõisas!»

Tõnu Jüri[3] oligi nõus ja teisel päeval läksime kihelkonnakohtusse. Aga seal öeldi, et see ei ole kihelkonnakohtu asi, meie mingu aagrehikohtusse.

Järgmisel teisipäeval võtsin teomehe enese eest tööle ja läksime Jüriga aagrehi juurde. Aga seal ütles aagrehihärra minule:

[1] Selle sündinud loo on Ants Velt, Antsu pere tolleaegne sulane Purilas, kes 1902. aastal elatanud töömehena Tallinnas veel elas, ise üles kirjutanud ja käsikirja mulle tarvitada andnud. Ants Velt võttis, nagu pärastpoole näha, ka «Mahtra sõjast» isiklikult osa. — *Autor.*

[2] Ants Veldi jutustuse eelsõna järgi pidid teomeeste naised ja need tüdrukud, «kes vastu poissi juhtund seisma jääma» (lapsega tüdrukud), kel võimalik polnud peremeest teenida, mõisale jüripäevast mihklipäevani ühe päeva nädalas tegema, see on 23 päeva suve kohta, ja peale selle talvel 3 naela linu peeneks lõngaks või niidiks ketrama. — *Autor.*

[3] See mees, täie nimega Jüri Tork (ka Tort ehk Torter), oli pärastise «Mahtra sõja» esimene ohver. Soldatid lasksid ta mässu algul Mahtra mõisa õues maha. Sellest rohkem parajas paigas. — *Autor.*

«Mul ei ole täna aega sind ette võtta; säh, vii see kiri oma mõisahärra kätte ja tule tuleva teisipäe tagasi.»

Viisin kirja mõisa. Seal ei reagitud mulle kedagi. Opmann küsis aga, kas mul on teomees väljas, et ise tohin kohtusse minna.

«Jah, päilene on teol, päev on tehtud.»

Ligemal teisipäeval võtsin jälle teomehe teolé. Aga hommikul vara tuleb talitaja meile. «Noh, lähme siis nüüd aagrehi juurde!»

«Mis siis sina sinna lähed?» küsin temalt.

«Eks ma vii seda kirja, mis sind ette kutsub,» ütleb talitaja.

«Noh, lähme peale! Näe, Tõnu Jüri tuleb koa juba!»

Aga nüüd hakkas minu noor naine nutma ja paluma: «Kulla, armas mees, ära mine, jää koju, nad võtavad seal su tervise!»

«Ole vait,» vastasin naisele, «ma toon sulle kohtust uut õigust. Ära jääda ma ei või, siis olen kui rott lõksus... Hakkame aga nüid minema!»

«Jüri, sina oled üsna ehmatand näoga,» ütles talitaja mu seltsilisele, kellele mu naise hirm vist külge hakkas.

«Ära karda, Jüri,» püidsin mina teda julgustada, «ega sinule midagi tehta, sa jo ei ole kaebaja. Tule mulle aga seltsiks ja voata, mis mo'ga seal tehakse. Siis tead kodu teistele reakida, kui raske on kohut käia, muidu teised ei usu, mis kohtukäimine tähendab.»

«Jah, ise tahavad naiste tööst küll lahti soada, aga kardavad kohtusse minna,» ütles talitaja Ants Altsepp naerdes.

Läksime siis teele. Naine jäi mul valutava südamega koju. Jüri oli terve tee vait kui sukk. Korraga ütleb: «Näe, Triigi mõis[1] paistab juba! Ma värisen kõigest kehast.»

«Ega so'st jah kedagi kasu ole. Mis Ants reagib, see on,» ütles talitaja.

Kell oli pool kümme, kui Triigi mõisa jõudsime, kus oli aagrehikohus. Talitaja viis kirja tuppa. Kirjutaja küsind, kas Ants Velt siin on. Talitaja vastand, et jah, on õues. — «Lase tuppa tulla!» — Talitaja kutsus minu tuppa.

«Mis su nimi on?» küsis kirjutaja toreda healega.

«Ants Velt.»

«Kas nüüd on so tulemiseaeg. Kohut tahad käia, aga õigeks ajaks ei tule seie! Ajad mööda kõrtsa ümber ja lakud viina!»

[1] Kose kihelkonnas. — *Autor.*

«Kell on pool kümme, ja mina olen siin,» vastasin talle. «Kell kümme hakkab kohus peale, ma põle siis hiljaks jäänd. Ja kirjutajahärra ütleb, et olen viina joond. Ma põle kahel nädalil näind, kuda teinegi mees viina joob, ja ega see oleks mulle pähe hakand, kui seda tänagi oleksin näind. Ma põle mitte joobnud.»

«Ega tark inimene kohtusse jookse kohtuhärrasid tüütama,» vastas kirjutaja. «Aga küll so tarkus siin tagaotsast pähe juhitakse!»

«Ega ma siit peksu tuld soama, ma tulin õigust soama,» ütlesin mina. «Iga inimene, kellele undrehti tehakse, läheb kohtust õigust nõudma. Aga see ei ole mitte õigusetegemine, kui seal selle eest inimese ihu lõhutakse.»

«Peksu oled tuld otsima ja seda ka soad,» ütles kirjutaja. «Ja kõik seda pead tegema, mis mõis käsib. Kes vasta hakkab ega täida mõisa käsku, see soab kohtus peksa... Kannata natuke, kohtuhärra tuleb varsti, siis soad päris otsuse kätte. Reagi siis koa teistele, kui õige kohus sulle mõisteti!»

See kõik oli, nagu pärast nägin, minu hirmutamiseks reagitud. Sooviti, et hakkaksin armu paluma ja võtaksin kaebtuse tagasi.

Kell oli üksteistkümme, kui aagreht tuli. Küsis teine, mis ma kohtu otsuseks nõudvat. Hakkasin asja seletama ja ütlesin: «Ma käin kuus päeva nädalas peremehe leivakotiga mõisas teol ja mu naine on vabadikuks selle peremehe juures, keda teenin. Mu naine teeb jüripäevast mihklipäevani iga nädal ühe päeva mõisa, see on kakskümmend kolm päeva sui sees, ja talvel kedrab mõisa kolm naela linu lõngaks või niidiks, nii kuda mõis kässib. Aga minu naisel ei ole mõisalt põldu ega sauna. Mistarvis teeb tema siis mõisale päevi ja tööd?»

«Aga sinu naine elab mõisa moa peal,» ütles aagreht.

«Selle koha eest teeb jo peremees mõisale tegu ja maksab maksud!» vastasin mina. «Ja peremehel on luba töötegijaid pidada, niipalju kui tal neid tarvis.»

«Ega so naine peremehel tüdrukuks ole! Ta on jo sinu naine ja peab siis mõisa päevad tegema.»

«Aga kust ta leiva võtab, et mõisa päevi teha? Peremees annab talle siis süia, kui ta tema töös on; kust ta aga siis kõhutäidet soab, kui mõisale päevi teeb?»

«Võtku, kust tahab, see ei ole minu asi!» karjus kohtuhärra.

«Minu naine teeb sõnna tööd, kust ta süia soab,» reakisin edasi. «Tühi kõht ei tee tööd; kus inimene tööd teeb, sealt peab ta koa süia soama. Kui mõisast süia antakse, siis lasen naist päevi teha, aga muidu mitte. Selle eest soab ta minu käest ülespidamist, et ta mu kodu koristab, ja et ta peremehe toas elab, selle eest teeb ta peremehele tööd, aga seda leiba tal ei ole, kellega ta mõisa võiks päevi teha.»

«Küll aga mehel koa kuraasi vastata!» imetles Maidla talitaja ja vaatas naeratades Sepa Antsu ja Koka Madise peale. «Eks sa koa mõeld, et oled aagrehi juures!»

Purila teomehe silm välkus. «Olin kord seal, siis tahtsin koa olla ja õigust taga nõuda — tulgu, mis tuleb!» vastas ta. «Aga kuulge edasi!»

«Sina laiskkoer kõige oma naisega!» kärkis aagreht. «Sinu naine peab — kas kuuled? —, ta peab kõik seda tegema, mis mõis kässib! Sinu naine tahab loomi pidada, aga ei taha mõisa tööd teha! Kas su naisel lehm on?»

«Ei ole.»

«Lammas on?»

«Ei ole.»

«Siga on?»

«Ei ole.»

«Kana on?»

«Ei ole.»

Aagreht jäi mulle ammuli suuga otsa vahtima.

«Mis kuradi inimesed te olete? Kedagi looma ei ole!» hüüdis siis.

«Minu ja mu naise jaoks ei ole mõisast jalapõia võrd moad antud, kellega ma siis loomi pean?»

Nüüd kutsuti talitaja tuppa.

«Kas tead, kas selle mehe naisel lehma on?»

«Ei ole.»

«Lammast on?»

«Ei ole.»

«Siga on?»

«Ei ole.»

«Kana on?»

«Ei ole.»

«Mis kuradi inimesed nad on — ainust looma ei ole!» hüüdis kohtuhärra pikerguse näoga. «Kas tõesti tead, et neil ühtki looma ei ole?»

«Aulik kohus, ma tõesti tean, et neil ühtki looma ei ole,» vastas talitaja Ants Altsepp. «See peremees ei pea oma naiselgi muud kui kaksteistkümmend kana sui, kudas ta siis vabatnaist laseb loomi pidada!»

«Teie laisad nahad! Kedagi looma ei ole!» kärkis aagrehihärra punetava näoga ja kihutas talitaja toast.

Mina üksi jäin tuppa.

Korraga hüüti soldat sisse ja reagiti temaga vene keeli. Soldat läks ja tuli varsti käeraudadega tagasi. Nägin küll, et asi läheb kõveraks, aga tegin südame kõvaks. Aagreht andis soldatile käsu ja mu käed pandi raudu. Rauad kruviti nii kõvasti kinni, et iga sõrme otsast oli veri tulemas. Siis kutsuti mind laua ette seisma ja aagreht küsis:

«Lased naise mõisapäevad ära teha?»

«Ei lase muidu, kui mõisast talle see päev süia antakse, kui ta tööl on.»

Nüüd kargas kohtuhärra laua äärest püsti, lükkas minu ukse kõrva seisma ja hüüdis:

«Homme hommiku kell kümme oled Tallinnas mannrihtikohtus!»

«Aulik aagrehikohus, mul ei ole homme võimalik linna minna,» lollitasin tõsiselt vasta. «Mul põle homseks teomeest asemele palgatud ega ole mul koa leiba juures.»

«Kohtul ei ole sinu teomehega ega leivaga asja,» käratas aagreht. «Nael leiba ja pool toopi vett aitab sulle küll.»

«Pool toopi vett on vähe sooja ilmaga,» mögasin jälle. «Vett andke nii palju, kui tarvitan, ega see raha maksa.» Ise köhatasin.

Tulise vihaga hüppas kohtuhärra jälle lauast, asus mul rindu kinni ja põrutas: «Kas sa tunned, kes ma olen? Sa lontrus peaksid mind paluma, aga mitte kangust täis olema! Niisuke lurjus!»

Mina aga vastasin: «Kohtuhärra näeb küll, et mu käed kinni on — kellega ma härrat palun?»

«Tule ukse kõrvast laua juurde!»

Läksin laua juurde ja jäin sinna seisma.

«Tule ligemale! Kas kardad lauda?»

«Ei karda, aga ega ma kõhuli laua peale või minna!»

«Kas su jalad on väsind püstiseismisest?»

«Jah, jalad on väsind ja käed raudus on surnd.»

«Kui sa nõnna väsind oled, siis istu siia tooli peale laua äärde!»

Voatasin kohtuhärrale silma ja küsisin: «Kolme mehega oleme siin; kui mina koa istun kohtulauda, kelle peale hakkame siis kohut mõistma?»

Nüüd pandi mind keset tuba püsti seisma. Soldat kutsus talitaja ja Jüri sisse. Need seati minu kõrva, nii et nende vahel olin. Kui see oli sündind, ütles kohtuhärra tõsise häälega pikkamisi:

«Voadake seda julget meest viimast korda ja viige tema naisele sõna, et tema kallis mees läheb! Enam ta teda ei näe. Näete teda kõik viimast korda.»

Jüri ja talitaja näod olid ehmatusest nagu kolletand kapsalehed. Minu hing aga pakitses vihast.

Nüüd tuli aagrehihärra ja kruvis mu käed ise veel kõvemini kinni, kuna talitaja Ants Altsepp ja Jüri Tork toast välja aeti.

«Kas lased naise mõisa tööd ära teha?» pööras seepeale kohtuhärra jälle minu poole. «Kui lased, siis soad lahti.»

«Ei lase mitte, tehke minuga, mis tahate!» kostsin ja pigistasin hambad kokku.

«Noh, siis lähed vangitapiga linna!» otsustas kohtuhärra.

Korraga tundsin oma südant pahaks minevat, seepärast ütlesin: «Tehke minu käed lahti! Ma ei ole inimesetapja ega lukulõhkuja, et minu käed raudus on! Tehke lahti, surm on käes! Tooge mulle külma vett!»

Soldat tõi tassiga külma vett. Jõin kahe käpa vahelt nagu karu. Vesi karastas mind natuke. Seda nähes algas aagrehihärra uuesti ülekuulamist.

«Mitme päeva teomees sa oled?»

«Seitsme päeva teomees.»

«Kuda sa häbemata mulle vastad!»

«Olen neh seitsme päeva teomees. Teen esmaspäevast laupäevani kuus päeva nädalas mõisa ja naine teeb ühe päeva.»

«Sinu naine tahab sooja tuba ja silmavalgust soada.»

«Minu naine teeb peremehele alati tööd ja on sellel nagu tüdrukuks.»

Kohtuhärra sammus, käed ristluudel, silmad maas, natuke aega edasi-tagasi ja näis aru pidavat. Siis astus jälle minu juurde.

«No kuda jääb? Kas lased naise mõisa päevad ära teha ja kedruse kedrada? Kui lased, siis teen käed sul raudust lahti.»

Märkasin muidugi tema lõdvenemist ja kostsin:

«Kui talle mõisast süia antakse, siis lasen, muidu mitte, kas raiuge mind kervega tükkideks.» Ühtlasi tuli minu peale niisuke vihatuhing, et tugevasti oma ahelaid raputasin ja valjusti hüüdsin: «Tehke minu käed lahti!»

Hõigatigi soldat sisse, kes mu käed raudust lahti võttis. Aga ega mind sellepärast veel menema lastud: kuna kirjutaja krabinal kirjutama hakkas, küsis kohtuhärra minu käest veel kord:

«Mitme päeva teomees oled?»

«Seitsme päeva teomees.»

«Kuda sa lontrus vastad!»

«Ma vastan õieti.»

Nüüd pani härra oma kaks kätt mu õlgadele, toppis oma ninaotsa peaaegu minu ninaotsa vasta ja nuusutas, kas mul suust viinahaisu tuleb, et miks ma nii julge olin. Aga ei midagi — olin ju jumala kaine. Mis nüid teha? Ei muud, kui hakkab jälle sestsamast ennejutluse-laulust peale ja küsib, mitme päeva teomees ma olen. Vastan talle nagu ennegi.

«Vait, lurjus!» kärgib mu peale ja kähvab jälle laua äärest püsti. «Kas arvad karjapoisiga reakima! Kas sa ei tea, et sa aagrehi-kohtuhärraga reagid!»

«Ma ei ole kohtuhärrale mitte valetand, ma reagin õieti,» vastasin mina.

«Ma panen so keldrisse kinni!»

«Jaa, kohtuhärral on küll võimus mind keldrisse kinni panna, aga ega mina sellepärast veel kurjategija ole.»

«Ah sa lõugad ikka veel niimoodi! Kas tead, ma pean so keldris nii kaua kinni, kui kärvad. Kas mõistad, mis ma sulle ütlen?»

«Mõistan küll!»

«Ütle mulle, kust sa selle julguse võtsid, et mõisahärra peale tuled kaebama? Kuda sa tohid naise päevi tulla maha tellima?»

«Eks see ole uues vakuroamatus üleval,» vastasin talle, «et kellele ei ole mõisalt põldu ega sauna antud, ei tee mõisale üht tundigi palgata tööd.»

«Kes sulle seda uut vakuroamatut näitas?»

«See roamat oli kubermangukohtus[1],» vastasin mina. «Üks

[1] Kubermangukohtuga mõtles jutustaja vist tolleaegset ülemat maakohust (Oberlandgericht). — *Autor.*

kohtuhärra näitas mulle seda ja ütles, see on uus seadus. Ja mina lugesin.»

«Kas näidati sulle siis seda roamatut kubermangukohtus?» küsis Uustalu Jüri jutustajalt.

«Ei näidatud ega ole ma kubermangukohtus käinudki,» naeris Ants Velt. «Seda puhusin aagrehile hambasse, et ta kartma lööks.»

«No mis ta seepeale ütles?»

«Kes see kohtuhärra oli?» küsis aagrehihärra. «Kas tunned ta ära?»

«Ei tunne,» andsin vastuseks. «Seal oli palju kohtuhärrasid.»

«Sina pead selle härra ära tundma!»

«Aga ei tunne.»

«Küll sa tunned, kui su nahk killendab, küll su suu siis lahti läheb!»

Kutsuti soldat sedamaid sisse. See tõstis peksupingi teise tuppa, viis vitsapuntra juurde ja jäi oodates pingi ette seisma. Mind kästi sinnasamasse minna ja ihu paljaks võtta.

Võtsin siis laia rihma vöölt ja viskasin teise vastu laudpõrandat, nii et plaksus; kiskusin koa kuue, jäki ja vesti seljast ning küsisin: «Kuhu poole ma pea panen? Ehk mõistetakse jälle süüd, et ei oska ennast peksta lasta!»

«Pane pea kohtutoa ukse poole!»

Lasksin siis alumise ihukatte koa maha, heitsin kõhuli pingi peale, lõin jalad takka risti ja toetasin käed lõua alla. Nõnda vahtisin otsekui koer härrale silmi, kes minu juures seisis...

Mõtlen ise, et nüüd hakkavad hoobid sadama. Ootan ja ootan — mis pagan see on? Mitte üht laksu ei lange!

Korraga hakatakse mu õlast kinni ja aagrehihärra hääl hüüab: «Tõuse üles, kuradi lontrus! Kui veel kord tuled minu aega viitma, siis soad armetumast kuuskümmend tulist!» Ja kuna ta mulle rusikaga vasta rindu annab, karjub ta veel: «Kas sa mõistad, mis kohtuhärra sulle ütleb?»

«Mõistan küll,» vastasin mina, ja uus julgus täitis mu südant. «Ega ma enam tulegi oma aega viitma selle tühja kuuekümne hoobi pärast.»

Kuna ma riideid jälle selga hakkasin panema, kiskus kohtuhärra selle kirja lõhki, mis enne oli kirjutud, võttis laua pealt kohturoamatu kätte ja hakkas sealt lugema, kuna kirjutaja kirjutas. Mina aga ootasin eestoas. Oli kiri valmis ja kinni

pandud, tuli härra ja andis ta mu kätte. Siis tegi ukse lahti, lükkas mu välja, ja praukudes langes uks mu järel kinni. Kuhu ma selle kirja pean viima, sest ei lausutud poolt sõnagi.

Jüri ja talitaja kükitasid õues aia ääres nagu päevakoerad, oodates, et mis minust pidi soama.

«Said ometi terve nahaga tulema?» küsis talitaja ning ta nägu lõi rõõmsamaks.

«Sain küll,» vastasin mina, «aga ma pean veel tuppa tagasi menema.»

«Mis sa sinna veel lähed?» hüüdsid mõlemad hirmudes. «Eks sa ole juba väsind! Ära teda enam mene vihastama!»

«Aga ta andis mulle kirja, ja ma ei tea, kuhu selle pean viima. Või võtad kirja oma kätte? Sina hommiku ühe tõid, võid siis koa selle viia!»

Aga talitaja vasta tõrjuma: «Kuhu mina ta panen! Ei mina võta!»

«No siis lähen ikke ise ja küsin, kuhu kirja viin,» vastasin mina ja astusin uuesti majasse.

Härra oligi kojas vastas. Küsis kohe, et mis ma veel tahan.

«Aulik kohtuhärra andis ühe kirja mo kätte, aga ma ei tea, kuhu kirja viin — kas kohtuhärra koju üles mõisa või jätan ta oma tasku igaveseks mälestuseks.»

Oh, kui kargas ülespidi, käsa laiali lüües!

«Sa ei taha siis terve nahaga siit menna, tahad üsna vägise verist tagaotsa soada?»

«Ei taha, aulik kohtuhärra, aga ma pean ometi teadma, kuhu kirja viin.»

«Kihelkonna-kohtuhärra kätte, lambapea! Tema kirjutab oma käe alla ja siis viid kirja oma mõisahärrale!» Ja seega andis mulle võmmu kuklasse ning tõukas kojauksest välja.

«Vennad, nüid lähme rahuga — see kohus on lõpetud,» ütlesin õues teistele, mispeale sedamaid minekut tegime.

Kell oli pool kolm. Mu suhu põld täna veel toiduteragi soand. Kõht hakkas kangesti näpistama. Läksime Triigi mõisast Kuimetsa Vaopere kõrtsuni, seal ostsin kolme kopika eest kortle viina, mille kolme peale ära rüüpasime, ja sõin esimest korda. Siis jälle edasi. Juuru mõisas andsin kirja kihelkonna-kohtuhärrale ära. See kirjutas käe alla, ja nüüd kirjaga kodu poole. Mul oli veel kolm kopikat raha. Maidla Mällu kõrtsis võtsin veel teise kortle viina, selle kallasime kui kolme mutiauku. Viimaks jõudsime Purila külasse. Teised läksid koju,

mina aga pidin veel mõisa minema kirja ära viima. Andsingi kirja opmanni kätte.

«Kas tulid terve tupega või anti sulle koa jooksupalka?» küsis opmann.

«Ega ma põle kedagi teind, et palka anti,» ütlesin opmannile.

Ei muud reagitud kedagi.

Teine päev läksin teole ja kuulsin, et opmann olla kupjale öeld: «Teisi vabatnaisi ei ole tarvis enam tööle võtta, aga Antsu naine peab see sui veel päevad tegema selle kohtussejooksmise eest.»

«Noh, kas soadad siis naise väilla?» küsis Võllamäe Päärn, kui Ants oli lõpetanud.

«Ega ma põrund ole!» naeris viimane. «Kui kõik teised teomeeste naised priid on, mistarvis siis mina oma naise väilla soadan! Kui neil õigus oleks seda nõuda, eks nad siis nõuaks kõigi käest päevi edasi!»

Siiamaani jutustas Ants Velt oma lugu keskmisel nelipühipühal, 19. mail, Juurus kirikulistele. Pärast sündis aga veel midagi, nagu Antsu käsikirjast lugeda.

Nüüd olid kõik teomeeste naised ja eksind tüdrukud mõisapäevadest priid — jutustab Ants —, aga ei old ainukest meest, kis mulle kopika raha ehk napsu viina oleks and selle eest, et oma aega viitsin ja vaeva nägin, et õigust kätte soada. Aga veel veidram oli see, et teised kõik priid olid, mind aga püüti veel kinni pidada. Päevi tegema ma oma naist ei soat. Sui läks vagusasti mööda. Sügisel, peale mihklipäeva, kui perenaistele mõisast töösid anti, visati meie perenaisele koa kolm naela peeneid linu sülle: «Säh, vii teomehe naise linad tööks koju! Mis noor inimene muidu istub!»

«Oi, aulikud saksad, ei mina vana inime neid tassi! Ta on noor, tulgu ise mõisa järele.»

Perenaine ei toond.

Nädal läks mööda. Käsk tuli koju: tulgu mõisa tööde järele! Naine kippus, aga mina ei luband teda menna. Kestis jälle edasi kuni mardipäevani. Mardipäeval läksid saksad linna elama. Tulin parajasti teolt koju ja hakkasin hoost rakkest lahti võtma, kui talitaja ja talitaja abimees meile tulid. Mina küsin: mis nad nii hilja õhtu meile tulevad või kus nad käisid?

«Tulime sind mõisa viima,» ütles talitaja.

«Nonoh, mis ma kurja olen teind?»

«Ei meie tea.»

«Kis kutsub mõisa?»

«Opmann kutsub, ja käed kästi kinni siduda.»

«Ma tulin praegu opmanni silma alt mööda ja ta ei reakind mulle sõnagi,» vastasin mina. «Oodake natuke, ma võtan hobuse eest ära, siis tulen.»

Nüüd aga astus minu naine õue, nägi talitajat minuga reakivat ja küsis: «Mis teie meile tulite?»

«Tulime käsku tooma, et Ants tuleb sinu töösid mõisast ära tooma. Sulle on kolm naela linu kedruseks pakutud.»

«Eks see ole muidugi kiustetegu, et miks sa kohut käisid ja teiste vabatnaiste päevad ja tööd ära kaotasid,» ütles minu naine.

Mul oli hobune rakkest lahti ja sööma pandud.

«Noh, lähme nüid, kui tahate. Aga ärge siin mu käsi kinni pange, naine näeb, hakkab siis jälle vinguma. Lähme eemale.»

«Noh, lähme siis.»

Saime mõisa väljale.

«Noh, siduge nüid mu käed kinni!»

«Ega sa's jooksu lähe?»

«Ei lähe, aga kui teil käsk on mind siduda, siis tehke seda!»

«Ei ole tarvis. Lähme samuti edasi.»

Talitaja läks tuppa. Opmann küsis, kas Ants siin on.

«Jah, Ants on siin.»

«Tule tuppa! . . . Kas võtad oma naise tööd vasta või mitte?» küsis opmann.

«Ei võta.»

«Kas sa tõesti ei võta?»

«Ei. Ega minu naisel enam krunti ega kohta käes ole kui teistel teomeeste naistel, et talle tööd antakse!»

«Noh, ega teised ole kohut käind!»

«Kas see siis mõni undrehti asi on, kui keegi kohtus õigust käib otsimas?»

«Sa võtad oma naise tööd ja viid koju!» ütles opmann. «Kui ei, siis lähed tulev teisipäe Orusse aagrehi juurde. Ei sa sealt ilma peksuta tagasi tule. Tead küll, Purilas ja Orus on ühed ja needsamad saksad! Olgu küll, et see kiusteasi on, aga sind ei jäeta mitte trahvimata, sest et julgesid kohtus käia. Vii parem töö koju ja mene toast välja!»

Nii reakis opmann poolmanitsedes, pool vihaga ja lisas juurde: «Ma olen vana opmann, aga nii rumalat meest ei ole

ma veel näind, kui sina oled. Sina tahad mõisale vasta hakata!»

Ma läksin toast ja ootasin eestoas nii kaua, kui talitaja välja tuli.

«Lähme koju!» ütles talitaja.

«Ei ma tule,» vastasin mina. «Pean opmanni jutule veel tagasi minema,» kostsin mina.

Läksingi.

«Mis sa veel tahad?» küsis opmann.

«Palun opmanni-isandalt head nõu.»

«Aga sa ei võta ju mu nõu kuulda!»

«Küll võtan, kui see tõesti hea on.»

«Kuula siis mu õpetust,» vastas opmann. «Võta need linad, vii nad koju ja su naine võtku kas või köiepöör ja keeraku lõng jämedaks nagu köie keermed. See ei ole minu asi. Ma teen aga, et käsust lahti soan. Aga kui sina mu käsku ei kuula, siis võtan tulev teisipäe teise teomehe, lasen sinu tema ree peale kui lamba niitja ette kinni siduda ja saadan su Oru mõisa. Pane tähele, seal võetakse su tervis! Lähed sa kuhu kohtusse tahes, igal pool on mõisnik kohtumõistjaks. Ega sinule õigust anta, muudkui peksu võid küll soada. Seepärast kuula, mis ma sulle õpetan!»

«Sündigu opmanni tahtmine!» vastasin viimaks, kui olin enesega aru pidand.

Läksin siis üles mõisa, võtsin linad, viisin koju, andsin naise kätte ja ütlesin: «Naine, palu nüid pereisa käest köiepöör, sellega kedra linad ära, ja sul ei ole tarvis mõisa minna haspeldama, ma teen sulle ise niisuguse haspli, nagu mõisas on. Siis ei ole sul käimist.»

Kuda reagitud, nõnda tehtud.

Naine kedras linad ära — jämedaks nagu köie keermed, ja karistus oli kannatatud, käsk täidetud.

Kahe ja poole oasta pärast läksin mõisahärralt väikest kohta rentima. Härra ütles: «Ennäh, nüid tuled minu käest kohta soama! Poari oasta eest olid uhke mees, käisid minuga kohut ja võtsid minult hulga päevi maha!»

Nõnda haugutas mu naha täis, andis mulle aga siiski soovitud koha rendile — minu isa pärast, kes, nagu ta ütles, viisteistkümmend oastat tema leivaline olnud.

17

HERBERTI PALEUS.

Pärast preili Adelheidi sünnipäeva valitses parun Heideggi majas üldine hingeline surutus. Juliette Marchand tundis enese proua ja Adelheidi silmas alandava kahtluse alusena, mis talle läbikäimise nende kui ka Herbertiga väga piinlikuks tegi; proua von Heidegg ja Adelheid olid tusased Herberti «arusaamata» olekust koolipreili ja ta pahasest külmusest nende eneste vastu, ning noorel parunil oli tundmus, kui oleks kare, pahatahtlik käsi tol õhtul ühe tema ülevama pühaduse pealt varjava katte ära kiskunud ja seda pühadust tegelikult teotanud.

Sest silmapilgust peale, kus ema teda Juliette'iga raamatukogus oli leidnud ja neiule haavavaid sõnu vastu pead oli pildunud, tundis Herbert oma suu neiu vastu suletud olevat: ta ei puudutanud pärast enam ainsagi sõnaga jutuainet, mis tal koolipreiliga tol tunnil käsil oli olnud. Seepärast polnud aga tema tunded neiu vastu teadagi muutunud. Ei, vaid ikka selgemini ja kindlamini kerkis Herberti rinnas tõde, et ta süda sellele tõsisele, vaimukale ja kombeliselt nii kõrgel seisvale naisele võimsalt vastu kaldus. Ta uskus temas tõesti oma paleuse olevat leidnud ja see usk hakkas ta hinge palavalt täitma. Ta elas mõnda nädalat juba nagu magusas, lummutavas unenäos ja unustas seejuures tihti kogu välise ilma, unustas ema ja isa, unustas raskused ja takistused, mis nende poolt tõuseksid, kui see unenägu pidi täide minema, ilmsiks saama, eluks muutuma.

Preili Marchand oli tema vastu paraku tagasihoidlikum kui kunagi enne. Ta püüdis näidata, kui ei mäletaks ta jutust, milles Herbert teatud õhtul oma tundeid oli ilmutanud, enam midagi või kui poleks ta tema sõnu õieti mõistnud. Viisakal, aga vilul toonil vastas ta tema küsimustele söögilauas ja mujal, kus nad kokku puutusid, ja ta näis selle eest hoolt kandvat, et

nad kusagil üksinda kokku ei puutuks. Mitte ainsagi pilguga ei ilmutanud neiu, et nende mõlema vahel midagi võiks olla, mis kellelegi asja annaks erilisteks järeldusteks; kõige vähem pidid proua von Heidegg ja preili Adelheid, kelle piilumist ja jälgimist ta küllalt märkas, tema olekust midagi otsitavat leidma.

Nad ei leidnud seda ka tõesti mitte, kuid see ei vabastanud neid veel mitte nende umbusaldusest. Nad jõudsid palju enam arvamisele, et see «prantsuse mamsel» on osav näitleja ja teeskleja, kes oma salaplaane hästi mõistab varjata. Kui vaesel koolipreilil noor, rikas parun on võita, siis peabki ta oma asjaajamises kümnekordset ettevaatust tarvitama. Ema ja tütre umbusaldus oli muidugi seda suurem, et Herbert oma tundmusi nii halvasti oskas peita. Kuigi ta suu neist midagi ei kõnelnud, seda enam aga ta silm, mis end nii tihti paljuütleva ilmega koolipreili näolt ja kujult laskis tabada.

Proua von Heidegg oli sellest, mis ta teataval piduõhtul oli näinud, pärast vaikides mööda läinud. Ta oli nõuks võtnud poega ja preili Marchandi terasemalt tähele panna ning siis parajal pilgul keelava käega vahele astuda. Juliette'i olek ei andnud selleks, nagu proua oma vaigistuseks leidis, mitte asja; Herbert aga muutus iga päevaga nii väga, et ema oma muret kauemini ei suutnud kanda. Ta võttis poja ühel päeval emaliku õrnusega pihile.

«Kas tahad mu vastu otsekohene olla, mu laps?» küsis ta.

«Kas ma sinu vastu mitte ikka otsekohene ei ole, mamma?» vastas noor parun tema käele suud andes.

«Ma usun, et sa minu eest viimasel ajal midagi varjad, ja see haavab mind,» algas paruniproua. «Vasta mulle, Herbert, on sul preili Marchandiga mingit salasõprust?»

Herberti pale pilviskles. Ta silm riivas rutulise pilguga ema.

«S a l a sõprust? Minu sõprus preili Marchandiga pole mitte salajane, ta on täiesti avalik. Ma pole seda kellegi eest salanud ega varjanud. Ja ma olen nukker seeüle, et preili Marchand minu sõprusest viimasel ajal nii tagasi hoidub, nagu oleks see mõni ülekohus. Aga ma tean ka, mis põhjusel see sünnib.»

Tema viimasest lausest kuuldus etteheide, mida ema küllalt mõistis.

«Sinu vastus on minu meelest põiklev,» tähendas proua von Heidegg. «Mitte sõprust tavalises mõttes ei puudutanud ma

oma küsimuses, vaid ma tahtsin sinult teada saada, kas sa preili Marchandi vastu midagi tunned, mis niisugusest sõprusest kaugemale läheb ja mida ma sinu ja tema vahet määrava olukorra pärast küll õigusega võin s a l a- või ka e b a sõpruseks kutsuda.»

«Missugune olukord määrab siis preili Marchandi ja minu vahe?» küsis Herbert.

«Noh, s e e peaks sinule ju selge olema! Ma usun, selles ei või sa ometi kahevahel olla, et preili Marchand sulle kunagi rohkemaks ei või saada, kui ta praegu on, ja ta on praegu isik, kes palga eest sinu õde ja vendi koolitab. Parun Herbert Heideggist peab meie seltskond ja mina võima loota, et ta oma seisust, selle au ja oma meheau ei unusta.»

«Et preili Marchand palga eest peab teenima, tuleb sellest, mamma, et tema isa mitte nii rikas ei ole kui minu isa. Oleks minu isa kehv, siis peaksin minagi teenima. Rikkus on seega juhuseasi, on saatuse tuju, mille kohta me midagi ei või parata. Ja ma arvan, et teenimine ja töötamine pole ühegi seisuse kohta häbistav. Ka mina teen tööd, mamma.»

«Sa teed endale tööd, poeg, sa ei teeni raha eest mitte teist,» vastas proua teravalt. «Kuid jätame selle labasuse! Ma märkan sinu kõnest midagi, mis mulle tõsist muret teeb. Näib, kui oleksid sa juba seeüle järele mõelnud, kas ei kõlbaks preili Marchand Vaitla mõisa tulevaseks prouaks. Kas eksin? Ja kui ma õieti aiman, siis oled iseeneses juba otsusele jõudnud, et ta seks küllalt kõlbab. Tõesti, see oleks päratu armas ja nägus otsus!»

Herbert tõstis pead. «Ei, mamma, nii kaugele pole ma oma tulevikuplaanide üle veel mitte järele mõelnud, seda võin sulle avalalt tõendada!»

«Jumalale tänu! Ma kartsin juba, et nii kaugel oled. Siis ei ole sõpruslikud tundmused, mida sa sellele isikule kingid, sind veel mitte kergemeelseile lootustele ja järeldustele libistanud.»

Herbert lükkas oma peene valge käega pisut närviliselt ühe juuksesalga otsaesiselt tagasi.

«Ma tahan sinu vastu täiesti õiglane olla, mamma. Ma arvan, et see kuldse südamega, kõrgesti haritud vaimukas neiu mu õnnelikuks võiks teha, kui ta mulle mu sõpruse vastu oma armastuse kingiks.»

Proua von Heideggi näo üle lagunes sügav ehmatus. Nagu

tõrjudes sirgus ta parem käsi välja. Läbitungiva vaatega püsis ta kale silm poja näol.

«Herbert,» kostis ta pikema vaheaja järel, «see pole mitte ilus, et sa minuga niisuguse asja üle nalja heidad.»

«Ma ei naljata mitte, mamma, minu arvamine on nõnda — minu praegune arvamine. Et ma aga mitte kergemeelne ei taha olla, siis olen valmis oma arvamisi, oma praegusi tundeid tõsise proovimise alla võtma, ja lõpuotsuse teen alles siis, kui mul tõde kord käes on.»

«Sa armastad preili Marchandi — arvad teda armastavat?»

«Jaa, ema.»

«Ja tema sind?»

«Temast ma ei tea midagi. Ma pole seda temalt veel küsinud. Ta on ju nii tagasihoidlik, nii vali iseenese vastu ja nii arg.» Herbert naeratas punastades ja jätkas: «Miks siis mitte? See oleks ju ainult loomulik, et ma teda armastan.»

«Ja kui ta sinu lootust täidaks, mis kahtlane pole?»

«Siis küsiksin temalt, kas ta minu naiseks ei tahaks saada.»

Proua von Heidegg hüppas püsti. Ta silmad välkusid, kulmud kerkisid ja suu venis imelikult laiaks. Ainult vaevaga suutis ta oma rahu alal hoida.

«Ja kui ta sinu käe vastu võtab?» hüüdis ta peaaegu karjatades.

«Siis tuleksin sinu ja isa juurde ning paluksin teilt luba preili Marchandiga abiellu astuda.»

«Aga sa tead ju, et sa meilt seda luba iialgi ei saaks — ei iialgi!»

«Miks mitte, mamma?» vastas Herbert rahuga. «Teie armastate mind ju ja soovite, et ma õnnelik oleksin.»

«Sa näed und, mu poeg! See naine pole ju kuidagi sinu kohane. Õnne ei või ta sulle siis mitte tuua.»

«Mitte minu kohane? Seda ma ei mõista. Kui preili Marchand on vaene, siis olen mina rikas. Ma usun, Herbert Heideggil ei ole vaja rikast naist otsida nagu mõnel võlgadesse uppunud leitnandil.»

«Aga selle inimese seisus!»

«Tema seisus? Preili Marchand on aadliseisusest nagu minagi, pealegi väga heast ja vanast prantsuse aadliseisusest. Ma arvasin, et sa seda tead, mamma! Et preili Marchandi isa Šveitsi vabariigi kodanikuna oma aadlinime enam ei kanna, see

järgneb tema praeguse kodumaa oludest ega muuda, kui vereküsimus on otsustav, asja ennast.»

Proua von Heidegg hakkas oimude vastu vajutatud kätega mööda tuba edasi-tagasi käima. Ta kahvatanud põskedele olid punased ärevusetäpid ilmunud.

«Ma näen, et kõige viimane aeg on käes see kardetav inimene majast välja saata,» ütles ta oma sinakaid huuli hammustades, kuna ta madal kitsas rind elavalt töötas. «See oleks pidanud ammu juba sündima, juba ammu!»

«Preili Marchand on ju oma koha jaanipäevaks üles öelnud,» tähendas Herbert, kes üles oli tõusnud. «Niisugune äkiline äraajamine sünnitaks ainult piinlikku tähelepanekut kogu seltskonnas, ilma et see midagi sündimatuks teeks. Vaigista ennast seepärast, armas mamma! Ma võin sulle kinnitada, et preili Marchand mulle siis mitte vähem kardetav ei oleks, kui ta meilt eemal viibiks. Tema ei tee tõesti midagi, et mind enda poole veedelda, et minus vähemat kui lootust äratada. Ta on, nagu sulle juba ütlesin ja nagu sa iga päev ise näed, mu vastu külm ja kinnine nagu marmorkuju.»

«Aga midagi peab ometi sündima!» hüüdis ema peaaegu meeleheites.

«Mispärast peaks midagi sündima?» naeratas Herbert. «Sind ei ähvarda praegu veel mingi hädaoht ja mind ennast ka mitte. Ma ütlesin sulle, et ma tahan oma tundmusi preili Marchandi vastu tõsiselt ja mehiselt proovida. Leian ma nad mööduval õhinal põhjenevat, on mind ainult selle neiu iselaadi väline ilu köitnud, noh, siis saan oma kirest varsti isegi lahti. Ja kõige eel tuleb veel väga tõsiselt seda arvesse võtta: preili Marchand ei suuda vahest minu tundmusi vastatagi. Ma värisen selle mõtte juures, aga võimalik on kõik, ja siis olen sunnitud temast loobuma. Seepärast, mamma, laseme asju oma teed minna — vägivallaga pole siin midagi ära teha.»

Proua von Heideggile olid pisarad silma tunginud; kas viha või valu nad välja pigistas või mõlemad koos, jäi kahevahele. «Herbert, mu armas, mu kallis laps, mäherduse äraräkimata õnnetusega ähvardad sa meid!» hüüdis ta mõlemat kätt poja õlgadele pannes. «Katsu lahti saada sest näotust kirest, püüa end päästa, ja sa annad mulle mu elu tagasi! Usu mind, poeg, see võõras inimene ei või sulle õnne tuua! Minu emalik süda tunneb seda. Minu tunded käisid esimesest pilgust peale, mil ta meie katuse all viibib, tema vastu, nagu oleksin aimanud, mis-

sugust hädaohtu ta meile toob. Herbert, ma vannutan sind, püüa oma hingelise vääratuse vastu kõigest hingest võidelda ja mõtle ikka selle peale, et meie, sinu vanemad, sulle iialgi andeks ei annaks, kui sa meid kogu seltskonna ees põlguse alla heidaksid. Ole mõistlik, mu kallis, kallis laps!»

See oli esimene tume pilv, mida Herbert oma sinavas õnnetaevas märkas. Ta oleks teda juba ammugi võinud näha, tundes oma vanemaid ja tundes seltskonda, mille rüpes ta nendega juurdus; kuid ta oli oma meeli lasknud armastuse lootusehiilgest petta, oli enese ümber luuleilma loonud, milles valitses ainult päikesepaiste. Mõnel kainemal pilgul oli talle küll teadvus pähe torganud, et tema ettevõte võitlusi kaasa toob, aga ta tundis oma jõu ja julguse olevat nii suured ja need võitlused nii väetid, et ta endale tõsisemat muret ei lasknud südamesse asudagi.

Herbert trööstis ja vaigistas ema, nii hästi kui see tal korda läks, ning lahkus temast salajase lootusega, et emaarmastus viimaks siiski võimalikuks teeb, mis näis sedapuhku nii võimatu olevat. Proua von Heidegg aga ruttas oma ahastusega koormatud südant mehele välja puistama. Juba tund aega hiljem võttis ka parun Rüdiger poja pihile.

Tema hakkas asja veidi teisest otsast peale. Ehmatusele ja ahastusele ei andnud tema kaine, võimukindel loomus maad. Ta kõneles pojaga tüki aega kõiksugu kõrvalisist asjust, enne kui ta sõnad sihi poole pööras.

«Ah soo — mis ma sinult veel pidin küsima,» ütles ta viimaks kõige rahulikumal, ükskõiksemal toonil, «sinu ema kurdab, et sul meie koolipreiliga sihuke väike tehtelmehtel olevat...»

«Preili Marchand meeldib mulle üliväga.»

«Na jaa, on ju üsna nägus elukas, võib talle ju ajaviiteks silmi teha, võib talle ju mahedaid sõnu öelda, temaga nalja heita — oled ju priske elurõõmus poiss. Aga kui ma ei eksi, siis kardab su ema, et sellest mingi rumalus võiks kasvada.»

«Mida sa rumaluseks nimetad, papa?»

«Rumaluseks nimetan seda, kui inimene tühisele ajaviitele, tavalisele tiivaripsule, noorusenaljale tõsisemaid nimetusi hakkab andma. Seda ei teinud mina oma noorpõlves mitte.»

«Aga kui nali mitte nali ei ole?»

«Lori, mu poeg! Noorele turrale poisile meeldib laias ilmas nii palju siledaid näokesi — täna üks, homme teine, ülehomme

kolmas ja neljas. Aga meeldimine pole mitte iga kord peaasi. Peaasi on see, kelle o m a see sile näoke on, mis meeldib. Tark noormees, kes enesest lugu peab, teeb siin vahet. Ilusat kätt võib ju pigistada, ilusaid huuli, kui teisiti ei lähe, suudelda, aga siis tuleb peatuda, aru pidada ja — nina ümber pöörata, enne kui himutsev süda eksiteele viib.»

«Aga kui ta eksiteele ei vii?»

Parun Heidegg pööras oma külmad, läbitungivad silmad tõsisemalt poja poole.

«Mida tahad sellega öelda?»

«Tahan öelda,» vastas Herbert, «et minu tundmused preili Marchandi vastu, niipalju kui neid sedapuhku mõistan, mitte ajaviitliku himutsemise laadi ei ole, vaid et nad tulemuse poole tüürivad, milles sisaldub minu õnn.»

«Sa arvad siis võimalikuks, et sa sellele tüdrukule kord oma kätt läheksid pakkuma?»

«Jaa, isa.»

Vana parun hakkas naerma ja see naermine pidi pilges olema, aga ta muutus mõruks urinaks, kui Heidegg pilgu oli poja tõsise, peaaegu väljakutsuvalt ja vaenulikult tõsise näo peale heitnud.

«Herbert,» ütles ta häälega, milles nagu kaugel eemal midagi kõmises. «Sa tead, ma mõistan nalja, ka üsna kaugele minevat nalja; sa tead, et ma sulle nii mõnegi noorusetembu olen andeks andnud, et ma käega löön, kus mõni teine isa valjust tarvitaks. Ma annan sulle seekord nõu minu leplikkust mitte liig pingule tõmmata, ja sa oled praegu kõige paremal teel seda tegema. Ma hoiatan sind, Herbert.»

Noormehe nägu oli valgemaks löönud. Ta käsi, mis uurikeega mängis, värises tasakesi. «Isa,» ütles ta väikese vaheaja järel, «kas sa sellele oma seisupaigale ka siis jääksid, kui sa kindlasti teaksid, et see minu eluõnnele otse vaenulik on?»

«Kas tead,» vastas vana parun karedalt, «ma ei usu, et inimese õnn üheainuma inimese käes seisab — julgesti pole aga sinu oma selle naise käes. See kõik on sonimine — usu mind — ja seejuures on sinu vereküllane noorus süüdi. See on esimene tuhing, mis varsti möödub, see tähendab, kui sa ise mehiselt hoolt kannad, et ta mööda läheks. Ja ma loodan, et sa seda teed.»

«Võib olla; aga mis siis, kui lugu nii jääb, nagu praegu veel arvan?»

«Siis küsin sinult: kas jõuad naist ja ennast toita?»

Herbert vaatas laial silmal isa otsa: ta mõistis seda ähvardust. Aga et ta seepeale midagi ei kostnud, siis tähendas parun Rüdiger käega, et ta võib minna. Ta oli hoiatatud, loodetavasti mõjuvalt hoiatatud!...

Nüüd algas Herbertil kibe võitlus iseendaga, võitlus, mis ööd ja päevad kestis, ta tööhimu ja unerahu röövis. Aeg oli käes, et ta oma tundmuste sekka ka mõistuse kainet häält laskis kajada, aga et see hääl ta südamele vaenulik oli, siis kasvas ta piin iga päevaga. Isa oli teda ta varanduse-osast ilma jätmisega ähvardanud, ja ta teadis, et see mees sõna pidas. Mida aga ilma eluvahenditeta peale hakata? Teise juures teenistust otsida? Tema, rikka parun Heideggi hellitatud poeg? Kui kurb tulevik! Ja siis veel vanemate, õdede ja vendade ning kogu seltskonna vaen ja põlgus! Tõesti, need kõik olid pahed, mis kõige kirglikuma armastaja mõtlema, kaaluma, oma tundeid hindama pidid sundima. Kas oli ähvardava kahju eest tõesti täieväärilist tasu loota?

Leidus silmapilke, kus ta selles kahtlema lõi, kus ta käe südame peale surus ja endale selgeks püüdis teha, et tal mitte õigust ei ole oma perekonna ja iseenese vastu vägivalda tarvitada. Aga kui siis armastatud neiu jälle ta ees seisis, kui ta tema sügavasse, mõtlevasse silma vaatas, tema hääle kellakuminat kuulis, siis kadusid ühe löögiga kõik ähvardavad ohud, siis tundis ta enese jälle tugeva, kindla ja julge küllalt olevat selle naise eest kõigile raskustele vastu hakata, tema eest end rõõmuga ohverdada ja kas või päevilisena palgehigis tööd teha, et aga temaga olla ühendatud.

Märkas Juliette midagi tema võitlustest? Herbert ei teadnud seda. Vahel oli ta meelest, kui viibiks neiu silm iseäralise soojusega ta näol, kui tõuseks äkiline puna ta palge, kui ta temale ootamata vastu juhtus astuma, ja nagu kuulduks ta häälest kerge värin, kui tema, Herbert, ta mõne osavõtliku sõnaga jutusse tõmbas. Aga see kõik võis eksitus olla, mõte ise võis paljas soov olla. Sest teiselt poolt tuli Herbertile jälle neiu jahe, arg, tõrjuv olek tema vastu meelde, ning mõrult pidi ta võimalusele maad andma, et kogu tema võitlus vahest asjatu on, et ta kokkusonitud unenägu paljaks unenäoks jääbki.

Viimaks ei kannatanud ta enam seda vaakumist lootmise ja kahtlemise vahel. Ta võttis otsuseks endale selgust muretseda.

Kauemat aega ei läinud tal korda Juliette'iga nelja silma all kokku saada. Siis silmas ta teda ühel õhtupoolikul mõisa suures kaunis aias, kus õuna- ja pirnipuud täies kevadises õieehtes ilutsesid. Preili Marchand istus väikeses lehtlas, raamat käes, kuna mängivate laste hääled kaugemalt põõsaste tagant kajasid.

Juliette vaatas raamatu pealt alles siis üles, kui Herberti kogu lehtla suus raamatu valgeile lehtedele varju heitis. Noort parunit nähes jäi neiu küsivalt tema poole vaatama, kuna kerge vari ta näo üle lehvis.

«Kas eksitan?» küsis Herbert.

«Ei, aga...»

«Aga?» kordas Herbert naeratades. «See «aga» peab küll tähendama, et te minu tulekut ei soovi?»

«Õigust öelda — jaa,» vastas koolipreili.

«Miks mitte, kui tohin küsida?» päris Herbert Heidegg peaaegu kohkumisi.

«Pean teie küsimust imeks panema, parunihärra,» rääkis neiu tõsiselt. «Ma ei tahaks mitte uuesti kahtluse alla sattuda, et mina teie lähenemiseks minule asja annan. Ja kui te mind selle näotu kahtluse eest tahaksite hoida, siis ei läheneks te mulle mitte, kui ma kuskil üksinda olen.»

Sellest tõrjest hoolimata võttis Herbert Juliette'i vastas sarapuises punutud aiatoolis istet.

«Lubage, preili Marchand, et mina selle õnnetuse eest vastutan, nagu ma seda kord ennemaltki tegin, ja ühtlasi vabandage minu jõhkrust, kui ma ennast mitte ei lase ära ajada. Ma otsin juba ammust aega juhust teiega nelja silma all kokku saada, ja et see mul praegu õnneks on läinud, siis olge minu vastu kaastundlik ja ärge püüdke nüüd enam põgeneda.»

Ta kõneles poolnaljatades, poolpaludes ja ta silmadel oli sundlik ilme, nii et Juliette istuma jäi, kuigi tõrkumisi.

«Kõnelge, parunihärra!»

«Ja kui see nii kerge oleks,» naeratas Herbert ja tundis ise, kuidas veri tal palge tõusis. «Ma ei ole muidu arg mees, aga kui teie oma tõsiste, karistavate silmadega mu peale vaatate, siis on mu meelest, kui tabaksite mind mõne kuritöö pealt, ja sõna jääb mul kurku kinni... Ma tahaksin teilt midagi küsida, preili Marchand. Kas lubate oma vastuses täiesti otsekohene olla, ei midagi ütlemata jätta, ei millegi eest põigelda?»

«Mul on viisiks ikka otsekoheselt kosta, parunihärra.»

«Hea küll. Kas mäletate veel meie jutuajamist raamatukogus minu õe sünnipäeval?»

«Jaa. Teie kõnelesite teatavaist müstilistest paleustest, mida inimlik fantaasia mõnikord nähtuste-ilmast osakaupa kogutud jagudest endale loovat.»

«Õige. Ja ma jutustasin teile, et mina oma paleuse elusa inimesena olen leidnud. Sellega mõtlesin teid, preili Marchand.»

«Selle kohta ei tea ma midagi öelda.»

«Aga ma küsin teilt veel midagi. Kas teie oma terava, targa silmaga olete minu olekus teie vastu midagi märganud, mis teid mingile oletusele võis viia?»

«Jaa,» vastas Juliette kõige tõsisemal näol. «Kui minu oletus ekslik pole, siis püüate minu vastu tundmusi üles näidata, mida ma nii kaua soojaks sõpruseks nimetan, kui ma muud nimetust ei tea.»

«Ehk leiaksite siiski muu nimetuse,» ütles Herbert paluvalt, kuna ta käsi välja sirgus, nagu tahaks ta neiu õrnast valgest randmest kinni hakata, mis tal aga eest ära nihkus.

«Ei, ma ei leia muud nimetust,» ütles Juliette. «Ja ma ei tahaks seda leidagi.»

«Teie ei tahaks?»

«Ei.»

«Juliette!»

«Kuidas?»

«Preili Marchand — vabandage!» parandas Herbert. «Mind kurvastab teie vastus. Kas lubate mind öelda, kuidas mina ise oma sooja sõprust teie vastu kutsun?»

«Olge nii hea!»

«Ma kutsun teda kuumaks armastuseks, Juliette! Ainult see on minu tundmuse ainus ja õige nimetus.»

Nende peade kohal lehtla rohelises katuses vilistas äkki valjusti üks edev lind ja tõusis vurinal lendu. Juliette'i süsimustade juuste peale oli kuskilt libletavalt lehekeselt punav lepatriinu kukkunud, kes seal pikkamisi roomas nagu veerev veretilk. Läbi noore halja lehestiku tungiv valgus muutus lehtla sees õrnaks rohekaks viduks, mis Juliette'i helevalgele näole peaaegu haiglase kahvatuse andis, millest ta mustad silmad seda hõõguvama läikega välja vaatasid.

«Parunihärra,» vastas neiu vähese tummuse järel täieliku rahuga, «ma ei taha teiega selle üle mitte vaidlema hakata, kui õige nimetuse teie oma tundmusele annate. Ma ei arva seejuures mitte, et te temale m e e l e g a ebanime panete, ei usu teist mitte, et te minuga väikest kevadist lamburimängu tahate alustada, mis teil igavat maaelu aitaks lõbustada, kuigi ma tean, et inimene just tundmustes kõige ekslikum on, et ta siin nii kergesti kaine otsustusvõime kaotab. Teie pole mitte esimene, kes mulle säherdusi sõnu ütleb, ja need, kes neid enne teid ütlesid, on selle varsti unustanud, sest et nad oma eksitusest hiljem aru said...»

«Mina ei eksi mitte, Juliette!» sosistas Herbert nii tungivalt, nagu tahaks ta kogu oma hinge selle kinnituse sisse panna. «Ma olen oma tundmusi uurinud, proovinud, kainelt arvustanud — nad ei muuda sisu ega värvi. Minu armastus teie vastu on õiglane ja puhas.»

«Teie ei lasknud mind ära rääkida,» vastas Juliette. «Ma tähendasin, et ma teiega sellepärast mitte vaidlema ei taha hakata, kui õige nime teie oma tundmusele annate, aga ma tahtsin veel juurde lisada, et meil asjatu oleks teie tundmuse üle, kuigi te teda õ i g e nimega kutsute, mõtteid vahetada. Teie peate püüdma sest tundmusest võimalikult kohe lahti saada, ta eksitab tarbetult teie meelerahu.»

«Tarbetult?» kordas Herbert, ja ta silmas peegeldus halvav ehmatus. «Teie süda ei ole enam vaba?»

«Ma olen vaba.»

«Siis olete juba nüüd kindlal otsusel, et te oma poolehoidu minule iganes ei või kinkida?»

«Ei, sel otsusel ei ole ma ka mitte. See oleks liig varajane otsus. Ma usun koguni, et ma teistel oludel teie pakkumise üle tõsiselt hakkaksin järele mõtlema, sest teie meeldite mulle.»

«Teistel oludel? Missugustel?»

«Parunihärra, kas te oma praeguse tunnistusega soovi ühendate mind naiseks saada?»

«Mida siis muud, Juliette?»

«Siis peate ju neid olusid tundma, mis meid lahutavad.»

«Ma tunnen neid, aga ma tahan nende vastu võidelda, ja kui te mulle oma armastuse kingite, siis võidan nad ära.»

«See on väga küsitav, parun Heidegg! Ma vaatan nende asjade peale kainemalt kui teie, sest et ma üldse olen väga kaine peaga inimene. Ma rändan juba kaunis kaua üksinda laias ilmas, olen siis iseseisvust õppinud ning asju ja olusid, mis mind piiravad, harjunud uurima ja juurdlema. Üksik eestkosteta naine, kes ainult iseenese najale võib tugineda, kasvab

kõvemaks kui mõni mees. Ma arvan siis, et teie võitlus nende olude vastu, mis meid lahutavad, mitte ainult väga raske ei oleks, vaid et ta ka võiduta lõpeks. Või jälle ei oleks võit, mille saavutaksite, oma tulemuses teile ega minule küllalt väärikas. Kõigepealt lubage mind aga küsida: on's seda võitlust üldse vaja?»

«Teda on vaja, kui ma teid ilma temata omandada ei suuda,» vastas Herbert.

«Ja seda omandamist arvate nii tingimata tarvilikuks?»

«Jaa, sest sellest oleneb minu eluõnn.»

«Teie ei peaks seda mitte nii kategoorilise kindlusega väitma, parun Heidegg,» ütles Juliette pehmelt. «Niisugusest eluõnnest, mis ühesainsas olevuses sisaldub, loeme üksnes raamatuist, ja kui säherdust elus esineb, siis ometi väga harvasti. Miks peaksite just teie üks neist vähestest eranditest olema, kelle eluõnn on kellegi kogemata teie silmaringi ilmunud isiku käes? Ei, parun, teie olete noor, eluvärske, terve ja tugev mees, kogu maailm seisab teie ees paljudeks aastateks täiel ilul ja suurusel veel lahti, teie leiate sealt kahtlemata palju naisi, kelle silmist teile te eluõnn vastu naeratab — valige ainult!... Kas minu kained, mõistlikud sõnad teisse veel ei hakka mõjuma?» lisas Juliette naeratades.

Ent Herbert raputas ägedasti pead.

«Ei,» vastas ta, «vaid teie sõnad haavavad mind, nad teevad mulle valu. Ma pean neist oma kurbuseks järeldama, et teie rinnas kõige nõrgematki häält minu vastu pole helisemas.»

Preili Marchand vaatas mõtlikult lehtla suust üles sinava taeva poole, milles valged pilvekesed nagu luiged pikkamisi lääne poole ujusid. Jälle siristas üks lind libletavate lehtede sees; kaks pääsukest, kes teineteist taga ajasid, puutusid tiibadega lehtla ees peaaegu maa külge ning porisedes lendasid jämedad pruunid põrnikad puust puusse, siin ja seal potsudes mõne tüve vastu põrgates.

Juliette mõtles järele, enne kui vastas. Kas tema rinnas mingisugust häält sellele noorele, ilusale, viisakale, meeldiva loomusega mehele vastu ei helise? Miks mitte! Juliette Marchand on ju naine nagu iga teine, tal on terased silmad, mis selle mehe avatlevat välimust näevad, tal on ärgas vaim, mis noormehe annetest ja hingelistest omadustest oskab lugu pidada, ja tal on soe, vastuvõtlik süda, millesse kõik need nii meeldivad nähtused ei või mõjuta jääda. Aga seal kerkib neiu ette selle

mehe ümbrus, ja külmavärin läbib ta liikmeid. Ei, ei, ei, hüüab hoiatav hääl ta põuest, lämmata ära, mis tahab tärgata, sinu õnn ei õitse mitte siin!

«Armas sõber,» vastas Juliette Marchand ja vaatas laia sooja pilguga noorele parunile silma, «ma tähendasin juba, et ma teatavail tingimustel teie tundmuste vastu vist mitte osavõtmatuks ei jääks. Ma tunnen, et meie väga, väga headeks seltsilisteks võiksime saada. See tundmus pole minus aga sugugi veel edenenud, sest et ma seks midagi pole teinud — m e e l e g a midagi pole teinud, ja ma ei taha seda nüüdki tegema hakata. Ma olen selle tunde seni maha surunud, ära salanud, ja see peab edaspidigi sündima.»

«Aga jumalapärast, miks siis?» hüüdis Herbert peaaegu vihaselt.

«Sellest andsin teile juba märku. Ma aiman hädaohtu, õnnetust teie vastu teisem olles, kui olen, ja teisiti tegutsedes, kui olen tegutsenud. Ma ei usu armastust, mis oleks nii vastupidav, et ta kaht inimest suudaks nende eluaegset õnnetust kannatama ja unustama panna, ja niisugune õnnetus varitseb minu arvates meie kokkuheitmise taga.»

«Kuidas te oma pessimistlikku oletust põhjendate?»

«Kas see teile selge pole? Mõtelge kõige eel oma vanemate peale...»

«Neist arvan võitu saavat. Nad armastavad mind.»

«Ja kuigi nad teile järele annavad, m i n u l e ei anna nad iialgi andeks; teie ema vihkab mind juba nüüd. Meie ja nende rahu oleks siis igavesti rikutud, ja mis elu oleks sel kombel ühel või teisel? Siis järgnevad teie lähemad ja kaugemad omaksed. Teie õde on minu otsekohene vaenlane. Ning lõpuks tuleb kogu teie seltskond...»

«Teie, Juliette, võidaksite varsti kõigi südamed — ma annan oma pea selle eest!» hüüdis Herbert kuumalt. «Ja kui te minu naine oleksite, minu nime kannaksite, minu kaitse all seisaksite, siis ei julgeks kõige vihasemgi vaenlane näppu teie vastu tõsta!»

«Oletame, et sest äärmusest üle saame, aga mul jääks tulevase elu kohta, kui see mind peab rahuldama, veelgi nõudeid. Seltskond, mille keskel pean elama, millega alati pean läbi käima, peab mulle üldiseltki natuke kohane olema. Lubage mind tunnistada — teie seltskond on mulle võõras ja jääb mulle võõraks. Meie ei mõista teineteist. Meie vahel pole midagi, mis meid ühendaks, kokku veaks. Ja ma kardan, et

meie mõlemadki teineteist paljudes asjades ei mõista, sest ka teie mõtlete ja tunnete ju oma seltskonnaga. Kuhu pilgu iganes pööran, igast küljest paistab mulle hoiatav ei! ei! suurte tähtedega vastu.»

«Kui must on kõik, mida teie näete!» ohkas Herbert, sügav mõrudusejoon suu ümber.

«Mitte must, vaid loomulik, mu sõber! Teie aga näete ainult valget, musta eest pigistate silmad kinni. Näiteks on teie arvamine, kui läheks teil korda oma vanemate vastuseisu võita, minu meelest niisugune liialt valgesti nähtud lootus. Kes teie isa ja ema ning nende seisuslikku vaateviisi tunneb — ja mina arvan neid tundvat —, ei julgeks s e l l e lootuse peale midagi ehitada. Pikk ja raske võitlus nende vastu rikuks minu ja teie elu. Ja seda, armas sõber, ei ole meil kellelgi tarvis — see oleks patt, see oleks kuritöö iseenese ja teiste vastu.»

«Siis kisun enese lahti kõigest, mis mind nendega ja nende seltskonnaga ühendab, ja meie asume sinna, kus teie end tunnete kodus olevat!» hüüdis Herbert Heidegg räpakalt, sest mida kauemini ta selle naise ligidal istus, tema nägu nägi, tema häält kuulis, seda enam sattus ta tema salapärase lummuse alla.

Juliette vangutas kaastundlikult pead.

«Kui kerge on niisugust vägisõna öelda, kui raske teda teoks teha! Ja kui ta teoks on tehtud — kui raske siis seda vägivaldselt kaela tõmmatud õnnetust kannatada! Jätke niisugused unenäod, sõber! Laenake minult veidi elukainust ja mõtelge selle asja üle veel põhjalikult mitu korda järele. Ma olen julge, te jõuate varsti niisugusele tulemusele, et tänades minu kui oma õiglase nõuandja kätt pigistate. Matke maha oma unelm, parunihärra, ja meie lahkume mõne nädala pärast kallite sõpradena, kellele teineteisest kaunis ja armas mälestus jääb.»

Lehtla lähedal tuli nüüd härra Lustigi madal alandlik kogu nähtavale. Tal olid mõned värsked taimed käes, mille juuri ja nuppe ta oma läikivate prilliklaaside tagant uuris. Lehtla eest mööda minnes heitis ta kogemata pilgu sinna sisse ja jäi äkitselt seisatama. Ta silm lendas esmalt Juliette'i, siis tema vastas istuva paruni poole, veel kord vaatas ta nende poole, siis sammus ruttu edasi, kuna rohuvarred tal käest kukkusid...

Herbert Heidegg istus nagu väsinult madalal aiatoolil. Väsinud oli ta pilk, mis Juliette'i jalgade ette maha vahtis, ja väsinud kõla oli ta häälel, kui ta pika vaikimise järel küsis:

«Teie ei anna mulle siis mingisugust lootust, Juliette, ei mingisugust julgustust?»

«Ma annan teile teie rahu, teie elurõõmu, teie õnne tagasi,» kostis neiu toonil, mis nagu paitades noormehe kõrvu puutus. «Jäägu see, ma palun teid, viimaseks korraks, kus meie seda liiki asjust kõneleme.»

«Juliette, ma armastan sind!»

Preili Marchand tõusis püsti.

«Teie ei täida minu palvet, parunihärra? Sel lool pean seda teilt nõudma. Ma kahetseksin aga väga, kui sel kombel meie hea sõpruski kahju kannatab... Vabandage, ma pean laste järele vaatama!»

18

KEL VÄGI, SEL VÕIMUS.

Nelipühi teisel pühal käis opmanni Miina külas vanemaid vaatamas ja astus tagasi tulles ka Uuetoa sauna sisse. Ta võeti seal muidugi suure rõõmuga vastu, ning Päärn, kes koikus kirikutee väsimust puhkas, hüppas sealt silmi hõõrudes välja, kui ta vaevalt Miina häält oli kuulnud. Kõik kolm võtsid sauna ees jämedal kasepakul istet ja magus külajutt algas.

Teadagi küsiti kõige eel Miina käekäigu järele. Päärn oli sellest õhtust saadik, mil opmann ta Kupja-Pritsuga köögist välja oli ajanud, neiuga väga harva kokku saanud.

Miina näo üle lendas vari, kui ta oma elust hakkas jutustama.

«Pritsust olen nüid lahti,» algas ta, «ei topi teine enam ligi. Vahib nagu hunt üle õla, kui mind näeb, ja silmad põlevad teisel koa kui hundil. Ta on nii vihane, et mu kõige karvadega ära sööks.»

Ema ja poeg küsisid muidugi uudishimulikult, kuidas see lahkumineku-ime oli sündinud.

«Noh, pidasin meeles, mis opmann see õhta ütles, kui ta Pritsu köögist välja kihutas, ega lasknud teda enam sisse, kui ta pärast veel tuli. Lõin ukse tal nina eest kinni ja ütlesin: Opmann on mulle kõvasti ära keeland sind sisse laskmast; ega ma sinu pärast ometi sõimata taha soada ja viimati veel talli minna!... Soab mees muidugi küllalt aru, et ma teda ise ei salli, aga mis ta võib parata! Läks teine kirudes ja sajatades minema ja ähvardas veel: küll soad näha, mis sest nüid välja tuleb, — ma tahan hoolt kanda, et külalapsed varsti sõrmega su peale näitavad!»

«Aga miks sa seda's nii hapu näoga reagid, et sest luupainajast lahti said?» küsis Päärn. «Tänа jumalat, et niisuke koi kadus! Või kardad tema rumalaid ähvardusi?»

Miina vahtis tuhmilt väikese pihlaka poole, mis sauna ees kasvas ja mille okstel parv varblasi rõõmsasti sirtsus. «Mis ma nüid neid ähvardusi tean karta, aga eks ta või mind, kui tahab, pimedas maha lüia — ega ma selle vastu soa parata. Sest kuule, kui hirmus inimene ta on! Üks õhta paneb kunturis opmanniga päivi. Arvas vist, et mina köögis olen ega kuule, aga olin teises toas ja uks oli vahelt praokil. Kui päevad pandud, ütleb opmannile: Tahtsin opmannihärrale nimetada, et Miinast minule naist ei soa. — No-noh, vastab opmann, kas ta sulle hundipassi andis? — Hundipassi andsin mina temale, vastab Prits. — Aga mis sa sest siis mulle kuulutad? küsib opmann. — Noh, tahtsin aga nii öelda, et opmann ei peaks arvama, et ta minu pruut on. Mul põle temaga enam pistmist, tehku temaga nüid igaüks, mis ise tahab! — Kas mõistate, mis niisuke häbemata sellega tahtis öelda?»

«Miks ei mõista,» vastas Päärn, kuna jäme veresoon ta otsaesisel hakkas paisuma. «Mis siis opmann talle ütles?»

Miina pea langes norgu. «Mis see isand ütles? Itsitas enesele vist habemesse ja mõtles: Või nüid mina sellest hoolin, on ta sinusuguse pruut või mitte. Ja olgu kas või sinu naine!... See'p see mu kurbtus ongi! Minust sinna majasse küll kauaks teenijat ei soa — panen kord kas või südaööse minema! Ennem juba vette, kui niisukest elu elada.»

Ja nüüd puistas Miina oma südame ka selle oma peamure poolest välja.

Opmann olnud hakatuses tema vastu väga hea ja lahke. Ajanud temaga juttu ja heitnud nalja. Hoidunud temast ka, nagu kord ja kohus, viisakalt eemale. Patsutanud küll vahel heas tujus ta õla või pihta ja hakanud lõuaotsast kinni — kuid see olnud kõik. Viimasel ajal minevat aga sõnade ja puutumistega häbematuks. Nüüd tikkuvat inetult ligi, paar korda olevat ka juba juhtunud, et koputanud öösel köögi uksele ja nõudnud sisselaskmist. Muidugi ei olevat Miina talle avanud ja mees läinud vandudes minema. Järgmisel päeval olnud õel ja turtsakas nagu pahur koer.

Päärna päevitanud nägu oli veel tõmmumaks muutunud. Tummalt vahtis ta maha liiva sisse. «Siis tule niisukese sea juurest ära!» urises ta viimaks.

«Ega viimaks muud nõu jäägi,» vastas Miina. «Oleksin ehk juba ülesse öeldki — ega ta mind vägise ometi või pidada —, aga eks te tea mu isa! Sest soadik, kui ta opmanni

abiga parema koha sai, on see mees ja terve mõis temale püha. Ei tohi keegi kõverat sõna mõisa kohta öelda. Reakisin tänagi kodu, kuda mo'ga opmanni juures on, aga toat kohe vasta suruma: Jää veel paigale, kannata veel välja — kui näeb, et hakkad vasta, siis jätab so viimaks rahule! Tuled aga ära, võetakse mul koht ehk jälle käest... Ma usun, see vanamees müüks mu ära, kui talle head hinda pakutaks. Ma olen kaua küll nälgind, nüid tahaks koa natuke kergemat põlve katsuda, ütleb aga.»

«Sina sest ää kuula,» ütles Päärn madala tümiseva häälega. «Ma ei salli, et sa ennast seal pead laskma käperdada.»

«Kui asi ei parane, kauaks ma sinna ei jää,» vastas Miina. «Kõigé jultunum on ta siis, kui midagi peas on. Tead isegi, on va trimpaja. Käib päevas mitu korda kapi kallal klõgamas ja õhta tõmmab vahel jumalaüksi loti täis. Kui veel juhtub külalisi olema — käivad seal tihti koarta löömas —, siis aga pudelid välguvad. Just pärast niisukest joomaõhtat käis teine kaks-kolm korda minu ukse taga. Läks alles siis minema, kui ähvardasin valjusti appi karjuda. Suur hirm on mul sellepärast tulevase laupäeva eest. Siis peab oma sündimisepäeva. Läheb homme juba linna pidukroami tooma. Tulla hulk võõraid kokku. Siis on muidugi jälle suur joomine.»

«Kui kardad, et tuleb jälle tülitama — kas sul siis ahjuroopi köögis ei ole?» ütles saunaema.

«Ma ei lase teda jo sissegi! Aga mene tea, mis purjus inimene kõik teoksile ei võta! Kardan teda nagu sarvikut ennast. Tal on nii koledad silmad ja ta võib nõnna irvitada, et ihukarvad sul püsti tõusevad. Küll on aga mõni inime ilge!»

Kui Miina minekut tegi, kohkus ta otse Päärna sünget nägu nähes. «Ära nüid nii väga muretse!» ütles ta vaigistades. «Eks mul ole ikkegi käed otsas ja suu peas, kui midagi juhtub.»

«Pea aken hoagist lahti või lükka välise ukse riiv eest ära, kui magama lähed,» õpetas Päärn, «siis võid ometi välja pääseda, kui häda käes.»

«Seda olengi vahel teind,» naeratas Miina. «Sa ää arva, et hooletu või ettevaatamata olen.»

Pärast seda õhtut märkas saunaeit, et poja südant näris salajane rahutus. Ta rääkis vähe, oli tusane ja mõttes, söök ei maitsnud talle ning öösel nägi palju und, sest ta kõneles ärevalt ning ähkis ja ägas. Ema pärimiste peale urises ainult ja lõi käega.

Nädal möödus, laupäeva õhtu jõudis kätte. Päärn ütles vaimupoisile, et ta tahab kõrtsi minna, viigu poiss hobune koju. Päärn viitis õhtu kõrtsis ära, ehk ta seal muidu küll haruldane võõras oli. Ta tegi alles kesköö eel üksinda minekut.

Ilm oli pilvine, seepärast pimedam kui harilikult. Ähvardas vihma tulla. Vaevalt oligi Päärn veerand versta sammunud, kui peent sooja vihma hakkas piisutama. Jämedamad tilgad järgnesid, kui noormees mõisa puiestiku servale jõudis. Päärn ei läinud nimelt mitte koju, vaid kõrtsist otseteed mõisa poole.

Puiestikust, millesse ta üle madala kiviaia hüppas, lõikas ta endale tugeva sugara — vist mõisa koerte tarvis. Siis sammus jalgteid mööda, mida muidu ainult saksad tarvitasid, mõisa hoonete poole edasi. Vastu ei tulnud talle keegi, vihmane ilm oli inimesed tuppa ajanud. Puude vahelt paistis juba viinaköök, siis sepapada, siis «alt-tuba», kus aidamees ja kubjas elasid, ning neist eemalt mööda minnes jõudis Päärn opmanni maja juurde, mille aed puiestiku ääreni ulatus. Väledasti ronis noor teomees kaunis kõrgest püstaiast üle, sammus õunapuude vahelt edasi ja jõudis maja otsa, kus akende all suured tihedad, täiel õitsengul seisvad sirelipõõsad mühasid.

Ses majaotsas oli kaks akent: üks köögi ja teine sahvri oma. Esimesest paistis tulekuma. Põõsaste varjult piilus Päärn valgustatud akna kaudu kööki. Pliidi all põles veel hele tuli, laua peal küünal. Miina ja aidamehe vana ämm, kes tüdrukul nähtavasti abiks oli, sadrisid kiires tegevuses edasi-tagasi.

Nüüd puges Päärn ümber nurga maja tagumisse külge. Valitseja eluruumide kolm akent, millest üks oli lahti, käisid siin vastu aeda. Toad olid heledasti valgustatud, häälte sumin, klaaside kõlin ja rõõmus naer kajasid välja. Põõsaste varjult heitis Päärn ka siin pilgu maja sisse ja nägi seal suuremat seltskonda istuvat, seisvat või läbisegi liikuvat. Taoti tuli siin ja seal opmann Vinteri tõmmuks päevitanud rasvakas nägu, valendav pealagi ja koidukalt punav nina meeste ja naiste seas nähtavale. Kuskilt kohast, kuhu vaatleja pilk ei ulatunud, said vastu lauda käivad sõrmelöögid kuuldavaks — seal mängiti kaarte.

Päärn läks köögiakna juurde tagasi. Seal sirutas ta enese, keppi kaenlasse võttes, põõsa taha märja rohu peale maha. Vihm sahises talle pähe ja selga, ta ei pannud seda tähele. Pead mõlemale kokkupandud käsivarrele toetades ja silmi kinni pigistades pikutas ta seal nagu magaja liikumatult paigal.

Aga ta ei maganud. Ta kuulis kõik, mis majas sündis, niipalju kui seda siia võis kuulda. Köögis rääkis Miina vanainimesega, vahel kostis opmanni käskiv hääl, vist toast tuleva ukse vahelt, nende jutu sekka, ning maja tagumisest küljest kajas paljude segane vadin ning rõkkav naer öisesse vaikusse. Viimaks hakkas maja eest, mõisa õue poolt, vankrite müdinat kostma: külalised olid lahkumisel, hobused sõitsid treppi. Ei kestnudki kaua, kui maja jäi vaikseks. Veel paar korda käis väline kojauks, siis kuuldi ta lukku käänatavat.

Päärn tõstis pead. Köögi aken oli veel väheselt valgustatud. Mõne aja pärast kustus tulekuma, aken lõi mustama. Korraga lõgistati akna kallal, valge käsivars oli hetkeks nõrgalt nähtav, siis valitses köögiski hauavaikus.

Päärn lamas veel veerand tundi endisel paigal, roomas siis üsna akna alla ja istus sinna alusmüüri veerele. Ta oli juba läbi ja läbi märg ning ikka veel niisutas vihma maha, vahel peene kihuna, vahel tugevate sagaratena. Päärn oli külmale kaua vastu pannud, nüüd, pikema paigaloleku pärast, hakkasid tal juba kerged lõdinad peal käima. Ettevaatlikult sirutas ta käe üles ja katsus, kas aken on lahti või kinni. Oli lahti. Käsi, mis tema kallal oli lõgistanud, oli vist haagi avanud.

Päärn toetas mõlemat küünarnukki põlvedele ja pead mõlema käe najale. Tema paksu pealuu taga ei elanud muud mõtet, muud arvamist, muud tundmust, kui et ta siin peab olema, valvama, pealetikkuva une vastu võitlema. Mis otstarbeks? Seda tundis ta tajumisi ka. Kuidas ta aga oma siinoleku otstarvet vajaduse puhul täidaks ja mis sellele täitmisele järgneks — nii kaugele ta kujutlusvõim ei ulatunud. Ta ei teadnud sedagi õieti, milleks ta endale mõisa puiestikust vembla oli lõiganud. Ehk on kuidagi vaja, ümises miski ta paksu pealuu taga.

Ta istus mõne aja, siis näis talle midagi meelde tulevat. Ta tõusis üles, hiilis ümber maja nurga ja nägi nüüd, et opmanni akendest oli keskmine veel valgustatud. See osutus aknaks, mis ennemalt lahti oli seisnud. Nüüd oli ta kinni tõmmatud.

Päärn võis aknast julgesti tuppa vahtida, sest see mees seal sees ei võinud teda näha: mitte ainult sellepärast, et väljas väga pime oli, sest ikka mustemad pilved tõmbasid taevale nagu leinakatted peale, vaid palju enam sellepärast, et Vinteri-isandal oli nii väga iseenesega ja laua peal seisva konjakipudeliga tegemist.

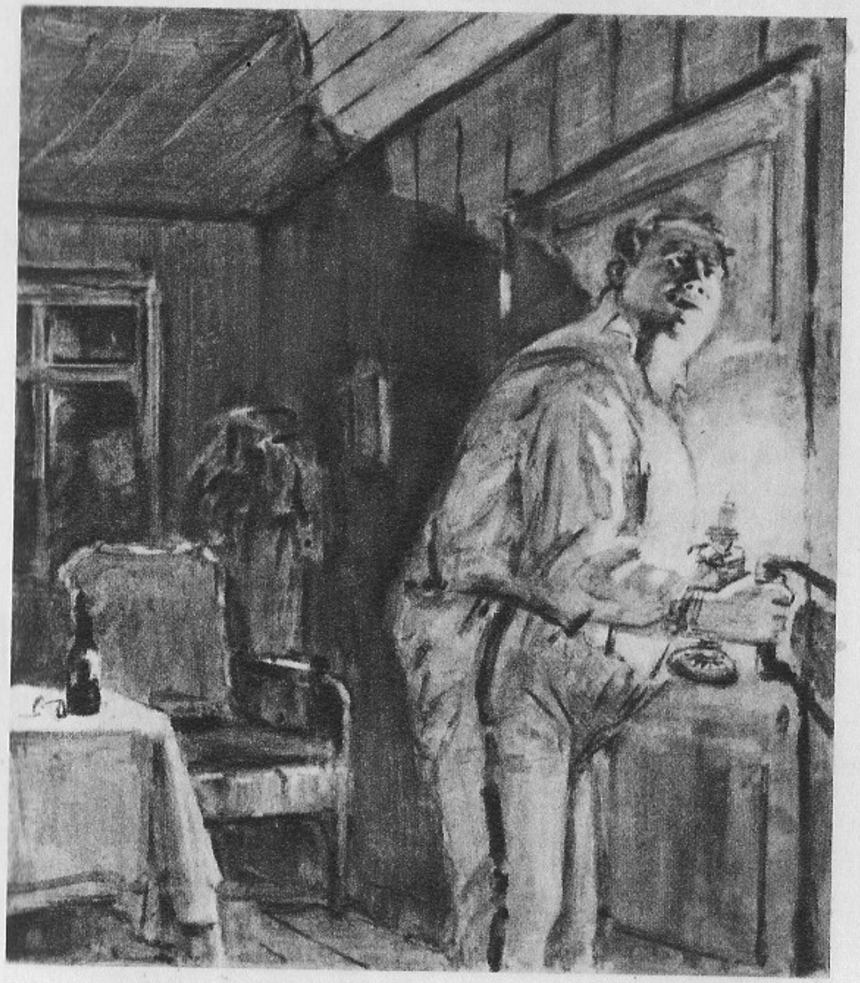

Opmann seisis, küünal käes, selle ukse taga ja kuulatas. Ta hoidis kõrva ukse külge ja pidas suu lahti.

Ta oli kuue ja vesti maha võtnud ja kõndis, tossav sigar hammaste vahel, teatava ärevusega edasi-tagasi. Taoti jäi ta laua juurde seisma, kallas pudelist pikerguse klaasikese kollakat vedelikku täis, tegi pikad musutavad mokad, ühendas neid klaasikesega, tõukas kähku — ja pani tühja riistakese lõbusa ohkega jälle lauale. Ta punavpunsunud näol levis sedamaid nagu hellatav soe päikesepaiste. Aeglaselt ja mõtlikult võttis ta siis sigari tuhapannilt ja torkas oma mustavate hammaste vahele. Seepeale astus ta nurgas seisva kõrge peegli ette ja hakkas nähtava hubasuse, aga rahutute kehaliigutustega oma lõuga, nina, otsaesist ja oma väheseid juukseid, millest paar salku silmade peale olid langenud, vaatlema ja uurima. Ta pööras nägu sinna ja tänna, silmitses teda eest, silmitses teda paremalt ja pahemalt poolt ning lõpetas selle lõbusa tegevuse sellega, et ta püüdis tagant oma paljast pealage näha, mis aga suurt kaelaväänutust nõudis, ilma et tagajärg rahuldav oleks olnud.

Siis astus isand, suitsupilvi lae poole puhudes, jälle pudeli juurde, jõi ja vajus pehmele sohvale maha. Natuke aega vahtis ta siit rasvaselt läikivate rahutute silmadega õhku, pillas sigarituhka lauale, ajas põsed punni ja hakkas seda sealt pealt ära puhuma, mis tal aga alles paari märgist mööda mineva katse järel korda läks.

Korraga hakkas opmanni-isand sõrmi laksutama ja istudes tantslema. Kogu ta lai nägu naeris. Ilus ei olnud see naermine mitte, aga lõbus. See mees rõõmustas millegi üle kõigest südamest. Ja kaval oli see naermine, isevärki lollkaval. See naermine näis ütlevat: Ohoo, meie oleme nupumees, meie teame, kuidas peale hakata!... Äkitselt muutus aga see lõbus, rõõmus nägu väga ähvardavaks; kulmud pilvistusid, silmad vahtisid õnnetust kuulutavalt ja Vinteri-isand raputas kolm korda rusikat seina või mõne nägematu vaenlase poole... Seepeale jõi ta kähku kaks napsi järgemööda.

Natukese aja pärast ajas ta enese raskelt ja visalt püsti, ja kui ta kõndima hakkas, astus ta samme, nagu tunneks enda laeval olevat. Uus lõbutuju tuli talle peale. Esmalt vilistas, siis nägi Päärn ta suud käivat, nagu laulaks ta. Kui ta paar korda üle toa oli käinud, sai ta kõnd kindlamaks. Ta viskas põleva sigariotsa nurka, kahmas laualt lühtri kätte ja kadus pikkamisi teise ruumi.

Päärn astus pimedaks jäänud akna tagant ruttu teise taha,

mis sedamaid valgeks lõi. Ruum, millesse ta nüüd vahtis, oli suurem tuba pika laua ja selle ümber seisvate toolidega — opmanni söögituba. Laud oli juba koristatud, kokkupandud lina valendas ta peal. Söögitoast läks, nagu Päärn umbkaudu teadis, uks kööki.

Opmann seisis, küünal käes, selle ukse taga ja kuulatas. Ta hoidis kõrva ukse külge ja pidas suu lahti. Siis katsus kobamisi linki, püüdis nõksuva peaga lukuaugust sisse vahtida, lükkas õlaga kergesti vastu ust ja pani viimaks küünla põrandale maha. Nüüd võttis hoogu ja tõukas kõige oma raske kehaga tugevasti ukse vastu. See läks lahti. Päärnale oli arusaamatu, kuidas lukus või riivis olev uks nii kergesti võis avaneda. Kuid seeüle järelemõtlemiseks polnud tal aega. Ta nägi ainult veel, kuidas opmann jalaga küünla surnuks astus. Silmapilk hiljem kajas pimedusest ehmatusekarjatus...

Kahe-kolme määratu hüppega oli Päärn ümber maja nurga ja köögi akna all. Aken lendas parinal pärani, suur must kogu täitis silmapilguks ta avaust, siis käis tume põnts ruumi seest, millele järgnes jälle hele karjatus.

Päärna silmade ees oli kõik veripunane, nagu kord ta isal, kui paruni kutsari piits sellele vastu nägu oli käinud. Selle punase pimeduse seest selitas Päärna pilk ainult ühte suurt valget täppi, ja selle peale kargas ta nagu murdja saagi kallale. Ta raudne rusikas tõusis ja langes tumeda mütsuga. Kepp oli tal, kui ta aknast sisse hüppas, käest kukkunud, ja selle otsimiseks polnud tal aega.

Niipea kui teomehe rusikahoop oli langenud, vajus valge kogu ta ees hääletult raske prõntsuga maha... Ruumis valitses seepeale hauavaikus, sest endine karjataja oli vist ehmatusest halvatud ja keeletu. Päärn silmas või — õigemini — aimas tema kogu nurgas sängi kõrval. «Ära karda, Miina, mina olen,» kähistas ta nurga poole.

«Kes sa oled?» tuli sealt kugistav häälitsus.

«Kas sa mind siis ei tunne? Mina olen, Miina, mina!»

Seejuures kobasid Päärna käed põrandat mööda, kuni nad sooja keha leidsid, millest nõrk korin tuli kuuldavale. Niipea kui teomees seda sooja lihavat keha oli puudutanud, kiskusid ta käed uuesti rusikasse, ja viha, mis ta rinda täitis, pani ta ägama. Oma hiiglajõuga kahmas ta mehe maast, tõstis oma rinna kõrguseni ja laskis sealt nagu jahukoti jälle põrandale matsatada. Siis kobas ta piki põrandat ringi, kuni ta akna alt

oma kepi leidis. Lähemal pilgul hakkasid potsuvad ja laksuvad hoobid maha sadama — tihedalt, tugevasti, halastamatult...

«Pearn! Pearn!»

Nagu ahastuses lõhkevast südamest tungis see hüüd. Siis tundis Päärn, kuidas keegi end tema töötava käsivarre külge riputas ja kuidas kepp meeleheitliku tõmbega tal käest kisti.

«Taevase isa pärast, Pearn, on sul mõistus kadund?»

Päärn ähkis, ta ei saanud sõnagi suust. Siis raputas teda uus vihahoog, uuesti tahtis mees oma ohvri kallale karata, aga Miina hakkas kõige oma ihujõuga ta keha ümbert kinni ja karjus: «Pearn, kas tahad mõrtsukaks — kas tahad tõesti mõrtsukaks soada!»

Sõna «mõrtsukas» näis meeletut pisut taltsutavat. Ta käed laskusid. Ta laskis ennast maas lamavast valgest kogust eemale rõhuda, kuni ta end Miina sängi vastu tõukas ja selle veerele vajus.

«Püha arm, mis nüid teha, — mis nüid teha?» sosistas lõdisev tüdruk. «Opmannihärra!» lisas ta valjemalt, «opmannihärra, tõuske üles!»

Kui hüütu vähematki vastuhäält ei andnud, kõige nõrgematki liigutust ei teinud, tundis Miina verd oma soontes tarduvat ja ta karjus oma hingeahastuse kiljatavas hüüdes välja: «Pearn, ta on surnd!»

Vältas kaua, enne kui Päärn nii kaugele toibus, et ta märkas tuld üles võtta. Tummalt, sinakaks tõmbunud näol, midagi üllatusetaolist ilmingus, nii laskis ta küünlahelki opmanni liikumatu keha peale valguda. See oli otseti, teine põsk kõvasti vastu telliskivi-põrandat. Miina vajus ägades tema kõrvale põlvili, vapustas teda, hoidis kõrva ta suu juurde ja toppis käe ta südame kohta. Jumalale tänu — süda tuksus!

«Külma vett pähe!» sosistas Miina.

«Enne viime teise sängi,» vastas Päärn üsna asjaliku rahuga.

Tõstiski opmanni maast, kandis ta läbi söögitoa ja saali magadistuppa ja paigutas seal voodisse, kuna Miina tuld näidates eel käis. Siis toodi külma vett ja niisutati opmanni pead, nägu ja meelekohti.

Kas Vinteri-isanda minestuses enam teomehe rusikahoop kui joodud alkohol süüdi oli, jäi kahevahele, aga toibutust läks õieti palju vaja, enne kui ta ümisema ja suud liigutama hakkas. Korraga lõi ta oma punaseks verdunud silmad lahti. Segaselt vaatas ta esmalt vastu lage, siis seinu mööda ringi, kuni ta pilk

Miinat riivas ja viimaks Päärna külge jäi. Viimane näis teda kohutavat. «Appi! Appi!» ägas ta nõrgalt, nagu kinnimuljutud rinnast, siis pigistas silmad jälle kinni. Ei kestnud kaua, kui ta korrapäraline hingamine tunnistas, et ta magama on uinunud... Miina ja Päärn istusid veel natuke aega ta juures; siis, kui nägid, et uni on kestev, pugesid mõlemad toast.

«Pearn, mis nüid?» küsis Miina köögis. Ta oli näost valge kui surnu, huultestki oli iga veretilk kadunud.

Päärn vaikis.

«Mis sa siit ometi tahtsid? Kust sa tulid, kuda said sisse? Mis nõu sul oli?»

«Nägid jo, mis nõu!» vastas Päärn viimaks kalgi rahuga. «Sisse tulin aknast ja tarvis oli sul mind koa. Küsi parem, kuda tema seie sisse sai.»

«Ma ei tea.»

Päärn võttis küünla pliidi äärelt, läks sellega söögitoast tuleva ukse juurde ning hakkas selle lukku ja riivi silmitsema. Lukust puudus võti. Riiv oli ukse küljes ripakil. Nähtavasti olid ta kaunis nõrgad pidemed ennemalt lõdvale murtud, nii et ta vähesel tõukel pidi lahti minema.

«Miks sa ust lukku ei pand?»

«Tahtsin panna, ei leind võtit.»

«Võti seisis ometi ikke köögi pool?»

«Jaa.»

«Siis oli võti aegsasti kõrvale viidud ja riivi lõdvendatud... Ma usun, see seal oli oma keretäie veart... Kas juba magasid, kui ta tuli?»

«Pidin just jääma.»

«Niisama riides?»

«Jaa. Sa tead jo, et ma tänast ööd kartsin.»

«Kartsid õigusega... Oota, sa võllaroog seal! Kahju, tuline kahju, et ma talle rohkem ei and!»

Ja jälle lõi teomehe silmis see kirglikult janunev, talitsemata leek loitma. Miina aga pani oma ristis käed tema rinnale ja vaatas talle anuvalt silma.

«Vait, Pearn, vait! Sa ei tohi siin enam midagi peale hakata! Mõtle parem, mis meist mõlemast nüid soab?»

«Sinul ei ole jo midagi karta,» vastas Päärn, «sa põle midagi teind. Eks minule anta vist kere peale, aga mis sest — või see esimene kord on!»

Miinal purskasid pisarad silmist. «Oli sul seda siis tarvis?»

nuuksus ta. «Ütle, kust sa selle aru võtsid ööse seie tulla ja teda peksma hakata! Misuke paha vaim su seie ajas?»

Päärn vahtis lõuga siludes sõõri, näos jälle midagi endisest pisut lapselikust üllatusest.

«Mis mina tean — olin aga korraga siin,» kohmas mees viimaks. «Ise kurtsid jo ka nelipühis, et ta käib sind kimbutamas, kui purjes on, ja reakisid, et tal on täna suur joomapidu. Noh, see kipitas mul vist hinges, ja näe tulin.»

«Ta võib sind jo nüid röövliks ja mõrtsukaks teha, kannad viimaks veel raudu.»

Selle peale ei teadnud Päärn midagi kosta.

«Peame ometi aru, mis nüid teha,» sosistas Miina värisedes. «Mis peame homme ütlema?»

«Sa tuled tema juurest ära — mis muud,» vastas Päärn. «Ehk kihutab su isegi minema.»

«Aga sina?... Kuule, ta ei tund ehk sind äragi?» võpatas tüdruk, nagu uppuja õlekõrre järele haarates.

«Aga eks ta küsi sinu käest, kes ma olin.»

«Mina ütlen, et ei tea!»

Päärn vaatas talle tänuliku pilguga näkku, ent raputas pead. «See ei aita vist midagi. Kui tal veel vähegi tolku peas oli, siis mäletab ta, kes siin oli, sest ta nägi jo mind. Ja kui ei mäleta — ega's võeras siin võind käia, sa pead ikke tunnistama, kes see oli.»

«Aga võis varas olla.»

«Põle jo midagi varastud.»

«Mis sest! Tahtis vargile tulla, aga opmann tuli parajasti peale!»

Miina oli nutu kähku unustanud, ta nägu avaldas ainult veel põnevat, ahastuslikku arupidamist päästvate abinõude üle.

«Aga varas oleks pand punuma ega oleks mahti soand teda peksma hakata,» heitis noormees vahele.

«Noh, kas vargad kallale ei kipu! Vargad tapavadki, kui tarvis — eks seda ole nähtud! Tahtis ehk opmanni ja ka mind külmaks teha! Ja tal võis teisi seltsimehi veel õues olla.»

«Aga miks nad siis sinugi terveks jätsid ja ise ikke ära jooksid, ilma et oleks nööpnõelagi varastand?» küsis Päärn Miina lühikeste jalgadega vale üle naeratades.

«Miks nad ära jooksid? Noh, eks mina hirmutand nad menema!»

«Kulbiga või?»

«Ei, roobiga! Hakkasin roobiga vasta ja karjusin ise kõigest väest appi.»

«Kes seda kuulis?»

«Mis sest, et ei kuuldud. Kõik magasid. Aga mõrtsukad said hirmu ja panivad plehku!»

«Noh, eks soa näha, mis homne päev toob,» tähendas Päärn, kelle käsi tegi kobavaid liigutusi, nagu otsiks taskuist piipu. «Küll ta ütleb sulle varsti, kui palju mäletab. Sa pead sedapuhku muidugi veel seie jääma, muidu mõtleks teine, et sul koa on süid. Ära minu pärast muretse. Küll ma oskan enese eest seista. Ja kui parata põle — soatku pealegi aagrehi juurde! Mis nüid mõnikümmend hoopi mehele teeb!»

«Aga kas tead, Pearn?» sosistas Miina korraga ja poetus peigmehe külje vastu. «Ta ehk ei julge häbi pärast kellelegi reakidagi, mis siin täna öösel oli, ega meile koa midagi teha! Sest muidu tuleb väilla, et ta ööse minu juurde kippus, ukseriivi lahti oli kangutand ja siis veel teomehe käest peksa sai. Eks ta pea kartma, et teda kõik naerma hakkavad.»

Tõepoolest, sel oletusel ei puudunud asjalik alus. Päärn märkas seda kohe. «Kas tead,» sosistas ta vastu, «kui ta sest hakkab reakima — sina anna talle nii suudmööda mõista, et sa seda kõik teistele tahad öelda. Ehk lööb tõesti kartma.»

«Kui ta aga ära ei sure!» pigistas Miina piinatud süda ohke välja. «Või jääb ehk raskesti haigeks.»

«See mehepurakas? Ei ma usu,» vaigistas Päärn. «Pähe sai vist üheainsa rusikahoobi, kepiga andsin mõjale, kus elu peale ei käi.»

Väljas hakkas koitma. Taevas oli veel pilvine, aga vihm näis lakanud olevat. Tuhkur poolvalgus oli aia peale heitnud ja see tusane helk roomas pikkamisi aknast kööki.

«Hakka minema, enne kui valgeks läheb,» ütles Miina. «Hoia, et sind keegi mõisa ligidal ei näe! . . . Lähed vist jälle aia kaudu?»

«Jah, sealt soan kohe puiestikku,» vastas Päärn.

Ta pigistas mõlema käega tüdruku pead ja õlgu, kahmas siis oma vembla põrandalt ja ronis aknast välja. Miina piidles talle järele, kuni ta põõsaste vahele kadus. Sügavasti ohates tõmbas Miina siis akna kinni. Ta istus mõne aja hauduvas meelisklusses sängi veerel, siis ajas ta hirmul pakitsev süda teda vaatama, mis opmann sängis teeb.

Ta võis end vaigistada. Tugev norin kuulutas talle juba eemalt, et kardetav isik oli vähemasti elus. Kui ta kikivarvul tema sängi juurde oli jõudnud, nägi ta teda aknast sissetungival hallil koiduvalgusel lahtise suuga rahulikult magavat. Tüdruk poetas teki ta alt välja ning laotas talle peale. Siis läks kööki tagasi. Ta heitis küll oma asemele, aga nahka silma peale ta sel ööl ei saanud.

Isand Vinteri raske uni vältas vahetpidamata peaaegu lõunani. Miina oli teda hommiku jooksul mitu korda ukse vahelt käinud piilumas, aga ikka jälle selle rahustava teadmisega tagasi tulnud, et peremees rahulikult puhkab. Kui ta kella kaheteistkümne ajal jälle ilmus, nägi ta opmanni ärkvel olevat ja ainiti vastu lage vahtivat, nagu peaks ta millegi üle sügavasti aru.

Tüdruku süda hakkas ärevalt tuksuma. Jumal ise teab, mis nüüd tuleb! Juba tahtis ta ukse juurest tagasi minna, kui Vinter kaunis tugeva, aga hädise häälega paar korda tema nime hüüdis.

Miina nägu oli lubivalge, kui ta tuppa astus. Et ta häält kurgust ei saanud, siis läks ta nõnda voodi ette, et Vinter teda võis näha, ilma et tal vaja oleks olnud tema soovi järele küsida.

Opmann hakkas teda iseäralise, rahutult rändava pilguga tunnistama. Ta silmitses teda jalatallast pealaeni, ilma musta ega valget lausumata. Ta lamas nüüdki selili sängis; kui ta nüüd tahtis end küljeli pöörata, tungis ta suust valus oie, misjuures ta nägu kimardas ja silmad kinni pigistas.

«Ma olen väga haige,» ütles ta siis nõrga rõhkiva häälega. «Mu pea lõhub valust. Kasta salvrätik äädika sisse ja seo mulle pähe.»

Tüdruk täitis sedamaid käsu. Selles oli midagi, mis pani vere ta soontes jälle liikuma. Ta niisutas rätikese äädikaga ja sidus selle osavasti haige leivavanema valutava pea ümber.

«Nüüd anna mulle pitsklaasi-täis seda kollast viina,» käskis opmann. «Vaata, pudel on vist veel saalis laua peal!»

Väledasti täitis Miina ka selle soovi. Vinter jõi klaasikese elustavat märjukest, matsutas suud, ootas surinat südameaugus ja jõi siis veel teise. Hubase ägaga vajus ta siis padjale tagasi.

«Kas opmannihärrad süia ei taha?» küsis Miina tasa ja üliväga alandlikult.

Härrad aga raputasid vastikuseilminguga pead. «Veel mitte.»

Kange viin mõjus haigesse rammestades. Ta silmad läksid kinni ja Miina märkas, et ta uinus uuesti. Alles tunni aja pärast ärkas opmann jälle ja hüüdis tüdrukut. Ta soovis midagi haput süüa — kurki, peeti, heeringat äädika ja sibulaga, või ükskõik, mis aga on hästi hapu.

Miina kandis kokku kõik, mis tal majas haput oli. Härra laskis väikese ümmarguse laua voodi ette seada, söögid sellele panna ja sõi sängist. Paar uut pitsitäit pidid talle isu andma. Teenijat käskis ta söömise ajal enda juures seista.

Öisest juhtumusest ei lausunud isand, nagu Miina ootas, ikka veel poolt sõnagi. Kas tal ehk midagi enam meeles ei ole? Või arvab, et joobnud peaga kõik unes nägi? Oh, et ta ometi kord rääkima hakkaks, et ta ometi midagi küsiks!

Vinteri-isand küsis varsti küll midagi, aga mitte seda, mida Miina ihkas: ta tahtis söögi peale sigarit saada. Miina tõi. Jälle selili padjale laskudes hakkas mees rahulikult suitsetama. Kui tüdruk laua oli koristanud ja siis toast välja tahtis minna, käskis opmann teda jääda. No nüüd tuleb! mõtles Miina, ja tal oli tunne, kui kerkiks süda tal põuest kurku.

«Kas ta alati sinu juures magamas käib?» oli opmanni sissejuhatav küsimus, kuna ta oma klaasiläikelised, tera ümbert punetavad silmad põrnitava pilguga tüdruku kahvatanud näole heitis.

«Kes?»

«Võllamäe Päärn.»

Seda nime kuuldes oli tüdruku meelest, kui kõiguks põrand tal jalge all. Ei olnud kahtlust, opmann mäletas kõik!

«Ta põle minu juures ilmaski magand.»

«Ilmaski?»

«Siin majas mitte.»

«Aga eile ööse?»

Miina ei teadnud, mida vastata: kas ta pidi salgama, valetama või õigust rääkima?

«Teda põld koa eile ööse minu juures,» ütles ta viimaks huupi.

Opmann vahtis talle otsa nagu kull.

«Valetada oskad ka,» ütles ta siis ja inetu vööt tekkis talle suu ümber. «Või arvad, et ma teda pimedas ära ei tund? Seisite ju mõlemad siin minu voodi ees. Tahtsite mind ära tappa — teie mõlemad!»

Miina nägi ära, et salgamine oleks nüüd niisama asjatu kui valetamine, ja otsustas parem täie tõega välja astuda.

«Pearn ei old mitte mo juures magamas, vaid ta tuli mulle aga appi. Mina sest kedagi ei teand. Ta oli aedas peidus old. Kui opmannihärra minu juurde kippus ja ma karjusin, siis kargas tema köögiaknast sisse ja tuli vahele. Pearn on mo peidmees.»

«Kuda ta's teadis aias varitseda?»

«Ma reakisin talle nelipühis, et opmann tükib mulle ligi, kui peas varju on, ja et meil on laupäe joodud. Tema tuld voatama, mis ööse sünnib, ja nägi, kuda opmann köögiukse lahti murdis.»

«Lahti murdsin?»

«No kudas seda siis tuleb öelda? Ma näen jo, et riiv on lahti kangutud.»

«Seda põle mitte mina teind,» hüüdis Vinteri-isand ähvardavalt silmi pööritades. «Ma lükkasin ust ja ta läks lahti. Võib olla, et riiv oligi juba lõdvalt ees. Ja köögist tahtsin külma vett saada — mu süda oli pahaks läind.»

Miina märkas, et opmannihärral vaheaegu juba mahti oli olnud öise juhtumuse üle aru pidada ning oma au kaitseks midagi välja mõelda. Nüüd võis ehk ainult veel hea julgus aidata.

«Opmannihärral oli toas külma vett küllalt — ma panin enne magamaminekut pudeli täis. Ja riiv oli ripakile kangutud — seda tean selgesti, sest enne oli teine väga kõvasti ees. Ka on opmann köögi võtme eest ära võtt, et ma ei soaks ust lukku panna. Ma leidsin võtme opmanni kirjutuselaua sahtlist täna ülesse... See ei oleks vist mitte ilus, kui ma inimestele reagiksin, et opmann öösiti oma tüdruku juurde kööki kipub.»

«Tohid sa siis valetada? Kas mõisas vitsu ei ole?»

«See põle jo mitte vale!»

«No eks me saa näha, keda ustakse — sind või mind!»

Kuna opmann sinise suitsupilve tagant laisa, haiglase häälega kõneles, riivas ta himur pilk ühtepuhku luuramisi tüdruku nägu, millest vaevalt varjatud hirm ja ärevus paistsid. See hirm näis opmannile meeldivat. Et tüdrukut nagu kala õnge otsas lasta siputada, pidas ta kõnes pikemaid vaheaegu, ja kui Miina tahtis minekut teha, käskis ta teda paigale jääda. Igas lauses, mis ta ütles, peitus mingi ähvardus.

«Või see on su tänu, et ma su isale hea koha kätte muretsesin!» algas ta uuesti. «Selle eest lased röövli öcse aknast sisse, kes mind peab ära tapma, ja ise oled talle veel abiks! Panen imeks, et ma veel elus olengi! Ta lõi mulle ju kaikaga pähe, ja kui ma uimaselt maas olin, siis on ta terve mu keha ära tümitand. Ei ma või teist külgegi pöörata — kõik ihu on kui tuld täis. Ma usun, mõni küljekontki on katki... Kas tead, Miina: Huntaugu Mihkel ei ole mitte enam kaua Ristmäel peremeheks. Selle eest tahan muret kanda.»

«Ega mu isal siis süid ole, mis siin on juhtund.»

«Sinu isal on see süü, et ta tütri on lasknud hukka minna... Kas tead, mis sinu ja selle röövliga nüüd tehakse?»

Isand Vinter uppis enese padjalt suure vaevaga poolistukile, et oma sõnadele suuremat mõju anda. Ta silmad keerlesid, kui ta äkitselt kärkiva häälega hüüdis: «Rauad saate mõlemad! Tühjale maale lähete eluajaks! Nii tõesti, kui ma Vaitla opmann olen — seda peate saama!»

Kuna ta siis valuliku lõusta ja vaevalt tagasi hoitud ägamisega padjale tagasi vajus, märkas ta salajasel rahuldusel, kuidas Miina silmist tema ähvarduse tõttu nagu ehmatusehalvatus paistis. Tüdruku suu liikus, nagu tahaks ta rääkida, aga ühtki sõna ei tulnud kuuldavale.

«Enne kui teid Siberisse saadetakse,» jätkas opmann rahulikumalt, «lastakse teid muidugi kadalippu joosta, saate viis- või kuussada hoopi ja seisate mitu päeva kaagi peal. Nii suurte kurjategijatega, nagu teie mõlemad, tehakse seda ikke, see on vana asi.»

«Kas opmannihärrad — ei võiks meile — a n d e k s anda,» tuli kogelemisi tüdruku värisevatelt huultelt.

Opmann, kes sigari ära oli pannud, hõõrus vaiba all käsi.

«Kas sa hull oled peast! Lase ennast ära tappa ja anna siis veel mõrtsukatele andeks! Paluge parem jumalat, et ta teie hingede peale armu heidaks! Sest võib ju olla, et kuuesaja hoobi asemel enam saate, siis ei jää teist muud järele kui kaks verist lihatompu.»

Selle ähvarduse juures tõusid ehk opmannil eneselgi ihukarvad püsti. Ta ei pannud siis imeks, et tüdruk oli keeletu ja tarretunud, ning tundis sest kõditavat lõbu.

«Opmannihärra, — võiksite meile ehk ikke armu anda,» palus Miina liigutava alandusega; ei puudunud palju, ja ta oleks valju süüdistaja ette põlvili laskunud.

«Ei,» hüüdis see karedalt. «Juba homme seotakse teil käed selja peale ja viiakse teid haakenrihtri juurde; sealt lähete raudus vangitapiga linna... Nüüd võid minna. Tunni aja pärast tahan lõunat saada.»

Kui Miina oli läinud, tegi Vinteri-isand sängist tõusmisega katset. See õnnestus tal alles suure äga ja oige järel. Ta tundis ihu endal tõesti nagu tuld täis olevat: selg oli nii hell, et ära puuduta näpuga, ja iga liigutus sünnitas kuuma valu. Ja kui ta viimaks küürus ja kõveras jalul seisis, tundis ta valutava pea nagu kohama hakkavat; terve tuba tiirles ta silmade ees ja kõrvad huugasid. Iga samm, mis ta astus, pani ta aietama.

Pikkamisi, toll-tollilt lonkas mees magadiskambrist saali. Seal seisis see suur peegel nurgas, mille ees ta mineval ööl oma auväärt välimust nii hoolsasti oli uurinud. Sama tegevust alustas ta nüüdki.

Kõigepealt katsus Vinteri-isand kogu oma pealuu kätega murelikult ja hoide läbi. Mäherdune muhk kukla taga! Ja kui valus! Värin käis tal kehast läbi: ta oli ju otse surma suust pääsenud! Kui kergesti ei oleks niisugune hoop, kui ta keset paljast pealage oleks langenud, inimese elu võinud võtta!... Kui ta seepeale peeglile lähemale astus, et oma nägu vaadelda, pidi ta ehmatuse ja viha pärast peaaegu karjatama. Kõik ta silmade ümbrus oli sinakasmust; homseni muutub see värving muidugi roheliseks ja viimaks kollaseks. Jumala eest, nagu joodik, kes otseti vastu seina tõuganud või kõrtsis peksa saanud!... Vihaselt raputas opmann peegli poole rusikat, seejuures nurjatu «mõrtsuka» peale mõeldes.

Kui pea ja nägu piinlikul hoolel läbi oli uuritud, järgnes keha. Seks tõmbas opmann, kui ta ukse oli lukutanud, särgi seljast. Oma tõmmupunase karvase rinna pealt ei leidnud ta mingit vägivalla-märki. Et aga valutavat selga peeglist näha saada, pidi ta keha tublisti väänama ja see sünnitas lõikavat valu. Mis talle seljalt aga viimaks silma paistis, polnud mitte armas: punased tursunud vorbid käisid risti-põigiti üle ihu ning paaris kohas oli nahk sinine kui pajapõhi. Tõepoolest, nagu teomees, kes mõisatallist tuleb! Uus vihavahk vapustas opmanni-isandat. Nüüd näitas ta peeglile kahte rusikat. Oota, sa võllaroog, näis ta tahtvat öelda, küll maalime sinule veel toredama selja!

Ta puges ägades jälle särki, lonkas söögituppa, võttis kapist pudeli ja niisutas suud. Päris peaparandus algas aga alles siis,

kui lõunasöök laual auras. Ta laskis endale pehme tugitooli laua äärde tuua, selja taha padja seada, jalge alla järi panna. Soojas hommikukuues istus ta siis seal ja püüdis ülekohut, mis ta ihule tehtud, söögi ja joogiga jälle heaks teha. Miina pidi teda nagu haiget kunagi ümmardama: talle suppi tõstma, praadi ette andma, viinaklaasi täitma ja patja selja taga kohendama. Seejuures oli tüdrukul nägu ees, et kivid oleksid pidanud pehmenema. Opmanni-isand aga, kes seda väga hästi nägi, mõtles endamisi: Sa oled mul kui silk vardas!

Pärast sööki tundis Vinter nii suurt ihulikku mõnu kogu kehas, et ta valutava pea ja seljagi unustas. Vist selle tunde tõttu hakkas ta Miinaga, selle oma teise mõrtsukaga, üsna heldel toonil kõnelema.

«Sa palud minu käest armu. Jah, kui ma teaks, et sa meelt parandad, et sust mõistlik tüdruk saab, siis ehk võiks sellest veel rääkida...»

«Mis ma peaks siis tegema?» viiksatas Miina küsida.

«Ma kergendaksin siis ehk sinu nuhtlust,» jätkas opmann tüdruku küsimust tähele panemata, «ma jätaks su Siberisse saatmata, päästaks su kadalipu alt ja su isa võiks Ristmäele jääda... Aga sa oled ju kangekaelne, hirmus kangekaelne!»

«Ei, opmannihärra, ma ei ole kangekaelne. Ma teeniks opmannihärrat truisti ja teeks kõik, mis mind kästakse.»

«Soo! Eks me saa näha!»

«Opmannihärrad annavad siis andeks?»

«Saame näha, saame näha!» muigas Vinter.

«Aga opmannihärra ei pea mitte mulle üksi andeks andma, Pearn peab koa armu soama.»

«Ohoo, või see kõrilõikaja armu?»

«Jaa. Mis mul siis muidu sest kasu on, et mulle armu antakse!»

«Kas ta on sulle siis nii kallis?»

«Eks ta ole mo peidmees.»

«Noh, võiksid jo mind ka natuke armastada,» pilutles opmann konjakiklaasi tagant, mille ta suule tõstis, ühe silmaga tüdruku poole. «Siis võiksime ka su peidmehe päästmisest sõnakese rääkida.»

Miina vaikis. Ta hinges lõi meeleheitlik viha paisuma. Heameelega oleks ta piinaja kallale karanud ja ta ära kägistanud. Vinter aga pidas seda vaikimist järelemõtlemiseks, arupidamiseks, ja oli saavutatud tagajärjega rahul.

«Saame näha, saame näha,» kordas ta end toolilt pikkamisi üles hoovates, et magadiskambri poole sammuda, sest ta tundis jälle pisut puhkuse vajadust. «Saame näha, kuda asjad lähevad. Pea meeles, et ma hea mees olen, aga üksi selle vasta, kes minu vasta ka mõistlik ja tahtlik püüab olla.»

Opmann ärkas alles hilja õhtul unest. Tühi kõht oli ta äratanud. Ta leidis söögitoas õhtulaua juba kaetult. Seal istet võttes tundis ta oma olukorra märksa paranenud olevat. Pea ei valutanud enam ja selg andis juba vabamalt väänata. Õnnistatud isuga, mis tal, jumal tänatud, ikka oli, ja veel parema januga asus ta pidust järele jäänud söökide ja jookide kallale. Pärast sööki hakkas ta sigarit suitsetades saalis aeglaselt edasitagasi sammuma, et haiget selga koolutada. Vahetevahel jõi klaasi õlut. Et ta une päeval otsa oli maganud, siis viitis ta nõndaviisi keskööni aega. Tüdruku oli ta tunni aja eest lasknud magama minna.

Kell lõi parajasti kaksteistkümmend, kui opmann korraga mõtlikult keset tuba seisma jäi, naeratades maha vaatas ja lõuga hakkas hõõruma. Ta näis millegi üle aru pidavat. Nagu otsusele jõudes astus ta söögituppa ja jäi seal köögi ukse taha kuulatades peatuma.

Köök oli vaikne.

Opmann pani käe ukselingile ja vajutas. Uks avanes.

Ahaa! mõtles Vinteri-isand.

Ja astus sisse.

«Miina!» hüüdis ta tasa ja õrnalt, kuna ta pimesi kobades teatava nurga poole liikus.

Vastust ei tulnud. Ta jõudis tüdruku sängi juurde, kaapas sellest käega üle ja võpatas tagasi. Voodi oli tühi.

Nüüd tõi söögitoast põleva küünla, laskis selle valgust igasse nurka paista ja pidi viimaks uskuma, et tüdrukut tõesti köögis ei olnud. Ta katsus välist ust. See oli lukus, võti eest ära...

Ilmotsata viha kiskus opmanni näo viltu. Ta oli nii vihane, et vabises... See oli ju pettus, äraandmine, pilge! Ta tehti narriks!

Ent korraga tuksatas teine tunne ta hingest läbi — kartus. Ta vahtis heitunud pilgul köögis ringi, lõi siis silma akna poole ja nägi, et selle teine haak oli lahti. Kähku pani ta haagi kinni, katsus veel kord välist ust, kas see ka tõesti on lukus, ja põgenes tuppa. Peaaegu ebausklik pelg sai temas valdavaks. Ehk tuleb täna öösel tagasi ja teeb mu tõesti külmaks! oli ta mõte.

Miks oli aknahaak lahti ja miks on tüdruk kadunud? Head ei või see tähendada. Selle mehe vägivaldne loomus on tuttav.

Ja opmanni-isand sisendas enesele nii suure hirmu, et ta lõdisedes magadistuppa jooksis. Aga sealgi ei leidnud mees kauemaks rahu. Ta hakkas aknaid igas toas järele katsuma, kas nad on kinni, ja viimaks tõi kontorist oma laetud jahipüssi magadiskambrisse. Sängi pugedes jättis ta küünla põlema ja seadis püssi nii, et ta teda kohe võiks kätte kahmata, kui vaja.

Unest ei tulnud sel ööl palju välja. Kolm korda käis vaeseke köögis vaatamas, kas Miina on tagasi. Ei! Alles koidikul viimaks uinus piinatu tunniks ajaks.

Kui ta hommikul kööki astus, oli tüdruk seal ja toimetas virgasti.

«Kus sa ööse olid?»

«Aidamehe juures.»

«Miks?»

Hõõguv puna tõusis Miinale põske. Ta ei vastanud.

«Miks sa kodu ei olnud!» möirgas opmann Vinter.

«Ma kartsin!»

Kaks vägevat hoopi klähvatasid tüdrukule vastu nägu, nii et veri tal ninast purskas. Opmann pööras kanna pealt ümber ja sammus välise ukse kaudu köögist välja.

Umbes poole tunni pärast tuli ta jälle ja hüüdis tüdruku tuppa.

«Lähed kohe talli — vahimees ootab juba... Sinu seltsimees viiakse seotud kätega haakenrihtri juurde.»

19

KEL VÕIMUS, SEL ÕIGUS.

Köögist välja tormates oli opmann Vinter jalamaid «ülesse» läinud — selle sõnaga kutsuti üldiselt härrasmaja. Ta kõnnak oli juba üsna kindel ja liigutused painduvad, sest selg, ehk küll veel hell, ei valutanud enam ja muhk peas ei teinud ka enam suuremat häda. Aga kuigi valu oleks suur olnud — mõisa õues, kus inimesi liikus, ei tohtinud opmann sest märku anda; asi sai ju küll süüdlaste karistamise kaudu avalikuks, kui need sest juba ise polnud rääkinud, ja opmann pidi oma autoriteedi tulul rahvale näitama, et kuigi ta teomehe käest oli peksa saanud, siis ometi mitte sel määral, et see võiks kellelegi suuremaks kahjurõõmuks asja anda. Teadis ta ju väga hästi, et talupoeg ligimesearmastust ei tunne, kui mõisa sundijale mingi õnnetus juhtub.

Opmanni tervise hea seisukord muutus aga kohe, kui ta paruni kirjutustuppa jõudis. Mees, kes sinna sisse astus, oli ihult ja hingelt murtud, oli vigane. Vaevalt oli veel hinge sees, ja seegi natuke kippus iga silmapilk minema. Ta ei eksinud ka sugugi lootuses siit kaastundlikke südameid eest leida.

«Jumalapärast, Vinter, mis teil siis viga on?» hüüdis vana saks, kui ta vaevalt pilgu opmanni armetule välimusele oli heitnud. Hoolimata varasest hommikutunnist olid isa ja poeg kui tublid põllumehed mõlemad juba jalul ning uurisid kirjutustoas mingit põllukaarti.

Valitseja oigas, enne kui vastas, astudes paar sammu ligemale, et sakstele oma lombakusest aimu anda.

«Mis mul viga on, parunihärra? Eks inimesed lähe hukka. Parunihärra ei teagi veel, et ülemineval ööl olin röövlite käes — oma majas röövlite käes!» lisas ta rõhuga.

«Mis jutt see on?»

«Ei puudunud palju, ja mulle oleks olnud puusärki tarvis! Terve eilse päeva vingerdasin suure valu käes voodis, ei läinud mul toiduraasu suust sisse, ja praegu on mu meelest, kui peaksin siiasamasse kukkuma... Härrad lubavad, et tooli toeks võtan.»

Parun Herbert tõi haigele opmannile oma käega tooli ja toetas teda käsivarrest, kui ta istuma laskus. Õnnetu tänas teda nähtava liigutusega.

Kulus veelgi mõni aeg ägamiseks, enne kui Vinteri-isand oma jubedat juhtumust võis hakata jutustama — lugu, mis pidi igale ausale inimesele kõlbelise jälkuse peale ajama.

Tema, opmann Vinter, hakanud pikemat aega juba märkama, et tema uue tüdruku juures käivad poisid magamas. Kaua ei olevat ta seda tahtnud uskuda, sest ta pidanud Miinat karskeks tüdrukuks ja see teadnud, et tema säärast kõlvatust oma majas ei salli. Ka ei ole ta kedagi tema juurest tabanud, sest et tüdruk, kui ta opmanni öösel kuulnud tulevat, poisi kas uksest või aknast välja lasknud, nii et ta leivavanemale tühja sängi võinud näidata. Ülemineval ööl aga kuulnud see, kuidas keegi köögi aknast sisse roninud. Opmann nõudnud sisselaskmist. Ei lasta! Poiss ja tüdruk kõhistanud pealegi veel pilgelisti naerda. Veel kord nõudnud ta, et avataks. Ei kõssagi! Nüüd surunud ta ukse, millel nõrk riiv ees olnud, õlaga lahti ja astunud sisse. Köök olnud pime.

«Miina, sinu juures on keegi poiss!» hüüdnud tema.

«On jah,» vastanud tüdruk jultunult.

«Aga sa tead, et ma oma karskes majas poiste magatamist ei salli. See on ropp patt.»

«Küll ma sulle näitan, mis on ropp patt!» jõlanud seepeale mehehääl pimedusest ja lähemal pilgul sadanud opmannile kivi või malgaga hoop pähe, mis ta kohe uimaselt maha sirutanud. Ta kuulnud ainult veel, kuidas tüdruk öelnud: «Anna talle hästi, Pearn!» siis kadunud ta meelemärkus.

«See on ju ilmkuulmatu!» hüüdis vanem parun vägevasti keerlevail silmil. Ka Herbert väristas tõsiselt pead.

Kui ta teisel hommikul toibunud — jutustas opmann edasi —, leidnud ta enese sängist, kogu keha nagu puretud ja nülitud. Vist olevat nad teda maas peale vemmeldamise veel jalgadega tallanud, sest selg olevat tal must paatunud verest. Kas härrad ei soovivat ta selga mitte vaadata?

Ei soovinud, uskusid muidugi.

«Ja seda kuritööd tulete alles nüüd teatama?» hüüdis parun Rüdiger vihases ärevuses.

«Olin eile, nagu öeldud, terve päeva sängis,» vastas Vinter.

«Missugune Päärn see oli?»

«Kes muud kui Võllamäe!»

«Uuetoa sulane?»

«Seesama!»

«Oo, seda mõrtsukat ma tunnen!» hüüdis vana parun. «Pole ju esimene kord, et see mees vastu hakkab.» Ja ta seletas pojale, mis ta Päärna vägivalla-tegudest juba ennemini teadis. Herbert nägi teadagi, et neil oli siin päris röövlipealikuga tegemist. «Sellele poisile vaja kord eksemplaarset õpetust anda,» otsustas parun Rüdiger; «näib, et ta on ilmparandamatu... Herbert, ole nii hea ja kirjuta kaebus haagikohtunikule valmis! Nõua kõige valjemat nuhtlust mõlemale!»

«Mõlemale?» küsis noor parun. «Kas me ka tüdruku haagikohtuniku juurde saadame?»

«Miks siis mitte?»

«Talle antakse seal muidugi ka ihunuhtlust — ehk võiks tüdrukut sellest vabastada?» tähendas Herbert tooniga, millest kuuldus tasane tõrge.

«Jälle uudis!» naeris parun Rüdiger. «Kas tahad lasta inimesi vägisi hukka minna? Sullegi näib olevat uue aja halemeelsus külge hakanud — see on ju nüüd moodis —, kuid sellega ei valitse keegi mõisa.»

«Tüdrukuga võiks ju mõisapolitseigi valmis saada,» pani kuritöö ohver vana paruni üllatuseks ise suurmeelselt ette. «Et ta on minu teenija ja naise tõugu, siis annan talle poole süüd andeks, kui parunihärrad nõus oleksid.»

Jõutigi otsusele, et Miina saagu mõisas, Päärn aga haagikohtuniku juures pälvitud karistuse. Tüdrukule antavate hoopide arv määrati noore paruni soovil ainult kaheksateistkümne peale. Herbertil kipitas tüdruku pärast seejuures ikkagi veel midagi südames, aga kui ta kuritöö raskuse peale mõtles — Miina oli muuseas poissi peksmisele ässitanud —, siis vaigistas ta ennast viimaks. Niisugust jõledust ei suudaks Juliette'ki karistamata jätta, võis ta mõelda.

Ta valmistas isa soovi mööda sedamaid kirja haagikohtunikule Päärna süü pärast; opmann kui mõisapolitsei asemik ja kaebaja pani oma käe ka alla. Talitaja pidi kirja ja mehega teisel hommikul vara haagikohtuniku poole teele minema. Seega

oli asi lõpetatud, ja Vinteri-isand, kaebekiri ja tüdruku peksmise voli käes, lonkas ägades minema. Mõisa õues, teda härrasmaja akende eest varjavate puude taga, oli mees aga jälle üsna sirge ja kõbus...

Mõlemad kohtunikud seal «üleval» — neile ei tulnud meeldegi ka teiselt poolelt, kaebealustelt, sündmuse kohta seletust pärida, neid üle kuulata, neid endid kaitsta lasta. Viimaste süü oli juba kindel ja selge sellega, et nende peale kaevati. Talupoeg on ikka süüdlane ja mõis on ikka õige. Talupoeg valetab ikka ja mõis kõneleb ikka tõtt. Selle põhimõtte järgi mõistab homme ka kohtunik kohut. Kaebajal ei ole vaja kohtu ette ilmudagi — mõisahärra kiri õiendab kõik. Salgavad kaebealused oma süüd või kirjeldavad sündmust endi tuludes teisiti, kui kirjas seisab, siis nad nurjatud luiskavad...

Kevadine hommik oli õnnestav-kaunis. Kastepiisad sätendasid hõbedaselt haljal murul, puudes ja põõsastes; päike puistas kullaläiget üle nurme ja metsa ning linnud laulsid, kui tahaks rõõm neil rinda lõhestada. Rahu ja naeratav lõbu heljus sinavas õhus, kõik värvid ja vormid näisid olevat ilutsemiseks kokku heitnud. Sel ilusal hommikul toimetati Vaitla mõisa tallis süütu inimese kallal inetut timukatööd. Varsti hakkab vitsakimp matsuma, lõhestavad hädahüüded käristavad lõhki looduse pühaliku rahu ning voolav veri, punane ja kuum, rõõmustab oma hirmsa iluga ükspäinis valekaebaja silma.

Sest Vinteri-isand tahab nuhtlust pealt vaadata ja hoope lugeda. Ta teeb seda südamest meeleldi. Just pealtvaatamise naudingu pärast astuski ta nii soojalt nuhtlusealuse eest välja ning palus ta karistamist enda hoolde jätta, et ta võiks armulikum olla kui haagikohtunik, sest et nuheldav on naine. Ta oli ju nii igiõrn ja helde naise vastu, see karskust harrastav aulik isand!

Tallis on pink ja vitsakimp valmis. Pingi kõrval seisab vana pütt mingi segase vedelikuga Vahimees, tusase näoga tugev habemik, ootab kärsitult, millal tüdruk oma nututuhinast jagu saab ja pingile heidab. Ta kahmab vitsad kätte ja viibutab neid proovides. Vinteri-isand toetub uksesamba najale ja ootab sama mis vahimeeski, aga palju suurema seesmise õhinaga. Ta silmad kiirgavad kuival läikel ja ta suu ümber püsib jälle see vööt, mis ta nägu vahel nii inetab. Ta ihkab valget liha näha, naise valget liha, ja tahab pealt vaadata, kuidas see järgemööda siniseks, mustaks ja punaseks võõpub.

«Anna kuivalt — pärast soolvett peale,» mõmiseb ta vahimehele. «Ruttu pingi peale!» käratab ta tüdruku poole.

Vahimees haarab tüdruku pihast kinni, rusub ta pingile maha ja paljastab tema. Nüüd võib opmanni-isand näha, mida ta tahtis. Ta nihkub lähemale, et võimalikult hästi näha, ja ta rõõmustab sest õrnast, valgest, tuksuvast, mis julmavate hoopide all tumedaks ja ikka tumedamaks muutub, kuni ta märgub ja kuumpunaselt nõrguma hakkab. Ja ta rõõmustab neist heledatest, hinge veristavatest kiljatustest, mis sest tuksuvast kehast iga löögi järel välja tikuvad ja mida kuuldes linnud väljas ehmatuse halvamisel vaikivad ning pagevad.

Opmann loeb hoope. Neid pidi olema kaheksateistkümmend. Kaheksateistkümmend on aga juba täis ja opmann ei hüüa mitte, et küllalt. Eksib ta kogemata? Või ei suuda ta silmi lahti kiskuda huvitavast vaatepildist? Nuhtlusealune ise ei tea, kui palju ta hoope peab saama, vahimees ei tea, kui palju ta peab andma, opmann seisab aga ja vaikib — vaikib ikka veel, vaikib, kuni kaheksateistkümnest on kolmkümmend saanud. Natuke rohkem ei või ju kahju teha. Inimesed hukas niikuinii.

«Küll!» hüüab ta siiski viimaks, ega just mitte kergendatud rinnast, vaid tusaselt urisedes. «Jääd pingi peale paigale!» karjub ta oigava, valus vingerdava tüdruku poole.

Vahimees teab, mis tal nüüd on teha. Verist ihu vaja loputada, et liha hukka ei läheks, nagu rahva võllanali ütleb. Ta võtab räpase püti halli vedelikuga maast ja tühjendab selle verise ihu peale. Meeleheitlik valukisa tungib tüdruku suust, ta kähvab pingilt üles, nagu seisaks ta kõige kehaga leekides.

Vedelik, millega ta haavu pesti, oli silgu-soolvesi. Parunihärra ja opmanni-isand teavad, mis talupoja ihule terve on.

Keegi pole tähele pannud, et huvitav vaatemäng veel ühe pealtvaataja ligi on meelitanud. Talli teisest uksest on kubjas sisse pugenud, ühe sõime varjule seisma jäänud ja muheleva näoga vahimehe tegevust selle lõpuni silmitsenud. Seal ta nüüd on, see uhke ja ninakas tüdruk, kes mind julgeb põlata! näib ütlevat ta kollaselt kiiskav pilk, ta põlglikult irvitav suu; heameelega hüüaks ta seda nii valjusti, et tüdruk kuuleks, aga ta pelgab opmanni. Niipea aga kui opmann talliuksest kaob, väljub ta kääni ja vääni oma peidupaigast ja jääb nuuksuva tüdruku ette seisma, kes kõigest kehast lõdisedes oma riideid kohendab.

«Oligi vist preilil esimene kord mõisatallis õpetust soada,» algab Prits ülbe itsitamisega.

Tüdruk ei vaata ta pealegi.

«Küll aga oli hale ulgumine! Mulgi läks meel kurvaks. Aga mis so silmnäol siis viga on? Kes sulle sinna on kläutand?»

Miina põsk on opmanni löögist paistetanud, ta teine silm punane kui vereklomp.

«No voata,» pilkab toores mees edasi, «kui sa kupja prouaks oleks tuld, siis põleks sulle niisukest äpardust juhtund. Siis oleksid aus naine, keda keegi ei julgeks puutuda... Mis su ümmargune tagaots siis nüid koa teeb? Kuumab kui keris — äh?»

Miina pöörab talle sõna lausumata selja ja teeb minekut. See trotslik vaikimine aga ärritab teda. Ta hakkab jõhkra näpistusega läbi riide tüdruku lõhutud ihust kinni ja küsib: «Kas on koa kõik veel alles? Reagi ometi!»

Nüüd pöördub Miina ja sülitab talle otsekohe näkku. Inetu vandesõna susiseb kupja hammaste vahelt, ta rusikas tõuseb löömiseks, aga vana vahimees, kes kõike pealt on näinud, astub ruttu vahele ja vuriseb: «Jäta tüdruk rahule! Ta on oma jäo juba kätte soand.»

«Kas sul minuga asja on?» käratab kubjas.

«Kas sul siis temaga on asja? Mõni mehetegu pekstud inimest veel hästitama tulla!»

Ja Miinat enda eel minetades astub ta tallist välja, kuna Prits neile natuke maad kirudes järele longib, et aga siis, nähes vana parunit eemal õues, ruttu kõrvale käänata.

Teel opmanni maja poole tuleb Miinale toatüdruk Mai vastu. See ei taha teda esmalt ära tunda, nii moondunud on Miina nägu opmanni löögist ja silmad nutust.

«Miina!» hüüab Mai viimaks ehmatades.

Miina haarab ta käest kinni ja veab ta enesega kaasa. Ta on inimese leidnud, kellele ta oma häda võib kurta. Nad lähevad puiestikku, istuvad suure sarapuu alla pingile ja Miina jutustab toatüdrukule oma õnnetuseloo ära.

Mai kuulab ristis kätel pealt. Ta rukkililleka rva silmad roosapriskes näos vahivad härdalt ja hirmunud kaastundega nutva jutustaja peale.

«Kas tead,» ütleb ta viimaks, «seda tahan Tohvrile reakida, ja tema reagib koolipreilile. See on väga armas saks. Küll siis koolipreili noorhärra käsile võtab! Noorhärrale on see preili

jo kis ta mis. Ega see küll sulle enam aita, aga eks opmann soa tuupida. Niisugune häbemata!»

«Minust põle midagi,» nuuksub Miina, «aga jumal teab, mis Pearnaga tehakse! Opmann ütles, et ta seotud kätega aagrehi juurde viiakse, seal raudu pannakse ja läbi kadalipu lastakse. Ja siis soadetakse eluajaks tühjale moale!»

«Milla ta aagrehi juurde läheb?»

«Vist ongi juba läind,» vastab Miina, kes ei tea, et Päärn alles homme hommikul teele läheb.

Mai püüab õnnetut tröostida. Kes seda olevat kuulnud, et inimene, kes kedagi pole ära tapnud ega maja põletanud, tühjale maale saadetakse! Opmann öelnud seda vist paljaks hirmutamiseks. Ning Miinale endale tuleb õnneks meelde, et opmann ka teda aagrehi ja Siberiga ähvardas, kuna ta nüüd ainult mõisatallis karistust sai. See vaigistab teda natuke Päärna saatuse pärast.

Tüdrukud lahkuvad varsti üksteisest, sest Mai kardab, et proua teda ootab. «Ega sa niisukese juurde enam paigale jää?» küsib ta veel Miinalt.

See raputab ägedasti pead. «Ei, otsekohe lähen külasse, pangu pahaks või mitte. Isa tulgu ja toogu mu kast ära.»

«Kahju, et koolipreilit põle täna kodu,» kahetseb Mai. «Läks Ada-preiliga eile linna. Aga niipea kui ta homme õhta tuleb, soadan Tohvri ta juurde. Ma olen julge, et ta Pearna heaks siis kõik teeb, mis võimalik.»

Kuna Mai härrasmaja poole tõttab, sammub Miina pikkamisi, vaevalt jõudes jalgadel seista, läbi puiestiku. Varsti saabub ta küla poole minevale teele. Napilt neli versta on tal käia, aga ta on peaaegu kaks tundi teel, ja kui ta viimaks Ristmäele jõuab, on ta nii väsinud, et jalga naljalt üle läve ei suuda tõsta. Nuttes hakkab ta ehmatanud ema ümbert kinni ja hüüab: «Teie uus koht on kallis! Verdki päritakse ta eest! Tegin omalt poolt, mis võisin. Nüid laske mind natuke puhata!»

Järgmise päeva õhtul on Uuetoa saunas jälle suur seljamäärimine. Kaheksakümmend kepihoopi palja ihu peale — see ei ole nalja-asi, see võtab tugevamagi mehe, kui Võllamäe Päärn on, mõneks päevaks maha. Seotud kätega nagu mõni röövel — nii oli opmanni kõva käsk — pidi ta talitaja kõrval haagikohtuniku juurde minema, seal veerand tundi koledat kärkimist kuulama, ennast sõimata laskma ning siis tuttava pika pingi peal halastamatu nuhtluse vastu võtma. Nüüd võidis

eideke hellake jälle ta veriseks puretud selga haisva puskari ja salaja sekka pillatud pisaratega ning jagas pojukesele tulusaid õpetusi, kuidas inimene mõisa vastu ikka peab alandlik ja kartlik olema, kui ta tervisest ja elust ei taha ilma jääda. «Mõtle isa peale, pojuke, mõtle isa peale!»

Aga kas ta mõtles!

20

UUT SEADUST UURITAKSE EDASI.

Uuetoa Jüri sai pühapäeval, 25. mail, Juuru kiriku juures Mahtra talitajaga, oma sugulasega, jälle kokku, ja nagu sel ajal peremeeste vahel kunagi, kaldus nende jutt sedamaid taas uue seaduse peale.

Sepa Antsul oli Jürile mõndagi teadustada. Tal oli Mahtra opmanniga asja üle vaheaegu uuesti mõttevahetust olnud ning linnas oli ta ka juba käinud, et tuttavalt kaupmehelt, kes «kolme keele peale koolitud», nõu küsida.

«Läksin pärast pühi mõisa opmanni käest ohri vahetama,» jutustas Ants kirikuaias lopsaka pärna all Jürile. «Viisin temale suuri ohri ja võtsin tema käest moaohri vasta. Oleme just asjaga joonel, kui opmann korraga ütleb: «Kuule, Ants! Miks sa nelipühis kirikhärrale uut seaduseroamatut undrehti seletasid?»

«Kuda ma undrehti seletasin?»

«Noh, sa olla öeld, et kel on üheksa tiinu põllumaad, see teeb 250 hobusepäeva ja 250 inimesepäeva ja muid päivi põle ühtigi. Seda juttu on nüid terve kubermang täis.»

Mina vasta: «Ei seletand minuke kirikhärrale kedagi, käisin kirikhärralt ise seletust palumas, ja kirikhärra ütles sedasama, mis seaduseroamatus 127. punkti all seisab.»

«Ants, Ants,» vastab ta mulle, «ää hakka oma nahka turule viima! Sinust on veelgi kangemaid mehi olemas! Kirikhärra on öeld, et sa seadust nõnda seletand, et abitegu enam põle; kas tead, Ants, kui sa nüid kohtusse lähed, siis upud kui vette. Seda ütles Paunküla härra. Tead isegi, et Paunküla härra on nüid Triigi härra asemel ajuti aagrehiks. Küll tema teab, mis sinuga teeb!»

«Sain küll aru, et hakkas mind hirmutama,» kõneles Ants Tertsius edasi, «aga või ma siis arg mees olen, et kohe saba jalge vahele tõmman ja alla vannun. Juba teine päe võtsin

linnatee ette. Seaduseroamat muidugi kaasa. Mõtlesin, et soan linnas kuskilt vene roamatu, aga mitte kuskilt...»

«Kust sa siis käisid küsimas?»

«Lantrihti-kohtus. Ei võetud jutulegi! Kõik kohtuhärrad mõisnikud — tee, mis tahad! Üks kärkis veel peale: Sa oinas ei oska jo moakeeltki lugeda, mis sa siis vene keeli roamatuga teed?... Läksin siis kriidikassa teendri käest nõu küsima. See oli koa väga uhke härra. Vastas, et tema võtab üksi mõisnikkusi jutule... Põld siis muud, kui läksin oma moakeeli roamatuga kaupmehehärra juurde.»

«No mis see laulis?»

Ants vangutas mõrult pead. «Ei targemat kedagi! See mees tegi, nagu oleks ma teda läind vargile kutsuma või temale vargust pakkuma... Võtan seaduseroamatu välja ja palun, et ta mulle ära seletaks, mis seisab 127. punkti all orjusest. Tema vasta: «Peida ära! Ei mina taha surmatunnini raudu kanda! Ei mina tohi sulle sõnakestki reakida!»

«No-noh, see on ju keisri seadus, miks sest ei tohi siis reakida?»

«Jumalapärast, mitte sõna! Sooropo on jo kõvasti ära keeland, et kui koolitud mees talupojale selle roamatu ära seletab, siis kannab ta rauad surmatunnini. Sina ää püüa sest roamatust kedagi kätte soada.»[1]

«Ja nii jäigi?» küsis Jüri.

«No jah! Tule linnast niisama targalt tagasi, kui sinna läksid!»

«Kas põle kurat lahti!» vandus Uuetoa peremees pettunult. «Seadus on, aga seletajat põle kuskil! Justku oleks mõni sala-asi.»

«Jaa, jaa,» vangutas Ants pead, «sakste käsi on raske.»

«No mis siis nüid nõuks võtta? Mis Mahtra mehed mõtlevad?»

«Mind on esmaspäevaks mõisa kutsutud, härra olla seal,» vastas talitaja. «Eks soa näha, mis see lausub. Mehed tahvad

[1] Nõnda jutustab Ants Tertsius ise seda lugu oma ülestähendustes. Et kindralkuberner Suvorovi — Antsu «Sooropo» poolt seesugust keeldu ei olnud, on iseenesest mõista; palju enam pidi ülemus otse soovima, et haritud mehed talupoegadele seadust püüaksid seletada. Kaupmehe argus tekkis aga küll sellest, et ta — pimesi sakste määratut meelevalda kummardades — pidi kartma, et ta ehk talupojale midagi ütleb, mida see võiks võõriti mõista ja sakste vastu tarvitada. — *Autor.*

uusi kontrahtisi nõuda ja nüid eestkätt sõnnikuveost lahti soada. Tulevad vist täna õhta minu juurde jälle kokku aru pidama.»

Uuetoa peremees vahtis mõttes maha. «Kas tead, Ants,» ütles ta siis pead tõstes. «Võta mind õige koa vankriotsale ja vii Mahtrasse! Ma tahaks kõigest väest teada soada, mis teie saks homme reagib. Homne päe läheb küll jälle vett vidama, aga nõnna umbkotis edasi elada, see põle koa midagi!»

«Hea meelega,» kostis Sepa peremees. «Vankris ruumi küll — olen noorema pojaga üksi kirikus.»

Jüri saatis ema hobusega koju ja sõitiski Antsuga Mahtrasse. Homme tahtis ta sealt jala koju minna.

Õhtul tuli talitaja juurde hea hulk peremehi kokku. Niihästi nende nägudelt kui ka nende jutust oli iseäralist tumedat, trotslikku kõvadust märgata. Neil kõigil oli pikema võitluse järel iseenesega korda läinud enestele lihasse ja luusse kasvanud orjakartust mõisa eest sedavõrd maha suruda, et nad tahtsid saksaga rind rinna vastu, pea pea vastu astuda oma õiguste eest võitlema — visalt, järeleandmatult. Ja seda julgust, kindlust ja kõvadust karastasid nad kindega, et seadus on nende poolt. Et ta nende vastu oleks, seda polnud keegi selgeks teinud, saksad ka mitte, ja et ta nende vastu ei olnud, siis pidi ta olema nende poolt. Paljugi, mis saksad vastu vaidlevad! Või nad talupojale kunagi head on soovinud.

Iseäralist uudist seaduse enese kohta arupidamisel ette ei toodud. Kindlaks otsuseks sai nii palju, et sõnnikuveole kõik tahtsid vastu panna. Et seda vastupanekut mõisnikule mõjuvamalt teatavaks teha, mõtlesid peremehed homme talitajaga koos mõisa minna. Vist kippus aga vana argus üle öö paljudele kallale, sest kui Sepa Ants teisel hommikul minekut tegi, seltsis tema juurde ainult seitse peremeest. Põnevusega jäi Uuetoa Jüri nende tagasitulekut ootama. —

Konstantin von Helffreich, Mahtra ja Piiumetsa pärishärra, võttis ainult talitaja jutule, sest et ta üksnes teda oli lasknud kutsuda; teised peremehed jäid mõisa õue ootama, mis sõnumeid Ants neile toob. Kui vaja, tahtsid nad pärast teda koos ette minna.

Sepa peremees leidis valitseja kirjutustoas mõisahärra ja opmann Rosenbergi mõlemad eest. Härra von Helffreichil näis aeg kallis olevat, sest ta hakkas, kui talitaja vaevalt teretanud oli, kohe asja otsast kinni ja püüdis võimalikult lühidalt ja tõtates oma mõtteid väljendada.

«Opmann räägib mulle, et peremehed on uusi kontrahtisi nõudnud,» algas ta. «Mis uusi kontrahtisi teie nõuate? Uusi kontrahtisi võite alles siis nõuda, kui maad on välja mõedetud ja ära takseeritud...»

Talitaja tahtis midagi vahele öelda, aga härra ei lasknud. «Vait, nüüd räägin mina!» ütles ta kulmu pilvitades. «Sina, Ants, seletada igal pool, et abitegu enam ei ole, ja oled ka teised uskuma pand, et vaimupäevi ja teise inimese päevi enam pole vaja teha. Te olla ka juba kord vasta hakand ja abiteo tegemata jätnud. Teie õnn, et päevad pärast ära tasusite, sest see on suur rumalus, mis sina ise usud ja ka teistele õpetad. Kõik orjus jääb nii kaua endiseks, kui maad veel pole mõedetud...»

«Aga on ju teada antud, aulik härra, et uus seadus on käimas, ja uues seaduses abitegu enam ei ole,» julges talitaja siiski vahele viiksatada.

«Et teised mehed tainapead on,» vastas mõisnik, «seda pole imeks panna, aga et sina, Ants, kes sa lugeda oskad ja ise tahad talitaja olla, niisama rumal oled ja veel teiste kihutajaks hakkad, seda ma ei oleks mitte uskund! Tänagi oled hulga mehi siia kaasa toond. Sina nad muidugi kutsusid. Mis need seal õues õieti tahavad?»

«Ei mina ole neid kutsund, aulik härra, nad kõik tulid ise,» vastas Sepa Ants. «Ja mis nad tahvad? Eks härra küsi nende endi käest järele!»

«Mul ei ole aega, pean kohe ära sõitma,» kostis härra von Helffreich, kuna ta sõrmenukkidega kärsitult laua peale trummeldas. «Sina ütle mulle, mis on neil täna jälle südame peal — kas uued kontrahid üksi või veel midagi?»

«Eks nad vist taha sõnnikuveo poolest kergendust soada ja uusi kontrahtisi muidugi koa.»

«Ja sina ise? Mis sina sooviksid?»

«Mina? Noh, ega kergendused mullegi köha teeks.»

Mõisasaks tõusis püsti ja astus Antsu ette.

«Pane nüüd tähele, mis ma sulle ütlen, ja ütle seda ka teistele: Kõik orjus jääb Mahtra mõisas vana viisi, senikaua kui teile käsk antakse, et tulete uusi kontrahtisi tegema. Teil polegi vist kaua oodata, sest ma loodan, et meie maad saavad juba jaagupipäevaks mõedetud... Mis teil muud veel on rääkida, seda rääkige opmannile, mina pean ära sõitma.»

Ta pöördus mõne saksa keeli sõnaga Rosenbergi poole; see

ruttas uksest välja ja hõikas kutsarit, kes mõisa õues hobuseid jalutas. Tõld sõitis sedamaid treppi. Ilma talitajat või väljas paljaste peadega seisvaid mehi enam tähele panemata andis mõisnik, jalg tõlla jalgraual, valitsejale veel mõne juhatuse, istus siis peale ja sõitis ära. Sepa Ants oli vaheajal välja meeste juurde astunud, kuna opmann tuppa tagasi läks.

«Ikke üks ja seesama — voata eest või voata takka,» ütles talitaja peremeestele. «Ei taheta uutest kontrahtidest teadagi, orjus jääb ikke orjuseks.»

«Mis ta sõnnikuveost reakis?» küsis Arusepa peremees.

«Peame vedama, mis muud.»

«Raha eest või?»

«Või raha eest!» naeratas Ants mõrult. «Kui kivid mõisa õues oleksid raha, siis ehk antaks. Abitegu jääb abiteoks, sõnnikuvedu sõnnikuveoks. See oli ta viimane sõna, mis teile pean teada andma.»

«See on seaduse vasta!» hüüdis Tilli Otto ägedalt. «Me ei lase oma õigust ära võtta, mis keiser meile on and!»

«Ennem annan koha käest ja suren nälga,» seletas Adra Hindrek.

«Mina koa!» lisas üks ja teine.

«Sina, Ants, mine sisse ja ütle opmannile, et meie sõnnikut vedama ei tule,» pani Pärtli peremees ette.

«Mine jah!» sundisid teisedki. «Kas võetagu meil pea otsast — oma õigust me ei jäta!»

Kõmisev kindlus kuuldus meeste toonist ja seda kindlust kuulutasid ka nende tõsised näod.

«Kas keegi teist ei taha sõnnikut vedada?» küsis talitaja, kellele meeste vahvus nähtavalt meeldis, kes aga ettevaatuse pärast tahtis selgusele jõuda, kas nende otsus on ühine.

Kõik kinnitasid veel kord ühest suust, et nad sõnnikuveost loobuvad. Selle otsusega läks Ants Tertsius tuppa opmanni juurde.

Rosenbergi-isand, keskealine tüse ja turd mees, istus laua taga ja pani äriraamatu kinni, mida saks siin olles proovimisi oli lehitsenud. «Noh, mis veel?» küsis ta ilma nägu tulija poole pööramata.

«Mehed lasevad öelda, et nad ennem kohad käest annavad ja nälga surevad, kui vasta õigust mõisa sõnnikut tulevad vidama,» vastas talitaja.

Opmann kargas toolilt püsti. «Kas nad hullud peast on? Kas sa neile siis ei öeld, mis härra praegu rääkis?»

«Ütlesin küll.»
«Ja tahavad siiski sõnnikuveost lahti lüüa?»
«Jah.»
Opmann tormas uksest välja. «Mehed, tulge seie!»
Viideldes hakkasid mehed aida poolt mõisamajale lähenema. Juba nende nägudest võis opmann näha, et talitaja oma tõendusega ei liialdanud: tume, kuri otsusekindlus paistis kõigi palgelt.
«Kas tulete sõnnikut vedama või mitte?» karjus opmann maja ukse alt.
«Ei tule!» oli igaühe vastus.
Valitseja keeras kannal ringi ja vehkis tuppa tagasi, kutsudes talitajat enese järel jälle sisse. «See on kõik sinu kuradi tegu!» hüüdis ta siin Antsule näkku. «Sina oled neile pähe toppind, et abitegu enam ei ole, ja nüüd näed, mis vilja su ässitamine kannab!... Seisa seal ja oota!»
Ise hakkas laua taga krabinal kirjutama. Paiskas suure pika poogna saksa keeli kirja täis, murdis kokku, lõikas ümbriku, pistis kirja sisse ja pani laki ja pitsatiga kinni. Lõpuks aadress peale.
«Lähed ja viid selle kirja homme haakenrihtri juurde.«
Antsul poeb salahirm hinge. Küllap see on vist kaebus tema peale, et ta teistele seadust seletas! Ja ühtlasi tuleb talle opmanni ähvardus meelde: Kui sa kohtusse lähed, siis upud kui vette...« «Ei mina lähe,» vastab ta seepärast põigeldes, «soatke mu vaimupoiss, see oskab käia küll!»
«Vait! Sina ise lähed!» kärgatab opmann. «Aga mitte üksi: need seitse peremeest, kes sõnnikut ei taha vedada, lähevad ka. Anna neile käsk kohe kätte!»
Ants püüab lepitust sobitada.
«Opmannihärrad kirjutasid vist selle uue seaduse pärast aagrehile? Seda põleks tarvis old, sest kui mina ees kõik vana teo ära teen, siis peavad teised koa tegema. Ja kui opmannihärrad nende meeste peale seal väljas kaebavad, siis ehk oleks parem, kui kõigi Mahtra peremeeste käest järele küsitaks, kas nad sõnnikut tahavad vedada või mitte. Võib olla, et ei taha ükski, noh, siis peavad jo kõik kohtu alla menema.»
Opmann mõtleb talitaja ettepaneku üle järele ja leiab selle sündsaks. Õige küll: vaja enne teada, mis teised peremehed otsustavad, kelle arvamist veel pole teada; vastupanijad võivad siis kõik koos kohtusse minna. «Hea küll,» pöördub ta jälle

Antsu poole, kaebekirja lauale tagasi visates, «kuula siis kõigi käest kohe selgesti järele, mis nõu on neil sõnnikuveoga, ja tule ütle mulle või soada oma abimehega sõna.»
Selle ülesandega lahkus talitaja Tertsius Mahtra opmanni juurest. «Kästi teid homme aagrehi juurde minna,» ütles ta väljas meestele, «aga mina palusin vasta, et vaja enne teiste peremeeste tahtmist koa küsida, siis võivad kõik summas kohtusse minna. Jäi siis nõnna. Soab näha, mis teised arvavad.»
Antsule juhtus käsuga, mis ta opmannilt oli saanud, väike eksitus, millel oli paha tagajärg. Kuna Rosenberg oli nõudnud, et talitaja temale tooks teate teiste peremeeste meeleolust k o h e, see on veel täna või homme hommikul vara, igatahes aga nii aegsasti, et sõnnikuveole vastupanijad ikka veel homme, 27. mail, võiksid haagikohtuniku juurde minna, — arvas Ants, et opmann homsest kohtupäevast enam kinni ei pea, vaid temalt enne asjaomast teadet ootab ja siis u u e kohtussemineku päeva määrab. Siiski oli Antsul kui hoolsal ja sõnakuulelikul talitajal nõu opmanni käsk «kohe» täita, see on võimalikult veel täna; kuid koju jõudes pidi mees kuulma, et ta kõige parem lehm karjamaal haigeks oli jäänud. Selle rohitsemisega kulus tal aeg nii käest ära, et ta sel päeval teisi mehi enam ei saanud ülekuulamisele võtta.
Nõnda siis sündis, et opmann, kes tahtis kaebajana isiklikult kohtus olla, teisel hommikul ilma talitaja aruandeta haagikohtuniku juurde sõitis. Muidugi ei leidnud ta sealt talitajat ega muid peremehi eest ja pöördus vihaselt koju tagasi. Nii tema kui ka haagikohtunik pidasid seda ilmumatajäämist teadagi talitaja ning temale alluvate teiste peremeeste pahatahtlikuks vastuseisuks. —
Tuhmilt vaikides olid mehed tee mõisast külasse ära käinud. Sõna «aagreht» rõhus neil raskesti südamel. Siiski jäädi kindlaks võetud otsuses sõnnikuveopäevi mõisa mitte hakata tegema — tulgu, mis tuleb.
Selle Mahtra meeste otsuse viis Uuetoa Jüri ainsa uudisena õhtuks koju.
Vaevalt oli külas kuulda saadud, et Jüri Mahtrast koju jõudnud, kui mitmed peremehed täis uudishimu Uuetoale ilmusid, et Jüri sõnumitest osa saada. Oli ju neilgi sõnnikuvedu ukse ees ning suvi ja sügis täis rõhuvaid kohuseid ähvardasid eemalt. Pääsu, pääsu ihkas iga hing, ja kui mitte täielikku, siis ometi vabamat hingetõmmet.

21

KURBMÄNG ALGAB.

„Järgnevail päevil jõudsid ka Vaitla peremehed otsusele abitegu mõisale mitte enam teha. Nende arvamine oli kindel, et mõisnik neilt seda ilma mingisuguse õiguseta nõuab. See arvamine valitses ju rahva seas pea terves kubermangus, ja kus abiteo vastu tegelikult ei hakatud tõrkuma, seal oli mõjurikas ainult kartus haagikohtuniku ja raske karistuse eest. Harjumaal aga, iseäranis Kose kihelkonnas, ja nimelt valdades, kus orjus väga raske ja talupoegade vaesus suur oli, algas igal pool avalik vastupanek abiteole. Kõigepealt ei mindud mõisa sõnnikuveopäevi tegema.

Sel lool palusid Kose kihelkonna mõisnikud sõjaväelist abi ja haagikohtunikule tehti ülesandeks vastupanijaid verise karistusega käsutäitmisele sundida. Karistusepaigaks oli asetäitja haagikohtunik härra von Hagemeister valinud Habaja mõisa Kose kihelkonnas. Sinna kutsuti kõik need vallad kokku, kes abiteo vastu tõrkusid, ja halastamatu peks soldatite abil algas. Trummide põrinal ja vilede helinal aeti rahvas sinna kokku ja nuheldi vastupanevate valdade talitajaid ja peremehi kõigi nähes. Rahva arvamine aga, et temalt abitegu seadusevastaselt nõutakse, oli nii kindel, nii sügavasti hingesse juurdunud, et mehed märtrite kangeluse ja enesesalgamisega hirmsa nuhtluse alla heitsid.

Mõnest paigast Eestimaalt olid talupojad, kes järjest selgust otsisid, käinud Tallinnas tolleaegse tsiviilkuberneri härra von Grünevaldi juures abiteo pärast kaebamas; aga nad ei saanud ka sellelt oodatud õigust ja pöörasid pettunult taas koju tagasi, öeldes: «Eks kuberner ole samasugune mõisnik kui teisedki, või temagi meile head soovib.» Kogu segaduses kõige rohkem süüdi oli muidugi õnnetu paragrahv 127 uues talurahva-seaduses, kus abitegu tõesti mitte ei mainitud. Osalt seaduse puudulik tõlgitsus ülemuste poolt, osalt talupoegade ekslik käsitus saatsid korda, et neid punkte seaduses, mis oleksid selgust andnud, küllalt tähele ei pandud. Nii seisis seaduse §-s 31: «Talomaad hakatakse kohe pärast selle Seaduse-raamato kuulutamist rajama ja rajamärgid panema»; §-s 32: «Talomaade rajamine ja rajamärkide panemine peab 10 aastat pärast selle Seaduse-raamato kuulutamist köigis möisades löpetud olema»; siis §-s 33: «Nii kauaks, kui rajamine ja rajamärkide panemine üsna löpetud ei ole, jääb talomaa selle seaduse sisse, kuda tema 9. Jaani-kuu pääval 1846. aastal talupoegade kääs rendi ehk teo peal on olnud», ning lõpuks §-s 35: «Nii pea kui ühes möisas talomaa rajamine ja rajamärkide panemine löpetud ja kohto poolest kinnitud on, h a k a t a k s e n e n d e s e a d m i s t e j ä r e l k ä i m a, m i s s i i n e d e s p i d i k ä s t a k s e.»

Arvatavasti ei osutanud seaduse seletajad neile punktidele tarvilikku tähelepanekut ega teinud seda siis ka talupojad, kelle arusaamist pealegi vilets lugemiseoskus takistas. § 127 suureks ja väga eksitavaks puuduseks oli aga, nagu öeldud, et seal abitegu polnud üles antud; ainult seaduseraamatule kaasapandud teorendi-kontrahi skeemis, milles rentniku kohused olid loetletud, seisis midagi abiteost; seal oli öeldud, et «kohapidaja mõisahärrale peab tegema ja tasuma: 1) teopäevad, 2) abipäevad, 3) maks vilja ja muu kaubaga ja veiksed mõisa kohtomaksud». Kui palju neid abipäevi aga teatava suuruse ja headusega talu pealt pidi olema, seda polnud siingi nimetatud: nende arv jäi siis mõisniku ja talupoja vastastikuse kokkuleppe määrata.

Talupoegadele ei seletatud igas mõisas sedagi, et uus seadus igas vallas kohe maksma hakkab, kus maad on mõõdetud, rajatud ja hinnatud, vaid seal räägiti sageli kümnest aastast kui uue seaduse maksmahakkamise tähtajast, kuna see aeg ju kogu kubermangu maade mõõtmise ja hindamise üldiseks lõputärminiks oli määratud.

Polnud siis ime, et kõik need tumedused ja puudused nii seaduses eneses kui ka tema tõlgitsemises rahva hulgas, kes nii kaua kuuma ihaga oli kergendusi oodanud, segadusi sünnitasid.

Mahtras oli asjal järgmine käik.

Neljapäeva hommikul, 29. mail 1858, ilmus mõisa kubjas

külla ja andis talitajale haagikohtuniku nimel käsu teisel hommikul kell seitse kõigi peremeestega Habaja mõisa minna. «Sina, Ants,» lisas ta juurde, «tuled hommiku vara mõisa ja istud opmanni kõrva vankri peale, teised peremehed mingu läbi soo otsekohe.»

«Mis sinna Habajale siis minnakse?» küsis talitaja.

«Ei mina tea,» oli kupja vastus.

Ants aimas muidugi, et see head ei tähenda, kuigi tal vahest teada ei olnud, et haagikohtunik Mahtra mehi juba teisipäevaks asjata kohtusse oli oodanud.

Järgmisel hommikul vara hakkas peremehi Sepa talu juurde kokku kogunema. Nad tahtsid talitajaga ja isekeskis ettevõetava teekonna üle veel aru pidada. Mõned neist olid juba ääri-veeri mööda kuulda saanud, et Kose kihelkonda salk sõjaväge sisse marssinud ja et haagikohtunik Habajal talupoegi, kes abiteo vastu tõrkusid, peksta lasknud.

Mehi oli juba hea salk talu väravas koos, kui talitaja toast nende juurde ilmus.

«Noh, mis sa arvad, kas lähme või mitte?» küsisid mehed. «Ega küll aagrehi käsule vastu tohi panna, aga eks ole koa teada, et seal naha peale soame, kui oma õigusest tahame kinni pidada.»

Talitaja ei võinud ka midagi paremat arvata ega öelda.

«Kas tahate siis ikke õigusest kinni pidada?» küsis ta.

«Muidugi,» oli vastus. «Sest kui alla anname, mis meil siis veel loota on? Keiser on meile õiguse and, saksad tahvad meid sellest ilma jätta — kas peame seda siis ristis kätel pealt voatama?»

«Noh, siis peame aagrehi juures koa hoobid vasta võtma.»

Arupidamine Sepa talu väravas jätkus ses suunas, kui korraga keegi punapärjaline noor tüdruk meeste juurde astus ja talitaja järele küsis.

«Näeh, see on ju Habaja inimene,» ütles Ants Tertsius tüdrukut nähes. «Miina, mis sa meie poolt otsid?»

Tüdruk oli nähtavasti suure tõttamisega tulnud, sest ta lõõtsutas tugevasti. Punetavast higisest näost ja rahutult vahtivaist silmist paistis tal suur ärevus välja. «Otsin just sind,» vastas ta talitajat ära tundes. «Peremees soatis sulle hea tuttava poolest sõna, et teie mehed mitte Habajale ei tuleks; teie vald olla jo tänaseks sinna kutsutud.»

«Soo, mis teil seal siis on?»

«Oh sa taevane isa, kes seda kõik jõuab reakida!» hüüdis tüdruk niiskel pilgul ja kogu kehast värisedes. «Seal jooseb verd, et koerad võivad lakkuda! Soldatid püssidega kõik kohad täis — kuussada meest!»

Mahtra mehed vahtisid mõistmisi üksteisele otsa; ikka ligemale koguneti hirmunud tüdruku ümber sõõri.

«Reagi, Miina, reagi!»

«Eks aagreht pea meil nende valdade üle kohut, kes mõisale abitegu ei taha teha,» jutustas Habaja käskjalg. «Eile oli mitu valda kokku aetud. Mõisa õues pandi soldatid rahva ümber seisma. Põristasid trummisi ja puhusid vilet, et võis mitme verstani kuulda. Siis veetud meie talitaja kõige esiti kohtutuppa ja küsitud: Kas vannud vana seaduse peale? Talitaja vastand: Ei vannu! Kohe kistud tal raha rinnast, löödud mees raudu ja visatud põranda alla keldrisse. Siis kutsutud veel viie valla talitajad ette ja küsitud jälle igaühelt: Kas vannud selle seaduse peale, mis peale neljakümne aasta on old? Ka need vastand, et ei vannu. Jälle rebitud rahad rinnast, pandud käed raudu ja aetud mehed keldrisse. Nüid viidud kiriku vöölmölder Poe Joan kohtu ette. Küsitud jälle, kas vannud vana seaduse peale. Ei vannu! Kohe toodi mees väilla mõisa ette. Seal oli juba peksupink valmis. Kaks soldatit seisid vitstega teine teisel pool. Poe Joan seoti pingi peale kinni ja peksmine algas. Nägin seda koledat asja oma silmaga. Kui soldatid hakkasid kõigest jõust kordamisi lööma, pandi trummid põrisema ja moosekandid mängima ja külarahvas vaatasid pealt. Anti Joanile viiskümmend hoopi. Küll jooksis verd kivide peale! Kui oli viiskümmend hoopi antud, tehti mees lahti ja küsiti jälle: Kas vannud vana seaduse peale? Joan tõstis pead, pigistas hambad kokku ja ütles: Ei vannu mitte! Uueste seoti vaeneke pingi peale ja anti taas viiskümmend hoopi. Jälle põristati trummisi ja aeti vilepilli. Siis küsiti veel kord, kas vannub alla. Ei vannu! Kolmat korda tõmmati mees maha, lisati veel kümme hoopi juurde, peasteti jälle pingi pealt lahti ja kästi alla vanduda. Aga Joan, ise näost kollane kui surnu ja verine kui tapetud loom, — Joan hüüdis: Mitte ei vannu! Pekske mind või tükkideks, misukese tüki külge suu jääb, see ütleb: Ei vannu...»

Mahtra meeste sõõr tüdruku ümber püsis liikumatuses otsekui kivine sammastik, tuhkjatest nägudest vahtisid silmapaarid imeliku kustusega, kõigil oli käsi lõua küljes.

«Kus mees!» ümises viimaks Matsi peremees. «Sada kümme hoopi ega vannu alla!»

«Küll ta teadis, et õigus tema pool,» tõukas keegi teine umbsest kurgust.

«Siis jäeti Joan järele,» jutustas Miina edasi, «ja võeti teised mehed käsile. Joani kole peksmine oli aga teised nii hirmu täis ajand, et kõik alla vandusid. Nad pandud toas kohtukulli ette põlvili maha, ja nii pidand vanduma. Siis antud sulg kätte, et kirjutagu alla, mis vandusid. Kes ei osand kirjutada, sel hoind kirjutaja käe ümbert kinni ja kirjutud niiviisi nimi ja liignimi paberile. Siis võtt kirjutaja käe ära ja mees pidand nimele oma käega kolm risti taha tegema... Teised peremehed aga pidasid nüid õues nõu, mis teha, kui neid koa ette kutsutakse. Ütlesid kõik, et ei vannu ega nime alla ei kirjuta ja peksta ei lase endid koa mitte. Kõik tahvad vasta hakata ja kära nii suureks ajada, et see keisri kõrvu ulatab; siis ometi peab viimaks abi tulema. Kirjutad aga alla ja vannud, noh, siis võivad saksad öelda, et rahvas tahab ise vana seadust... Seda soatis peremees mind teile ütlema. Täna on Habajal teie meeste peksu kord. Ärge siis parem sinna tulge, kui ei taha peksu soada ega vana seaduse peale vanduda.»

«Soldatid muidugi täna koa seal?» kuuldus kellegi suust ülearune küsimus.

«Kuda siis! Peame neid söötma ja jootma, et jää ise nälga. Kõik vallad ümberkaudu on keemas nagu kiislipada. Oleme nagu sõjas.»

Mehed istusid korraga üksteise järel murule maha, nagu keelduksid jalad neid kandmast, ning silm jäi silmalt nõu küsima. Kas minna või mitte minna? Hirm minna, hirm minemata jääda. Õigusest ilma jääda ei tahaks ükski, veristust kannatada ei tahaks ka ükski. Mis siis teha? Kui ometi kusagilt öeldaks — taevast või maapõuest —, mis teha! Kell oli juba seitse, päike seisis suurel kõrgel, ja ikka veel istusid Mahtra peremehed vaakuval arupidamisel koos.

«Kuulge, mehed,» ütles siis Adra Hindrek pikema tumma vaheaja järel. «Mina arvan ikke, et meie mitte ei lähe. Teame jo nüid selgesti, mis meid ootab. Parem siis, et me mitte ise otsekohe tulde ei joose ja oma tervist nii kaua hoiame, kui enam midagi põle parata. Ehk peaseme koa õnnekaupa kudagi lõast.»

«Seda arvan mina koa,» tähendas Matsi Priidik. «Kui teistel nii palju julgust oli, et endid õiguse eest lasid nülgida, siis peab meil niigi palju südant olema, et aagrehi käsule vasta paneme. Viimaks läheb asi ikke nii suureks, et nad kõiki vastapanijaid peksta ei jõuagi, ja siis ulatab kära juba seaduse andja kõrvu. Mehed, jääme koju!»

«Mina enese nahka turule küll ei vii,» otsustas Tilli peremees. «Ennem jätan koha maha ja olen pool oastat metsas redus.»

Sedasama kinnitasid nüüd teisedki peremehed. Ainult talitaja vaikis. Ta vahtis sügavas mõttes kord meeste erutatud nägudele, kord kaugele sinava hommiku sisse või ikka kõrgemale kerkiva päikese poole, mille seis talle näitas, et minek kippus juba hiljaks jääma.

Mehed näisid tema otsust ootavat. Keegi tõukas talle viimaks külge ja küsis: «Noh, Ants, mis on siis sinu viimane sõna? Mis talitaja ees teeb, eks meie tee seda järele! Tunned jo seadust paremini kui meie.»

«Mis seadus ütleb, seda teate niisama hästi kui mina ja kõik teised,» kostis Sepa Ants. «Aga mina arvan koa, et meie ei pruugiks ennast lasta jumalamuidu veriseks peksta. Mõni meist vannub ehk vitsakimbu all samuti alla, mis siis viga sakstel öelda: näe, nad on vana seadusega rahul!»

«Antsul on õigus!» hüüdsid hääled helkjal kõlal. «Habajale me ei lähe, see oleks rumalus! Aga mis peale hakata, kui nad meid rahule ei jäta? Ja ega nad rahule jäta, neil on soldatid abiks!»

«Mis muud, eks hakkame kõik üheskoos vasta, kui tulevad vägivallaga!» kostsid teised hääled.

«Vasta hakkame jah! Kui juba muu miski ei aita ega muud ei taheta, siis olgu sõda!» anti mitmelt poolt nõu.

Jälle pidas talitaja vaikides iseenesega aru. Ta ilmingust oli märgata, et ta põue täitis seesmine võitlus — võitlus äärmuseni ärritatud tundmuste ja ettevaatusele manitseva mõistuse vahel.

«Mehed,» ütles ta viimaks. «Ma arvan koa, et meie õiguse eest peame välja astuma kui üks mees — kartmata ja järele andmata, aga püiame seda targu teha, katsume enne kudagi heaga läbi soada.»

«Aga kuda? Kuda võib siin siis veel heaga läbi soada?» küsiti mitmest suust.

«Lähme enne veel kirikhärra juurde,» vastas Ants, «kaebame sellele oma häda ja palume, et tema meid aitaks.»

«Kas see siis tahab meid sakste vastu aidata? Ja kui tahabki — kas ta julgeb?»

«Eks katsume. See jo midagi ei maksa. Ehk tal on vene keeli seaduseroamat ja ta ütleb meile, mis seal sees seisab. Ja kui ta seda ei tee, siis ehk kirjutab aagrehile, et meie hirmu pärast Habajale ei läind ja et meid peksmata jäetaks.»

Suurt lootust õpetaja abi peale meestel nähtavasti ei olnud ja seda ei olnud vist nõuandjal eneselgi, sest ta lisas sellele ettepanekule varsti teise juurde.

«Mehed,» ütles ta. «Meie peame aga koa teadma, mis teised vallad asjast arvavad. Nemad otsivad jo sedasama õigust mis meiegi. Kui me enam kuskilt abi ei leia, kui kirikhärra meid koa ei taha aidata, siis oleks hea, et teised vallad meie nõus on ja meiega ühes teada annavad, et nemad koa seda uut seadust nõuavad. Kui siis meile soldatid kaela soadetakse, tulevad nad meile ehk appi ega lase meid peksta.»

See ettepanek võitis sedamaid kõigi meeled. Õige küll — kõik nad võitlesid ühiste huvide eest, ja mida rohkem neid oli ja mida kindlam üksmeel valitses nende seas, seda enam lootust jäi võiduks.

«Mingem, mehed, ja kutsugem kõik Juuru kihelkonna talitajad kella kaheks kiriku juurde kokku,» ütles Sepa Ants. «Kes ise ei taha minna, saatku mõni kodune inimene. Aega veel on, aga viita ei maksa minutitki. Juurus lähme siis kirikhärra juurde, ja kui sealt midagi ei soa, siis peame vähemast üheskoos nõu, kuda oma nahka võiksime hoida.»

Selle otsusega hüppasid mehed murult ja läksid lahku. Ülesanne saadeti imestuseväärt ruttu ja kõige parema tagajärjega toime, sest määratud ajal, kell kaks pärast lõunat, olid kõik Juuru kihelkonna vallavanemad kirikukõrtsis koos, peale nende muidugi ka kõik Mahtra peremehed kui need, kellesse asi kõige eel puutus.

Sepa Ants ostis teistele ametivendadele toobi viina ja hakkas neile seletama, mis otstarbeks ta nad siia oli kutsunud, kõigepealt neile jutustades, mis sõnumid tüdruk öösel oli Habajalt toonud. «Juba on soldatid laetud püssidega kihelkonnas,» lõpetas ta, «ja kes põle vana seadusega rahul, seda ootavad kepid ja vitsad. Kas teist keegi tahab vana seaduse peale vanduda ja uut õigust lasta käest ära võtta?»

«Ei, ei!» kostsid hääled.

«Siis pidage silmas, et mis tehti eile Habajal, seda tehakse homme meil ja tunahomme teil. Kas tahate sellega leppida?»

Jälle eitavad vastused.

«Siis aidake teie meid, et Mahtrasse ei tuleks soldatid, sest siis on peksmine lahti. Ja kui nad siiski tulevad ja tahavad peksta, siis tulge meile appi, et meie neile suurema jõuga võiksime vasta panna. Aga enne lähme veel kirikhärra juurde ning küsime tema käest nõu ja abi. Palume teda, et ta oleks valla ja aagrehi vahel lepitavaks vahemeheks ja kirjutaks aagrehile, et soldatid mitte seie ei tuleks, sest muidu on sõda karta. Läki, mehed! Mina lähen eel, tulge teie mulle ükshaaval järele, minuga ühes mitte rohkem kui viis või kuus meest, muidu ehk kiriksand ehmatab, kui suures summas lähme.»

Neli Mahtra peremeest ja Maidla ning Atla talitaja seltsisid Sepa Antsuga ja saatkond läks kõrtsist kirikumõisa. Vaevalt olid aga mehed väravast sisse astunud, kui neile õues kihelkonnakohtuhärra kogemata vastu tuli. Et Ants teiste eel kõndis, siis sai ta temaga kõige ennem vastamisi. See kokkujuhtumine kohtuhärraga oli Antsu meelest nagu saatuse heatahtlik näpunäide.

«Tere, tere, aulik kohtuhärra,» algas ta sedamaid, «see on päris õnn, et kohtuhärraga siin kokku soame.»

«Mis siis?»

«Meid kutsuti täna Habaja mõisa, aga üks tüdruk tõi ööse sõna ja ütles, et seal seista kuussada soldatit püsside ja trummide ja viledega mõisa õues rahva ümber koos ja et rahvast sunnitud selle seaduse peale vanduma, mis nüid enam ei maksa, ja kes ei vandunud, need seotud pingi peale ja pekstud veriseks, ja viie valla talitajad löödud juba raudu ja pandud keldri kinni. Ei meie julge sedasi Habajale minna.»

«Aga te peate ometi kohtu käsu täitma,» ütles kihelkonnakohtuhärra. «Ega teid muidu sinna kutsutud, kui teil süüd ei ole.»

«Meil põle muud süid, kui et ei taha uuest õigusest ilma jääda,» vastas Mahtra talitaja.

«Aga mis te siit kirikumõisast siis otsite?»

«Tulime kirikhärra palvele, et ta aagrehihärrale kirjutaks, et soldatid Mahtrasse ei tuleks. Rahvas peavad kurja nõu, tahavad vasta hakata ja sõda teha, siis soaksid soldatid surma ja mõis pistetaks põlema.»

«Ära räägi nii hirmsaid asju!» hüüdis kohtuhärra, kelle pilk esmalt uurides Antsu näol viibis ja siis tema järel tulevate meeste poole lendas.

«Ärgu saksad nii hirmsaid asju tehku,» vastas talitaja südilt. «Meil kõigil on jo üks keiser, kes seadusi annab, ja ta on meile uue seaduse and, aga saksad sunnivad meid peksuga vana seaduse peale vanduma. Meil on küll üks keiser, aga siin on iga viie versta peal ise kuningas.»

Talitaja sõnadest kuuldus midagi, mis pani kohtuhärra mõtlema. Kui talupoeg julgeb ähvardada, kui ta söandab vastupanekust rääkida, siis peab tal midagi selja taga olema, mille najale ta tugineb. Kohtuhärra nägi veel teisi talitajaid lähenevat ja sealt värava tagant kerkis hulk talupoja-nägusid nähtavale. Ainult väga tõsine ja väga sundlik asi võis nii palju inimesi kibedal tööajal liikuma panna.

«Lähme tuppa,» ütles ta Antsule.

Kuna Sepa peremees kohtuhärraga eel kirikumõisa sisse astus, tulid teised mehed varsti järele, ja mitte üksnes need, kes Antsule kohe kaasa olid seltsinud, vaid ka palju neid, kes kõrtsis koos olid olnud — kokku peale kahekümne talupoja.

Õpetaja Berg astus imetseval pilgul nii suurele meestehulgale vastu. Kihelkonna-kohtusaks, Juuru härra parun Stackelberg, seletas talle saksa keeli lühidalt, mispärast mehed tulevad, ja käskis seepeale Mahtra talitajat oma palve ette kanda. Ants Tertsius jutustas kirikuõpetajale kõnekal sõnal ära, mida Habaja tüdruk öösel rääkinud ja kuidas Mahtra mehi lastud hoiatada Habajale minemast. Paljaste peadega seisid teised peremehed ukse all ja kuulasid pealt. Nii kohtuniku kui ka hingekarjase pilgud lendasid sagedasti murelikult selle «järelväe» poole, kes näis südi õiguseotsija seljatagust katvat.

«Habajale meie siis täna ei läind,» kõneles Mahtra talitaja edasi, «ega taha sinna ülepea mitte minna, sest meie põle midagi kurja teind, et peame endid laskma peksta, raudu kandma ja keldris istuma. Meie palume õpetajahärrat ja kohtuhärrat Habaja mõisa kirjutada, et soldatid Mahtrasse ei tuleks.»

Õpetaja ja parun vahetasid teineteisega paar sõna saksa keeli, siis ütles esimene oma pehmel ja lepitaval viisil: «Armsad mehed, kes teie kõik minu koguduse hinged olete, meie näeme kohtuhärraga suures kurbtuses, et teid raske karistus

on ootamas, ja me tahaksime teid heameelega selle alt päästa. Aga see on rohkem teie kui meie võimuses. Ärge püüdke mõisavanematele vasta hakata, täitke oma härrade käskusi, tehke orjust vana seaduse järgi edasi, siis tahame meie kohtuhärraga haakenrihtri-härrale kohe kirjutada ja teda paluda, et ta teid ei laseks nuhelda. Siis poleks sest ühtigi, et teie täna Habajale ei läinud. Ütelge, kas tahate mõisa orjust vana viisi edasi teha?»

Ilma pikema arupidamiseta kostsid mehed, et nad seda ei taha.

«Jah, siis ei või meie ka mitte kirjutada! Siis tulevad soldatid Mahtrasse või teid viiakse vägisi Habajale ja seal saate raske trahvi.»

Kuna peremehed pead kokku pistsid ja isekeskis sosinal nõu hakkasid pidama, esines nende vahva ja visa eestvedaja õpetajale uue ettepanekuga. Ta soovis, et vaimulik mees kohtusaksa kuuldes ametlikust «Maavalla Kuulutajast» ette loeks, mis seal uue seaduse maksmahakkamisest on teada antud. Lehes seisis, nagu talitaja väga hästi teadis, et uus talurahva-seadus selle aasta 23. aprillist täiel võimul on maksma hakanud ja et endine, 1816. aastal kinnitatud seadus kõrvale on heidetud. Üksnes enne seda tähtaega tekkinud kohtuasju pidi veel vana seaduse põhjal otsustatama. Kuulutus oli järelikult selle poolest puudulik, et temas senise teoorjuse tähtajalist edasikestmist selgel sõnal ei mainitud.

Kas oli see kirikuõpetajale tuttav ja kartis ta selle tõttu kuulutust ette lugeda või polnud tal ametlikku lehte käepärast, või jälle andis talle kohtuhärra märku, et ettelugemine ärritatud meestele sel hetkel sünnis ei oleks — olgu, kuidas oli: õpetaja ei täitnud Sepa peremehe soovi.

Viimane päris seepeale seaduseraamatu venekeelset eksemplari taga, mida ta seni kõikjalt asjata oli püüdnud saada. Et õpetaja kihelkonnas see mees pidi olema, kes kihelkonna-kohtuhärra juhatust mööda talupoegadele uut seadust pidi seletama, kui need sest ise aru ei saa, siis eeldas Sepa Ants muidugi, et õpetajal ka vene keeli raamat peab olema. Kuid sellegi palve lükkas vaimulik isand tagasi, olgu, et tal soovitavat raamatut ei olnud, olgu mõnel muul põhjusel. Ta kinnitas Antsule ainult — mis ka õige oli —, et venekeelsel raamatul täpilt seesama sisu on mis eestikeelsel ümberpanekulgi. Manitsedes pöördus siis õpetaja Berg veel kord meeste poole:

«Olge mõistlikud, minu armsad, ja ärge kukutage endid oma kangekaelsuses mitte suure õnnetuse sisse! Ja miks tahate oma mõisavanemaid vastupanemisega kurvastada? Kas teie ei tea, et jumal ise neid teie ülemateks on seadnud oma targa tahtmise järgi? Ja nad on teile helded ülemad ja armulised leivavanemad, sest kes on siis selle uue seaduse teinud, mis teile edaspidi nii suuri kergendusi annab ja teie elu igaviisi parandab? Kas ei ole seda teie mõisavanemad ise teinud? Ja mispärast on nad selle seaduse teinud? Sellepärast, et nad oma talurahvast armastavad, et nad teile head soovivad, et nad teie eest isalikult muret kannavad. Ja nüüd tahate nende vastu tänamata meelt üles näidata! Teie ei taha enam oma ülemate sõna kuulda, te tahate neile vastu hakata ja olete seda juba teinudki! Ei, kallid vennad, see ei või taevase isa meele järgi olla, sellega teete rasket pattu ja jumal ei jäta seda mitte karistamata...»

Õpetaja silm jälgis seejuures järjest meeste nägusid, et nende pealt oma kõne mõju lugeda. Ent mehed piilusid mõjutamata rahuga oma agara juhataja poole ja näisid sellelt otsustavat vastust ootavat. Sepa Ants seisis nagu tammekänd oma madala tugeva koguga keset ruumi. Ta ei kostnud hingekarjase tungiva noomituse peale sõnagi, ja see võis ta kõvalt, kalgilt otsaesiselt selgesti näha, kui vähe tal korda oli läinud seda meest oma sõnu uskuma ja usaldama panna.

«Nagu näha, on kogu liikumine selle mehe sünnitus,» pöördus õpetaja saksa keeli paruni poole, kes pahaselt laua kõrval istus. «Ta on terasem kui teised, osav rääkija, julge ja visa loomuga. Ta võib veel palju paha teha, kui meil korda ei lähe teda meelemärkusele pöörata.»

«Ta ei võta ju midagi kuulda,» urises kohtuhärra, «kõik põrkab ta raudse pea küljest tagasi.»

«Katsume veel midagi,» pani õpetaja ette. «Ma kutsun need teised ettetuppa ja tahan neid seal manitseda. Teie, parunihärra, püüdke siin selle mehe kohta oma ametimõju maksvaks teha.»

Kuna õpetaja Berg teised talitajad ja Mahtra peremehed suurde tuppa viis ja nendega seal sisendaval sõnal uuesti kõnelema hakkas, neid iseäranis Sepa Antsu ässituste eest tungivalt hoiatades, jäi viimane kohtuhärraga üksinda kirjutuskambrisse. Antsul polnud selle vastu midagi. Ta kandis siin ametnikule veel kord palve ette, et see õpetajaga Mahtra

„Nagu näha, on kogu liikumine selle mehe sünnitus," pöördus õpetaja paruni poole, kes pahaselt laua kõrval istus.

meeste asjus haagikohtunikule kirjutaks ja neid ähvardavast karistusest aitaks vabastada. Aga kui parun küsis, kas Ants sel puhul tahtvat muret kanda, et peremehed mõisa sõnnikuveole lähevad ja tõrkumata kõik endise töö ära teevad, pööras talitaja tusaselt ukse poole, et teistele järele minna.

«Pea!» hüüdis parun, tõusis toolilt ja pani ukse Antsu eest kinni.

Mida ta veel tahtis kõnelda või teha, jäi teadmatuks, sest talitaja kiskus ukse, mille käsirauast parun kinni hoidis, vägisi lahti, lükkas kohtuhärra uksega tagasi ja astus eestuppa. Seal jättis ta õpetajat lühidalt jumalaga ja sammus uksest välja.

Ta läks kuni Atla tee ääres oleva Eeru kõrtsini, kuhu teised Mahtra mehed talle varsti järele tulid. Võõraste valdade talitajaist aga olid mitmed kadunud. Nagu pärast kuuldus, olnud nad Sepa Antsu kokkukutsumisest pahased: vist pidasid mehed otsustatud ettevõtet pärast kirikuõpetaja hoiatusi liiga kardetavaks.

«Mehed,» ütles Ants kõrtsis oma valla rentnikele, «nüid teame, et meie siit õigust ei soa. Teie aga minge koju ja tehke kõik, mis teile peale pannakse, siis vähemast soate aagrehi karistusest lahti. Õpetaja lubas teid jo, kui mõisa käsku täidate, peksust peasta.»

«Kas sina's koju ei tule?» küsisid teised.

«Ei tule,« vastas talitaja, ja ta nägu ilmutas, et ta tüdimatu vaim vaheaegu juba mingile uuele otsusele on jõudnud. «Mina lähen Kärusse vene papi juurde kuulama, kas sakstel on keisri poolt luba meiega nõnna teha. Teile annan aga veel kord nõu: ärge hakake vasta! Kui seda siiski teete, siis põle see minu süi.»

Tehti minekut. Ants läks Matsi Priidu, Adra Hindreku ja Tilli Otto seltsis natuke maad edasi ning käänas siis paremat kätt Atla küla poole, kuna teised murelikul vaikimisel Mahtra poole sammusid. «Viige mu naisele ja lastele palju tervikseid, ja ärgu nad minu pärast mures olgu!» hüüdis Ants neile veel järele, siis kadus puude ja põõsaste vahele.

Ta peas oli tõesti kindel kavatsus küpsenud pikka teed Liivimaa piiri taha ette võtta, et aga seadusele selgust nõutada. Hingekarjane, kelle palvel ta praegu asjata oli käinud, oli saks nagu iga teinegi ja mõisnik nagu iga teinegi; mida Ants endamisi kartlikult oli ennustanud, oli tõeks läinud: õiguse asemel andis see mees neile odavaid noomitusi, kergenduste asemel kuulutas ta neile orjuse edasikestmist. Mis mõisnik

nõuab, on õige, ja kes mõisniku käsku täidab, täidab jumala käsku... Nii ei võinud aga lugu ometi olla. Uus seadus oli ju keisri poolt selleks antud, et piinatud talupoja ülejõulist koormat kergendada. Ja tõesti seisid kergendused, nii vähe kui neid ka oli, seaduses sees. Aga näe, ei anta kätte! Vene preester ei ole saks ega ole mõisapidaja, ta on kroonu leivas ja peab siis õigust rääkima. Temalt saab ehk teada, mis ses vene keeli raamatus seisab, mida siin keegi ei tihka näidata, ja ta ehk võib, kui saksad ülekohut teevad, sellest keisrile teatada.[1]

Atla külasse jõudes astus Ants kõigepealt oma vana tuttava Koka Madise tallu sisse. Tal oli nõu Madist — see oli talitaja abimees — endale Kärusse kaasa kutsuda. Leidiski sõbra kodust ja oli talle asja parajasti seletamas, kui nad kirikuõpetaja kutsarit vankril nägid eemalt talu poole kihutavat. Antsule torkas kohe ämdus pähe: See ehk saadeti mulle järele! Kihelkonna-kohtuhärra, kelle käest poolvägisi minema panin, tahab mind ehk lasta tagasi viia!

Ta andis sest Madisele märku ja puges ruttu peitu. Kutsar jõuabki lõõtsutava hobusega õueväravasse.

«Kas Sepa Ants on siin?»

«Misuke Sepa Ants?» küsib Koka Madis, nagu ei teaks ta maast ega ilmast midagi.

«Mahtra talitaja.»

«Põle minu silmad teda näind.»

«Aga Mahtra mehed ütlesid praegu teel, et ta sinu poole on läind.»

«Tühi lori! Aga mis sa temast siis tahad?»

«Õpetaja ja kihelkonna-kohtuhärra, kellega ta meil koos oli, soatsid teda tee pealt tagasi tooma — ei mina tea, mispärast. Ajasin enne Mahtra poole, sain teised mehed, kes koa meil käisid, kätte, aga nende hulgas ta ei old.»

«Siin põle teda ammugi.»

«Kust ma teda siis veel leian!» toriseb kutsar tusaselt ja sõidab Juuru poole tagasi...

---

[1] Nagu Tertsius pärast kohtu ees tunnistas, olnud tal veel teisi põhjuseid Kärusse minekuks: ta kartnud Mahtra opmanni Rosenbergi viha, kes teda teiste peremeeste ülesässitajaks pidanud ja teda selle eest kättemaksuga ähvardanud. Ühtlasi tahtnud ta kõrval olles ära oodata, kas õpetaja Berg tahab ja suudab Mahtra valda aagrehi karistusest ja sõjaväest päästa. Tertsiuse ülestähendatud mälestused aga vaikivad neist põhjustest. — *Autor.*

Koka peremees oli valmis Antsuga ühes Kärru minema. Viimane magas Koka talu aida peal pärastlõuna ära ja ronis alles siis alla, kui juba pime oli.

Siis läksid mõlemad tasahiljukesi teele.

See sündis reedel, 30. mail.

Järgmise päeva hommikul vara ilmus Mahtra kubjas külla ja andis peremeestele käsu sedamaid mõisa minna. «Kes vasta paneb,» lisas mees juurde, «seda lubati nii peksta, et sooled välja tulevad.»

«Kes need peksjad siis õieti on?» küsisid kokkurutanud peremehed.

«Eks te soa näha. Küllap teate, et soldatid kaugel põle. Aagrehi süda olla teie peale hirmus täis, et miks te Habajale põle läind. Küll tema juba peksjate eest hoolt kannab.»

Mehed vahtisid jumet vahetades üksteise otsa.

«Kas keegi teab, kus Sepa Ants on? Kodunt ma teda ei leind,» küsis kubjas.

Ei teadnud keegi, vähemalt ei vastanud ükski.

«No küll tema saun ka kuumaks köetakse!» tähendas kubjas ja tegi minekut, kui ta antud käsku peremeestele veel kord meelde oli tuletanud.

Viimased seisid nagu kivistunud nägudega koos. Nad ei kahelnud pilkugi, et lugu nüüd kipub tõsiseks minema, sest kõige heldemgi haagikohtunik ei lase ennast nii jämedasti narrida ja praegusest haagikohtunikust teati ju Habaja sõnumite järgi, et ta nalja ei mõista. Kirikuõpetaja oli armuheitmise-palve muidugi saatmata jätnud, kuna mehed talle tõotust ei andnud, et nad mõisa nõudeid tahavad täita.

«Mis nüid heaks nõuks võtta?»

«Mis muud kui redusse?»

«Redusse jah! Loomgi hoiab oma nahka, miks siis mitte inime!»

Ja tõesti pistsid mehed jooksu igaüks oma talu poole, et seal veel naisele-lapsele mõnda juhatavat sõna öelda, ning siis algas üldine põgenemine küla ümber olevate metsade, heinamaade ja rabade poole. Noored ja väledad, vanad ja väetid — kõik jätsid oma kodud saatuse hoolde ja otsisid nagu tagakihutatud loomad metsapadrikus ja võsatihnikus urgast, kuhu oma hirmunud pead ja ahistunud hinge peita.

Hauavaikus heitis mahajäetud küla üle. Tummalt, mustalt, nagu meeleheiteks tardunud viletsus, kükitasid armetud suitsu-

hurtsikud heledal päikesepaistel madala liivase seljandiku peal. Palavas, virvendavas õhus, ses surmavaikuses ringi, haudus midagi raskesti rõhuvat, mis nagu tahtis karjatada — seal haudus õnnetus, ning eemalt aasadelt kerkis peenike põuaudu — otsekui viimne palve surevast hingest...

Mõisa pool aga, seal, kus need suured laiutavad majad kõrgi puiestiku alt vahtisid, hakkas õhk korraga välkuma ja sätendama. Soldatite püssitikud murdsid seal oma haljal terasel päikese palavaid kiiri. Ja maa müdises saja ähvardavalt astuva raske saapa all. Sest Mahtra mõisa on jõudnud viiskümmend meest jalaväge kahe ohvitseriga, koorem keppe, teine vitsu, kakskümmend paari jalaraudu ja kolmkümmend paari käeraudu. Täna peab Mahtras kohut peetama. Palju punast verd tõotab selle mõisa õues liiva ja kive värvida.

Küla aga on surnud.

Päike paistab nagu suurde musta hauda.

22

VÕIMSAD MÕJUD.

«Jumalale tänu!» hüüdis proua von Heidegg, kui ta Herberti käest kuulda sai, et koolipreili tema kosja oli keeldunud vastu võtmast.

«Tüdruk on targem kui poiss!» hüüdis härra von Heidegg, kui ta abikaasa käest kuulda sai, et «prantsuse mamslike» tema poja oli ära põlanud.

Ja nad mõlemad olid nii õnnelikud sest üllatavast uudisest, et nad tähelegi ei pannud, kui haavav oli see sündmus õieti nende seisuslikule iseteadvusele ja uhkusele ning mäherdust häbi nende poeg, parun Herbert von Heidegg, seesugusest alandamisest pidi tundma. Tüdruk, kes sunnitud on tööga oma pead toitma, kellel muud ei ole kui kolm kleiti ja soe hing, kellel laias ilmas midagi pole kaotada, aga kõik võita — see tüdruk kostab parun Herbert Heideggile: Tänan lahke pakkumise eest, aga mul ei ole teid tarvis! Tõesti, kui parunipreili von A. või krahvipreili von B. nõnda oleksid kostnud — kosilase isa ja ema oleksid hirmsa teotuse pärast rabanduse saanud. Nüüd aga hüüdis üks jumalale tänu ja teine kiitis, et tüdruk on targem kui poiss, ja mõlemal oli tundmus, kui oleksid nad suurest hädaohust pääsenud! See prantsuse mamslike seisis ju nii madalal, et ta kõige väetimatki Heideggi ei suutnud teotada, ja nii madalal seisis ta sellepärast, et ta tegi palga eest tööd...

Heideggide õnn niisuguse asjapöörde üle oli siis suur. Oli ju nende poiss neile tõsist muret hakanud tegema oma «arusaamatu eksimisega». Kuid nad eksisid ise, kui arvasid, et poeg lööb nüüd luhtaläinud katse peale käega, naerab oma lollust ja unustab siis kogu tembu. Seda ei sündinud. Palju enam hakkasid vanemad murega tähele panema, et Herberti südame kallal nakitses mingi salapiin, sest ta muutus päev-päevalt ikka

tõsisemaks, kinnisemaks, elu ja ümbruse kohta osavõtmatumaks. Ta kõneles vähe, sõi vähe ja töötas vähe. Terve ta seesmine värk näis rikkis olevat.

Hm, ütlesid papa ja mamma, näib, kui oleks see rumalus temas sügavamal pesitsenud, kui tervis lubab! Aga nad lisasid endid trööstides juurde: Aegamööda asjad käivad; mis ruttu ei lähe, läheb pikkamisi. Iga haav paraneb viimaks, kui õiget rohtu tarvitatakse.

Õigeks rohuks pidasid nad aga prantslanna varstist äraminekut ja seda, et nad pojale pruuti, õiget pruuti hakkavad otsima. Seks valisid nad maa tütarde seast kõige võluvama ja kandsid hoolt, et poeg sellega hakkas võimalikult sagedasti kokku puutuma . . .

Ka Juliette Marchand märkas parun Herberti rõhutud olekut pärast teatud juhtumust aialehtlas. Ta märkas seda ja ta süda tundis valu. See hea, hell süda kannatas palju, vist niisama palju kui Herbertigi oma.

See süda oli salavõitlusi pidanud juba enne seda, kui noormees oma kosjaesitisega tuli. Oli ju Juliette naise vaimuerkusega palju varemini jälile jõudnud, et teda siin majas miski ootab, mis ühtegi noort rinda säärasel puhul ei jäta erutamata. Niisugune leid üksi juba, ilma eelkäiva aimduseta, võib põue kuumutada. Ja vastuarmastuseni on siis veel üksainus samm — see tähendab, kui seks tarvilikud tingimused täiesti ei puudu. Siin aga ei puudunud ükski tingimus. Juliette'i ees seisis noor, nägus, andekas, ausameelne mees, kellega ta ruttu oli sõbrunenud ja kelle seltsis ta seda sooja lõbu ja mõnu nautis, mida sünnitab vastastikune meeldivus.

Mis ime siis, et neiu põues midagi tärkama lõi — salaja, vastu tahtmist. Ta püüdis seda endale salata, nähtusele nagu katet peale tõmmata, südant mõistuse alla peita. Aga nii sagedasti tabas ta ennast mõtete pealt, mis selle püüdega kuidagi kokku ei kõlanud. Ta leidis enese Herberti juurest, kus tal midagi tegemist ei olnud, kus ta olla ei tohtinud, ja ta peast lendasid terved suured tulevikupildid läbi, mille keskpaigas seisid koos ikka jälle Herbert ja ta ise.

Ta oli endale sedagi kord välja maalinud — salaja, vargsi muidugi —, kuidas ta oma osa mängiks Vaitla mõisa prouana! Kuis tahtis ta kõigi vastu nii suur ja üllas ja helde olla, kuis tahtis ta hädalisi aidata, vaeseid toetada, abikaasaga võidu nende nii halastamatult koormatud, hinge- ja ihupuuduste

sisse rusutud talupoegade põlve kergendada, vägivalla asemel õigust, valjuse asemel armu panna valitsema! Kõik head inimesed ütleksid siis: Vaadake Vaitla olusid, võtke endile Heideggidest eeskuju, — ja seda kõik on seal see väike must prantslanna aidanud korda saata! . . .

Ja kui ta ennast siis niisuguse ülekohtuse unenäo pealt oli tabanud, lõi ta endale laksti vastu otsaesist, et oma hooletut mõistust äratada ja luulemaalt tõsi-ilma pääseda. See pääs maksis võitlust ja vaeva, aga ta läks, jumal tänatud, korda. Mitte asjata ei pidanud ta oma mõistust kaineks ja mitte asjata ei olnud ta oma üksikul elurännakul iseseisvust ja ettevaatust õppinud.

See mees ei püsi ju enda jalgadel ilmas, ta pole vaba, pole rippumatu. Sajad sidemed sõlmivad teda ta perekonna, sugukonna, seltskonna külge — ja neist ei salli ükski seda väikest mõtlevat prantslannat; nad kõik peaksid teda julgeks sissetikkujaks, kellele kahe käega on vaja vastu tõrjuda. Nad vihkavad teda juba nüüd, ilma et ta neile midagi oleks teinud, — üksnes sellepärast, et ta mõne asja peale julgeb teisiti vaadata kui nemad.

Jah, Juliette Marchand oli oma südamega võidelnud ja võitles temaga praegu veel — praegu seda kibedamini, et ta Herbertit nägi kannatavat ja et ta teadis enese olevat tema valu sünnitaja.

Ja siiski ei võinud, ei tohtinud ta teda aidata — Herberti enda tulul, tema õnne pärast. See valus kinne võitis ikka ja ikka jälle neiu heitlevas rinnas. Ta teadis, et ainus abi on nende lahkumises, ja et seda ette valmistada, tema lõpumõrudust vähendada, püüdis ta noormehele külma lähenematust näidata, nii piinav kui see talle eneselegi oli. Juba Herberti armuavalduse puhul oli ta selle enesesalgamisega hakatust teinud, oma tundmusi täieliku surve alla pannes, ning sel teel sammus ta nüüd iga päev edasi.

Nõnda seisid lood Juliette'i ja Herberti vahel, kui maikuu lõpul avalikud sündmused, mis tervet maakonda erutasid, ka nende tähelepaneku isiklikkudelt asjadelt enam üldsuse peale välja juhtisid.

Juliette sai Herbertiga selle üle vähe jutusse, sest et ta temaga kokku puutumast piinliku hoolega hoidus. Aga söögilauas kuulis ta härraste isekeskisest kõnelusest ja majas teenijate käest mõndagi, mis välises ilmas sündis. Ligemal ja kau-

gemal olid talupojad rahutul käärimisel. Uus seadus oli segadusi sünnitanud, rahva meeli kirglikult ärritanud. Mitmes mõisas jätsid inimesed oma rendikohused täitmata, tõrkudes mõisa töödele vastu. Siin ja seal avaldas liikumine nii ähvardavat ilmingut, et karistamine tavaliste kohtute kaudu enam ei mõjunud: mõisnikud olid kubermangulinnast sõjaväelist abi ja kaitset palunud ning ka saanud.

Rahutuste põhjused jäid Juliette'ile kaunis tumedaks: ta kuulis härraskonna jutust ainult, et talupojad olevat tänamatud, häbematud, täitmatud ja rumalad. Neile antud ilus näpp, aga nad tahtvat tervet kätt. Toapoiss Tohver jälle sosistas sakste kavalusest ja ihnusest, ilma et ta midagi oleks mõistnud põhjendada ja seletada. Juliette ise aga mõtles endamisi, et miks küll rahutused alles nüüd tulevad? Rahva olukord on tema arvates niisugune, et sellega kuidagi poleks võidud leppida. Igal muul maal, mida ta tundis, oleks neil oludel avalikud mässud ammugi igapäevased asjad olnud.

Rahutusesõnumid tuletasid Juliette'ile midagi meelde, mis ta viimasel ajal üsna ära oli unustanud. Parun Herbert oli talvel suurtest uuendustest ja korraldustest kõnelnud, mis ta oma majapidamises, valitsuses ja talurahva elukorras, niipalju kui see mõisa mõju alla küünib, tahtvat teoksile võtta, kui mõis aprillikuu lõpul tema kätte saab. Muuseas oli ta talupoegade orjust priitahtlikult lubanud kergendada ja seaduse sellekohastest määrustest veel alamale minna. Niisama oli ta tahtnud ihunuhtluse kaotamist kaalumisele võtta, selle kitsendusega aga kohe lubanud peale hakata.

Preili Marchandi huvitas nüüd küsimus, kui palju on Herbert oma kavatsustest juba täide saatnud, sest mõis oli jüripäevast saadik tema valitsuse all. Küsimus oli Juliette'ile seda huvitavam, et, nagu ta viimaseil päevil kuulis, ka Vaitla valla talupojad nõuks olid võtnud nõndanimetatud abiteo tegemisele vastu panna.

Juliette oleks heameelega Herbertilt eneselt tema parandustööde järje kohta teatust küsinud, aga ta ei tahtnud temaga nelja silma all pikemalt jutusse sattuda, ning teiste härraste kuuldes niisugust jutuainet valida ei olnud sünnis, sest need oleksid seda pidanud mittenaiselikuks ja nina pistmiseks võõraste asjade sekka. Järelepärimist toapoisilt ei arvanud Juliette ka mitte kohaseks, sest imelikul kombel kartis ta nüüd, kus Herbert on peremees, et Tohver ei ole mõisniku

vastu küllalt erapooletu. Seepärast pöördus ta oma pärimistega katseks härra Lustigi, oma alati vaikiva ametivenna poole.

Ta küsis sellelt kõige eel, kas ta teab midagi talurahva vaenuliku liikumise põhjustest.

Väheldane prillidega härra punastas nagu noor tüdruk, kui koolipreili temaga juttu tegi. Et ta on tagasihoidlik ja jutukehv, seda teadis Juliette, aga kui naeruväärt häbelik ta oli, seda märkas ta alles praegu. Oma rõõmuks ja üllatuseks sai ta aga härra Lustigilt üsna kindlad ja selged vastused ja neid ei antud talle nähtavasti sugugi nii vastumeelselt, nagu ta oli kartnud.

«Teid huvitab, preili, meie talurahva-küsimus?» küsis härra Lustig kõigepealt vastu.

«Jaa.»

«Ma olen seda juba tähele pannud.»

«Teie?»

«Jaa.»

«Kuis nii?»

«Ma kuulatan palju, sest et ma vähe räägin. Ma olen mõndagi teie mõtteavaldustest kuulnud.»

«Ja teie ise? Teie ei võta säherdusist asjust vist mitte osa?»

Lustig kehitas õlgu. «Jaa, vaadake, mul puudub kõnelemisanne, seepärast ei vaheta ma teistega meeleldi mõtteid. Aga mis ma näen ja kuulen, jääb mulle meelde ja ma mõtlen selle üle siis parem üksinda järele.»

«Siis olete ka kõnes olevaist asjust mõndagi kuulnud ja nende üle järele mõelnud?» naeratas Juliette.

«Ma tean vist mõnda. Mille järele pärisite, preili Marchand?»

Juliette kordas oma küsimust rahutuste põhjuste üle ja Gottlieb Lustig kostis:

«Otsekoheseid põhjuseid on minu teada mitu, kaudseid üksainus, ja see on: liig raske elu.»

Ja härra Lustig seletas Juliette'ile lühikeste, kobavate, aga tuumalt üsna kujukate ja pihta minevate sõnadega ära, mida uus seadus talupoegadele tõi, mis ebalootusteks ja eksiarvamisteks ta asja andis, mis nõuded on talupoegadel mõisade vastu, mida rahutuste poolest siiamaani oli sündinud ja mis abinõud selle vastu on maksma pandud. Juliette ei suutnud tagasi hoida oma hämmastust selle üle, et see kinnine, näilikult kõige oma ümbruse vastu külm ja osavõtmatu inimene, keda

huvitas üksnes loodusteadus ning pealegi selle üksainus osa, nüüd korraga temast nii eemal seisvate asjade üle nii asjatundlikku, põhjalikku seletust võis anda. Tõesti, see mees näis oma seesmist inimest ainult kuulmisest, nägemisest ja — vaikimisest toitvat.

«Teil on vististi ka teada,» tähendas preili Marchand, kui koolihärra oli lõpetanud, «et meiegi valla talupojad vastupanijate sekka tahavad astuda?»

«Jaa, parun Heideggile on seda teatatud.»

«Peremeeste eneste poolt?»

«Ei. Ma kuulsin, et üks rentnik, kes külas salakuulajaametit peab — ta nimi on Ristmäe Mihkel —, mõisa teate on toonud, mis nõu peremehed pidanud ja mis otsusele nad jõudnud!»

«Aga ma ei saa aru, mis põhjusel siis m e i e talupojad vastupaneku peale mõtlevad!» hüüdis Juliette. «Ma oletan, et neile mitte ainult uues seaduses määratud kergendused pole kätte antud, vaid et nende töö- ja maksukoormat peale selle veel priitahtlikult on alandatud.»

Gottlieb Lustig vaatas laial pilgul neiule otsa. «Miks te seda oletate?» küsis siis.

«Sellepärast, et mõis on nüüd noore paruni käes ja et see, nagu talvel kuulsin, neid uuendusi siin kohe tahtis ette võtta.»

«See pole mitte sündinud.»

«Mitte sündinud? Kuidas on see võimalik?»

Lustigi käed tegid liigutuse, mis ütles: pole midagi parata.

«Teie teate kindlasti, et meie talupoegadele kergendusi mitte pole tehtud, et nad töötavad endistel tingimustel edasi?»

«Jaa, preili Marchand,» kinnitas teine elavamalt, kui ta muidu oli kõnelnud. «Ma tean koguni, et meie talunikud uues seaduses lubatud kergendusi käisid kätte tahtmas, aga nende soovi ei täidetud.»

«Kellelt nad seda nõudsid?»

«Mõlemalt parunilt.»

«Ka mõisa praeguselt omanikult?»

«Nimelt. Nad käisid esmalt parun Rüdigeri ja varsti peale seda parun Herberti juures.»

«Kust te seda teate?»

«Vana parun rääkis sest ise ja siis lobises mulle opmann Vinter mõnda.»

Juliette'i näol levis iseäralik rahutu võõrastus, ta suu ümber

tekkis terav joon. «Ja mil põhjusel ei täidetud nende nõuet?» küsis ta.

«Samal põhjusel, mis on teistelgi mõisnikkudel, et nad o m a talupoegade nõudeid pole täitnud: seadus määrab neile seks veel aega kuni maade mõõtmise ja hindamise lõpuni.»

«Aga kergenduste vabatahtlik andmine pole ju mitte keelatud!»

«Muidugi mitte. Nagu kuulen, olevat seda paaris kaugemas mõisas ka tehtud.»

«Seda olevat tehtud? Ja siin mitte?»

Preili Marchandi näol paistis, kui ta seda pikkamisi ja rõhutades ütles, niisugune seesmine ärevus, et koolihärra teda järjest imestavamate pilkudega hakkas silmitsema. Nad seisid härrasmaja tagumisel, aiapoolsel rõdul. Vanemaid saksu ei olnud näha. All aias kilkasid nende õpilased. Juliette Marchand kõndis paar korda edasi-tagasi, pöördus siis jälle oma ametivenna poole.

«Kui ma liiasti teie aega ei kuluta, siis jalutage minuga veidi aias. Mul oleks teilt veel midagi küsida... Ma kõnelen teiega ju õigupärast esimest korda, ja meie elame juba nii kaua ühise katuse all ja teeme teineteise kõrval sama tööd... Kas tahate?»

Jälle värvis härra Lustigi argset, nõutut nägu see õrn neitsilik puna. «Hea meelega,» kostis ta kohmetult ja peaaegu kogeldes.

«Ma tahaksin teie arvamist teada saada,» algas Juliette, kui nad pikkamisi jalutades jasmiinipõõsaste vahele olid jõudnud, «mispärast Vaitla mõisa noor peremees oma uuenduseplaane, millest ta mulle enesele rääkis, mitte pole hakanud teostama. Lubage, et ma teilt otsekoheselt küsin: kas peate Herbert Heideggi ausaks meheks?»

«Jaa.»

«Tal on vist ka hea süda ja kõrgesti mõtlev meel?»

«Vististi.»

«Teie tunnete ka tema üldpoliitilisi arvamisi?»

«Seda vähem; ta on paar aastat kodust ära olnud, võõrsil alles meheks küpsenud, ja ma pole tema nüüdseid arvamisi veel mitte tundma õppinud.»

«Minu meelest mõtleb ta vabamalt ja heldemalt kui tema isa ja paljud teised siinseist mõisnikest,» ütles Juliette. «Ma olen ka tähele pannud, et ta oma hea südame tõttu on palvetele vastuvõtlik. Seda enam pean siis imeks panema, et ta

oma talupoegade soovid võis täitmata jätta, hoolimata ta enda tõotustest nende elujärge parandada, mida ta pealegi vabatahtlikult mõtles teha, ning silmas pidades, et mõned teised mõisnikud võimalikuks on leidnud tema kavatsust teostada. Kuidas te seda enesele seletate?»

«Ma usun, parun Herbert ei ole vaba,» vastas õpetaja.

«Kuidas nii? Ta on ju minu teada mõisa täieõiguslik omanik.»

«Seda küll. Aga ta seisab võimsate mõjude all.»

«Ja need on?»

«Kõigepealt tema isa. Kui ma ei eksi, siis on mõisa pärisvalitseja ja mööduandev käskija siin veel parun Rüdiger, kui mitte ka Herberti ema... Peale selle on veel mõjumas kogu seisuse huvid...»

«Kas ähvardab neid hädaoht, kui mõisnikkudest keegi oma talupoegadele head teeb?»

«Praegustel oludel vahest küll. Annab üks talupoegade nõuetele järele, siis peavad seda ka teised tegema. Teised seda aga ei taha, sest et see nende huvide vastu käiks. Nii peab siis see üks oma heateo, seisuse kasu silmas pidades, ka tegemata jätma. Praegusel kriitilisel ajal peetakse järeleandmist tõesti hädaohtlikuks.»

Gottlieb Lustig ei olnud vist kunagi nii pikki lauseid nii pikaks kõneks põiminud, sest ta pühkis rätiga otsaesiselt tööhigi.

«Ja neile mõjudele on Herbert Heidegg alistunud,» ütles preili Marchand pikkamisi ja enam endale kui oma seltsilisele, misjuures ta nägu sügav vari kattis. Juliette'i meelest oli, kui oleks ta praegu mingist kallist asjast ilma jäänud; nagu leinatuju kippus talle peale. Kuna nad ebateadlikult härrasmaja poole tagasi olid jalutamas, tänas ta ähmil ametivenda seltsi eest ja läks ruttu oma tuppa. Seal mõtles ta kuuldud asjade üle veel kaua järele, ning tervel päeval ei lahkunud tal põuest valus tundmus — tundmus, kui oleks keegi temale truudust murdnud.

Kuid ta pidi varsti veel midagi kuulda saama, mis talle valu tegi, mis ta praegust tunnet märksa süvendas. Paar päeva pärast seda — ta oli linnast parajasti koju jõudnud — koputati argselt ta ukse pihta ja vana toapoiss Tohver, kelle selja taga toatüdruk Maie priske näg ja kõrge rind nähtavaks said, lipsas Juliette'i sissehüüdel vargsi kambrisse. Tohver näis tüdrukut endaga kaasa kutsuvat, see aga tõrkus pooleldi vastu ning astus alles siis, kui teine talle veel käega kutsemärke andis, ka sisse. Mõlema näod ilmutasid elavat ärevust.

«Vreilen,» algas toapoiss, kui ta paar korda kohmakalt oli kummardanud, «Mai rääkis mulle imeliku jutu ja palub nüüd mind, et ma seda vreilnale räägiksin... Meil on esmaspäeva hommikul jälle üht inimest tallis pekstud ja ta verise ihu peale silgu-soolvett valatud...»

Koolipreili vaatas pärival silmal kõneleja otsa, ta ei näinud tema sõnadest hästi aru saavat.

«Pekstud — keda on meil pekstud?»

«Valitseja tüdrukut Miinat — vreilen tunnevad teda vist — noor viks tüdruk...»

«Miinat pekstud? Kes on teda peksnud?»

«See, kes inimesi mõisas ikka peksab, kui kästakse — vahimees.»

Ja Mai aitas elavalt pead nokutades toapoisi sõnu taga tõendada, kuna ta põllenurgaga oma kalkvele läinud silmi pühkis. Tohver aga hakkas lugu jutustama ja püüdis seda koolipreilile laiade seletuste ja elavate käteliigutustega võimalikult arusaadavaks teha. Mai oli kinnitavaks tunnistajaks, kes kõik oma pühapäevase saksa keele samaks otstarbeks ära raiskas ja Tohvri seletustele lõpmata peanoogutustega rõhku püüdis anda.

Nii siis sai Juliette mõlema käest kuulda, missuguse ülbuse ohvriks vaene Miina oli sattunud. Opmann tükib plaanilikult oma teenija juurde, tüdruk paneb võideldes vastu, ilmutab oma häda viimaks peigmehele, see tuleb ühel ööl ootamata kombel appi ja maksab vihatujus võrgutajale kätte. Viimane ilmub, kui ta süüta tüdrukut juba ise on löönud, mõisa kaebama, ja siin mõistetakse kohtuotsus, millest inimlikul mõistusel raske on aru saada: tüdruk saab mõisatallis, poiss haagikohtuniku juures ihunuhtlust! Tüdruk pekstakse veriseks, ta haavad pannakse soolveega põrguvalul põlema, poiss aga viiakse seotud kätel haagikohtuniku juurde tapapingile, kuna peasüüdlane ise muidugi jääb karistamata, sest ega ta kaebama oleks läinud, kui tal midagi karta oleks olnud!

Koolipreilil puudus võime kõike seda uskuda; ta pidas tervet lugu ihukarvu püsti ajavaks valeks, vähemalt aga määratuks liialduseks. Vahest süüdistas tüdruk sellepärast opmanni, et iseenda süüd kahandada? Kuid Juliette'i südant vägistas üksi juba see teadmine, et ihulik karistus Vaitla mõisas, ehk see

nüüd küll noore paruni valitsuse all on, ikka veel edasi kestab, et siin jälle üht naist on nuheldud ja pealegi nii toorel kombel. Tema kahtlus loo tõe kohta aga hakkas kaduma, kui Tohver nüüd juurde lisas, mis põhjusel ta sündmust koolipreilile oli tulnud jutustama.

«Mai palub nüüd vaese Miina nimel vreilenit,» ütles Tohver, «et vreilen noorele parunile jutustaks, kuidas lugu õieti on olnud, et opmann natuke nina peale saaks. Arvata võib, et opmann asja härradele hoopis teisiti rääkis, sest ega muidu Miinale, kes on täiesti süütu, vitsu oleks kästud anda. Opmann öelnud ise juba kodu Miina vastu, et ta tahab valetada, ning lisanud juurde: Eks saa näha, keda ustakse, sind või mind!»

«Kelle juures on opmann kaebamas käinud?» küsis Juliette värisevatel huultel.

«Eks sakste juures — kus mujal.»

«Muidugi vana härra juures!»

Selle kohta teadis Tohver vastata, et ta opmanni sel hommikul kaunis vara näinud paruni kirjutuskambrisse astuvat, kus mõlemad härrad juba töös olnud.

«Mõlemad?» hüüdis preili Marchand ja ta ilme avaldas jälle külma, tõrjuvat umbusaldust. «See pole võimalik,» lisas ta kindlasti, «teie eksite, Tohver, et mõlemad parunid käsu andsid Miinat peksta.»

«Kes selle käsu andis, seda ma ei tea,» vastas toapoiss, «aga et mõlemad parunid töötoas olid, kui opmann sisse astus, seda tean selgesti; ma viisin minut aega ennemini härradele sinna sigareid.»

Juliette pööras oma kahvatanud näo kõrvale; ta südamele rõhus miski nii raskesti ja valusalt, et ta meeleldi oleks karjatanud.

«Aga kas siis Miina ja tema peigmees parunitele ise ei seletanud, kuidas lugu õieti oli?» pöördus ta viimaks toapoisi poole.

«Nende käest pole midagi küsitud,» vastas Tohver, «nad pole härrade ees käinudki.»

«Mis jutt see on? Kuidas võidi neile karistust mõista, kui neid üle ei kuulatud?»

Toapoiss kehitas õlgu, kuna ta näol levis kentsakas muie, pooleldi mõru, pooleldi hale. «Saksad usuvad opmanni üksigi — ta on kõrgem kui teenijatüdruk ja külapoiss.»

Pilk, millega koolipreili kõneleja otsa vaatas, väljendas valdama tikkuvat hirmu. «Ma ei usu seda kõike,» ütles ta kärsitult ja pööras näo jälle akna poole. «Vähemalt ei või õige olla, et nuhtlus enne mõisteti, kui kaebealuste süü oli selge ja kindel. Ma tahan järele kuulata, kuidas kõik on olnud.»

«Vreilen!» kuulis ta Tohvri alandlikku, paluvat häält uuesti. «Vaene Miina on opmannilt kohe ära läinud — külasse vanemate juurde. Opmann on kuri mees; Miina kardab, et ta teda selle äramineku eest veelgi laseb karistada või kuidagi taga kiusata või teda koguni oma teenistusse tagasi tuua. Selle eest on tüdrukul jäle hirm. Vreilen on seepärast ehk nii lahke ja palub noort parunit, et opmann Miinale enam paha ei teeks ja teda laseks vanemate juurde jääda.»

«Seda tahan ma teha.»

«Opmann on ka ähvardanud, et Miina isal nüüd talu käest võetakse,» lisas Tohver veel juurde. «Vreilen palub ehk Herberti-härrat, et seda mitte ei tehtaks.»

Ka seda tõotas Juliette kindla, lootusjulge häälega.

Seega ei olnud aga toapoisi jutt veel otsas. Ta arvas tarvilikuks heasüdamliku preili osavõttu oma kaitsealuste kohta veel enamgi äratada. Sellepärast ütles ta: «Vreilen peavad ka teadma, et Miina peigmees on meie Maie vend. Vreilen ehk mäletavad veel — seesama noormees, kes mineval sügisel mõisa tallis vitsu sai, millest vreilen olid nii ehmatanud.»

Juliette mäletas väga hästi veel Päärnat, seda suurt, tugevat, tõsise näoga teomeest, kelle eluhurtsikutki ta kord oli vaatamas käinud. Kuna ta kaastundlikult Maie peale vaatas, küsis ta toapoisilt:

«Ja mäherduse karistuse Maie vend seekord sai?»

«Talle on haagikohtuniku juures kaheksakümmend kepihoopi antud,» vastas Tohver. «See ei ole nalja-asi, vreilen. Päärn on küll mees kui karu, aga ta olla siiski praegu sängis ja põdeda oma haavu.»

«Kaheksakümmend kepihoopi!» kordas koolipreili, ja Tohvri meelest oli, kui kisuks ta väike valge käsi rusikasse. Siis pöördus preili Marchand läbitungiva pilguga veel kord toapoisi ja tüdruku poole. «Ja teie mõlemad usute kindlasti, et lugu oli nõnda, nagu Miina ja Päärn räägivad? Teie ei kahtle mitte, et mõlemad õigust kõnelevad? Teie süda tunneb seda selgesti?»

Tohver vedas endal sõrmega üle kõri, mis pidi tähendama, et ta oma pea selle eest annab, kui lugu õige ei ole, ja kinnitas

peaaegu vandega, et tüdruk ja poiss mõlemad on ausad inimesed, keda kõik täiesti usaldavad. Seda ei võivat aga opmannist mitte öelda.

«Kas temast halba räägitakse?» küsis Juliette.

Tohver ajas oma hallakad kulmukarvad kõrgele üles ja lõi põlastavalt mõlema käega. «Sa taevake, vreilen! Ma ei tohiks ropp olla, aga pean siiski ütlema, et see mees on mitmekordne isa, ilma et tal naist oleks...»

«Kas ka Maie vennal valitseja poolt veel midagi paha on karta?» päris Juliette, kuna ta pilk osavõtlikult toatüdruku kurval näol viibis.

«Eks ta teda või kiusata,» vastas Tohver, «ja iga vähema kui süü pärast talli viia ka. Aga noh — seda meest on juba nii kiusatud ja pigistatud, et ta sellega juba üsna on harjunud.»

«Reagi preilile Pearna kohalugu,» sosistas Mai, kes oli aru saanud, et jutt on tema vennast, kuna ta toapoissi kuuesabast tõmbas. «Ehk preili võib tema eest koa midagi teha!»

Tohver arvas isegi, et praegu on paras pilk koolipreilile ka seda asja jutustada, mida ta ju nii hästi tundis. Ja kui keegi Maie venda, kellest vana toapoiss ise palju lugu pidas, võis aidata, siis oli see ainult preili Marchand. Või siis vana vilunud vaatega toapoisi eest midagi salajasse jääb, mis majas sünnib. Tohver teadis ammugi, mis silmadega noor parun ilusa guvernandi peale vaatab, kui väga ta teda austab ja tema mõju all seisab. Küsida võis vahest ainult, kas prantsuse preili tahab aidata; kuid selle kohta ei olnud palju kahtlust: kes tundis paremini koolipreili sooja südant vaeste taluinimeste vastu kui just Tohver.

«Ega vreilen pahaks pane, kui ma Maie vennast veel midagi lausun,» ütles ta vabandust paluva naeratusega, kuna Mai teda sellega püüdis taga ergutada, et ta salaja talle selga patsutas. «Sel mehel, vreilen, on üsna kurvad päevad ja ta rõõm oleks suur, kui keegi ka tema eest noorele mõisahärrale hea sõna ütleks.»

Juliette andis ausale mehele, kelle head ja õiglast südant ta nii mitmel puhul oli märganud, tõrkumata rääkimiseluba ning kuulatas kasvava huviga pealt, mida Tohver oma imelikus saksa keeles talle ette hakkas kandma. Jutustaja algas Päärna isa õnnetu looga, kirjeldas selle mehe surma haagikohtuniku juures saadud peksu tagajärjel ja seletas, miks isa talu poja

käest oli ära võetud ning kuidas kõik noormehe katsed parunilt seda või mingit muud talu rendile saada nurja olid läinud — üksnes sellepärast, et vana parun teda ei salli. Tohver ei salanud, et Päärn on äkilise vihaga ja kangekaelne, aga vana parun ise pidavat tunnistama, et tal usinamat, hoolsamat ja ka ausamat teomeest ei ole, kui see «vastane hunt». Kõige kurvem olevat, et Päärn sel puhul, kui talle kohta ei anta, naist ei või võtta, sest ta pidavat pisikeses saunahurtsikus elatanud ema toitma. Nii elavat pruut ja peigmees kurba, lootuseta lahkelu... Tohver ei jätnud ka seda osa puudutamata, mis mõisa kubjas Prits Miina ja Päärna armuloos oli mänginud.

«See on ju päris kirju romaan!» hüüdis preili Marchand käsi kokku lüües, kui jutustaja oli lõpetanud.

Tohver ei teadnud küll, mis tähendas sõna «romaan», oli aga mõjuga, mis tema jutustus preilis esile oli kutsunud, väga rahul. Sest viimase nägu näitas, et lugu teda liigutas, ja tema silmadest paistis nagu tõotus, et ta soovitud sihis midagi tahab ette võtta. Seda avaldas lõpuks ka tema suu.

«Ma ei tea küll mitte, kui palju minu sõna paruni ees maksab,» ütles preili Marchand, «aga ma tahan temaga parajal pilgul kõigist neist asjust rääkida. Ma tahan parunit paluda, et ta Miina ja Maie venna peale mõtleks.»

See tõotus oli Maiele ja Tohvrile niisama hea kui võit. Maiel oli nii hea meel, et ta koolipreili kätt tahtis suudelda, mida see aga ei lasknud sündida. Tänulikul ärevusel lahkusid mõlemad preili Marchandi kambrist. —

Hoolimata suurest väsimusest, mille Juliette linnareisilt kaasa oli toonud, ei tahtnud talle sel ööl kaua und silma tulla. Mida pidi ta kõigist neist hirmsaist asjust arvama, mis ta täna õhtul oli kuulda saanud? Mis mees oli Herbert Heidegg, kui tema mõisas niisugused lood võisid sündida, nagu see valitseja tüdruku ja tema peigmehega? Kas see pole tükike rusikaõiguse ajajärgust? Ja seda võib sündida mehe silma all — ei, mehe enese tahtel ja kaastegevusel, kes kõneleb vabamõttelistest, heldemeelseist korraldustest, kelle näilikult õiglane süda ei tohiks ülekohut ja selginud meel vägivalda sallida!... Ta pole vaba, ütleb Gottlieb Lustig, ta seisab vanemate ja seltskonna mitmekesiste mõjude all. Olgu. Aga millal suudab ta ennast siis nende mõjude alt vabastada, kui ta sellega hakatustki ei tee? Või ei tahagi ta nende alt vabaneda?... Siis ta valetas, kui seda toona tõotas... Herbert Heidegg valetas!

Tuikav valutunne hinges, suikus Juliette Marchand alles hilisel öötunnil rahutule unele.

Saatus tahtis, et ta juba järgmisel päeval mahti leidis Herbertiga sündsal viisil kokku saada ja kõnelda. Noor parun ise võimaldas talle seda. Vana parun abikaasa ja vanema tütrega olid pärast lõunat naabrusse võõrsile sõitnud. Juliette istus väikese näputööga aiapoolsel rõdul ja püüdis oma piinavaid mõtteid taoti lugemisega lahutada. Seal astus Herbert Heidegg aiast rõdule, pühkides higi näolt — ta tuli nähtavasti põllult —, ning pöördus koolipreili poole viisaka küsimusega, kas ta ei võiks siin jalgu puhata ja mõne popsu sigarit suitsetada.

Preili Marchandil ei olnud midagi selle vastu.

Herbert tõstis endale nurgast tooli ja võttis Juliette'i lähedal istet. Vaikides pani ta sigari suitsema ja vahtis mõtlikult alla kevadises ehtes ilutsevasse aeda. «No kuidas teile meie vana Tallinn meeldis, preili Marchand?» küsis ta viimaks jutuheietuseks.

«Rõõmustasin, et jälle kord merd sain näha,» vastas neiu.

«Teie armastate merd?»

«Väga. Ta on nii otsatu ja piiritu. Ma armastan vabadust, sellepärast armastan merd.»

«Mina hoidun oma aasade ja nurmede poole, mida mets piirab,» naeratas Herbert. «Minu meri on mu heljuvad oraseväljad.»

«On need tänavu heal järjel?»

«Lähevad korda. Loodetavasti lokkavad nad tulevikus veelgi rõõmsamini, kui ratsionaalsemalt tööle hakkan. Eile sain juba esimese saadetise moodsaid tööriistu — otsekohe Inglismaalt tellitud.»

«Majanduslikud uuendused on teil siis hoogsasti käsil?»

«Jaa, preili. Asjad peavad muutuma Vaitlas. Ma tahan enda Aasia oludest välja rabelda. Teie peaksite nägema minu majapidamist, mu põldusid ja aasasid kahe-kolme aasta pärast!»

Juliette'ile ei meeldinud, mida ta kuulis. Tal käisid need rõõmu ja iseteadvusega nuumatud kiitlussõnad nõelates läbi südame. See mees on uuendused ja korraldused teoksile võtnud, aga kõigepealt iseenda majanduses! Teistega, kelle häda suurem, pole ta veel tegemist teinud.

«Muidugi lähevad ka teie rentnikkude põllud ja aasad edaspidi luhtama,» tähendas Juliette kergesti. «Neil on ju nüüd

rohkem aega nende eest hoolitseda. Nad olid teile vist küll väga tänulikud kingitud orjuse eest?»

«Kingitus pole neil veel käes,» vastas Herbert, sigarituhka, mis ta põlvele oli kukkunud, tuulde puhudes.

«Veel mitte käes? Kas teie talupidajad jüripäevast peale kergendatud tingimusi ei saanud?»

«Ei. See võib alles edaspidi sündida. Meie uus agraarseadus nõuab maade mõõtmist ja hindamist, enne kui kergendavad määrused võivad maksma hakata.»

«Kas kergenduste andmine enne seda on keelatud?»

«Seda mitte. Ma tahtsingi uusi määrusi kohe maksma panna, pidin aga papale ja teistele vanematele põllumeestele järele andma, kes sellest kahju kartsid. Ei lähe ju ka kuigi palju aega, kus talupoegade kergendused loomulikul teel maksvusele jõuavad.»

«Ma kuulen, et talurahvas olevat rahutu ja nõudvat kergendusi kohe kätte. Kas teiegi peremehed säherdust soovi on avaldanud?»

«Jaa, aga paraku pidin neile vastama, et olen põhjustatud seaduse järgi käima. Kahandatud tööpäevade rohke arv sunniks mõisnikke raha eest töölisi lisaks palkama, erilisi sulaseid pidama, ja selle kulu vastu ei ole kõik põllumehed veel ette valmistatud.»

«Kõik?» küsis Juliette. «Peavad siis kõik korraga selle vastu olema ette valmistatud? Ma usun, kel jõudu on, võib sedamaid raha eest töölisi palgata. Kas teie näiteks seda ei suudaks, parunihärra?»

«Mina ehk küll, preili, aga üksikud peavad ka üldsuse peale vaatama, muidu kahjustame teisi. Kui üks võib ja kaks mitte ei või, siis teeb ta neile kahele kahju. Aga kuigi enamik võiks, siis jääb ikka veel vähemik, kes mitte ei või, ja meie oleme ajalooliselt harjunud ka oma vähemiku huvisid tähele panema... Mõtelge, preili Marchand, kui suureks läheks segadus, mis praegu juba seadusest võõriti arusaamise pärast on alanud, kui mina kergendused kohe välja jagaksin, minu üleaedsed seda aga mitte ei suudaks. Talupojad nõuaksid seda neilt vägisi, ja see tähendaks mässu.»

Ikka enam lõi Juliette'i rind kirvendama. Sel mehel olid kiiduväärilisel kombel küll ta üleaedsete mõisnikkude tulud meeles, kuid talupoegade huvidest vaatas ta nii kergel südamel mööda, nagu poleks neil kõige vähematki tähtsust, kui

poleks mõisnikul kui ligimesel ja üleaedsel talupojaga üldse midagi tegemist. Talupoeg võib oodata ja kannatada, temast pole häda, meie kasud käivad eel! See tendents käis noore mõisniku kõnest, kogu ta mõttekäigust läbi, ja ta enda meelest oli see nii loomulik, nii enesestmõistetav, et ta neid mõtteid kõige süütumal toonil kui üldiselt vastuvõetud ja heakskiidetud tõde kuulutas.

Juliette'i püüe ei olnud mitte temaga nende asjade üle vaidlusse sattuda, ta tahtis ainult tema seesmist inimest uurida, tema meelsuse ja loomuse kohta selgusele jõuda. Seepärast hoidus ta igast arvustavast vastusest ja pani talle vaid küsimusi ette.

«Kas pole mõisnikest keegi talupoegade soovi tööpäevade vähenduse poolest täitnud?» päris ta edasi.

«Jaa, seda on tehtud. Aga need paar meest, kellest seda kuulda, kahetsevad vististi juba oma heategu. Nad olid ettevaatamatud. Nad tegid eneste talupoegadele head, aga paljude teiste valdade omadele aina halba. Meie naaberkihelkonda, Kosele, on sõjavägi sisse marssinud, sest et talupojad, kes kuulda olid saanud, et orjust mõnes mõisas vähendatud, seda ka endi härradelt nõudsid ja oma kohused täitmata jätsid, kui nende tahtmist ei täidetud. Need inimesed langevad nüüd raske karistuse alla. Haagikohtunik peab neid sõjaväe toetusel — kahju küll! — ihunuhtluse kaudu seadusetäitmisele sundima. See oleks vististi tulemata jäänud, kui need paar mõisnikku oma heateoga nii ennatlikud ei oleks olnud...»

«Mulle tuleb meelde, parunihärra, et teil oli talvel talurahva kooliküsimus soojalt südame peal,» ütles Juliette väikese vaheaja järel. «Teie vald pidi, kui ma ei eksi, varsti külakooli saama. Kas on see mõte teis veel elav?»

«Kooli asutamine on õigusepärast kogukonna enese asi,» vastas Herbert, kuna ta kepiga veidi kohmetanult oma saapanina peale kopsis. «Minu poolt sünnib aga muidugi kõik, mis asja toetuseks ja edenduseks vaja. Seni pole mul veel aega olnud järele küsida, kas vald ses asjas juba otsuse on teinud. On ju ka vaevalt kuu aega seaduse maksmahakkamisest möödas.»

«Kas teie selle ettevõtte ergutamist ja juhtimist ei mõelnud enda kätte võtta?»

Herbert hakkas naerma. «Tõepoolest, paremat südametunnistuse äratajat, kui teie mul olete, ei või ma endale soovidagi!... Ent te võite julge olla, preili Marchand, et ma oma tõotust ei unusta, peate mulle ainult natuke aega andma ringi vaadata ja hoogu võtta».

«Te ei ole mulle mitte pahane, et ma oma nina teie asjadesse pistan, parunihärra?»

«Teile pahane? Ei!» vastas noormees soojalt. «Ma annan teile täieliku voli minuga tõrelda, niipalju kui teil süda kutsub. Ma olen ju õnnelik, et minuga üldse kõnelete. Seda õnne ei saa mulle paraku mitte sagedasti osaks.»

«Seda voli tahan sedamaid tarvitada,» ütles Juliette, aga mitte naljatades, vaid väga tõsiselt. «Kui mitte kõik vale ei ole, mis ma tean, siis on teie mõisas, parunihärra Heidegg, neil päevil õiguse vastu väga inetult eksitud.»

Herbert pööras näo rahutu vaatega neiu poole. «Soo? Ja mis asjas?»

«Teie olete süüta inimesi raskesti lasknud nuhelda.»

«See ei ole õige, preili Marchand! Keda te mõtlete?»

«Valitseja Vinteri tüdrukut Miinat. Teda on esmaspäeva hommikul tallis halastamata kombel pekstud.»

«Aga see ei olnud mitte süüta inimene, armas preili! Ta oli oma peremehe keelu vastu öösiti mehi enda juurde lasknud, ja kui ühel ööl kedagi niisugust mindi välja ajama, ei lasknud tüdruk valitsejat kööki ja andis talle jämedad vastused. Vinter pidi ukse vägivaldselt avama. Nüüd tikkus tüdruku ööküllaline majaisanda kallale ja tüdruk ässitas teda taga. Valitseja löödi uimaseks maha ja peksti peaaegu vigaseks. See oli otse inimese elu kallale kippumine ja niisugust tegu peab ometi karistama!»

«Kust te teate, parunihärra, et kõik otse nii sündis?»

«Valitseja Vinteri käest.»

«See oli kaebaja?»

«Jaa.»

«Aga mida kõnelevad kaebealused?»

Herbert hakkas end toolil rahutult nihutama.

«Seda ma ei tea.»

«Kuidas? Te teate ainult, mis kaebaja tunnistab, mitte aga seda, mis süüdistatavail on öelda? Kas sündmus pealtnägijate läbi nii usutavalt kindlaks tehti?»

«Ei, pealtnägijaid ei olnudki. Aga valitseja armetu olek tunnistas liig selgesti, mis temaga oli sündinud. Ta silmad olid

hoopidest sinised ja kogu keha nii puretud, et ta vaevalt suutis käia.»

«Kui pealtnägijaid ei olnud — kust te siis nii kindlasti teate, kes teda üldse peksis?»

«Seda ütles ta ju ise!»

«Tema ise! Aga kui ta tõtt ei kõnelnud?»

Herbert jäi Juliette'i otsa vahtima, meeliskles, otsis sõnu, näppis lõuaotsa, aga vaikis. «Ma ei mõista teid, preili,» ütles ta viimaks. «Mis otstarbel pidi valitseja Vinter seda valetama, kes ta kallal vägivalda oli tarvitanud? Miks pidi ta neid kahte süüdistama, ja mitte seda, kes temasse oli puutunud?»

«Aga kui tal seks tungivad põhjused olid? See on ju mõeldav. Igatahes pole ma aga kunagi kuulnud, et kaebealuseid üksnes kaebaja süüdistusel süüdlasteks mõistetakse — pealegi ilma, et neid üldse oleks üle kuulatudki! See on — palun lahkesti vabandada! — ühekülgne kohtumõistmine ja seepärast ülekohtune, vägivaldne.»

Sügav puna värvis paruni näo tõmmuks. Vihastas ta sest mütsuvast etteheitest, mis talle pähe visati? Või tundis häbi? See jäi kahevahele. Ent ta ei kaotanud oma rahu.

«Teil võib õigus olla, et mu isa ja minu ühine kohtumõistmine väliselt vormilt õigusteaduse nõuetele hästi ei vastanud,» tähendas ta; «kuid selles oleme julged, et meie asjas eneses ja oma otsuses mitte ei eksinud.»

«Millest teie selle kindluse järeldate?»

«Meie tunneme seda meest, kes valitsejale kallale kippus, juba ammu kui õelat, vägivaldset vastuhakkajat, keda selle süü pärast juba ennem korduvalt on karistatud. Teiseks tunneme seda halba pruuki oma talurahva seas, et poisid öösiti tüdrukute juures vastuvõttu leiavad.»

«Aga kas ka valitseja Vinteri elukombeid tunnete?»

«Ma ei tea mitte — ma olen siit kauemat aega ära olnud...»

«Ah soo!... Mis siis, parunihärra, kui valitseja Vinter ise lootis öösel oma tüdruku juures vastuvõttu leida, seda aga mitte ei leidnud, sest et tüdrukule oli keegi teine armsam ja et see armsam kiivuses või ka tüdruku kaitsmise pärast valitsejale teed tuppa tagasi näitas?»

Herbert jäi pärani silmil rääkija peale vahtima.

«Preili Marchand — teie teate sest asjast midagi?» hüüdis ta siis.

«Jaa,» vastas see, «vähemalt nii palju, et ma teie kohtumõistmise viisi ei suuda õigeks pidada. Ma tean nimelt, mida süüdlasteks mõistetud kaebealused tunnistavad.»

«Ja see on?»

«Ei midagi vähemat, kui et peigmees kaitses oma pruudi au ülbe pealetikkumise vastu. Et ta seda vägivallaga tegi, on ehk seaduse ees süü, inimlikult tundes ja mõeldes peab teda aga vabandama. Ma usun, et iga teine mees tema asemel sedasama oleks teinud. Tüdruk on aga igast süüst vaba. Ta on kaebaja kättemaksu ja teie kohtumõistmise halatsemisevääret ohvriks saanud.»

Ikka piinlikuma üllatuse ja põnevusega vahtis noor parun neiu otsa. «Nõnda kirjeldavad tüdruk ja poiss seda lugu?» küsis ta.

«Jaa.»

Ning Juliette jutustas talle sündmustiku Tohvrilt saadud andmetel täielikult ära, seejuures märgates, et Herbert sügava tähelepanekuga kuulatas. Kui ta oli lõpetanud, küsis parun Heidegg: «Aga kust te siis teate, et tüdruku ja poisi tunnistus on õige, valitseja oma aga mitte? Siin seisab tunnistus tunnistuse vastu — pealtnägijaid ei ole; tõenäolisem on aga, et kaebealused eneste kaitseks vale appi võtavad, kui et seda kaebaja teeks.»

«Kas teile on kaebaja kombe-elu tuttav, parunihärra?» küsis Juliette.

«Kombe-elu? Ma tunnen teda ainult kui tublit põllumeest ja tean, et ta minu isale kauemat aega on ustav teenija olnud.»

«See võib olla. Kuid kas te tema olekust naiste vastu, kes tema meelevallale alluvad, ka midagi teate?»

Herbert mõtles järele. «Kui õieti mäletan, siis oli mõne aasta eest küll kuulda, et Vinterile teatav — «äpardus» juhtunud. Lähemat ei tea ma sest aga mitte.»

«Teil on kerge selle kohta lähemaid teateid koguda. Mulle tõendati, siin teadvat iga inimene, et valitseja Vinter mitte mees ei ole, keda naissoolised kombelisest küljest võiksid usaldada. Teatavaid «äpardusi» olla tal enam kui üks kord juhtunud. Sellevastu ei teata nuheldud kaebealustest ses suhtes midagi halba. Tüdruk, keda ma ise tunnen ja kelle kohta ma teistegi arvamisi olen kuulnud, ei anna oma mineviku ega oleviku poolest vähemaks kui kahtluseks asja. Ta armastab juba mitu aastat liigutava püsivusega meest, kellest ta ei teagi, kas see teda äranähtaval ajal suudab naiseks kosida. Ta truudus

on nii kõikumatu, et ta kellegi teise väga visa kosija, kes temale kõike võis pakkuda, mis niisugune talutüdruk teab soovida, pea vägivaldselt enesest eemale tõrjus, et aga selle vaese, lootusteta sulase vastu truudust hoida. Opmanni väide siis, et see tüdruk meestega — see on mitmega — öiseid kokkutulekuid pidas, ei või juba sellepärast õige olla. Aga tüdruk ei ole, nagu ta kinnitab ja nagu seda temast ka ustakse, oma peigmeestki öösiti vastu võtnud, ehk küll säherdused kokkukäimised siinsel maarahval kombeks olevat. Otse ilmuskumata on aga minu meelest, et see viisakas, karske tüdruk oma peigmeest võis leivavanemat peksma ässitada... Mis puutub veel sesse noormehesse, siis on tema kombe-elust ka aina head kuulda. Ta võib ju äkilise viha ja trotsliku loomuga olla, aga säherdusi «äpardusi», nagu opmann Vinterile, ei olevat temale iialgi juhtunud... Nii ei leia ma mingit mõistlikku põhjust, miks opmanni tunnistust enam peab usutama kui nende kahe oma. Täiesti arusaamatu, nagu juba öeldud, on mulle aga teie kohtuotsus, mis põhjeneb üksnes ja ainult opmanni kaebusel.»

«Meie oleme harjunud oma kõrgemaid ja haritud teenijaid rohkem uskuma ja usaldama kui taluinimesi,» vastas Herbert tasahiljukesi, kuna ta üles tõusis ja murelikult paar korda edasi-tagasi kõndis. «Ma kahetseksin aga väga, kui papa ja mina ses asjas oleme eksinud ja kui meie läbi kellelegi ülekohut on sündinud. Teie võite julge olla, preili Marchand, et ma selle loo põhjalikult läbikatsumisele võtan.»

«Kas teil on teada, parunihärra, kuidas ja mil määral mõlemat süüdlaseks mõistetud inimest on karistatud?»

«Tüdruk pidi saama kaheksateistkümmend vitsahoopi, poisi karistus jäi haagikohtuniku määrata. Mul pole veel meelde tulnud järele küsida, kui suur oli viimase nuhtlus.»

«Kaheksakümmend kepihoopi palja ihu peale, parunihärra,» ütles preili Marchand rõhuga ja ta must silm leekis. «Mees, ehk küll hiiglatugev, on sellest haige. Ja haige on ka tüdruk... Kui ma tohin küsida, parunihärra: kas oli teie karistusemäärusel tüdruku kohta veel üks raskendav lisandus juures?»

«Ei.»

«Kes oli nuhtluse kätteandmisel ülevaatajaks?»

«Opmann Vinter.»

«Kaebaja ise?!»

«Jaa.»

Kibepilkav naeratus kärsutas prantsuse neiu peeni huuli. See ajas parunile uuesti tõmmu vere põske.

«Siis mõistan ka, et hoopide arv, nagu räägitakse, kolmekümneni ulatunud ja et õnnetu verine ihu ka veel silgu-soolveega üle ujutatud, et aga alatu kaebaja kättemaks täielik oleks.»

«Mis te räägite — silgu-soolveega?»

«Ja teie ei tea sest midagi?»

«Ma kuulen seda esimest korda! Mu isa ja minu käsul pole see mitte sündinud!»

«Noh, siis õpite sest teost mehe loomust ja eetilist tasapinda tundma, keda te nii väga usaldasite, et te temast kui kaebajast ka veel ta teise vastase nuhtleja tegite. Ma pean tunnistama, parunihärra, teie maal valitseb hoopis iselaadi õigus! Säherdusi õigusevaateid ja õigusemõisteid pole ma veel kusagilt leidnud!»

Herbert Heidegg oli huuled tugevasti kokku pigistanud ja liikus, käed risti seljal, tiiru ühe tooli ümber. Ta näis asja üle kõige piinlikumate tundmustega järele mõtlevat. Viimaks jäi ta koolipreili ette seisma ja ütles:

«Kui siin eksitus on juhtunud — ja ma hakkan teie seletuste järgi tõesti kartma, et lugu nõnda on —, siis kahetsen seda südamest ja arvan, et minu isa sedasama teeb. Minu lähemaks ülesandeks on sündmuse kohta selgust muretseda. Õige süüdlane ei jää siis karistusest ilma, neile aga, kes süütult on kannatanud, tahan ma hea meelega tasu anda... Teile, armas preili, pean aga tähendama, et te minu üle liig valjusti kohut mõistate. Kas te mitte ei leia, et minu eksitus, kui ta eksitus peaks olema, vähemalt on vabandatav? Mõtelge ise: minu isa kaua-aegne truu ja ustav teenija, mõisa valitseja, mõisapolitsei asemik ja volinik, tuleb ja tõstab kellegi peale kõige kindlamal, usutavamal toonil kaebuse. Süüdistus on minu isa ja minu meelest täiesti tõenäolik; luulet, valet või liialdust ei paista kusagilt välja ning pekstud kaebaja välimus annab meile tema sõnade kohta täieliku kinnituse. Meil pole vähematki kahtlust, et kõik nõnda on sündinud, kuidas meile räägitakse. Mis ime siis, et meie kõike usume, kaebealuste ülekuulamist asjatuks peame ja oma ärevuses süüdlastele karistuse määrame?»

«Võib olla, et teie seekordne eksitus on vabandatav,» ütles Juliette. «Aga vabandatav pole mitte teie kohtumõistmise viis, mida te ise harilikuks nimetasite. Teie tähendasite, et te oma kõrgemaid ja haritud teenijaid enam usute ja usaldate kui talu-

poegi. Ma tahaksin teada saada, mispärast? Miks te arvate, et teomees ja toatüdruk on kombeliselt pahemad kui opmann, kubjas või pereneitsi? Üldise arvamise järgi leiduvat ju harimata külainimeste seas rohkem rikkumata inimesi kui nõndanimetatud haritud ringkondades.»

«Meie maal arvatakse sellest teisiti, minu vali kohtumõistja,» kostis Herbert, «ning vististi headel põhjustel. Meie talurahvas ei ole sugugi nii rikkumata, kui me sooviksime. Seks võiksin teile palju näiteid anda, ma mainin aga ainult ühte. Meie talupoja kombelise tunde järgi ei ole sugugi ülekohus igal mõeldaval võimalusel mõisa varanduse külge puutuda. Talupoeg varastab mõisa omandust, kui seks vähegi mahti on, kõige rahulikumal südametunnistusel. Ta varastab rehest vilja, põllult kartuleid, aiast puuvilja, aasalt heinu, metsast puid, ja kui ta viinavooriga linna läheb, siis puurib uuele tervele aamile augu sisse ja varastab piiritust. Need kõik on meil igapäevased nähtused.»

«Kas teate, armas sõber, — ma ei imesta nende kurbade nähtuste üle sugugi,» sõnas Juliette Marchand. «Minu meelest on lugu nii, et mõisnik ja talupoeg teie maal elavad majanduslikul sõjajalal, kusjuures talupoeg on palju nõrgem pool ega või sõjariistade valimises seepärast ülearu piinlik olla. Talupoeg näeb lihtsalt, et mõisnik temalt kõik võtab: miks ta ei peaks siis ka vastaselt midagi sõjasaagiks võtma? Saagivõtmine sõjas on ju lubatud — on ju samuti harilik nähtus . . . Ei või ju asja oluliselt muuta, et mõisnikul on seaduslik voli talupoja varalist jõudu võtta, talupojal ta vastase vara kohta seda voli aga mitte ei ole. Talupoeg saab aru, et see voli on ühekohtune, ta ei pea mitte õigeks, et tema mõisnikule, kes temast palju rikkam, kõik oma ihulise ja varalise jõu peab ohverdama, mõisnikult aga midagi ei või võtta. Ja et ta seda õigeks ei arva, siis võtab ta mõisnikult midagi, ja ta südametunnistus on seejuures üsna rahulik — seda enam, kuna ta näeb, et mõisnik ikka rikkaks, ta ise aga ikka vaeseks jääb.»

Vist kahetses parun Herbert juba, et ta Juliette'ile nii laialise arvustuse-õiguse oli andnud. Tema ilmes tuksatas ja varjutas midagi, millest mitte just lõbus meeleolu ei selgunud. Aga et ta neiule karedasti ei raatsinud kosta, siis püüdis ta veel kord naljatusega asjast mööda pääseda ning ütles: «Kui te meie talupoegade keelt mõistaksite, kallis sõbranna, siis ma ei kahtleks silmapilkugi, et teie nende sekka astuksite ja neid vaeste

mõisnikkude vastu päris õigele sõjale kihutaksite. Aeg seks on ju väga soodus. Kuri käärimine on juba peale hakanud. Ainult veel kõneosav, vaimukas ja südi juhataja puudub . . .»

Vist ei meeldinud aga Juliette'ile see puiklus, ta läks naljatusest kinni hakkamata mööda ning lähenes oma sõbrale ja vastasele selle asemel uue hoobiga.

«Kui õieti mäletan, siis oli teil, parunihärra, nõu ihulikule karistusele oma mõisas kitsendust teha, et seda viimaks hoopis kõrvale heita. Valitseja tüdruku karistamine ei näita aga mitte, et te selle tahte täidesaatmisel olete.»

Herbert võttis jälle neiu vastas istet ja vaatas talle otsekohe näkku.

«Mina isiklikult ei olnud mitte selle karistuse poolt, preili Marchand,» ütles ta. «Kõik minu tunded tõrkusid talle vastu, iseäranis sellepärast, et karistatav oli naine. Ma olin aga sunnitud oma isale järele andma, kes niisugust karistust pooldas.»

«Teie olite sunnitud?»

«Jaa . . . Meie oleme harjunud oma vanemate sõna kuulama ja nende nõuandeid tähele panema. Meie arvates on see laste kohus vanemate vastu. Meid on nõnda kasvatatud ja õpetatud, seda nõuab meilt meie eetika.»

«Ükski eetika ei nõua, et laps oma südametunnistuse vastu peaks vanema sõna kuulama. Muidu peaks ju laps vanema käsul ka vargile minema.»

«See võrdlus ei ole minu meelest tabav, preili Marchand,» vastas noor parun juba veidi ärritatult. «Ma tahtsin ainult öelda, et isa on minust palju vanem, et tal on palju rohkem elutarkust kui minul, et ta inimesi palju enam tunneb kui mina; sellepärast pidasin ma oma kohuseks temale järele anda, tema nõu kuulda võtta.»

«Ja see nõu oli?»

«Tema arvas, et pehmus nii raske süü kohta — meie uskusime seda süüd valitseja tunnistust mööda — on otsekohe kahjulik . . . Tüdruku nuhtlemine mõisas tähendas pealegi ta karistuse kergendamist. Kui meie Miina haagikohtuniku ette oleksime saatnud, siis oleks ta seal igatahes ka ihunuhtlust saanud, aga julgesti palju raskemat.»

Juliette ohkas. Kõikjalt, kuhu ta silmad pööras, paistsid talle keskaegsete olude paksud ja kõrged vägivallamüürid vastu. Peale häbistava ihunuhtluse ei olnud alamast seisusest

inimese tarvis muud karistust olemaski — kepi ja vitsaga õpetati rahvale voorust ja kõlblust, samade abinõudega karistati kuritöid. Ja see noor, õiglaste aimetega haritud mees seisis nii täiesti nende olude võimu ja mõju all, et ta oma paremad tunded ja tajud hõlma alla peitis ning vanemate ajaloolisel eeskujul ülekohut edasi tegi, seda pealegi vanemate sõnakuulmise vooruseks pidades!

Äraraäkimata kurbus asus neiu hingesse. Tema meelest oli, kui istuks ta leinates rusuks läinud paleuste ahervarre otsas. Ta oli sest mehest rohkesti lootnud, pidi aga nüüd nägema, et ta oli paljalt soninud. Mõjud, mille all see mees seisis, olid liiga võimsad ja tema loomus nende vastu võitlemiseks osutuvasti liiga nõrk. Ta oli rohkem tõotanud, kui ta suutis täide saata. Temast saab kahtlemata seesama mõisnik, nagu on kõik teised, üksnes vahest selle vahega, et talupojad ja teenijad teda «heaks härraks» kutsuvad, sest et nad enamasti õelaid tunnevad. Aga kui palju vahet on siis hea ja kurja härra vahel? Hea härra nõuab talupojalt sedasama mis kurigi härra, muudkui et ta nõudmise toon ja ta nägu seejuures on vähe pehmemad; vahest määrab ta kolmekümne hoobi asemel ka ainult kaheksateistkümmend...

Juliette'il ei olnud himu seda mõlemale nii piinlikku arutust lasta edasi kesta, seepärast ruttas ta lõpule ja kandis ainult veel Miina edaspidise käekäigu ja Päärna tuleviku kohta käivad palved parunile ette.

«Valitseja tüdruk, kes oma peremehe viha ja kättemaksu eest külasse vanemate juurde on põgenenud, kardab härra Vinteri poolt veelgi vägivalda ja tagakiusamist. Minult on soovitud, et ma temale teie kaitset paluksin opmanni vastu. Viimane võiks tüdrukut ehk veel oma teenistusse sundida tagasi astuma, ja selle eest on Miinal suur hirm.»

«Minu kaitse peale võib ta julge olla — ka siis, kui ma ta leian süüdlase olevat,» vastas Herbert ruttu.

«Miinal on aga veel üks kartus: valitseja Vinter on ähvardanud, et tüdruku isa oma talust pidada ilma jääma.»

«Mispärast?»

«Sellepärast, et tütar valitseja viha all seisab.»

«Seda on Vinter ähvardanud?»

«Jaa.»

«Temal pole ju võimust kelleltki talu ära võtta!»

«Aga tal ehk on mõju nende kohta, kel seks on võimus, nagu tal mõju oli oma vastaseid lasta nuhelda, ilma et viimaste süü oleks kindel olnud.»

Herbert raputas ägedalt pead. Ta silmadest leekis kuum viha. «Oma teenijate mõju all pole Heideggid iialgi nii väga seisnud, et nad oleksid unustanud, mis on õigus ja ülekohus! Teie võite julge olla, preili Marchand, et Miina isa oma koha peale jääb, ning seda ka siis, kui ta tütar peaks süüdlane olema.»

«Ma tänan teid, parun! Teist vastust ma teilt ei oodanudki... Kas tohin teile veel ühe palve ette kanda?»

«Ja see on?»

«Ma olen nimelt julge, et teie juurdlusel, kui te selle põhjalikult ja ilma kellestki hoolimata käsile võtate, on mõlema karistatud kaebealuse süütus tagajärjeks. Sel puhul tõotasite kummalegi tasu anda. Kõige soovitavam tasu oleks, kui te neile võimalikuks teeksite abiellu astuda. Seda võiksid nad siis, kui teomees Päärn saaks peremeheks. Parunihärra, andke sellele mehele ta isa talu tagasi!»

«Minu isa on väga selle vastu — —»

«Mispärast?»

«See mees on vastane, vägivaldne, kangekaelne...»

«Ja neid omadusi arvate võivat valjusega hävitada? Mõtelge järele, kas see on võimalik! Kas ei toeta ja kõvenda valjus ainult säherduse iseloomu halbu külgi, kas ei ärrita see teda ikka visamale vastupanekule, ikka sügavamale vihkamisele? Tehke ta aga enesele tänulikuks, ja ta põuest kaovad vägivaldsed ning kangekaelsed tunded ja püüded. Teie võite teda üksnes selle läbi taltsutada, et te tema enda poole tõmbate; eemale hurjutatud on teda juba küllalt, ilma et ta meelt oleks parandanud.»

«Teil võib õigus olla, preili Marchand,» vastas Herbert iselaadi rämeda häälega. «Ma tahan sedagi teie soovi täita ja sellele «röövlipealikule», nagu mu isa teda nimetab, edaspidi talu anda — kui võimalik, ta isa koha... Nüüd aga lubage, et ma värske tuule kätte lähen... Mu pea valutab, süda pakitseb. Mind pole veel eluilmas nii raskesti süüdistatud ega hukka mõistetud kui täna.»

«Teie pahandate minu üle?» küsis Juliette.

«Jaa,» hüüdis parun Herbert, tõtates juba trepist alla, «aga mitte muu pärast, kui et ma niisugusest kohtumõistjast ja nõuandjast edaspidi pean ilma jääma! Mul oleks teda nii väga tarvis!»

23

ÄIKESEPILVED.

Mahtra mõisas oodati laupäeval, 31. mail, asjata sinnakutsutud peremehi. Mitte ükski ei ilmunud. Kõik olid rabavõsastikus sõjaväe eest redus. Soldatitele tapeti lõunasöögiks kaks lehma ära ja mõisa viina-ait andis neile isuäratavat keelekastet. Mõlemad ohvitserid olid valitseja Rosenbergi külalised. Ka asetäitja kohtunik oli kohale jõudnud, et vastupanijaid sedamaid karistusele võtta. Aga kui ta nägi, et talupojad nüüdki ülemuse käsu täitmata jätsid, tegi ta valitsejale ülesandeks kubjas uue kutsega külasse läkitada: kõik peremehed tulgu esmaspäeval, 2. juunil, mõisa kokku ja pangu endid ka selle vastu valmis, et nad kohe sõnnikut hakkavad vedama.

Õhtu eel jõuab kubjas külla ja astub kõigepealt Sepa peresse sisse. Kas Ants juba koju tulnud? Perenaine Tiiu kostab, et ta mehest midagi ei tea. Olevat reedest saadik, mil ta õpetaja juures käis, jäljeta kadunud. Kubjas rändab edasi talust tallu — ei ainustki peremeest kodu! Kõik kadunud nagu talitajagi. Naised-lapsed hirmu täis, majapidamine ui-ai, nuttu ja ohkamist kõik kohad täis. Kuhu peremehed läinud? Kes seda teab! Ja kui teakski: kes seda ütleb! Otsigu ise metsast ja rabast!

Ainus peremees, kelle kubjas viimaks leiab, on vana Mihkel Pärtel.

«Noh, mis uudist sina's jälle mõisa poolt tood?»

Kubjas ütleb käsu ära ja lisab juurde: «Sina mene kohe, otsi teised üles ja anna neile teada, et nad esmapäe mitte enam tulemata ei jää. Mida kauem te vasta panete, seda suuremaks läheb teie trahv.»

«Kust mina vana inimene neid metsast jõuan otsida,» punnib Mihkel vastu.

«Küll sa jõuad,» kostab kubjas, «ega nad nii kaugel või olla. Pea meeles, et ma sulle olen käsu and!»

Mihkel viibki meestele metsa mõisavalitsuse ja haagikohtuniku uue käsu. Kuid keegi ei julge koju minna. Sest kes teab, kas mitte soldatid sedamaid külasse ei tule, ja siis on kinninabimine ja peks kohe käsil! ... Päike läheb looja, ehapuna kustub pikkamisi, öövarjud heidavad raba ja võsastiku üle. Nüüdki ei julge mehed veel kojumineku peale mõelda. Valutava südamega, pead täis kihavaid hirmumõtteid ja musta muret, kükitavad ja pikutavad nad põõsaste all ja mätaste vahel, kuni möödub lühike kevadine öö.

Täna on pühapäev. Ega ometi sel päeval keppide ja vitsadega tulda! Nüüd võib jälle külla minna... Päike tõuseb naerataval säral ja seltsib meestele julgustavaks kaaslaseks. Nad poevad oma urgastest välja ja lähenevad ükshaaval külale.

Vainul algab varsti suur nõupidamine. Küsimuseks on, kas jääda veel edaspidigi peitu, või täita uut käsku ja minna esmaspäeval mõisa.

«Kui kauaks me ikke metsa võime jääda, viimaks peame ometi väilla tulema,» on meeste ühine arvamine.

«Aga kas mõisa menna või mitte?»

Jah, selles on juba raskem otsusele jõuda! Teab ju igaüks, mis neid seal ootab. Kes tahab ennast lasta peksta? Ei keegi.

«Jah, kui me midagi oleks teind, mis seaduses keelatud, siis võiksime hoobid vasta võtta,» seletavad mehed. «Aga meie pärime jo õigust taga, mis meile on antud. Miks peaksime endid selle eest laskma veristada? ... Ei, mehed, seda me ei tee! Parem lähme ja kutsume teised vallad appi, et nad meid ei laseks peksa!»

See otsus võetakse ühel häälel vastu.

Jaagu Hindrek ja Pärtli Priidik võtavad eneste peale Juuru kiriku juurde minna ja seal teiste valdade mehi esmaspäevaks appi tellida. Veel muidki käskjalgu saadetakse külast lähemasse ja kaugemasse naabrusse sama palvega teele. Kui see täitmist leiab ja Mahtra mehi homme tõesti tahetakse nuhtlema hakata, siis on sõda lahti... See ähvardus heljub õhus nagu õnnetust kuulutav kõuepilv.

Hindrek ja Priidik ei söanda suurt teed mööda kirikusse minna, sest see viib mõisast läbi ja seal luurab hädaoht viiekümne soldati näol. Võib olla, et sõjaväge asub ka Atla mõisas,

kust vaja mööda minna, ja et soldatitest juba terve kirikutee kubiseb. Seepärast lähevad Hindrek ja Priidik talveteed üle soo Juuru poole.

Jõuavadki enne jumalateenistuse algust kiriku juurde ning hakkavad varmalt oma tööga peale. See õnnestub paremini, kui võidi arvata. Kõik lubavad appi tulla, ilma et neil palju oleks vaja paluda või seletada. Ühesugune vihane ettevõtlikkus ühise asja pärast täidab iga mehe rinda. Neid tahetakse uuest õigusest ilma jätta ja vana kõrvaleheidetud seaduse peale vanduma panna! Mis Habajas sündinud, on kõigile tuttav. Homme peab sedasama Mahtras sündima. Siis tuleb järg iga muu valla kätte, mis ei taha alla vanduda. Ja alla vanduda ei taha ükski. Aitame homme Mahtra mehi, siis aitavad nemad meid ülehomme. Võib aga olla, et meid rahule jäetakse, kui võit Mahtras meile jääb. Saksad ehk kardavad, et kära liiga suureks läheb ja Neeva äärde kostab. Siis oleks meil käes, mida soovime.

See umbes võis olla Atla ja Maidla, Juuru ja Kaiu, Purila ja Kuimetsa meeste mõttekäik, kui nad Mahtra käskjalgade kutset olid kuulnud. Kiriku ümbrus oli täis arupidavaid meestesalku. Nagu kohrav murdlainetus käis võitlushimuline ärevus kõigist üle. Silmad välkusid, põsed õhetasid, käed kiskusid rusikasse. Sõna «sõda» käis suust suhu, ja vähe oli neid, kelle palge ta kahvatama pani.

Sel lool polnud imeks panna, et meestest keegi kirikusse ei läinud. Juuru kirik pakkus sel pühapäeval haruldast vaadet: ainult naised ja tüdrukud olid koguduseks. Võõrastades vaatas õpetaja Berg ringi, kui ta altari ette ilmus. Aimas ta, mis see tähendab? Vististi, sest käärimine rahva seas oli temale ju tuttavam kui kellelegi muule kihelkonnas. Niipea kui ta mahti sai, läkitas ta köstri välja mehi kirikusse kutsuma. Kuid see tuli teatega tagasi, et kutset ei võtvat keegi kuulda.

«Mis nad siis vastavad?» küsis õpetaja.

«Neil vaja sõja üle aru pidada,» kostis elatanud köster Koch.

Laulmise ajal läks kirikuõpetaja ise välja, et tõrkujaile südame pihta koputada. Kogu kirikuaed kubises meestest ja poistest.

«Miks te kirikusse ei tule jumalasõna kuulama?» küsis vaimulik mees, salkade sekka astudes, kaugele kuuldava häälega.

«Meil pole aega,» kosteti talle mitmest küljest, «me peame Mahtra mõisa sõtta menema!»

«Teie sõgedad hinged, mis see kole jutt peab tähendama? Mis sõjast te räägite? Kas teil häbi ei ole niisugust rumalat sõna suhu võtta?»

«Või rumal sõna!» kuuldusid pahandavad hääled. «Ega seda naljapärast suhu võeta, meid sunnitakse sõda tegema!»

«Kes sunnib teid sõda tegema?»

«Saksad!»

«Ja teie peategi siin sõja üle nõu?»

«Just sõja üle. Me lähme Mahtra meestele appi ega lase neid homme peksa.»

«Mul on teist hale meel, teie vaesed, eksinud hinged!» hüüdis kirikuõpetaja. «Teie ei tea, mis te räägite ja mis te tahate teha! Teie olete oma terve arusaamise kaotanud!»

«Tehku kirikhärra, et Mahtra mehi ei peksta, siis me sõja peale ei mõtle!» vastati talle ühest suurest kobarast.

«Mehed, tulge kirikusse! Kuulake oma hingekarjase sõna!» manitses õpetaja. «Ma tahan pärast jumalateenistust Mahtra külasse sõita ja sealse rahvaga rääkida. Ma tahan teha, et teil mitte vaja pole vastuhakkamise ja vägivalla peale mõelda. Tulge kirikusse, mehed, hingerooga võtma! See toob teile rahu.»

Aga ta kõneles kurtidele kõrvadele. Ainult mõningad tegid, kui tahaksid nad õpetaja kutset täita, teised jäid trotslikus kindluses paigale või pöördusid kiriku juurest eemale minema.

See nõupidamine kiriku juures sai otsustavaks esmaspäevaste saatuslikkude sündmuste kohta. Sõjahüüd lagunes telegraafikiirusel üle terve kihelkonna laiali, tungis ka naaberkihelkondadesse ja sealt veelgi kaugemale. Pühapäeva õhtuks oli paljudele tuhandetele teada, et homne päev poegib Mahtras midagi, mille ennustuseks ja kujutluseks igaüks oma vaba luulevõimet tarvitas. Hea ei võinud see olla, nii palju oli kindel.

Hulk võõraste valdade mehi ei läinud enam kojugi, vaid pööras sammud kohe Mahtra poole. Nende seas oli ka Uuetoa Jüri Vaitlast, kes asjast nooruseõhinaga osa võttis. Juba Raba möldril, kes mõisa viina müütas, võõrustasid Mahtra peremehed oma vahvaid abilisi märjukesega; suurem vennastusjoomine algas aga külakõrtsis ja kestis ööseni.

Õpetaja Berg pidas sõna. Ta sõitis köstriga õhtul külasse. Kuuldes või õigemini nähes, et mehed kõik kõrtsis koos on, peatus ta seal. Siin polnud aga mitte üksnes Mahtra peremehed

ja nende abimehed, vaid terve vald oli kõrtsi juurde kogunenud, et kuulda, mis õpetaja räägib, sest tema tulekust oli kirikulistelt teateid saadud.

Väike, madal, must kõrts oli puupüsti täis oma ja võõraste valdade mehi, niisama kubises tema ümbrus rahvast. Paks, kibe piibusuits pani vaimuliku mehe juba lävel läkastama, vali häältemenu lõi talle kõrvu. Õhetavad põsed, kiirgavad silmad, lällavad keeled ja vaaruv kõnnak andsid paljude kohta tunnistuse, et siin juba varatselt homse kriitilise päeva vastu oli hakatud julgust ja elevust soetama. Siiski ei puudunud ka kained näod, millest paistis muljuv mure või tummalt hauduv viha.

Õpetaja ilmumisel polnud meeste kohta mingit vaigistavat mõju. Häältekõmingi ei raugenud vähemaks. Siit ja sealt lendas koguni tigedaid, trotslikke pilke mustakuuelise mehe peale, millel pilkavad ja ässitavad sõnad kannul käisid.

«Mis see kirikusaks siit talupoegade kõrtsist otsib!» hüüti rahva seast. «Tuleb vist jälle noomima, et peame mõisasakste sõna kuulama ja oma naha parkida viima!»

«Visake papp uksest välja!» hõigati teisest kohast. «Kui ta meid aidata ei taha, siis põle noomimist koa tarvis!»

Kainemad aga kogunesid õpetaja ümber, et tema sõnu kuulda. Matsi Priidik ja Adra Hindrek kui endised talitajad astusid teiste seast välja kirikhärra ette ja küsisid viisakalt, mida ta soovivat.

«Tulgu kolm kõige vanemat peremeest täna veel minu jutule, et ma nendega teie asja läbi räägiksin,» ütles õpetaja Berg, kes ära nägi, et tal raske oleks selle rahutu, ülesärritatud hulgaga mõtteid vahetada.

Aga ka vanad mehed olid tõrkujate liiki löönud.

«Ei me tule,» sai õpetaja vastuseks. «Mis see jutuajamine kõik maksab. Meid ootavad kepikoormad ja vitsakuhjad ja ahelad. Kui kiriksand ei tea öelda, kuda neist peaseme, siis põle meil ka tühja targutamist vaja...»

«Papp mingu ajagu soldatid, keda saksad meie vasta välja on kutsund, Mahtra mõisast minema, siis tulgu meid noomima,» kajasid jälle nooremate hõiked.

«Kirikusaks toogu uus õigus meile kätte, siis võib kõrtsiski meile jutlust pidada,» lisasid karedalt naervad kõrid.

«Nendega pole midagi peale hakata, pastorihärra,» ütles köster Koch, kes aralt oma ülema selja taga seisis, tasahiljukesi saksa keeles. «Kas poleks parem, kui hakkaksime minema?»

Ent Berg tahtis siiski veel katset teha, kas ta sesse maruvasse hulgasse sisendavate, südant tabavate sõnadega ei suudaks mõjuda.

«Mehed, armsad, kallid ristivennad,» algas ta kaugele kostva, kuid pehme, lepitava häälega. «Ma näen oma suureks kurvastuseks, et teie hukatusetee poole olete sammumas, ma näen, et õnnetusekuristik oma suu lahti ajab ja teid ähvardab ära neelata. Ma näen seda ja minu süda nutab teie pärast... Kas te siis aru ei saa, kelle töö see on? Kas te ei mõista, kes teie jalgu põrguaugu poole veab, kes teie silmad sõgedusega on löönud? Kas see ei ole teie hingevaenlane, see, kellel teie õnnetusest hea meel on? Kurat ise on teie hulka astunud ja ässitab teid taga. Tema paneb teile need rasked sõnad, need koledad ähvardused suhu, mida ma teie käest praegu kuulen... Teie tahate oma mõisavanematele vastu hakata, tahate nende vastu vägivalda pruukida, teie tallate nende käsud ja seadused jalge alla. Kallid hinged, kas te siis jumalat enam sugugi ei karda? Kas on kuri teie üle juba nii väga võimust saanud, et te enam ei mäleta, et jumal käsib ülemate sõna kuulda ja neid austada? Kas te olete oma Õnnistegija ära unustanud, kes ka siis vägivalda ei tarvitanud, kui temale ülekohut tehti, kes vastu panemata kannatas ja suri, ehk tal küll võimus oleks olnud oma vaenlasi ühe sõnaga pihuks ja puruks teha? Teile aga ei taheta midagi undrehti teha, aga teil on nõu vastu hakata, teie julgete sõjast rääkida — sõjast oma ülemate vastu!»

«Või ei taheta undrehti teha! Kuule aga kuule: tema ütleb, meile ei taheta undrehti teha,» voogasid juba vihased hääled vahele. «Kas põle kepikoormad ja käerauad ja ahelad mõisas meie jaoks valmis? Kas meid ei oota soldatid püsside ja tääkidega? Ja mis kurja me oleme teind? Pärime oma õigust — see on kõik meie kurjus!»

Õpetaja kuulis, kuidas tume urin nagu kauge kõu meeste ridu läbis, ning järeldas sellest väga õieti, et ta jumala ja ülemate meeldetuletamisega praegusel seisukorral mitte õiget kohta meeste rinnas ei puudutanud. Seepärast katsus ta teist vahendit.

«Teie võite uskuda, mehed,» ütles ta, «et mina teile mitte paha ei soovi, vaid üksi head. Teie õnnetusest ei tule mulle mingit kasu. Teiega ei räägi mitte ainult teie hingekarjane, vaid ka teie tõsine sõber. Kuulge, mehed! Kas teil iseendi peale hale meel ei ole? Kas te siis ei või ära arvata, mis teiega tehakse, kui te mõisale ja kroonu sõjaväele, keda mõis omale

appi on kutsunud, vastu hakkate? Uskuge mind, teie ülemad on kangemad kui teie! Soldatitel on püssid ja need ei ole mitte tühjad. Teid lastakse loogu maha, kui te julgete oma väikest näppugi nende vastu üles tõsta. Ja kes teist elama jääb, see võetakse vangi ja pannakse raudu ja saadetakse eluajaks sinna, kust enam tagasitulemist ei ole. Enne aga nuheldakse teid keppidega, kuni teie ihutervis lõpeb. Seda kõike võiksite isegi arvata, sest ega te lapsed ole! Teie, pihutäis talupoegi paljaste kätega — teie lendate kui aganad tuulde laiali, kui te oma härrat julgete puutuda.»

Ent õpetaja oli ka nende sõnade eeldatud mõjus paraku eksinud. Ta oli mehi kohutamisega tahtnud mõtlema ja järele andma sundida. Vastuseks tõusis aga märatsevalt ähvardav müra. Raputati rusikaid, karjuti, vannuti.

«Eks soa näha, keda rohkem on — meid või saksu!» kriiskasid rüvedad kõrid, mida viha paisuma pani ja sinakaks värvis. «Pihuks teeme nad — aganateks peksame neid, mitte nemad meid! Nad peavad talumeeste rusikaid katsuda soama! Küllap näeme, kus rohkem rammu on, kas talupoja või saksa kätes? Meie ei karda saksu ega nende soldatid!»

«Kallid sõbrad, ma tuletan teile veel midagi meelde!» kisendas õpetaja Berg viimast jõudu kokku võttes. «Teie peremehed siit ja kaugemalt, teie kõik olete naisemehed ja teil on lapsed kodu. Kui te iseeneste peale ei mõtle, siis mõelge oma vaeste naiste ja laste peale! Kui te sõda tahate teha, nagu ise ütlete, siis saab teist nii mõnigi surma, või kaotab oma ihutervise, või läheb tühjale maale või vangitorni. Siis jäävad teie armsad naised ja kallid lapsed teid nuttes leinama, sest neil pole enam toitjat ega hoolekandjat. Mehed, mõelge nende õnnetute peale ja laske oma kõva meelt liigutada! Teie leskede ja vaestelaste pisarad saavad taeva poole karjuma ja teie peale kõigevägevama kohtumõistja ees rasket kaebtust tõstma. Mehed, halastage oma naiste ja laste peale!»

Alles nüüd oli kirikuõpetaja vähegi märki lasknud. Perekondlik õnn oli ju nende vaeste tööorjade ainus vara, armastus naise ja lapse vastu nende ainus ülevam aime. Naine ja laps hädas ja ahastuses — jaa, see mõjus! Kainendav vaikus heitis ärrituses lainetava kogu peale. Meeste kõvad, vihavisad näod pikkade juuste raamis lõid mõtlema, vahetati küsivaid pilke üksteisega, pisteti pead siin ja seal sosistades kokku.

Seda soodsat seisukorda püüdis õpetaja kasutada. Ta lükkas

kõrtsi ukse, mille lähedal ta seisis, ruttu lahti, pistis pea välja ja hüüdis naised ja lapsed, keda oli kõrtsi ees rahva hulgas kaunis palju, ukse ette kokku.

«Vaadake, peremehed, siin seisavad teie naised ja lapsed ja paluvad teid härdalt: Jätke maha oma kuri nõu, heitke armu meie väetite peale, keda teie tahate meheta ja isata ja toitjata jätta! . . . Kui teil on inimese süda põues, mehed, siis ei või te nende peale vaadates kõvaks ja külmaks jääda, siis ei või teie neile leiva asemel kivi pakkuda . . . Ja teie, naised ja lapsed, tõstke häält ja öelge oma toitjatele: Kes teist õige mees on ja oma naist ja last armastab, see ei pea siin kõrtsis viina juures mitte sõja üle nõu, vaid see läheb koju oma armsatega, kosutab oma ihu unega ning läheb homme tööle — mitte sõtta! Siis ei jää teil leskesid ega vaeseidlapsi leinama ja nutma.»

Paar ligitõtanud naist nutsid; lapsed vaatasid neile näkku ja hakkasid samuti nutma. Ka kõrtsi sees olevad naised olid liigutatud. Õpetaja eemaldus ukse vahelt, et mehed vabalt välja ja väljas ukse-esisel olevad naised sisse näeksid. Pilt äratas tõesti härdust ning see tundmus paistiski paljudelt mehenägudelt.

Kuid liigutuse-meeleolu ei kestnud kaua. Pealegi pidi see üks naistest olema, kes karedal käel lõhki käristas haleduseloori, mis praegu südametele oli heitnud. Keegi suur, tugev, kuivetu naine koltunud näoga, millele töö ja mure sügavad vaod olid kündnud, astus piitade vahele ja hüüdis rämeda mehehäälega kõrtsi sisse:

«Ega meie mehed, kullake, nalja pärast sõtta taha menna, nad lähvad häda pärast! Mõisa töö on meil nagu veskikivi kaelas, mis meid maha vaotab, nii et hing kinni jääb. Meil on üks nahk seljas, aga häe, mõis võtab meilt mitu nahka. Ma olin veel laps, kui juba uut õigust hakkasime ootama, kui juba kergendustest teati reakida; nüid on uus õigus antud, kergendusi on lubatud, aga mõis pärib vana orjust edasi! Kas jumal seda tahab? Kas keiser seda teab? Jutlust pidada, kiriksand, on kerge, aga tööd teha raske. Meie meestele on naine ja laps kallid, aga kas õigus kallis ei ole? Kas parem põlv kallis ei ole? Kui mehed õigust taga ei päri, kes peab siis pärima? Kas naised ja lapsed? . . . Mehed, pärige mõisa käest õigus välja ja ärge laske endid peksa! Kui keiser kuuleb, mis meiega tehakse, siis ei tohi ükski soldat püssi meie poole pöörata!»

Neil valju hääle ja vaheda selgusega kõneldud sõnadel oli rahvahulga kohta ilmkirjeldamatu mõju. Liigutuse- ja härdusetuju oli nagu pühitud. Tümin tõusis. Hõiguti, karjuti läbisegi. Jälle oli näha vehklevaid rusikaid, välkuvaid silmi, ähvardavaid nägusid. Uuesti käis sõna «sõda» suust suhu. Õpetaja tahtis rääkida, aga teda ei kuulatud enam. Mõned nokastanud mehed tükkisid jõhkralt ta ette ja hakkasid teda kimbutamisi nöökama. Teistest suudest kajasid sõimu- ja vandesõnad otsesihti vaimuliku isanda kohta. Taas kuuldi hüüdeid: «Visake papp uksest väilla! Ta on sakste sõber ja tuli meid võrgutama!» Ja juba nähtigi mehi ähvardavalt ligemale nihkuvat, kui tahaksid nad kätt õpetaja külge panna.

«Pastorihärra, nüüd on aeg, et mineku peale mõtleme,» sosistas köster täis hirmu Bergile.

Kuid õpetajal näis olevat südamest kahju, et ta lahingu pidi kaotama, pealegi ühe vana naise mõjul. Olles ukse vahele taganenud, hüüdis ta siit müriseval häälel voogava kära sisse: «Kuulge, mehed! Ma ütlen teile veel viimase sõna. Teie võite veel priiks saada raskest peksust, mis teid ootab. Kas tahate?»

«Miks ei taha! Tahame küll!» karjus keegi vastu.

«Te teate, et teid peks ootab! Kas teate seda?»

«Teame muidugi!»

«Siis vanduge vana seaduse peale, kuni teile uus kätte antakse! See a n t a k s e teile kätte, mina vastutan selle eest! Kas vannute vana seaduse peale?»

«Ei vannu!... Mitte ei vannu!... Kas aetagu meid rattarummu sisse — mitte ei vannu!... Kas pandagu meid ahelasse, maetagu meid elusalt maha või pekstagu meid narmasteks — mitte ei vannu — mitte ei vannu!»

Õpetaja pöördus ümber ja läks.

Siin polnud tal enam midagi teha. Ennem võisid ta sõnad mässavat merd või lõõmavat tuld vaigistada kui seda vihast, hinge põhjani ärritatud massi. Ta istus köstriga tõlda ja sõitis minema. Rüvedad hõiked kajasid talle järele, ähvardav kõmin kõrtsist ja kõrtsi eest saatis teda tüki teed.

«Siin pole enam kahtlust,» ütles ta saksa keeli köstrile, «nad tahavad avalikku mässu tõsta. Ma pole neid niisugusel meeleolul veel kunagi näinud. Kui neile teistest valdadest rohkesti abi tuleb, siis on kõigel pahemat karta. Mahtras on liig vähe soldateid.»

«Aga mis nüüd nõuks võtta?» küsis hirmunud köster.

«Peame küll mõisa sisse minema ja valitsejat ning ohvitsere hoiatama,» otsustas õpetaja Berg. «Nad peavad enestele viibimata väge juurde muretsema.»

«Aga kust nad seda nii ruttu saavad?»

«Habajast —, kust mujalt. Kell on praegu üksteistkümmend. Kui käskjalg jalamaid teele saadetakse, siis võib lisavägi, kui ta kiiresti marsib, homme enne keskhommikut siin olla. Jumal andku, et see liig hilja ei oleks!»

Pastor Berg sõitiski otsekohe Mahtra mõisa, et oma nõu teostada. Ta jutustas Rosenbergi-isandale ja mõlemale ohvitserile, kuidas lood on, ning ehmunud opmann saatis kapten Bogutski, siinse väesalga juhataja kirja, milles see endale silmapilk lisaväge palus läkitada, ühe vaimupoisiga vastu ööd Habaja mõisa poole teele. —

Mahtra külas ei maganud sel ööl vist keegi. Kõrtsis valitses palavikuline elu ja liikumine kuni koiduvalgeni, ja kes meestest naiste ja laste meelitusel koju läkski, ei püsinud seal sängi heita, vaid saatis öö ärkvel murelikus ärevuses mööda. Kerge ja lõbus ei olnud homne ettevõte ühegi meelest, kellele viin veel natuke aru pähe jättis. Nii mõneski hurtsikus valas naine, ema, õde või mõrsja hirmupisaraid, nii mõnestki piinatud rinnast pigistasid kohutavad aimdused valuohkeid ja hädapalveid välja. Aga see pidi ju olema! See sündis ju seaduse ja õiguse eest! See oli lubatud enesekaitse ähvardava vägivalla vastu. Ainult see südame põhjani ulatuv kõikumatu teadmine ja kinne andis neile vagusaile, roomavaile, sõnakuulmise ja käsutäitmisega põliselt harjunud orjadele selle julguse, millega nad homse ettevõtte otsuseks olid teinud, ja selle kindluse, millega nad teda tahtsid täide saata.

Vaikne suvine öö kaisutas küla. Õhk oli mahe ja pehme nagu soe piim, aga rõhuv, halvav. Ainuski leheke ei liikunud. Undamisi tasa imbus aasadelt rammestavaid rohu- ja lillelõhnu hauduvasse õhustikku. All lepikus lõi ööbik oma nuuksuvat lugu, kaasikust kajas taoti rukkiräägu särisev saagimine ja kasteniiskes heinas andsid sirtsud hilist kontserti. Nahkhiir lendles üle küla, kuulmatult siivutades, rahutult loovides ja tiireldes, sünge ja salalik nagu varitsev õnnetus.

Mahtra poole viivatel teedel algab salapärane öine elu. Vaikivaid mehi, hobusega ja jala, ükshaaval ja paarikaupa, näikse ühise eesmärgi poole rühkivat. Ei küsita, ei peeta enam

aru, ei viideta aega sõnadega, teretataksegi aina tummal viipel. Ja lüli liitub lüliga, rühm rühmaga, ning kui koidu kumavast rüpest päikese esimene tera ilmale sünnib, siis mustavad juba teeharud rahvast ning kõrtsides algab elu, mille sarnast neis tööpäeva hommikul enne pole nähtud.

Võõrad vallad on sõna pidanud, nad tõttavad Mahtra meestele appi. Kõik need hulgad lähevad Mahtra sõtta. Nad tahavad keelata, et Mahtrast Habajat ei tehtaks, et seal keppide ja vitsadega ei sunnitaks õigust jätma ja ülekohut võtma. Nad tahavad Mahtra mehi peksust ja uut seadust rikkumisest päästa. Sest kõigi meelest on kindel: vannuvad Mahtra mehed täna alla, siis pannakse homme meidki alla vanduma; võidavad aga Mahtra mehed, siis võidame meie nendega ühes. Sõda ei jää salajasse — küll seaduseandja sest kuuleb ja meile abi saadab...

Kõrtsides aga võetakse julgust. Kaine talupoeg on arg mehike; tal pole sõnu suus, ei jõudu käes. Ja täna läheb ehk mõlemat tarvis — suud ja kätt. Vaja sakstele suuga vastata, kui nad seadust taas võõriti seletavad, ja vaja neile käega vastata, kui nad kepid ja vitsad välja toovad. «Kui juba muu miski ei aita, siis olgu sõda!»

«Jooge, vennad, kes teab, kuniks elu on!» hüütakse ühes ja hüütakse teises kõrtsis. Klaasid ja peekrid käivad ringi, jagades meestele vahvust ja vahvusega vaimustust. Vägisõnad lendavad suust suhu, kiitluskõned on käimas, julged ergutavad argseid. Sõbrad kaelustavad sõpru, vihamehed pakuvad üksteisele vennakätt. Nad kõik on ju ühise asja eest väljas, nad kõik lähevad ühisele vastasele vastu.

Juba pühapäeva õhtul oli Mahtra mõisa ümber näha võõraid mehi; mida kõrgemale aga päike esmaspäeva hommikul tõuseb, seda suuremaks läheb pilv, mis siia kokku valgub. Varsti mustab mõisa ümbrus rahvast ja ikka veel tuleb väge juurde — vankril ja jala. Tolmupilved tõusevad, rattad ragisevad, hobused hirnuvad, piitsad plaksuvad.

Teomehed mõisade väljadel jätavad töö seisma, nabivad hobuse adra eest lahti, kihutavad koju, rakendavad looma vankri ette ja sõidavad sõtta. Teised ajavad sõnnikuvankrites Mahtra poole, teel jalamehi peale võttes. Kolmandad ratsutavad, neljandad jätavad hobused omapead põllule ja jooksevad jala. Ei kuula ükski enam sundija sõna, iga keeld ja käsk läheb tuulde. Määratu ärevus asub aga alles siis kõigisse, kui

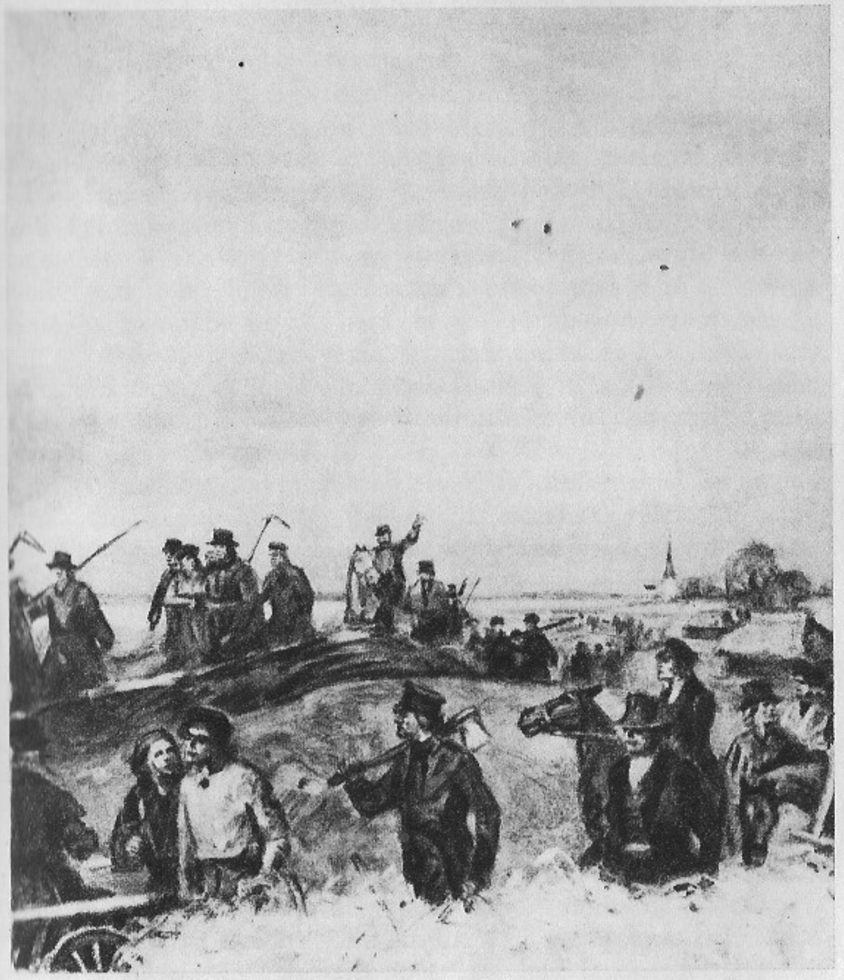

Ja lüli liitub lüliga, rühm rühmaga, ning... siis mustavad teeharud rahvast.

Mahtra poolt esimesed püssipaugud kõmmuvad. Metsik jooksmine, kihutamine saab üldiseks; kellel hing sees ja jalad all, see on teel Mahtra poole. —

Ka Vaitla vallas teatakse, mis päev on täna.

Mehed, kes käisid kirikus, tõid sõjasõnumeid ja kandsid hoolt, et need kellelegi teadmatuks ei jäänud. Uuetoa Jüri saatis teomehele vaimupoisiga sõna: ärgu homme teole mingu, tulgu parem sõtta, tugevaid mehi olevat vaja; tema ise minevat juba täna Mahtrasse, et teistega sõjanõu pidada.

Päärna selg on veel kange ja valus haagikohtuniku hoopidest, ent see ei takista teda külasse jooksmast ega sõjaväge kogumast — see mitte üksnes ei takista teda, ei, vaid see ergutab teda otse taga. Ta raputab oma suurt rusikat taeva poole ja vannub, et ta neid hoope ei unusta, vaid nende eest sakstele tasu tahab anda — iga hoobi eest kaks vastu, ükskõik kus ja kellele. On sõda homme Mahtras, siis võib ta tunahomme siin olla; kahju ainult, et ta siin mitte juba täna ei ole!

Kuid tulemata ta ei jää. Teevad Vaitla mehed ju sedasama, mis tegid Mahtra mehed ja mispärast neid homme tahetakse nuhelda. Esmaspäeval peab mõisas sõnnikuvedu algama, peremeestel on käsk käes; aga ükski ei lähe, välja arvatud vahest Ristmäe Mihkel. Kõik on ühisel kindlal otsusel abiteole vastu panna kas või sõjani. Asjata ootavad parunid ja sundijad homme valda, asjata läkitavad kupja käskudega külasse — kõrvad, mis kuulamas, on kurdid, ja mida kuulamas ei ole, on sõjas. Päärn loodab aga, et terve vald ilma ühegi erandita on sõjas, ja selleks teeb ta perest peresse käies vihase õhinaga tööd.

«Mehed!» hüüab ta igal pool. «Lõugadega oleme juba palju ära teind, kätega mitte kanapesagi. Homme peame näitama, et me mitte üksi lõuamehed ei ole, vaid ka töömehed. Mahtra mehed paluvad meid appi. Neil on homme peksupäe. Habajas on verd juba küll joost — kas peame lubama, et Mahtras veel enam jooseb? Kas tahate, käed vaheliti, pealt voadata, kuni peksukord teie kätte jõuab? Küll see varmalt tuleb, ennem ehk veel, kui arvate. Iga sõnnikukoorem, mis homme jääb vedamata, võib tunahomme vitsakoormaks soada. Kui te nahk ei sügele, siis läki sõtta! Homme on Mahtras sõda, mehed! Kes tõesti mees on, paneb hobuse ette ja läheb aegsasti teele! Koju jäägu see, kes muud ei ole kui lõuamees!»

Ja Päärna sõnad idanesid. Nad idanesid seda paremini, et ta mitte peremees ei olnud, kes välja astus oma aineliste huvide eest ja keda hädaoht ähvardas, vaid teomees, teise sulane, kel midagi ei olnud võita, küll aga palju kaotada. Tahab juba teomees võõraste eest oma naha turule viia, miks ei peaks siis peremehed peremeestele appi tõttama!

«Lähme jah! Aitame neh! Rahuga oleme küll juba katseid teind, katsume siis nüid sõjaga!»

Need olid vastused, mis Päärn peaaegu kõikjalt sai. Osa mehi hakkas juba pühapäeva õhtul teele minema, teised läksid neile öö ja hommiku vältel järele. Päärn ise kuulus esimeste minejate sekka.

Enne oli tal aga kodus emaga olnud äge lahing lüüa. Hirmunud vanake, kellele Päärn oma mineku üle tõtt oli tunnistanud, hakkas poega jumalakeeli paluma, et ta mitte meelega surma suhu ei jookseks. Mõisa vastu sõda pidama — taevane halastus, kas tal siis aru veel peas on! Kas ta juba küllalt ei teadvat, mis on kepid ja vitsad! Kas ta tahtvat nüüd veel ka raudu kanda, vangitorne näha ja viimati tühjale maale rännata?

Asjata kõik. Päärna pähe ei pääsenud ükski hoiatav sõna. «Kõik teised lähvad — mina lähen koa!» seletas ta lihtsalt. «Sina ära minu eest karda, ma põle poisike, vaid tugev mees. Ja meid on mitu tuhat. Ma tahaks näha, kes meist jägu soab.»

Eide palumine ja nurumine oleks vahest kauemgi kestnud, kui mitte Uuetoa ema Päärnale appi poleks tulnud. See oli nimelt oma poja pärast suures mures ja lootis sest head, kui Päärn läheb Jürile seltsiks. Kuid ka tema palus, et mõlemad ohtudest, olgu need missugused tahes, võimalikult hoiduksid.

«Pearn, too mu poeg tervelt tagasi!» hüüdis ta sulasele veel järele, kui see juba vankril istus ja õueväravast välja sõitis.

«Pearn, too minu toitja tervelt tagasi,» lisas saunaema omalt poolt.

Ja siis vahtisid mõlemad tudid sõitjale järele, kuni ta pimedusse kadus, ja mõlemal veeresid pisarad üle põskede.

Aga Päärnale tuli veel üks järelehüüdja. Vaevalt oli ta Ristmäe talu väravast möödunud — ta sõitis siinkohal hea iiliga, et teda kaks teatud silma ei näeks —, kui talu õueaiast väle neiu välja hüppas, vankrile järele jooksis ja valjusti sõitja nime hakkas hõikuma:

«Pearn, pea kinni! Pearn, pea kinni!»

Aga olgu, et Päärn ta häält vankrimürinas ei kuulnud, olgu, et ta seda meelega kuulda ei tahtnud — ükskõik, ta sõitis edasi ilma kordagi tagasi vaatamata — jah, ta andis kõrvile veel tublisti piitsagi, nagu oleks tal mõni kullerisõit käsil...

Ka Päärn viitis hommikupoolse öö teeäärseis kõrtsides teiste «sõjameeste» seas, ka tema jõi julgust ja jõudu oodatava raske päeva vastu. Kell võis olla kuus või pool seitse, kui ta suure salga seas Mahtra mõisa väravatesse jõudis.

Mõisa õue piiras aia ja väravate taga nüüd juba määratu rahvavall ilma vähema kui vaheta. Ja ikka veel voolas uusi rühmi juurde, kogu tee mustas veel tulijaist. Paika täitis tume sumin, mille sekka taoti üksikute joobnute kisavad hüüded kajasid. Paljudel olid käes malgad ja porgud, kaugelt suurem osa aga oli paljaste kätega, päris sõjariistu polnud naljalt ühelgi kaasas — ei püssi ega pussi. Mõisa õue ümber tõmbus nagu liikumatult püsiv must vöö. Veel tõrkus rahvas mõtte eest väravatest õue tungida ja seega oma nõu ilmutada; aga juba hakati selle üle aru pidama, juba rõhuti väravate vastu, juba kajasid ergutavad hüüded igast küljest.

Viivitamise põhjus paistis igaühele silma. Härrasmaja ees seisid soldatid korrapärases võitlusrinnas juba valmis, sirged ja liikumatud kui tikud. Nende püssid ja täägid ning ohvitseride mõõgad särasid päikese käes, veripunased pagunid mustal kalevil torkasid igaühele silma ning puude all puristasid tähenduslikult kaks sadulas hobust.

Nagu osutus, oldi siingi sõja vastu valmis.

24

«MAHTRA SÕDA».

Korraga äratas miski rahva elavat tähelepanekut. Maanteel tulid kaks ratsalist nähtavale. Nad kihutasid tuhatnelja, nii et pikk tolmupilv otsekui hall loor neile järele jäi heljuma. Kui nad ligemale olid jõudnud, nähti, et nad sõdurimundreid kandsid. Eelsõitja näis kõrgem ohvitser olevat, tema kaaslane aga oli lihtsoldat, vist väeülema teenija.

Mõlemad ratsalised lõõtsutavate, vahuga kaetud hobuste seljas, ise paksust tolmust üleni hallid, peatusid lähemas väravas, sest läbipääs rahvamurrust oli võimatu. Ohvitseri silm käis mureliku vaatega ootamata suurest massist üle, kes piiras mõisa ta kahe värava juurest ning hoonete ja aia tagant. Umbkaudsel hindamisel võis siin paar tuhat talupoega koos olla.

Vanaldane habemik ohvitser oli major Laiming, kes Uuemõisast, Kose kihelkonnast, Mahtrasse oli tõtanud. Talle oli siinsete ähvardavate olude üle Habajast teade saadetud. Väeülema ilme avaldas kõigepealt kohkunud üllatust. Ta oli küll trobikonda talupoegi arvanud eest leidvat — Mahtra valla oma mehi mõne uudishimuliku naabervalla inimesega —, pidi aga nüüd nägema, et siin oli sõjavägi koos, kellest silm ei tahtnud üle ulatuda! Tema tõsist muret äratas pealegi hingeline meeleolu, mis ses piiramisväes esile tuli: ta võis nende inimeste nägudelt selgesti lugeda võitlushimu, vihast ärevust ja trotslikku kangust — nähtus, mida temale murru seast vastu kajavad, julgelt ässitavad hüüded aina kinnitasid. Kui major Laiming Kose kihelkonna valdades oli tähele pannud, et rahutud talupojad sõjaväe ilmumisel kohe araks lõid, kõrvale pugesid ja iga vastupaneku-mõtte sedamaid unustasid, siis pidi ta siin nägema, et mitte ainult tema tulek rahva kohta täiesti mõjuta ei jäänud, nii et tema eest teedki lahti ei tehtud, vaid et ka mõisa õues püssi all seisev väesalk

kellelegi hirmu peale ei ajanud. Tõsteti teibaid, karjuti ja naerdi. Need kõik olid väga halvad tähised.

«Tee lahti! Tee lahti!» karjus majori teener vene keeli, kuna ohvitser ise hobuse otsekohe rahva sekka ajas. Väga aeglaselt ja vastumeelselt tungiti värava eest veidi lahku, aina samm-sammult nihkus ohvitser edasi.

«Mehed, ärge laske neid läbi! Mingu tagasi, kust tulid!» rõkkasid üksikud hääled, kuna suur kogu tumedalt vaikis.

Nii kulus tükk aega, enne kui major Laiming värava vahele jõudis ja sellest oma kaasalisega läbi pääses. Korraks hakkas üks käsi juba hobuse ratsutist kinni ja teine kiskus looma sabast; siiski suutis ohvitseri vali keeld neid liigjulgeid taganema sundida ning tee kinnipanijaid ruumi andma. Niipea aga, kui väeülem väravast mõisa õue oli saabunud, voolas talle inimestemurd rüsinal järele; sedasama sündis teise, vastas oleva värava kaudu. Paari minutiga oli avar õu mustavalt kihava rahvaga täidetud.

Paremal pool asetsesid reastikku mõisa aida-, lauda- ja tallihooned ning härrasmaja ise — kõik õlgkatustega puuehitused; pahemal käel seisis kivist viinaköök kahe tiigikese ääres, kuna hoonete vahe ja läänepoolne osa õuest oli lage. Härrasmaja ja kõrvaliste hoonete tagust piiras rohuaed. Püssi all seisvad soldatid aga pidasid paika härrasmaja ees, mille aknad hommikuse päikese paistel kullaselt särasid.

Õues oli suur virn aiateibaid. See sai talupoegadele sõjariistadelaoks. Niipea kui rahvas väravatest sisse oli voolanud, asuti kõigepealt selle teibapinu kallale ja kahmati tüsedad malgad kätte. Siis valgus rahvapilv mürinal väeosa ümber kokku.

See andis tema juurde ilmunud majorile parajasti au. Kapten Bogutski ja teine noorem ohvitser lähenesid, sõrmed mütsi ääres, ülemale, kes neil teretades kätt pigistas. Tõsiselt vaatasid kõik kolm üksteisele otsa ja astusid sedamaid nõupidamiseks pisut kõrvale.

«Kust see päratu rahvahulk on tulnud?» küsis major Laiming surutud häälel. «Need inimesed ei või ometi kõik kohalikust vallast olla!»

«Muidugi mitte,» kostis kapten Bogutski. «Siinsed talupojad on, kuis ma kuulen, teised vallad kogu kihelkonnast endile appi kutsunud, ja paraku on nende kutset täidetud.»

«Meie olukord võib sel lool väga hädaohtlikuks minna,»

ütles Laiming. «Ma nägin teel, et siia rahvast ikka veel juurde on voolamas, ja kõik need inimesed näikse väga kardetavas tuhinas olevat; ka on nende seas rohkesti viinast julgeks läinud isikuid. Vaevalt pääsesin neist puutumatult läbi.»

«Ma läkitasin eile õhtul Habajale käskjala nõudega, et sealne poolrood viibimata siia marsiks,» tähendas kapten. «Seni olen aga lisasalka asjata oodanud.»

«Ta on teel, kuid küsitavaks jääb, kas ta enne siia jõuab, kui meile liiga hakatakse tegema,» ütles major, kes murega nägi, missuguse julge pealetikkuvusega talupojad piirava vöö nende ümber ikka kitsamalt koomale tõmbasid. «Meie jõud selle määratu ülevõimu vastu on liig väeti, hoolimata meie viiekümnest püssist — meie satume nagu merde! Mis te arvate — kas me ei peaks katsuma neid endil nii kaua heaga kaelast ära hoida, kui abi tuleb?»

«Aga mil kombel?»

«Oleme kõigepealt kannatlikud nende väljakutsuvate sõnade ja väiksemate puutumiste vastu. Ma püüan ka kõige julgemaid neist jootrahaga taltsaks teha.»

«Ma usun, see on hea nõu.»

Väike väesalk seisis tõesti nagu tilluke laid mühavas meres. Mida tähendasid viiskümmend eestlaetavat püssi selle ilmatu teibametsa vastu! On esimesed paugud antud, ilma et pealetikkujad tagasi kohkuvad, siis ujutab see meri väeti salgakese nii kähku üle, et püsside laadimiseks aega ei jää, ja siis on ta kadunud...

Vägivalda ei olnud aga, nagu näis, talupoegade poolt esiotsa veel karta. Nad seisid küll soldatitega rind rinna vastu ja katsusid kätega koguni nende püsse, aga külgetikkumise peale ei mõelnud veel keegi. Sellevastu hakati soldatitega sobitama, kas nad mitte Mahtrast ära ei läheks ja siinseid talupoegi rahule ei jätaks. Muidugi raskendas kauplemist see, et ohvitserid ja soldatid mitte eesti ning talupojad mitte vene keelt ei mõistnud.

Kõige julgemad, nende seas mitu nokastanud meest, tikkusid rüsinal ohvitseride ümber sõõri.

«Mistarvis te seie tulite?» hakati neilt pärima. «Meie põle midagi kurja teind, et meile püssidega kallale tullakse ja meid kepikoormate ja vitsavirnade ning käe- ja jalaraudadega ähvardatakse. Kas teie, kroonu ülemad, siis ei tea, et saksad meile ülekohut tahvad teha? Teie peaksite m e i l e

abiks olema, ja mitte n e i l e. Minge siit ära ja meie ei tee teile midagi! Tahate meid aga peksa, siis teeme teid pihuks ja puruks! Voadake, kui palju on meid siin koos! Teid aga on näputäis. Kuningamehed, minge Mahtrast ära!»

Ohvitserid vaatasid küsivalt üksteise otsa, kuna nad ei taibanud, mida mehed seletasid.

«Kas teist keegi kõneleb vene keelt?» hüüdis siis major Laiming valju, kõlava häälega üle rahvahulga.

«Mis ta karjub?» küsisid mehed isekeskis.

«Tahab meid vist ära ajada,» vastasid teised.

«Mehed, seiske paigal, ärge nihkuge poolt tolligi tagasi!» kisendasid kolmandad.

Kapten Bogutski kordas niisama valju häälega majori küsimust. Nüüd leiduski rahva seast mees, kes vene keelt oskas: Peeter Olander Kaiust, väljateeninud soldat, tungis ettepoole.

«Ohvitserid küsivad, kes meist vene keelt reagib,» seletas ta rahvale. «Laske mind läbi, ma küsin siis, mis nad tahavad!»

«Nojah, laske Peeter läbi, ta oskab vene keelt!» karjuti ümberkaudu. «Peeter, ütle neile, et nad koliksid kohe menema, kui elu neile armas!»

Nõnda jõudis Kaiu mees varsti ohvitseride juurde. Nalja tegi teistele, kuidas ta käe kõrva äärde tõstis, kannad kokku lõi, silmad pungi ajas ja nii sirgelt püüdis seista, kui ta kanged talupojakondid vähegi lubasid.

«Sina oskad siis vene keelt?» küsis major.

«Natuke, teie kõrgestisündinu,» tõnkas Peeter vastu.

«Siis tõlgi meile, mis need mehed meiega kõnelevad. Näe, need siin!»

Peeter seletas, mehed nõudvat, et soldatid läheksid Mahtrast ära.

«Siis vasta neile, et meie ära minna ei või, sest meil on käsk siin olla, ja oma ülemate käsku peame täitma.»

Peeter tõlkis. Vihased hüüded kuuldusid. Siin ja seal tõsteti kaikaid ja malku.

«Meie mehed ütlevad, et nad soldatitele vastu hakkavad, kui need ära ei lähe,» seletas tõlk ohvitseridele. «Neid on palju, soldateid aga väga vähe.»

«Siis vasta neile, et nad mitte meelega õnnetusse ei jookseks. Kes meisse puutub, on surma laps. Ja kuigi nad meist viimaks võidu saaksid, siis ei tähendaks see midagi, sest

varsti tuleks mitu tuhat uut soldatit meie asemele, ja siis ei jääks neist ükski ellu.»

Ähvardus ei heidutanud aga rahvast sugugi. Ässitavate ja nöökavate hüüete seas sai pilav naer majorile vastuseks.

«Ohoo, eks me soa näha!» karjuti igalt poolt. «Kes on kuuld, et keiser lubab oma alamaid kõmmutada, kes oma õigust nõuavad. Ega keiser teid seie ole soat — saksad on teid seie kutsund! Mehed, ärge kartke! Hoidke koomale, ärge neile nii palju moad andke, et püsse soavad palge panna! Nihkuge ligemale, pigistage nad kokku, et nad ei soa liigutada!»

Ära nähes, et hoiatamine ja ähvardamine midagi ei aita, hakkasid ohvitserid sõbrustamise ja meelitamisega õnne katsuma.

«Meie teisse ei puutu, kui teie meisse ei puutu,» laskis kapten talupoegadele öelda. «Meil pole teie vastu midagi vaenu, me oleme teie sõbrad ja peame siin ainult käsu tõttu olema, et mõisas vahti pidada.»

«Aga te tahate meid jo peksa!» karjuti vastu.

«See pole õige. Meie ei taha teid mitte peksta. Kohus võib teid peksta, mitte meie. Meil on ainult mõis valvata ja kaitsta. Kui olete vagusad ega puutu mõisa elanikkudesse ja hoonetesse, siis me ei tee teile midagi paha.»

See vaigistas rahvast ainult vähe; parem tagajärg oli juba jootraha andmisel. Major Laiming kutsus mõned ninakamad ja ettetikkuvamad kisajad — need olid enamasti kõik pooljoobnud — meelitamisi enda juurde ja pistis neile mõned hõbedased vargsi pihku. See oli õli maruvaile lainetele. Vaesed talupojad, kes rahast ainult öösel und nägid, ei suutnud kiusatusele vastu panna. Kingituse eest nõudsid ohvitserid meestelt, et nad teisi keelaksid sõdureid puutumast ja väesalgale aitaksid läbi rahva teed teha. Major Laiming ja kapten Bogutski tahtsid nimelt oma meeskonda natuke soodsamasse, rohkem kaitstud paika viia, kuna ta siin oli igast küljest mitmekordselt ümber piiratud.

Mehed, kes kingitusi olid saanud, täitsidki seda soovi. Nad aitasid inimesi tagasi rõhuda ja hoiatasid neid «kuningamehi» puutumast, kellel rahvaga mingit kurja nõu ei olevat ja siit viimati vist rahulikult lahkuvat, kui neid vihale ei ärritata. Nõnda sai ohvitseridele võimalikuks oma salgakest härrasmaja juurest alla talli ette viia.

Kuid osutus, et soldatite kitsik seisukord seega palju ei paranenud. Mürinal valgusid talupojad, keda äraostetud vaigistajad ainult hetkeks olid suutnud mõjutada, neile sinna järele ja sedamaid olid nad sealgi ümber piiratud. Igatsedes vahiti alla maantee poole, aga seal ei tahtnud oodatud lisavägi ikka veel nähtavaks saada. Kapten Bogutski laskis majori nõuandel soldatid nelinurka rivisse astuda, nõnda et nad nägudega igast küljest vastaste poole seisid, millega nende seljatagune kallaletikkumise eest oli varjatud.

Talupoegade olek aga läks minut-minutilt väljakutsuvamaks. Ja neid tuli pealegi ikka veel juurde, väga rohkel arvul sõites. Mõnel vankril oli kaks, mõnel koguni kolm hobust ees ja suured kobarad mehi peal. Kihutati suurustleva käraga mõisa õue, karjuti käsi ja kaikaid tõstes sealolijaile tervist. Ühtaegu näis joobnute ja pooljoobnute arv kasvavat, ning mitte üksnes juurdetulijate, vaid ka selle kaudu, et paljudel oli viina, mida virgasti rüübati, pudelitega kaasas.

Sellest viinutusest tuligi, et Kaiu teomees Peeter Olander, ohvitseride senine tõlk ja vaherääkija, oma esialgsest kaunis viisakast olekust ja asjalikust kõnetoonist hakkas võõrduma ning varsti kõige julgemaks ässitajaks ja pealetikkujaks arenes. Oli teda esmalt au, et väeülemad ta tõlgiks olid valinud, silmsi meelitanud, siis pahandas teda pärast see, et ta — vist kogemata — jootrahast oli ilma jäänud. Kui väesalk uude seisupaika oli asunud, pakuti Peetrile kui sõnakale vahemehele külameeste poolt ohtrasti va kibedat ja käidi talle peale, et ta rahva nimel südisti edasi soldatite äraminekut nõuaks. Peeter, kelle julgus iga joodud lonksuga kasvas, tikkus siis ka piirajate esimesse ritta, üsna ohvitseride lähedale.

Viimased nägid nüüd, et Peetril oli püss käes. Kas ta öösel tõesti pardijahil oli käinud, nagu ta ise ja mõned teised pärast tunnistasid, või kas ta püssiga otse «sõtta» oli tulnud, see jääb kahevahele. Tõlgiks olles oli ta püssi pahema käega selja taha varjanud, võib ka olla, et mõni teine seda nii kaua oli hoidnud — nüüd aga seisis ta temaga kui sõjamees kunagi vaenuliku väesalga ees.

Peetri ja teiste viinastanud meeste jõhker väljakutsuvus ohvitseride vastu avaldus kõigepealt selles, et nad staabikapten Bogutski lonkamist ja kepikandmist naersid ja pilka-

sid. See väeülem oli nimelt Krimmi sõjas kuuli jalga saanud ja sellest kergesti lonkama jäänud, ilma seepärast väeteenistusest lahkumata. Ta tugines kõndides kepi najale. Pilkajad levitasid neist tagapool seisva rahva sekka jutu, ohvitser olevat puujalaga — ei niisugust maksvat karta. Teised nokastanud lobasuud lisasid juurde, ka major olevat vigane. Rõkkas rämedat naeru rahva seast.

Kui sellest küllalt sai, hakati uuesti pakil nõudma, et väesalk Mahtrast viibimata lahkuks, ja nõudjate seas oli Peeter Olander esimene. Mõistis ta ju sugu vene keelt ja võis siis nõuet arusaadavalt väljendada.

Ta katsus esmalt soldatitega õnne.

«Vennad,» ütles ta neile nina alla tikkudes, «olge mõistlikud ja pistke punuma! Teie püsse me ei karda. Me ei lase teid ainustki pauku lasta, enne olete juba me jalge alla tallatud. Mahtra mehi peksta te ometi ei saa — mis te siin siis muidu seisate? Mina, vennad, olen ise vana soldat. Võtke mu nõu kuulda, kui elu teile armas.»

Seejuures äigas ta käega kord ühte, kord teist ja hakkas taoti mõne püssist kinni. Sõdurid aga seisid tummalt ja liikumatult paigal, nagu neile oli kästud, nad ei pilgutanud silmigi. Peeter kõneles nendega veel tükk aega oma viletsas vene keeles, aga kui ta nägi, et mehed temast väljagi ei teinud, veel vähem tema nõu kuulda võtsid, siis tüdines mees ära ja läks ohvitseridega kauplema.

Major Laiming ja kapten Bogutski ei jätnud teda vastuseta, aga nad kordasid sedasama, mis nad tema kaudu rahvale juba olid lasknud öelda. Äraminekust ei võivat juttugi olla, ja olgu rahvast kas või kümme korda rohkem kui praegu. Nad lootvat, et rahvas mõistlik on ja aru saab, et soldatid omapead väljas ei ole ja et neid vali karistus ootab, kui nad ilma kõrgema käsuta paigast nihkuvad.

Peetri mõistust valitses aga viin; seepärast jonnis ta edasi ja nõudis nüüd korraga, major Laiming pidavat temale käsku näitama, mille põhjal ta ise Mahtrasse on tulnud ja ka oma soldatid siia lasknud tulla.

«Mehed,» hüüdis ta rahva poole, «kui ohvitseridel keisri käest luba põle Mahtra mehi peksa, siis on soldatite siiakutsumine sakste vigur, ja meile ei tehta kedagi, kui me soldatid siit minema kihutame... Näidake keisri käsk ette!» pöördus ta pealekäivalt jälle major Laimingi poole.

See ei võinud muidugi talupoja soovi täita ning püüdis talle tähelepanemisväärt rahu ja kannatusega selgeks teha, et temal, Peetril, kui erainimesel mingit õigust ei ole ohvitseridele antud käskkirju taga nõuda; seda võivat neilt ainult nende kõrgemad ülemad pärida.

«Ei taha käsku näidata!» karjus Olander rahva poole. «Ega see muud või ollagi kui sakste temp, et nad siin on, ja sakste kutset ei julge ta meile näidata.»

Viin ajas vaese teomehe veelgi kaugemale. Ta hakkas ohvitseride käest raha nõudma ja kukkus vihaselt vanduma, kui seda talle tema arvates liiga vähe änti. Ses tujus tikkus ta teiste ässitusel kapten Bogutski poole ja hüüdis:

«Oota, vennike, küll ma su pagunid õlgadelt rebin! Eks saksad või nad sulle pärast jälle külge õmmelda!»

Pidigi ohvitseri õlapaeltest kinni krahmama, ent keegi mõistlikum rebis ta sabapidi veel õigel ajal tagasi.

Rahvaringi esimestes ridades leidus veel muidki hulljulgeid pealerõhujaid, kelle juhm vahvus tekkis osalt viinast, osalt sellest teadmisest, et võimus pisukese väesalga üle rahvahulga käes oli. Seal seisis soldatite vastas esimeses reas Mahtra mees Aadu Andrei ja julgustas rahvast järjest kallaletikkumisele. Juuru meest Mihkel Baumanni huvitasid iseäranis soldatite püssid; ta püüdis laskeriista ühe ja teise käest ära kiskuda, et vaadata, kas nad ka laetud on. Soldatid seisid muidugi vastu ja nii tekkis nende ja Baumanni vahel rüselemine, mida lähedal seisjad naerdes pealt vaatasid, kuna ohvitseride näod ikka enam pilvinesid. Viimaste kannatus tegi aga veel kibedamaid katsumisi läbi. Noorem ohvitser oli praegu ühele pealetikkujale jälle raha andnud, kui talle Ants Piller lähenes ja ka raha nõudis; kui tema soovi mitte kohe ei täidetud, kiskus mees rahapunga ohvitseril käest ja ähvardas teda ja ta kaaslasi oma teibaga.

Rahvas taipas teadagi väga hästi ohvitseride imestamisväärt kannatuse ja järeleandlikkuse põhjust: nende väesalgake oli liiga väeti rahva masendava ülekaalu kohta. Et abiväge oli tulekul, seda teadsid või aimasid ainult vähesed. Sel lool polnud imeks panna, et viinastanud meeste seas julgete pealetikkujate arv ühtepuhku kasvas. Mehed unustasid alkoholi mõjul ja üldises sõjatuhinas ikka enam oma siinolemise päris otstarbe: nad olid Mahtra mehi tulnud ülekohtuse karistuse eest kaitsma; seda ei tahetud aga veel sugugi käsile

võtta ja nii oli nende kippumine rahulikult seisva väesalga kallale ettevaatamatu ja asjatu.

Kuid rahva seas ei puudunud ka kaine ja kaaluva mõistusega mehi, kes püüdsid tülinorijaid ja pealetikkujaid vaigistada ja keelata. Sagedasti nähti ühte ja teist neist hulljulgeist soldatite juurest kraedpidi tagasi rebitavat või neile pandi rahva hulgast väljapugemiseks tee kinni ja rõhuti nad kardetavaist kohtadest eemale.

«Jätke soldatid rahule, nemad põle meile veel midagi paha teind!» käisid hoiatavad hüüded ässituste ja julgustuste sekka. «Pange vasta, kui nad meisse puutuvad, aga ärge kiimeldage neid enne puutuma! Neil on laetud püssid käes, ja kui nad lasevad, siis meist mõni ikka ninali kukub. Lollus on meelega minna surma otsima!»

Kahel niisugusel mõistlikul hoiatajal oli iseäranis raske võitlus ühe joobnud pealetikkujaga. Need kaks olid Võllamäe Päärn Vaitlast ja Purila teomees Ants Velt, kes püüdsid oma võitlushimulisele tuttavale Jüri Torgile aru pähe panna. See oli sama mees, kes toona käis Veldiga ühes haagikohtuniku juures. Jüritki painas nimelt kirglik himu järele katsuda, kas soldatite püssid on tühjad või laetud. Seda himu, mis viimaks kindlaks nõuks küpses, ilmutas ta Antsule, kes temaga ühes sõtta oli tõtanud, ning Päärnale, kes nendega mõisa õues oli kokku saanud. Jüri oli umbes kahekümne viie aastane hiiglakasvuga mees ja üks neist, kes oma tugevuse peale oli uhke. Julgust oli ta juba ülearu võtnud, mida ta pehme keel, punetavad jõllis silmad ning vaaruv kõnnak tunnistasid.

«Mes neesukesed kapsaussid koa mehele jäksavad teha!» hooples ta oma suurt rusikat tõstes. «Küsin ühe käest püssi, lasen vasta taevast lahti ja annan talle jälle tagasi. Siis soame ometi näha, kas peame neid kartma või mitte.»

«Ää ole rumal, Jüri!» sõitles teda Ants Velt. «Soldat annab nüid sinu kätte püssi!»

«Noh, kui heaga ei anna, siis võtan vägise!»

«Paigale jää, Jüri!» manitses Ants tunglikult. «Sul on noor naine kodu — kas ta sind küll ei palund, et ära mine, ehk kui lähed, siis hoia oma tervist!»

«Ääh, eks naiste vingumist teata! Sinu naine vingus jo koa, ja tulid ikke!»

«Aga mina ei kipu soldati käest püssi võtma! Et nende püssid laetud, eks seda või lapski arvata.»

«Ma usun koa, et sest head ei tuleks,» ütles Võllamäe Päärn. «Hakkad tal püssi vägise käest kiskuma, pistab sulle tikuga keresse, või mõni teine laseb sulle kuuli pähe!»

«Mes kuradi sõda see's on, kui rüseleda ei soa!» kiratas Jüri Tork, innukalt rusikaid õõtsutades. «Ega's ma seie tuld soldatite ninasi vahtima. Ma tahan ometi kellegile pinna peale anda, olgu kes tahes!»

Võllamäe Päärn, kasvult ja rammult isegi hea hiiglane, ep olnud aga nähtavasti rumal ega purjus küllalt, et oma võitlusehimu, mis mitte vähem elav ei olnud kui Jüril, tarbetul ja ülekohtusel kombel teoks teha. «Ää lorise, vennas,» ütles ta Jürile tõsiselt, «kas sa's ei tea enam, misjaoks me seie tulime! Kui Mahtra mehi peksma hakatakse, siis lähme teivastega vahele — õiguse nimel lähme vahele. See oli meie kõigi nõu. Neid põle aga veel peksma hakatud.»

«Mes kurat nad siis ootavad, et ei hakka?» kirus Purila kiimeldaja. «Kepid-vitsad valmis, aga ikke veel ootavad. Kas minu aeg siis moast on võetud!»

«Seda parem, et peksma ei hakka,» tähendas Antsu Ants. «Nad kardavad meid ja viimaks jätavadki peksmata. Ega me ilma muhkudeta jääks, kui vaheleminek tuleks.»

Ent kõik hoiatused ja manitsused põrkasid õnnetu Jüri küljest tagasi. Kaks korda suutis teda Ants Velt, paar korda ka Päärn sõnadega tagasi hoida, ja kui ta sellest hoolimata minekut tegi, pidasid nad teda kätt- ja hõlmapidi kinni. Aga viimati, kui kõik midagi ei aidanud ja rabelev mees vihaseks sai, laskis Ants ta lahti, hüüdis: «Tõmma siis takka, tee on hea!»

Jüri tikkus rüsinal rahva ridadest läbi, otsekohe soldatite juurde. Ants ja Päärn poetusid talle pikkamisi järele. Nad nägid, kuidas nende tuttav ühe soldatiga juttu tegi, siis käe mehe püssi järele sirutas ja sellest kinni kahmas. Sõdur tõukas ta aga tagasi ja kiskus püssi tal käest. Veel teisega katsus Jüri õnne. Ka see ei andnud sõjariista talle kätte ega lasknud seda eneselt vägisi ära kiskuda.

Nüüd aga sündis midagi, mida nähes rahvahulk hingetõmbe unustas, mis pani näod kahvatama ja südamed tuksumast seisma.

Jüri Tork sammus ilma malgata otsejoont kapten Bogutski

ette, asus mõlema käega ta pagunitest kinni ja kiskus need krauhti maha. Siis langes ta määratu rusikas raske hoobiga väeülemale pähe.

See kõik oli lühikese silmapilgu töö; enne kui keegi endale sündmusest õieti aru märkas anda, oli kõik möödas.

Aga niisama rabavana tuli pahateo hirmus tagajärg. Mitu püssi tõusis, paugud käisid ja Jüri Torgi hiiglakeha langes silmili põrmu sisse — kaks surmavat kuuli rinnas.

Sõda oli esimese ohvri nõudnud.

Ta oli peale hakanud.

Silmapilkne sügav vaikus järgnes sündmusele. Ehmatuse kohmetus köitis keeli ja meeli. Siis aga tuli elu tardunud rahvamassi tagasi. Metsikult plahvatas põlema vihane võitlusehimu. Mürisev hurraa rohkem kui kahest tuhandest kõrist läbistas õhu, terve mets teibaid kerkis üles ja mässav laine oli soldatite pisukese salga üle kokku löömas.

Veelgi püüdsid väeülemad tõsisema verevalamiseta läbi saada. Major Laiming andis soldatitele käsu lasta, aga mitte rahvamurru sisse, vaid õhku. Kakskümmend viis pauku raksatasid korraga. Suitsupilv varjas laskjaid ja heljus siis pikkamisi üle mässulise hulga. Rahvas püsis paigal. Taheti näha, kuidas kogulask oli mõjunud. Suurem hulk ei teadnud, et soldatid olid õhku lasknud. Vahiti langenuid otsida. Kui neid ei leitud, rõkkasid uued hurraahüüded, jälle tõusid teibad ja rahvameri sattus julgemini võimetu vastase poole liikuma.

Juba hakkasid malgahoobid soldatite sekka sadama, Peeter Olander laskis oma püssi nende peale lahti, Taaniel Schmiedeberg Mahtrast tormas major Laimingi kallale ja tahtis tal mõõka käest ära kiskuda, Jüri Mursa Harmist kiskus nooremagi ohvitseri pagunid õlgadelt. Väesalga juhatajad nägid ära: nüüd ei aita enam paljas hirmutamine, vägivallale pidi vägivallaga vastu astutama, verevalamist ei suutnud ükski võim enam keelata.

Soldatid said uuesti laskekäsu; seekord sihtisid püssid otsekohe rahva sekka. «Tuld!» müriseş majori komando ja jälle kõmmusid kakskümmend viis tuleriista korraga.

Kui suitsupilv seekord hajus, nähti igal pool voolavat sooja punast verd. Ja iga verelombi juurde oli tolmu sirutatud inimene, kes veel praegu oli jalul seisnud, teivast tõstnud ja täiest kõrist hurraa hüüdnud. Ühed olid otseti kukkunud,

malka kramplikult käes hoides, teised selili, kolmandad küljeli; mõned põlvitasid, kätt rinna või külje vastu surudes, kuna neil veri sõrmede vahelt nõrgus, teised seisid veel püsti, aga tuikusid — tuikusid ja vajusid nõtkuvail põlvil pikkamisi maha. Üht haavatut nähti naeratavat — üllatatult, umbusklikult; ta tundis, et temaga on midagi sündinud, ei uskunud aga, et tal surm ihus on. Alles siis, kui ta endal riiete seest verd nägi tilkuvat, tõmbus ta näost tõsiseks ja langes tummalt kummuli...

Esimese tardunud vaikuse järel kajas rahvamurrust umbne, lämblik sumin. See oli haavatute oigamine ja surijate viimne ägamine. Siis tuli nagu mere kohin kuuldavale. See oli vihalaine, mis rahvast üle käis. Kõik aga kostis ainult hetkeks kõrva. Taplusemüra, mis kohe seepeale algas, mattis sootuks iga nõrgema hääle.

See esimene tõeline tuleandmine ja voolav veri mõjusid kahte viisi rahva kohta: ühed pöördusid metsikul rüsinal põgenema — see oli väike vähemik; teised tungisid vihase vaprusega, teibaid keerutades, karjudes ja vandudes, soldatite kallale. Lähemal pilgul algas kibe käsitsivõitlus; nagu mässav uputus lõi pisukese väehulga üle kokku ja mattis ta enda alla. Nähti ainult tõusvaid ja raksatavaid teibaid, vehklevaid ja torkavaid püssitikke, rüselevaid inimkeresid, kukkunute otsa hunnikusse langevaid võitlejaid. Ainust pauku ei käinud enam. Püssid olid soldatitel tühjad, laadimiseks ei antud neile mahti. Meeleheitlikul jõul, surm silma ees, püüdsid nad tääkide ja püssipäradega määratule ülevõimule vastu seista, aga nad olid varsti nagu müüri sisse kiilutud, nii et nad sedagi võitlusviisi enam mõjuvalt ei saanud tarvitada. Mitmed neist olid teibahoopide all juba langenud, mõnedel kisti püssid käest ning siin ja seal oli neid hirmsas ründluses maha rabatud, nii et nad võitlejate jalge alla jäid...

Ka Võllamäe Päärnale ja Uuetoa Jürile oli sõjapalavik külge hakanud, kui nad haavatud talupoegi vere sees maas nägid. Eks need olnud ju nende vennad ja seltsimehed, keda seal maha oli tapetud, ja sama saatus võis iga silmapilk neile enestele osaks saada. Võitluseviha, see pimestaja, mis aragi sõduri lahingusse ajab, ning loomulik endakaitse-sund selle juurena käskisid mõlemat sõpragi oma teivaste ümbert tugevamalt kinni hakata ja esimestena võitlejate ridadesse tungida.

«Tule, Jüri! Tulge, mehed!» müristas Päärn, kui esimesed surmavad paugud olid langenud, ning paisunud veresooned ta otsaesisel ja vaht ta suuäärtes näitasid, kui vihane ärevus teda täitis. «Hoidke kokku, mehed! Pange tee kinni, kui tahvad põgeneda! Meid tapetakse — tapame neid koa! Siin on igamees oma elu eest väillas! Kõik veri, mis jooseb, tulgu sakste hinge peale!»

Ta tuiskas eel, temale järgnes sedamaid Jüri mitme oma valla ja paljude võõraste meestega, kes veel nõutult olid seisnud. Raske jõuga hakkas Päärna malk sõdurite sekka sadama; keda hoop tabas, see tuikus ja langes võitlejate jalgu, kuna ta lähedal seisnud seltsimehed ummisjalu pahemale ja paremale poole lahku sööstsid.

Ainult vähe aega kestis väesalga vastupanek. Siis tuli peatu ja korratu põgenemine. Soldatid murdsid meeleheitliku täägivõitlusega rahvavallist ühes kohas läbi ja tormasid värava poole, mis viis Atlasse minevale teele. Seda teed mööda olid juba eel jooksmas need talupojad, keda püssipaugud olid pakku ajanud.

Ohvitserid Laiming ja Bogutski ei püüdnud soldatite põgenemist takistada. Nad nägid ära, et siin muu nõu enam ei aita. Aga nad poleks seda takistada saanudki, sest see sündis nii äkitselt ja nii kabuhirmulisel rüsinal, et ükski nende käsusõnu poleks kuulnud ega tähele pannud. Pealegi oli neil iseenese elu kaitsmisega nii väga tegemist, et neil väesalga juhatamiseks enam mahti ei olnud. Nad vehklesid, sammsammult taganedes, mõõkadega. Major Laiming oli haavatud; murru seas oli ta saanud selja tagant tugeva teibahoobi pähe. Kuna tal mööda põske ja kaela jooksev veri mundri peale tilkus, püüdis ta, endale mõõgaga teed raiudes, eemal sadulas seisvate hobuste juurde pääseda. Selsamal sihil võitles ka kapten Bogutski, kes oli imelikul viisil veel veata, ehk ta küll ägedas teibarahes oli seisnud.

Kolmas, kõige noorem ohvitser, oli võitluse eel majorilt käsu saanud võimalikult salamahti rahva seast välja pugeda, hobuse selga hüpata ja oodatavale lisaväele vastu sõita, et selle tulekut taga kiirustada. Kuid nõu aeti nurja. Rahva seast oli noor leitnant või lipnik õnnelikult välja pääsenud ja härrasmaja ees seisvate hobuste juurde jõudnud. Aga kui ta parajasti hobuse selga hakkas hüppama, kisti ta jalgupidi jälle maha. Mitu talupoega oli talle järele hiilinud. Nähta-

Siis tuli nagu mere kohin kuuldavale. See oli vihalaine, mis rahvast üle käis.

vasti aimati tema nõu. Talle ei tehtud aga mingit muud paha. Mehed piirasid ta ainult ümber ja keelasid tal ära sõitmast.

Major Laiming ja kapten Bogutski aga lõidki endid õnnelikult hobuste seisupaigani läbi, hirmutasid siin seisvad vähesed talupojad mõõkadega kõrvale, hüppasid sadulasse ja kihutasid mõisa väravast välja, põgenevatele sõduritele järele. Ka leitnant pääses nüüd kuidagi hobuse selga ja ajas mõlemale tuhatnelja järele. Temaga ühes ratsutas majori teener, kes seni hirmust lõdisedes hobuste juures vahis oli olnud.

Atla poole minev kaskedega piiratud puiestee ja ümberkaudne heinamaa pakkusid nüüd kummalist vaatepilti. Igal pool, kuhu silm küündis, nähti jooksvaid inimesi. Eel põgenesid need talupojad, kellele esimesed rahva sekka vinguvad kuulid ja haavatute ägamine hirmu peale olid ajanud. Nende kannul ja osalt nende seas vehkisid plehku pistnud soldatid väikeste salkadena või ükshaaval. Nende järele jälle tormasid talupojad, kes sõdurid pagema olid löönud ja neid nüüd kaigaste ja vemmaldega taga ajasid.

Rübelevale rinnutsivõitlusele, mis mõisa õues oli möllanud, järgnes siin taplus kauge maa pealt. Joostes laadisid soldatid oma püsse, ja kellel taga-ajajad mitte otse kannul ei olnud, need pöördusid ümber ja lasksid järelejooksjate peale. Kuul kuuli järel vihises üle tee ja heinamaa ning mõnigi mees, kes esimesest võitlusest elu ja tervisega oli pääsenud, langes siin haavatult maha. Kes märkas, otsis puude tagant varju. Julgemad ja vihasemad aga sööstsid sõduritele püsimata järele. Siin ja seal tekkisid uued ründlused. Saadi sõdur kätte, kelle tuleriist tühjaks oli lastud, siis algas võitlus teiba ja täägi vahel. Kahekesi ja salgakestena nähti vastaseid kõikjal võideldes koos olevat. Mõnes kohas hoidis soldat püssipärast, talupoeg aga täägist heideldes kinni. Verejäljed värvisid maantee tolmu ja aasa rohupinda. Siin oigas soldat lõhkise peaga vereoja sees, mitte kaugel temast talupoeg, kuul või pistehaav rinnus. Kes jõudis, puges põõsa või puu taha varju, et särgiribaga oma haava siduda. Ja ikka veel vihisesid kuulid üle tee ja heinamaa ning väsimata tasuhimul jooksid talupojad võidetud väesalgale järele...

Taga-ajajate seas olid ka Jüri ja Päärn. Viimasel oli praegu olnud äge võitlus ühe sõduriga, kes tema peale püssi oli tühjendanud, aga ilma märki tabamata. Vihaselt haaras

Päärn püssitikust kinni, millega sõdur ennast nüüd kaitses. Ta oli aga enesekohase vastase leidnud. Sõdur, tugev kui Simson, ei lahkunud püssist ja tõmbas viimaks tiku Päärna käte vahelt niisuguse jõuga ära, et peopesast nahk ja liha kaasa läksid. Vist oleks ta talupoja nüüd täägiga läbi pistnud, kui mitte Jüri poleks juurde jõudnud ja talle malgaga vägeva hoobi pähe andnud. Oimetult langes mees tee kõrvale maha. Paarkümmend sammu temast eemal kükitas puu all elutult Matsi Jaan Mahtrast, kelle keegi teine sõdur rinnust püssitikuga läbi oli torganud...

Kuna Jüri ja Päärn siin kemplesid, jõudis üks noor peremees Mahtrast, Adra Mihkel, paari teise mehega neile järele; nende eel põgenes üks musta habemega soldat ja laadis joostes püssi. Et Päärnal oma haavatud kätega tegemist oli ja Jüri mahalöödud sõdurit kaastundlikult püüdis aidata, siis ei pannud kumbki põgenevat soldatit tähele.

«Hurraa, moameeste võit!» hüüdis Adra Mihkel, kuna ta rõõmsasti oma teivast keerutas.

Sel silmapilgul pöördus sõdur, kes püssi täites siit praegu mööda oli lipsanud, äkitselt ümber ja hüüdis kõige selgemas eesti keeles Mihkli poole:

«Küll ma sulle näitan, kelle võit on! Säh!»

Püss paukus ja Mihkel langes surnult maha.

Seda nähes hakkasid Jüri ja Päärn laskjat taga ajama. Viimane oli teistest sõduritest tüki teed maha jäänud. Ent tal olid jooksmiseks niisama väledad jalad, kui tal laskmiseks osav silm ja kindel käsi oli olnud. Jänese kombel põõsaste vahel põigeldes ja ikka sügavamale heinamaa sisse sibades kadus ta taga-ajajail varsti silmast. Need aga jooksid uisapäisa ikka edasi, seda enam, et teisi põgenevaid sõdureid oli nende eel veel küllalt.

Nende juurde seltsis teisigi lõõtsutavaid ja higistavaid taga-ajajaid, tuttavaid ning võõraid. Karu Antsul Kaiust oli omatehtud oda käes — teivas otsakinnitatud vikatiteraga, mille ta kodust kaasa oli toonud. Seda algupärast sõjariista, mille peale ta mitte vähe uhke ei olnud, hoidis mees joostes õieli nagu odastatud kasakas tormijooksul. Tema kõrval putkas teine Kaiu mees, Aadu Trost, toomingase tubinaga. Teel said nad Peeter Olanderiga kokku. See oli ühe soldati käest, kellelt püss oli ära kistud, padrunid saagiks võtnud ja katsus parajasti, kas need tema jahipüssi ei mahu. Kui see ei läinud, purustas mees padrunite kestad ja puistas palja rohu püssi sisse. Kuid topi ettepanemiseks ei saanud nii pea aega, sest põõsaste vahelt vihisevad kuulid sundisid teda kõhuli heitma, mida teisedki tegid, jämedamat puud varjuks mitte leides.

Kui pauke enam ei tulnud, joosti jälle edasi. Varsti äratas valus oigamine, mis ühe kadakapõõsa tagant tuli, meeste tähelepanekut. Seal nähti üht haavatud talupoega käpakil roomavat. Ta nihkus põlvedel ja küünarnukkidel maad mööda edasi, punast vereteed rohu peale jättes. See oli Jaan Kroon Maidlast. Paari minuti eest oli ühe põgeneva soldati kuul ta maha rabanud. Kuhu ta õieti tahtis minna, seda ei teadnud mees isegi. Roomas ainult valu ja ehmatuse pärast. Möödajooksjate seast leidus keegi, üks Maidla mees, kes ta peale armu heitis ja teda aitama jäi.

Paarsada sammu eemal lamas teine õnnetu. See oli noor tugev soldat, kes purustatud peaga oli vereojas selili. Kuum päike paistis talle näkku. Pead toetas ta püssipärale. Lähenejaid nähes hakkas ta nõrga, härda häälega midagi paluma — kas armu või midagi muud, sellest ei saadud aru. Viimaks tõstis suure vaevaga käe ja näitas oma suu peale. Nüüd mõisteti, et ta tahab juua. Aga kust võtta vett, või kellel on selle muretsemiseks aega! Eemal põõsaste vahel tempas jälle jooksvaid sõdureid nähtavale, kes hakkasid põmmutama. Igaüks otsis, oma elu peale mõeldes, kähku puude ja põõsaste tagant varju.

Nõnda kestis hull jaht edasi kuni Mahtra ja Atla vahelise jõeni, mis voolas põigiti üle tee ja läbi mõlemal pool haljendava heinamaa. Jõgi, õigemini oja, polnud lai, aga mõnest kohast kaunis sügav. Tee kohal viis temast kitsas sild üle. Suure rüsinaga olid eel põgenevad talupojad ja neile järgnevad sõdurid, kes teele olid jäänud, silla peale jooksnud. Seal tekkis aga nii äge rüsklemine, et mitmed üle ääre jõkke kukkusid. Teised, kes nägid, et sillast sel kombel küllalt kähku üle ei saa, hüppasid ise vette ja ujusid läbi. Heinamaa sees, kus oja paiguti kardetavalt mustas, sattusid soldatid, kes vee sügavust ei tundnud ega ujuda ei mõistnud, suurde kitsikusse, kui nad nägid tee eest kinni olevat. Tagant ähvardasid neid talupoegade teibad, eest neelav vesi. Mõned kargasid seepärast hea õnne peale sisse, teised, kel püssid olid laengus, kõmmutasid tagakihutajaile vastu, et neid maha sirutada

või eemale kohutada, ning kolmandad, kelle püssid olid tühjad, täitsid neid laskjate selja taga meeleheitliku rutuga.

Vaevalt lähenes see tagakihutajate salk, milles ka Jüri ja Päärn olid, hurraa karjudes ojale, kui neil kuulid kõrvade ümber hakkasid ulguma. Taas otsiti kiiresti varju. Üks neist aga, Aadu Trost, tuikus korraga jalgel, jäi lahtise suu ja pärani aetud silmadega vahtima, nagu imestaks ta millegi üle üpris väga, — siis lõi käe vastu kõhtu ja istus pikkamisi rohu peale maha, tundes särki kõhu eest märjaks minevat. Katsub käega ja katsub — tõmbab pihu tagasi ja vaatab — verine! Nüüd siis teab, et tal kuul kõhus. Langeb mees maha ja minestab...

All ojas on põgenevad sõdurid kaelast saadik vees, jõuavad õnnelikult teisele kaldale ja vehivad edasi.

Sõdur aga, kes Adra peremehe Mihkel Teini maha laskis — ainus eestlane väesalgas —, jäi kadunuks. Rahva jutu järgi olevat ta all heinamaal, mitte kaugel ojast, hirmutuhinas otsekohe Örde ehk Ulme allikasse jooksnud ja seal, pead ohtlikkudel silmapilkudel vee alla tõmmates, nii kaua peidus olnud, kui taga-ajajaid põõsaste vahelt enam ei ilmunud. Siis tulnud jääkülmast veest tardunud liikmetega välja ja lipanud plagisevatel hammastel edasi. Kuid selle külma sauna eest püüdnud mees «moainimestele» tasu anda. Nagu ta ise pärast kiidelnud, lasknud ta, oma kütiosavust kasutades, kolmveerandi versta kauguselt ühe naisterahva peale, kes seal rahulikult teed käinud. Kuis pauk käinud, nii naine või tüdruk kukkunud. Õnnetu leitud sealt raskesti haavatuna maast.

Kui Päärn, Jüri ja nende seltsilised eesti keelt rääkivat sõdurit metsas pikemat aega asjata taga olid otsinud, et temale Adra peremehe surma kätte maksta — see vihane püüd oligi nad nii kaugele sõdurite järele ahvatanud —, pöördusid nad viimaks ümber, et Mahtra poole tagasi minna. Nad tahtsid teadagi näha saada, mis seal vaheajal oli sündinud ja mida veel sünnib. Sinna oli rahvast küllalt maha jäänud ja võis oletada, et kaugemate valdade inimesi veelgi juurde voolas, sest aeg oli praegu alles keskhommikus.

Teel mõisa tagasi nähti vaatepilte, nagu neid sõjaski peale taplust nähakse: surnuid ja haavatuid vereojades, kergesti vigastatuid seotud käte ja peadega, joobnud võidumehi, kes oma vägitükkidega hooplesid, ning sõjavälja-hüääne, kes langenud vaenlaste taskuid tühjendasid.

Ühes padrikus paistis neile järgmine pilt silma. Neli meest ja üks poisike olid seal kuulide eest redus. Mitte kaugel neist, lagedal, istusid kolm haavatud sõdurit, kes suure rutuga üksteise haavu sidusid. Tihnikus olevad mehed piidlesid põõsaste varjust, nagu kipitaks neil südames mingi kuri nõu. Sosistades pistsid nad nokad kokku ja tähendasid käte, peade ja pilkudega salalikult sõdurite poole.

Nad olid parajasti nõu pidamas, kui tihnikus, sada sammu neist eemal, kolm pead põõsaste seest vargsi üles kerkisid. Nagu osutus, oli siin veel teisi põgenejaid talupoegadest peidus. Jüri ja Päärna seltsilised tundsid neid kolme: need olid Kaiu mehed Prits Vader, Jüri Kütsin ja Tõnu Illistom. Teati, et nad kohe, kui mõisa õues esimesed paugud langesid, jäneseväledusel metsa poole olid pakku pannud, ja siin olid nad endid nähtavasti seni redus hoidnud.

Need kolm pugesid ettevaatlikult põõsastest välja ja hiilisid pehmet soomaad mööda kuulmata sammul viie varitseja poole, kes põnevusega sõdurite tegevust jälgisid. Need ei kuulnud ega näinud lähenejaid.

«Mis te siin luurate?» küsis üks neist otse meeste selja taga enam nalja- kui tõetoonil.

Näis, kui oleks pikne varitsejaid rabanud. Esmalt tuksatasid kõigi pead sortsti rohu sisse, siis vibasid kõik korraga püsti ja tahtsid üle pea ja kaela plehku pista. Alles ehmatajate naer julgustas neid nii palju, et nad tagasi vaatasid ja seisma jäid.

«Mis nõu te siin pidasite?» kuuldi juurdetulijaist ühte küsivat.

Argpüksid tähendasid sisistades eemal kükitavate sõdurite poole. Siis aga astusid mõlemad salgad nõupidamiseks kokku. Mida nad kõnelesid, ei olnud kaugemale kuulda, aga seda võis märgata, et nad viimaks milleski, mis pidi haavatud sõduritega ühenduses seisma, ühisele otsusele jõudsid.

Äkki tormasid kõik kaheksa — poisikegi meeste kannul — võsastikust välja ja suisa sõdurite poole. Need püüdsid põgeneda, saadi aga kätte. Nüüd algas lühike rüdin, mis lõppes sellega, et sõduritel rebiti püssid käest. Haavatud sõjamehed pidid võitluspaigalt paljaste kätega lahkuma. Longates ja tuikudes, kätega veriseid päid hoides, panid nad Atla koosis plagama. Kui kaugele neid jalad kandsid, jäi teadmatuks. Taga neid ei aetud, sest võitjad olid oma saagiga rahul.

Nähtavasti oligi pealetikkujate himu just püsside peale käinud. Võidetud tuleriistust oli üks laetud. See paugutati rõõmu pärast põgenejate suunas lahti.

Kõige kohutavam sõjapilt ootas Jürit ja Päärnat aga puiesteel, umbes kolmsada viiskümmend sammu Mahtra mõisast Atla poole. Nemad mõlemad olid enamasti mööda padu ja võsa jooksnud, ei teadnud seepärast teel juhtunud sündmustest midagi. Vaevalt olid nad teed palistavate noorte kaskede vahele jõudnud, kui neile pilku hakkas suurem rahvarühm, kes ühes paigas koos seisis. Seal pidi olema midagi iseäralist sündinud. Ja oligi.

Kroonu väesalga juhataja, staabikapten Johann Bogutski, oli saanud sõjas surma. Seda teatati lähenejaile juba enne, kui nad pärale jõudsid. Vanaldane ohvitser, kes Krimmi sõja oli läbi teinud, pääsedes sealt eluga, kuigi vigastatud jalaga — ta pidi siin talupoegade teivaste läbi oma elutee kuulsuseta lõpetama.

Vaade, mis juurdetõttajaile silma paistis, oli vapustav. Kapten Bogutski surnukeha, lõhkilöödud verise pea ja näoga, millest teine silm oli välja jooksnud, lamas põigiti üle tee, punaseks poriks pahtunud tolmus. Ta lähem ümbrus oli üksainus verine lomp. Seljas polnud tal enam mundrit, ei mütsi peas, ei saapaid jalas. Tapjad ise või teised sõjalised olid ta paljaks riisunud. Ihu katteks olid talle jäetud ainult särk ja aluspüksid, mis üleni hangunud verega koos olid. Natuke maad temast eemal, tee ääres, oli ta kõrb hobune surnult maas. Malgad ja kaikad olid temagi pea purustanud.

Verisest võitlusest, mis siin oli olnud, ei teadnud paigalolijaist keegi lähemalt rääkida. Sõjalistel enestel, kes väejuhi üle olid võidu saanud, oli tungivaid põhjuseid suud pidada, sest et nad sõjasaaki pidid varjama, ja sama põhjus köitis keeli ka pealtnägijail, kes saagist olid osa võtnud. Võib aga olla, et üksainus mees ohvitserile surmava hoobi andis ja et keegi seda ligidalt nägemas ei olnudki; sel puhul rööviti surnu riided ja tühjendati ta taskud osalt hiljem pealetulnud inimeste poolt, sest Bogutski omandust leiti pärast mitme talupoja käest. Kohtulik uurimine ei toonud nimelt kapteni surmaja või surmajate kohta selgust; tapmise kahtluse alla sattus kindlamalt ainult üks mees, Üleallika peremees Jüri Purilast. Rahva arvamised väeülema mahalööja kohta läksid juba mässupäeval lahku. Üleallika Jüri kõrval nimetati ka sõjaliste vahvamat tegelast Peeter Olanderit. Veel muidki mainiti. See arvamiste lahkuminek oli arusaadav, sest sõdurite pagemine ja nende tagaajamine sündis kiirel rüsinal, meeletul segadusel. Polnud ühelgi aega kuhugi pikemalt seisatama ja vahtima jääda. Jüri peale langes kahtlus iseäranis sellepärast, et teda, nagu pärast mõned tunnistasid, kõige ennemalt surnud ohvitseri juures oli nähtud, kus tal kapteni mantel käe peal olnud. Mantel, ärapeitmiseks ja äraviimiseks liiga suur, leiti pärast tee äärest heinamaalt ja kaeti temaga surnukeha kinni.

Ka Bogutski kuub tuli juba mässupäeval esile. Sellega oli kentsakas lugu. Jaan Liiv Mahtrast oli ohvitseri mundrikuue purjus peaga endale selga tõmmanud ja mängis temaga mõisa õues uhkesti väeülemat. Vaade, mida pikajuukseline talumees kintspükste ja pasteldega ses punaselt palistatud ja kuldpagunitega ehitud mundririides nägijaile pakkus, pidi kõige tõsisemalgi tunnil igaühele naeru peale ajama. Uus väeülem valis endale natuke hiljem ülesandeks malgaga mõisa aknaid purustada. Tema tore välimus äratas aga teise Mahtra mehe kadeduse. Matsi Priidik, priinimega Kastan, tikkus parajal pilgul Liivi kallale, tahtes temalt «kuningakuube» ära võtta. Mõlema viinastanud sõjamehe vahel arenes sõjasaagi pärast palav võitlus, mis lõppes Matsi Priidiku võiduga...

Kapten Bogutski muud riided, rahapung, mõned nööbid jne. tulid alles hiljem, läbiotsimiste ja ülesandmiste kaudu nähtavale.

Väeülema surma kohta räägib rahvasuu muuseas, et mees kallaletikkujatega oma elu pärast kaua kaubelnud. Ta olnud soldatitest täiesti lahku ja keset vaenulikke talupoegi sattunud. Ta hobune saanud hirmsa kaikahoobi pähe ja langenud. Mõõk löödud ohvitseril käest, nii et ta oma vigase jalaga kaitsmatuna vaenlaste ees seisnud. Oma hädas tõmmanud ta rahapunga välja ning pakkunud pealetikkujaile kuldraha. Need mõelnud aga: kui me su maha lööme, on su pung kõige täiega meie ning muud asjad veel pealekauba. Ja nõnda ta hukkunud nende teibahoopide rahe all.[1] —

Uuetoa Jüri ja Võllamäe Päärn ei peatunud surnu juures kaua. Nad tõttasid mõisa poole tagasi, et näha, kuidas lood

[1] Kask, mille all kapten Bogutski surma sai, on veel praegu ristiga märgitud. Kasvab rist välja, siis uuendatakse teda. — *Autori märkus alates teose esimesest trükist.*

seal on kujunenud. Soldatite tagaajamiselt olid kõik teisedki sõjalised tagasi pöördumas. Metsik jaht oli umbes kolmveerandi versta kauguseni ulatunud. Siis väsiti ja tüdineti ning mindi tuldud teed tagasi.

Nüüd alles võisid laialipillatud sõdurid hakata kogunema. Salgake pakkus armetut pilti. Paljud olid verised, lõhkikistud mundritega, üleni tolmu ja higiga kaetud, mitmed kiivrita, püssita või täägita, paljudel pead või käed mingi kiiresti rebitud riidelapiga seotud. Mitmed raskemalt haavatud olid maha jäänud, mõned ka muidu veel kadunud. Üldse oli kuni viisteistkümmend meest tõsisemaid haavu saanud, nende seas, nagu juba tähendatud, major Laiming ise. Tema olid ainult ta hobuse väledad jalad talupoegade teivaste alt päästnud. Tuhmilt, kahvatanud näol ratsutas ta nüüd oma löödud salgakese eel Atla mõisa poole.

Kuhu oli oodatud abivägi jäänud?

Ta oli teel. Varsti silmas major Atla mõisa juures teel suurt tolmupilve tõusvat ning soldatite püssid ja kiivrid lõid päikese paistel sirama. Abi tuli, aga ta tuli hilja — õnneks hilja. Sest kuidas oleks lahing alles siis kujunenud, kui viiekümne sõduri asemel veel viiskümmend oleks võitlusesse astunud! Talupoegade käsi oleks kahtlemata halvemini käinud, aga sõjaväe võit oleks, talupoegade määratu arvu peale vaadates, ometi kahtlane olnud, seda enam, et võitlus siis palju vihasemaks ja visamaks oleks muutunud: ohvrite arv mõlemalt poolt oleks mitmekordselt tõusnud.

Et major Laiming ka lisaväe abil võidu peale julge ei olnud, näitab lugu, et ta sellega mitte Mahtrasse tagasi ei pöördunud. Kui mõlemad väesalgad, umbes pool versta Atla mõisast Mahtra poole, kokku olid saanud, ühendati nad ja major laskis nad Habajasse marssida, kust lisasalk praegu oli tulnud. Habajast saadeti nad Kose Uuemõisa. Major ise aga läks Atla mõisa oma haava siduma ja ravitsema.

25

OPMANN ROSENBERG.

Mõisamajas elati mässu ajal hirmurikkaid tunde.

Hommikul vara oli asetäitja haagikohtunik härra von Hagemeister, kes haigeks jäänud Triigi härra von Kotzebue ametikohused enda peale oli võtnud, oma abilisega Mahtrasse jõudnud. Kui need härrad kokkuvoolavate talupoegade ilmatut arvu, nende sõjalist tuju ja väesalga suurt kitsikust märkasid, arvasid nad kohaseks hädaohtlikule paigale aegsasti selga pöörata. Mõisamajasse jäi ainult opmann Gustav Rosenberg oma abikaasaga, kellele umbes nädala eest laps oli sündinud, ning selle ühe sugulasega, mõisa perenaisega, oma tüdrukuga ja Rosenbergi naise juures viibiva, linnast toodud ämmaemandaga.

Juba hommikul vara hakkas rahutu liikumine mõisa õues nende inimeste tähelepanekut äratama. Kihutati vankritega, millel kaks ja kolm hobust ees, läbi õue, ühest väravast sisse, teisest välja; karedad kõrid karjusid, joobnud hääled laulsid ning nii Mahtra küla kui ka Atla mõisa poole olevast väravast voolas rahvast alatasa juurde. Nähti läbi akna ka, kuis mõisa ees roodus seisvad soldatid ikka rahutumaks läksid, kuidas kapten Bogutski kepi najal ikka elavamalt edasi-tagasi hakkas virkima ning noore ohvitseriga murelikke pilke ja närvlikke sõnu vahetas.

«See ei või enam head tähendada,» ütles ämmaemand Reisberg opmanni noorele naisele, kes oma esimest lapsukest imetas, «neil inimestel peab mingi kuri nõu olema. Kas me ei peaks uksed lukku keerama?»

«Oh, meid on ju viiskümmend soldatit kaitsmas,» vastas Auguste Rosenberg, ehk küll ta enesegi silm väga tõsiselt aknast välja vaatas. «Olge head, kuulake parem järele, kas mu mees väljalt tagasi pole jõudnud. Ma kardan, et mõni purjus inimene temasse võiks puutuda.»

Kuna proua oma täditütrega, ühe noore neiuga, kes lapsukesele kuivi mähkmeid otsis, tuppa jäi, läks ämmaemand vaatama, kas mitte valitsejat kuskil näha ei ole.

Opmann Rosenbergil oli ühekordses, kaunis madalas härrasmajas kaks ruumikat tuba elukorteriks, mille aknad osalt õue, osalt aia poole käisid. Aed piiras maja pahempoolset otsa ja ta tervet tagust. Opmanni korterist, mis hoone pahempoolses küljes oli, käis uks avarasse eeskotta. Opmanni ukse vastas, eeskojas, oli veel teine uks, mis viis maja parempoolsesse tiiba, esmalt peretuppa ja sealt kööki; siis järgnes mõisaperenaise kamber. Maja tervet tagumist osa, mis oli vastu aeda, täitis aga härraste eluruumide pikk rida, mis seisid tühjad, sest et mõisnik mujal elas. Õue poolt tulevast suurest uksest jõuti läbi eeskoja otsekohe sakste suurde saali.

Ämmaemand läks üle koja peretuppa ja küsis seal ühelt tüdrukult, kas ta opmanni ei ole näinud. See eitas. Ka vanaldane perenaine, kes oma toas ehmunud näol aknast välja vahtis, silmitsedes rahutuid rahvasalku, ei teadnud valitsejast midagi rääkida. Õnneks astus aga isand Rosenberg parajasti kojauksest sisse, kui otsija oli tagasi minemas. Valitseja lihav, päevitanud nägu avaldas suurt ärevust.

«Jumalapärast, mis seal väljas õieti on?» pärisid kõik naisterahvad, kui Rosenberg tuppa oli jõudnud. «Mis need inimesed ometi tahavad?»

Opmann seisis nõutult keset tuba. Ta oli naiste eest püüdnud salajas hoida, mida õpetaja Berg talle eile õhtul talupoegade kardetavast meeleolust oli teatanud. «Kui ma seda teaksin!» ümises ta. «Mahtra inimesed on võõra valla mehi omale appi kutsunud, et neid ei pekstaks, aga ma poleks uskunud, et need tulevad, pealegi nii suurel hulgal. Kogu mõisaõu kihiseb neist juba. Ja kõik on nii julged ja hakkajad, nagu ma neid enne iialgi pole näinud. Ega peksust taha sel viisil nii pea midagi välja tulla. Abiväge pole ka veel siin.»

«Kas arvad siis, et hakkavad vastu?» küsis noorik.

«Ei usu,» vaigistas teda Rosenberg. «Ma lähen õige ja küsin härra von Hagemeisteri käest järele, mis nõu tal on.» Ja opmann tahtis toast välja astuda, et haagikohtunikku sakste tubadest üles otsida.

«Härrasid ei ole enam seal,» ütles aga noor neiu, proua Rosenbergi külaline; «ma nägin neid juba poole tunni eest väga kiiresti välja minevat.»

«Nad läksid välja? Siis nad on ka ära sõitnud, sest ma ei näinud nende hobuseid enam õue peal,» ütles opmann, kelle nägu ikka tumedamaks pilvines. «Vist sõitsid vaatama, kas Habajast tulevaid sõdureid veel ei ole näha.»

«Jumalapärast, ära lase neisse inimestesse täna puutuda!» hüüdis opmanni-emand hirmunud näol. «Sa näed ju, kui palju on nende hulgas joobnud mehi. Ma usun, nad kõik on viina saanud. Kui neil tõesti peaks kuri nõu olema, et nad vastu hakkavad, siis võib jumal teab mis veel sündida.»

«Pole viga, meile tuleb ju veelgi sõjamehi appi.»

Kõik vahtisid aknast välja. Nad nägid, kuidas sõdurite ümber ikka rohkem ja rohkem rahvast kogunes, kuidas need viimaks olid täiesti ümber piiratud, kuidas ohvitserid üksteisega sosinal nõu pidasid ja kuidas nad lärmitsevaid pealetikkujaid esmalt sõnade ning siis jootrahaga hakkasid vaigistama.

«Tulge kõik akende juurest ära!» käskis korraga valitseja, ja kes ta peale vaatas, nägi, et ta lubivalgeks oli kahvatanud.

Naised kuulasid sõna ja astusid enam toa sisse. Kohe seepeale nähti, kuidas väesalk püssid õlale tõstis ja rahvahulgast läbi alla aida poole hakkas tungima. Millised etendused seal varsti algasid, see ei paistnud neile enam silma.

«Paneme uksed lukku,» ütles emand Rosenberg ikka suuremasse ärevusse sattudes; «mõni purjus mees ehk tungib siia sisse. Gustav, keera kõik uksed lukku, ka kojauks!»

«Ei ma usu, et siia julgevad tikkuda,» vastas opmann vaigistuseks, sest ta oli oma paari päeva eest nurgavoodist tõusnud abikaasa tervise pärast mures. «Aga uksed võime ju lukku keerata, kui see sinu julgemaks teeb.»

Ta oli parajasti eestoa poole astumas, kui ta äkki, nagu põranda külge naelutatult, seisma jäi... Väljas paukusid püssid... Siis täitis õhku karjuvate häälte müürin... Kohe seepeale raksatasid jälle paugud... Ja natukese aja pärast uuesti... Siis müdin ja tümin ja metsik kriiskamine...

Naisterahvad olid kogu aja keeletud. Rosenbergi emanda jumekast näost oli iga veretilk kadunud, ta huuled sinasid. Noor neiu hoidis kramplikult ämmaemanda ümbert kinni ja lõdises kui haavaleht. «Issand jumal, seal tapetakse!» tungis viimaks kiljatav hüüd noore naise suust.

Kuna valitseja, ise kõigest kehast värisedes, abikaasa juurde tõttas, et vaigistades kätt tema piha ümber panna, oli emand Reisbergil nii palju vaimuerkust, et ta ruttu eestoa ukse lukutas.

Aga vaevalt oli see sündinud, kui eeskoja ust kuuldi käivat ja müdisevad sammud valitseja korterile lähenesid. Eestoa ukse käeraud lõgises. Kui ust tunti lukus olevat, hakati valjusti koputama.

Seesolijad vaikisid. Igaüks seisis liikumata oma paigal ja vahtis pärani silmil ukse poole.

Koputamine läks tugevamaks, ikka tugevamaks.

«Kes seal on?» hüüdis opmann viimaks ja astus eestuppa.

«Mahtra peremehed,» kosteti väljast.

«Mis te tahate?»

«Tahaksime opmannihärra jutule soada. Tehke aga lahti, ega meil paha nõu ole!»

Valitseja oli kahevahel, mis teha.

«Jumalapärast, ärge tehke ust lahti!» sosistas ämmaemand.

«Tulge teine kord,» vastas Rosenberg ukse poole, «mul ei ole praegu aega.»

«Kudas?» kajasid hüüded väljast. «Opmannihärral ei ole aega meid jutule võtta? Lasite jo ise meid tänaseks mõisa kutsuda! — Me tahame sõnnikuveo pärast reakida.»

Häältel oli nii rahulik kõla ja opmannil vastupuiklemiseks nii vähe asjalikku põhjust, et Rosenbergi-isand vähese seesmise võitluse järel otsustas meeste soovi täita. Ta käskis naisi tagatuppa jääda, tõmbas vaheukse kinni ja avas eestoa ukse. Mitu Mahtra peremeest astus sisse. Viisakalt võeti kaabud peast ja jäädi ukse juurde vagusasti seisma.

«Õues on sõda,» algas Noore Tõnu Ants. «See kõik on sellest tulnd, et rahvas ei tea, mis uus seadus nõuab või lubab. Opmannihärra öelgu nüid viimast korda täpipealt ära, mis uues seaduses abiteost õieti seisab. On mõisal õigus, siis hakkame sõnnikut vedama; ei tohi mõis seda pärida, siis me ei hakka.»

«Ma olen teile ju mitu korda öelnud, kuda seadus on, ja härra ütles seda talitajale ka,» vastas opmann mehi teravasti silmas pidades.

«Siis peame ikke vana viisi edasi orjama?» küsis Koidu Ants.

«Muidugi.»

«Aga kuda selle peksuga jääb?» päris Jaagu Hindrek.

«Ei mina tea sest midagi,» vastas opmann. «See on kohtu asi. Mis see teeb, on tehtud.»

«Aagreht on jo vist siin,» ütles Peerupuu Jaan; «eks ta võiks meile öelda, kas on need vitsad ja rauad, mis mõisa on toodud, meie jaoks või mitte.»

«Haakenrihtri-härra on ära läinud,» vastas Rosenberg. «Kas ta täna veel tagasi tuleb, seda ma ei tea. Kui ei tule, küll ta siis laseb teile teada anda, mis nõu tal on.»

«Kas teie ei võiks aagrehile kirjutada, et ta meid rahule jätaks? Siis ehk hakkaksime sõnnikut vedama.»

«Eks ma või seda teha. Parem on ikka, mehed, kui sõna kuulaksite... Aga mis seal väljas siis õieti on? Lastakse ju püssi ja karjutakse!»

Mehed vaatasid mõistu üksteisele otsa, siis kostsid: «Seal on sõda, mis muud. Hulk inimesi juba maha lastud — soldatid pistsid punuma, meie mehed robinal järele neid taga ajama...»

«Mis?» hüüdis opmann ja ta kahmetu pale lõi üsna tuhkjaks, «soldatid jooksid ära? Kas see on võimalik?»

«Miks ei ole. Meie mehi jo mitu tuhat, neid aga pihutäis. Kui nad põleks plehku pand, neid oleks sulbiks tehtud.»

Vaevalt olid need sõnad vahetatud, kui väljast kuuldus jalgade müdinat, kraaksuvaid hääli ja valju vilistamist. Majauks tõugati mürinal lahti, eeskoda täitus kisa ja käraga ning nüüd lendas opmanni toauks ristselili lahti. Sisse voolas suur jõuk higiste, erutatud nägudega mehi, kõigil teibad ja malgad käes. Nende seas oli peremehi, teomehi ja vaimupoisse nii Mahtra kui võõrastest valdadest ning isegi mõned naised.

«Kus aagrehid on? Aagrehid tulgu väilla! Meil on aagrehtidega omavahel tegemist!» kajasid vihased, märatsevad hüüded ja ähvardavalt tikuti malkadega opmanni ette paisu.

See hakkas samm-sammult taganema. «Haakenrihter ja teine härra on juba ära läinud,» vastas ta.

Vihane torm järgnes sellele vastusele.

«Vale! Ta koer valetab! Opmann toogu need isandad väilla, kes soldatid seie kutsus ja Mahtra mehi tahtis lasta peksa! Nuutmeistrid väilla! Kaagitajad väilla!»

«Neid ei ole tõesti enam mõisas,» hüüdis opmann kära sekka. «Nad läksid ammu juba ära. Mistarvis mina teile valetama hakkan!»

Uus vihavahk, uus tormihoog.

«Sina kurat jo muud ei oskagi kui valetada!» karjus Päärna Miku Aadu. «Sinu seaduseseletamine on koa vale! Sa lurjus oled jo sakste tallalakkuja!»

«Ja meie ihunülgija!» lisas Mäe Taaniel juurde. «Kesse oli, kes aagrehi juures meie peale kaebas? Kesse topib oma nina alati valla ja mõisa asjadesse ja pigistab meid kui ukse vahele? Kui meie härraga tahtsime uusi kontrahtisi teha, siis ei lastud meid jutulegi — küll opmann teeb ja reagib kõik! Opmann ees ja opmann taga! Ilma opmanni loata ei tohi enam oma asjalegi minna! Meil oleks uus õigus käe, kui sind siin ei oleks! Sina see õige talupojanülgija oledki!»

Teibad ja rusikad kerkisid, silmad kiiskasid, suud kirusid ja vandusid. Opmanni seisukord läks iga pilguga kardetavamaks. Ta oli juba laua juures seisva tugitooli taha pugenud. Väljast aga voolas ikka rohkem mehi majja. Eeskoda rõkkas nende kärast. Ja ikka enam tungis neid ka valitseja tuppa. Hüüded haagikohtuniku järele ei tahtnud vaikida. See näis meestel lipukirjaks olevat.

«Tooge aagreht väilla! Anname aagrehile pinna peale!» möirgas Kuimetsa mees Mihkel Otsa.

«Tema on meie nahka küllalt veristand, katsugu ise koa kord, kuda mekib!» lisas Võllamäe Päärn, kes praegu tuppa oli tunginud, pundunud vihasooned otsaesisel.

«Kui aagreht väilla ei tule, lõhume mõisa pihuks!» räuskas Kaiu mees Otto Olander.

Sellel oli käes raudse heinahangu haru, teiste väidete järgi soldati püssi otsast kistud tääk, millega ta ähvardavalt opmanni nina all vehkles.

«Ma ütlen teile veel kord, mehed,» hüüdis Rosenberg, kellel hirmuhigi otsa eest tilkus, «et haakenrihtri-härrat mõisas ei ole! Ta on oma abilisega ammu juba ära sõitnud, kui mina alles väljal olin. Te võite ju mõisa läbi otsida, kui tahate.»

«No siis pead sina oma nahaga aagrehi ja kõigi sakste eest vastama!» müristas Päärna Miku Aadu. «Mehed, mis me ootame! Tõmbame ta kuradi maha!»

«Maha neh!» kinnitas Purila mees Päärn Valk. «Kui ta aagrehi lasi ära lipata, siis olgu nüid ise tema asemel!»

«Andke opmannile opmanni keretäis!» ässitas Mihkel Otsa. «Ta on sadandeid mõisatalli soat — teadku nüid ise koa, mis tähendavad punasetriibulised püksid!»

Mehi valdas selline meeletu ärevus, et ükski võim neid enam poleks suutnud tagasi hoida vihatud sundija kallale tikkumast. Silmapilk oli opmann Rosenberg mässavast hulgast ümber piiratud. Esimese käe sirutas tema järele välja Päärna Miku

Aadu. Krauhti kiskus ta valitsejal maniski eest maha ja vestinööbid lahti. Mihkel Otsa virutas talle lajatava hoobi näkku. Nüüd kisti tagumise toa uks lahti ja opmanni noor naine ning ämmaemand Reisberg sööstsid lõikava hädakisaga vahele. Esimene tikkus meeleheitlikul jõul meestehulgast läbi, asus abikaasa ümbert kaitstes kinni ja kiljus: «Jätke minu mees rahule! Tema pole teile midagi teinud! Halastage minu mehe peale!»

Vihased talupojad nihkusid ka tõesti sammu tagasi. Nende nägudelt paistis peitmata hoolivus naise vastu. Hetkeks valitses toas vaikus. Malgad ja porgud vajusid madalamale. Juba julges opmann kergemini hinge tõmmata. Kuid meeste järeleandlik meeleolu ei kestnud kaua. «Naistega põle meil midagi tegemist!» tõusid hüüded. «Naised mingu oma tuppa ja olgu vait! Meil on opmanni vaja, mitte naisi.»

«Oma mehesse ei lase mina puutuda!» nuuksus Auguste Rosenberg, kelle käed kramplikult abikaasa kaela ümbert kinni hoidsid. «Kui te teda peksate, siis peate ka mind peksma!»

«Emandat meie ei peksa,» seletasid mehed. «Emand põle meid pekst, meie ei peksa emandat. Aga opmann on meid küll last peksta, tema peab nüid koa ise soama!»

Valitseja noorik oli kogu kihelkonnale tuttav, sest ta oli Juuru köstri Kochi juures, olles selle emanda sugulane, kasvandikuna üles sirgunud. Temast peeti kui lahkest ja heasüdamlikust inimesest lugu. Emand Rosenberg võis siis julge olla, et isegi need meestest, keda viin õelamaks oli teinud, kui nad muidu olid, tema külge kätt ei paneks; aga kui ta arvas mõjuga, mis tal isiklikult märatseva hulga kohta oli, ka oma meest kaitsta võivat, siis ta eksis. Rosenberg oli oma aja kohane vali sundija, kes pehmust ja armuheitmist talupoja vastu nõrkuseks pidas, millega edasi ei saa, ja kellel oli arvamine, et ainult mõisa tulud on õiguslikud tulud, talupojad aga igale pitsitusele vaikides alla peavad heitma. Selle vaateviisi said sundijad muidugi oma leivavanemailt, kelle terve valitsusesüsteem ju sellele põhimõttele tugines.

«Mehed, olge ometi ristiinimesed!» astus nüüd ka ämmaemand Reisberg südilt vahele. «Teie teate vist, et noor proua alles mõne päeva eest oma esimese lapsukesega maha sai. Alles eile hommiku tõusis ta nurgavoodist. Ta on praegu veel nõrk ja põdur. Kuigi teie temasse ei taha puutuda, aga mõelge ometi, kui väga te teda olete ehmatanud! Ja kui te nüüd veel valitseja

kallale lähete, siis tapate selle noore inimese ära, kes teile midagi paha pole teinud.»

«Emand mingu tahatuppa!» hüüdsid mehed jälle võimu võtva karedusega. «Ärgu ta kartku, et me opmanni hinge võtame. Tema hinge põle meil tarvis. Aga naha peale peab soama! Tema-mees jõuab korrapärast keretäit küllalt kannatada — tal on enam ossi luude peal kui meil kõigil kokku... Mehed, tõrjuge naised tahatuppa!»

Tuli ikka veel käratsevaid sõjalisi juurde. Rüsinal tungiti uuesti opmanni poole. Tugevad käed kiskusid nutva ja valjusti karjuva emanda ta küljest lahti. See rabeles meeleheitlikult nende vahel ja püüdis ikka jälle mehe juurde tikkuda, nagu kana pojukest kaitsma.

«Mehed!» hakkas nüüd opmann nutusel häälel paluma. «Jätke minu naine rahule! Ärge minu naisele häda tehke! Ärge tapke minu naist ära!... Auguste, ma palun sind, mine tahatuppa!»

«Vait!» käratas Otsa Mihkel teda lüües. «Sinu naisele ei tehta midagi paha! Aga sinu nahk peab parki soama!»

Löömist nähes karjatas noor naine ääretus ahastuses. Uuesti püüdis ta salga vahelt abikaasale appi tõtata, kuid nüüd võtsid mitmed käed ta ümbert kinni, ta tõsteti nagu lapsuke sülle ja kanti tagumisse kambri. Temale järele aeti ka proua Reisberg ning pandi uks nende taga kinni. Nuuksudes langes emand Rosenberg põlvili oma täditütre juurde, kes hirmust poolsurnult pisikese lapsega hälli ääres istus.

Eestoas algas aga nüüd opmannil võitlus elu ja surma peale. Ära nähes, et pääsu kuskilt ei ole loota, katsus ta vaenlastele ahastuse sunnil vastu hakata. Ta oli tugev mees ja surmahirm andis talle kahekordse jõu. Vägevate hoopidega virutas ta esimesed kaks-kolm meest tagasi ning püüdis ühe ukse poole taganeda, mis sakste eluruumidesse viis. Tema vastuhakk aga ässitas pealetikkujad seda suuremale vihale ja nende ülevõimule ei suutnud ta kaua vastu panna. Voolas ju tuppa ikka veel mehi juurde, iseäranis neid, kes soldatitejahilt tagasi jõudsid. Nende seas oli ka üks mässajate peameestest, Peeter Olander, sama viinastanud teomees, kes ohvitseridel tõlgiks oli olnud ja neid pärast nii julgesti oli kimbutanud.

Taibates, mis siin valitsejaga teoksil, kiitsas ta kohe teiste pealetikkujate sekka ja julgustas neid sõna ja teoga taga. Nii asus hulk mehi, nende seas Mihkel Otsa, Päärn Valk, Sepa

Mart Juurust ja Otto Olander, uue tuhinaga opmanni kallale. See kandis sinitriibulist õhukest suveülikonda. Üks-kaks-kolm olid tal kuub ja vest lõhki kistud. Kätest, rinnust, kõrist haarasid tal töökaredad talupojakäed kinni. Ühed rebisid meest sinna, teised tänna, otsekui tahetaks teda lõhki kiskuda. Mõnel pilgul polnud muud kuulda kui võitlejate ähkimist, jalgade müdinat ja opmanni riiete kärtsumist.

Seal sündis väike ime.

Mahtra valla omad mehed, needsamad, kes kõige esmalt rahulikul viisil tuppa olid tulnud, et opmannilt uue seaduse ja sõnnikuveo pärast veel kord seletust pärida — need peremehed heitsid korraga valitseja kaitsjateks. Kaastundmusest see vist ei sündinud, sest kes oli valitseja Rosenbergi valju valitsuse all rohkem kannatanud kui nemad; palju enam on arvata, et meeste peades paha aimdus hakkas koitma tänaste sündmuste tagajärgede pärast. Olukord kippus neil üle pea kasvama. Nad olid enestele võõrad vallad appi kutsunud, et need neid peksu eest kaitseksid, aga kaitsjaist olid pealetükkijad saanud. Sest väljas löödud lahing oli tekkinud peaasjalikult võõraste meeste läbi. Kartus ajas siis Mahtra peremehi valitsejale appi minema. Kõige agaram neist abimeestest oli Koidu peremees Ants Tilli.

«Jätke opmann rahule, tema põle t e i l e miskit kurja teind!» hüüdis ta rüselejate vahele tikkudes, kes samuti olid enamasti võõrad mehed. «Kui Mahtra omad opmanni ei peksa, siis põle teil temaga ammugi asja.»

«Ta on oma jao koa juba soand,» toetas teda teine Tilli, ristinimega Otto. «Eks te näe, tal jooseb juba veri suust ja ninast.»

Ka mõned teised tõstsid nurisevat häält ja püüdsid vahele tikkuda. Aga nende võim oli liiga väeti vihaste peksjate suure hulga kohta. Nad rõhuti tagasi, tuubiti nurka või uksest välja, ja vägivald opmanni vastu kõndis oma teed edasi. Vahel oli õnnetu meeste jalus maas, vahel tõsteti ta kätel üles kõrgele, ja halastamatult sadas talle rusikahoope pähe ja selga, kuna trobikond teivaste tarvitamiseks liiga tihe oli.

Vaheaegu läks Koidu Antsul korda härraste tubadesse viiv uks lukust lahti keerata. Ta tahtis opmannile sinna teed avada, lootes, et ta sealt ehk läbi akna aeda ning aiast edasi pääseb. Teiste Mahtra peremeeste abil läkski Antsul korda Rosenberg'i peksjate käest silmapilguks ära kiskuda ja läbi ukse

tõugata; nad ise püüdsid ust jälle sulgeda, ja kui see ei õnnestunud, siis ukse peal vastas seista, et opmannile põgenemiseks aega anda. Nende nõu märkasid aga peksjad ning vihasel tormijooksul uhtsid nad eesseisjad ukse vahelt ära. Mürinal ja kolinal voolas nüüd kogu rahvahulk sakste tubadesse. Samal ajal raksatas rahva rusumisel see uks, mis viis eeskojast saali. Ta lendas lahti ja nüüd mühas sealt teine mässajate-vool sisse.

Terve mõis oli võitjate võimuses.

Võidujoovastus oli niisama suur kui see, mis alkoholist oli saadud ja mida ikka veel juurde saadi. Sest väljas oli mõisa viina-ait vaheajal lahti murtud ja seal joodi viina piimapüttidest. Neist joojaist oli nüüd päratu hulk härrasmajja sisse tormanud.

Mõisal on palju vara. Ja täna on sõda. Sõjas aga võetakse saaki. Võtku siis igamees, mis saab. Kaugelt suurem osa sõjalistest on võõras rahvas. Vii oma saak koju, peida ära — kes seda võõrast kohast teab tulla otsima. Ja mida ei suuda ära viia, see lõhu puruks. Sakstele vaja ka kord kätte maksta seda ülekohut, mis nad talupojale põlvest põlve on teinud ja praegu sellega teevad, et nad keisri poolt lubatud õigusi ei taha kätte anda. Mõis vaja tühjaks teha ja siis hävitada — hoiatuseks ja ähvarduseks kõigile muile sakstele, kes talupoega vana seaduse peale sunnivad vanduma...

Ning mõisa tühjendamine ja purustamine algas. Seda toimetati nii metsikult, nagu oleks kõik viha ja vaen, mis talupojal põlv-põlvelt mõisniku vastu oli hingesse kogunenud, siin nüüd korraga plahvatama löönud. Kuna üks osa mehi opmanni tuuseldas, hakkas rahva suur hulk saaki otsima ja tubades majariistu, iluasju ja aknaid lõhkuma. Kapid, kummutid, laualaekad — kõik murti lahti ja rüüstati ära. Et saksad siin ei elanud, siis ei olnud tubadest kallimat vara palju leida. Selle eest oli aga purustamiseks kraami küllalt. Kõigepealt tormati suurte toredate peeglite kallale, mis säravates pronksraamides seinu ehtisid. Parinal langesid paksud lihvitud klaasid teivaste hoopidel kildudeks põrandale. Rasked polsterdatud tugitoolid visati läbi akende aeda; nad viisid ruudud ühes keskpuude ja prossidega kaasa. Ainust rutu ei jäetud terveks; mida väljaloobitavate asjadega ei purustatud, see lõhuti malkadega. Märatsevad käed kahmasid toolid maast, lõid nad vastu põrandat puruks ja pildusid jükid laiali. Kappidel löödi uksed sisse, kummutitel kisti laekad välja, lükati, kui need tühjad

olid, kummuli ja lammutati. Seintelt kisti pildid maha ja tallati jalgade alla; kroonlühtrid, vaasid ja lambid peksti kaigastega pihuks, vooditest pilluti padjad, madratsid ja vaibad välja ning purustati puuvärk. Lühidalt: mida suudeti härrasmaja tubades iganes liigutada, see langes hävituse ohvriks.

Aga mitte sakste eluruumides üksi ei tehtud pöörast hävitustööd, vaid ka opmanni korteris ja kõigis kõrvalistes ruumides: köögis, sahvrites ja keldrites. Muuseas kisti opmanni suur söögikapp lahti ja tühjendati ära. Suhkrud, jahud, riisid, mannad kahmati välja, ja mida kaasa ei võetud, puistati maha. Siin toimisid meeste seas ka mõned naised, kes kraami endile põlledesse kallasid. Samuti kadusid hõbelusikad, noad, kahvlid ja kõik vähegi peidetavad tarbeasjad. Mis ei kõlvanud, visati põrandale ja sõtkuti puruks. Varsti oli põrand paksult ja üleni jahu, mannat, riisi, peent suhkrut ning taldriku-, tassi- ja klaasitükke täis.

Seda kõike vaatasid opmanni naiskodakondsed, kelle eest nüüd ust enam kinni ei peetud, tumma ahastusega pealt. Emand Reisbergil oli julgust märatsejatelt küsida, miks nad nõnda teevad.

«Sõja aeg, mis muud!» sai ta vastuseks.

«Kui on sõda, siis olgu õieti!» karjuti teisalt.

«Mis sõda see's on, kui midagi vaevatasuks ei soa!» kostsid isegi naised, kes põllesid täitsid.

Keset seda lõhkumist ja riisumist tekkis sakste suures saalis, mille väline kahe tiivaga uks pärani lahti seisis, väike vahesündmus, mis Võllamäe Päärnasse puutus. Ta oli ühes teistega valitsejale saali järele tikkunud, kui keegi selja tagant teda käest haaras ja teda rüsina seest hakkas välja rebima.

«Pearn, Pearn!» käis ähkiv, kugistav hüüd, ja kui noormees ümber vaatas, jäi ta suu üllatusest ammuli.

Tema ees seisis Ristmäe Miina.

Noor tüdruk hingeldas nagu meeletust jooksust, higi tilkus tal sinise pärja alt mööda pead ja nägu alla, ta suurtest silmadest paistis karjuv hirm. Aga kui ta noormeest elusalt ja tervelt enda ees nägi, lendas ta ilmest sedamaid helkjas paiste üle ja ta tõmbas sügavasti hinge tagasi.

Päärn oli tüki aega tumm.

«Mis sina siit otsid?» hüüdis ta viimaks.

«Sind otsin! Sind — sind — —»

«Mis sa mu'st siis tahad? Ma olen jo sõjas!»

«Koju pead tulema! Silmapilk minuga koju —»

«Tühja kah! Sõda põle veel otsas!»

«Pearn, sa oled purjus!» karjatas tüdruk tema tüma keelt kuuldes ja ta ähmase läikega silmi nähes.

«Olen, mis olen! Sõjas peab mehel tuju olema... Sina aga katsu, et menema soad! Võid siin kogemata koa mõne hoobi kuklasse soada...»

«Pearn, sa pead kohe ära tulema,» algas tüdruk paluvalt sosistades. «Eks sa näe, mis hirmsaid asju siin tehakse! Mõisa õu on verd ja surnuid ja haavatuid täis... Seal lõhutakse ja riisutakse aitu... Ja näe, mis siin tubades tehakse!... Pearn, mõtle, mis sest viimaks välja tuleb!... Võta meel pähe ja lähme kohe...»

Ja Miina hakkas teda rüüstajate murrust meeleheitlikult välja rebima. Kuid Päärn punnis vastu.

«Ole vait, ega ma putku või panna, kui teised kõik siin on. Võit on jo meie käes — karta põle meil midagi... Kes su hullu ülepea siia soatis?» jätkas ta ärkava vihaga. «Kas inimesel aru peas — ise naisterahvas, aga jooseb uisapäisa sõtta! Ütle mulle, tulise pihta, mis sa siit õieti tahad?»

«Tulin sulle järele!»

Tüdruk ütles seda kõige lihtsamas toonis, aga tema häälest kuuldus siiski midagi, mis pooljoobnud mehele imeväega hingesse helises. Ta vahtis tüdrukule nagu hämmastunult silma, sattus kahevahele, nihkus temale sammu ligemale.

«Mulle järele?... Tulid mulle järele?... Kas jala või?»

«Jala.»

«Jala jooksid? Terve tee jala?»

«Jaa.»

«Eks sa koa kart? Kas sa paukusi ei kuuld?»

«Miks ei kuuld. Nägingi, kuda lasti... Soldatid jooksid robinal vasta. Lippasin parajasti üle heinamoa, kui kuulid vihisesid...»

Päärna nägu lõi korraga valgemaks. Ta oli rüsinast juba täiesti väljunud. «Ja sa ei kart?» ümises mees ikka veel tüdruku otsa vahtides. «Nägid, kuda lasti, ja ei kart! Kuradi tüdruk — niisuke!... Aga kust sa mind siis otsisid?»

«Igalt poolt. Küsisin siit, küsisin sealt. Viimaks jooksin seie... Aga nüid tule! Sinu ema ootab sind koju. Pearn, sa oled tema toitja!»

Kui Päärnal üldse veel vastupanekuks pidet oli, siis rauges see selle sõna mõjul. Õige küll, tal oli ju ema kodu! Kui kergesti poleks see täna võinud toitjast ilma jääda!

Ja nüüd äkki lõi ka Päärna tuhmis peas nagu koidik kumama. Mis see on, mida täna siin tehti? Kas ta oli lõhkumiseks ja röövimiseks siia tulnud? Oli talle midagi säärast korrakski meelde torganud, kui ta kodust välja sõitis? Kas ta ei tulnud Mahtra meestele appi, et neid ülekohtuselt ja seadusevastaselt ei nuheldaks? Vägivalla peale oli ta välja tulnud, võitluse vastu oli ta olnud ette valmistatud, kuigi ta ei aimanud, et see nii veriseks läheks. Aga rüüstama ja röövima — ei, see oli tema plaanis sootuks puudunud. Kui sõgesuurt paha sellega tehti, seda ei mõistnud küll temagi kaaluda, seks oli ka tema seesama vihane talupoeg, kes ihkas sakstele kõigest hingest tasu nagu kõik teisedki. Aga ta meelest oli siiski, kui poleks lugu korras, kui teeks see märatsev rahvahulk siin endale kasu asemel kahju. Ei, nõnda ei peaks see sõda mitte olema! Ta oli seda enesele teisiti kujutlenud. Kahju oli tal ainult, et haagikohtunik keretäiest ilma oli jäänud — selle peale oli ta süda nii väga põlenud, ning rahul oli ta sellega, et soldatid olid ära aetud ja et opmann saab teenitud palga. Kõik muu aga — —

«Miina, lähme pealegi menema,» ütles ta korraga nagu unest ärgates. «Aga enne otsime Jüri ülesse. Temal koa ema kodu.»

Kuna Päärn ja Miina mõisamajast välja pugesid, et Uuetoa Jüri järele vaadata, kes õues oma teomehest lahku oli sattunud, kestis hävitusemöll sakste tubades edasi, samuti ka opmanni kludimine. Viimase kallal ei olnud aga enam nii palju mehi kui hakatuses, sest rüüstetöö ja saagiotsimine oli neid ära meelitanud; sündsal pilgul läks siis ka Rosenbergil korda ennast peksjate käest lahti rabelda ja oma eluruumidesse tagasi põgeneda. Ta kiitsas eestoas olevast rahvast uisa läbi ja pääses tagatuppa. Tema naine ja tragi ämmaemand seadsid endid kaitseks ukse ette. Ent vaenlased olid opmannil kohe kannul. Ei aidanud nooriku, ei ämmaemanda härdad palved: nad tõugati ukse eest ära, emand Reisberg sai koguni hoobi näkku, ning vihane salk uhas oma ohvrile järele.

Aga kaitsjad ilmusid. Neid oli Mahtra meeste seast veel juurde tulnud. Ja nüüd algas opmanni tagatoas rüselemine peksjate ja kaitsjate vahel. Seeläbi pöördus esimeste tähele-

panek valitsejast natukeseks ajaks ära. Seda soodsat silmapilku oimas tarvitada Koidu peremees Ants Tilli. Ta avas kähku aia poole mineva akna, näitas opmannile põgenemisteed ja oli teda parajasti aknalauale upitamas, kui nende nõust aru saadi. Vaevalt oli opmanni tüse kogu akna pealt aeda kadunud, kui mõned mehed talle tulisejalu järele hüppasid.

«Kuhu nii ruttu, vennas? Päris keretäis jo veel soamata!» karjus Mihkel Otsa põgenejat kaelusest jälle tabades. «Poisid, pidage teda, ma muretsen vitsad!»

Sedamaid oli opmann aias jälle ümber piiratud.

«Tõmmake ta maha!» kajasid hõiked. «Teeme ta naha tuliseks, nagu kord ja kohus!»

Kuna ühed ligitõttavaid kaitsjaid kaigastega hakkasid eemale peletama, püüdsid teised valitsejat jalult maha saada. Veel kord püüdis viimane meeleheitlikul jõupingutusel vastu hakata. Seisis tal ju ta enda arvates surm suu ääres. Sest kui kõik need teibad ja kaikad talle hakkavad pähe ja selga sadama, mis tast siis veel võis järele jääda. Tükil ajal ei saadudki tugevat meest maha. Päärn Valk oli kõhuli põrmus, kiskudes valitsejat jalust, et ta komistamisi kukuks. Temale appi asus veel Sepa Mart Juurust. Teised jälle rebisid teda kätest, kolmandad tõukasid seljast. Viimaks langes opmann otseti ühe peenra peale maha.

Nüüd hakkas mees palumisega õnne katsuma. Häda ajas talle nutu peale. Kõigest kehast lõdisedes hüüdis ta härdal nuuksumisel: «Mehed, jätke mind elusse! Ma tahan teile kõik anda, mis soovite, aga jätke mind elusse! Te peate viina saama, peate raha saama — kõik, mis minul ja mis mõisal on, peab teie olema, aga laske mind lahti! Vennad, laske mind lahti!»

«Või nüid oleme sulle vennad!» puhkes julm kogunaer valla. «Kes me siis olime, kui sa soldatid kutsusid meie nahku parkima?»

Teised jälle hüüdsid: «Mis sina meile pakud, seda võime nüid ilma sinutagi võtta! Ütle parem, mis sa sõnnikuveost ja abiteost praegu arvad?»

«Mehed,» nuttis opmann, «te saate minust lahti — ma lähen Mahtrast ära, lähen linna elama, muudkui jätke mind elusse! Ma vannun teile, et ma mitte enam Mahtrasse opmanniks ei jää!»

Kuid asjata olid kõik palved ja vanded, asjata ka, et õnnetu oma piinajate põlvi ning jalgu kaapas ja neile ikka magusamaid nimesid andis. Ta ei suutnud ühtegi neist liigutada, nagu pihtide vahel hoidsid nad teda kinni. Ajaviiteks lohistati teda maad mööda vedada ja kisti teda karvust.

Mihkel Otsa oli vaheajal vitsad muretsenud. Ja missugused! Tõesti, sel mehel oli annet nuhtlemiseks — vähemalt niisama palju kui neil mõisavanemail, kes lasksid peksuvahendid soolvette kasta või soolvett verise ihu peale kallasid. Mihkel ilmus nimelt karusmarja-okstega, mis ta oma pussiga aiapõõsastest oli lõiganud.

Nüüd rebiti vaesel opmannil, et tema ihu paljastada, viimased riidehilbud seljast lõhki. Üks mees istus talle jalgade, teine kaela peale, ja ihulik karistus veristavate okasvitstega algas. Otsa Mihkel ja Aadu Andrei olid lööjateks. Nad lõid kordamisi kindlas taktis, nagu tavaline «kord ja kohus». Ümberseisjad, näod naerul, käskisid aga hästi anda. Isegi opmanni kaitsjad olid vagusi jäänud ja vaatasid pealt. Näis, kui meeldiks neilegi südame põhjas vaatemäng, kus talupoja asemel kord ka mõisavanem vitsahoopide all vingerdab.

Oldi parajasti selle lõbusa toimingu kallal, kui korraga väljast mõisa õuest tuhandehääleline hurraa kajas. Mõned karjusid härrasmaja purustatud akendest aeda: «Tuli lahti! Tuli lahti!»

Peksjad peatusid, nuheldava kinnihoidjad vibasid jalule, vahiti ringi ja hakati siis maja poole jooksma. Vaevalt oli valitseja märganud, et käed ta küljest lahkunud, kui temagi püsti kargas. Kõik tormasid õue poole — ühed maja seest läbi, teised aiavärava kaudu. Valitseja nägi enese sootuks vaba olevat... Virgunud eluröömu esimesel tuhinal hakkas ta sügavamale aia sisse jooksma, et sealt eemale, mõne naabermõisa poole pageda. Ent poolelt teelt pöördus ta hiilimisi tagasi. Ta tahtis enne veel vargsi järele vaadata, kuidas on ta perekonnaga lugu. Oma rõõmuks leidis ta maja võõrastest tühja olevat. Kuid tühi oli ka tema korter elanikkudest. Ta naine lapse ja noore neiuga oli, nagu hiljem osutus, vaheaegu hea õnne abil majast pääsenud ja Juuru poole põgenenud; neile järele oli natuke hiljem ka ämmaemand läinud. Nad kõik jõudsid pahast puutumata sealse köstri katuse alla. Viimane põgeneja aga oli Rosenberg ise.

Ta puges aeda tagasi, et sealt salaja lagedale pääseda. Palja peaga, särgi ja aluspükste väel jooksis pekstud mees üle aasade ja väljade plaanita edasi, kuni ta viimaks nõuks võttis Järlepa mõisast minna kaitset ja ihukatet otsima. Teel leidis ta väikese külapoisi sõnnikut vedamast. Sellelt võttis ta hobuse ära ning sõitis sõnnikuvankris Järleppa, kus ta sealselt valitsejalt, oma tuttavalt ametivennalt, endale riided selga laenas.

26

VÕIDUPIDU.

Vaheaegu oli mõisa õues veel mõndagi sündinud.

Raske töö ja hiilgava võidu järel tundsid vahvad sõjamehed kõigepealt keelekaste vajadust. Mõisa viina-ait varjas küllalt piiritust. Mis muud, kui uks maha ja saagile.

Jaan Baumann Juurust ja Vade Jaan Paulus Kaiust heitsid ses asjas eestvedajaiks. Esimene muretses tugeva puupaku ja hakkas sellega aidauksele pihta andma; Vade Jaan aitas suure kiviga takka. Uks mürtsuski lahti.

Hõisates valgus rahvas sisse. Peale kolmekümne aami leidus aidas piiritust — küllalt, et kas pese või pead. Sedamaid löödi prundid pealt ja pisteti pumbad sisse. Alt kaevult, kus oli hulk piimapütte pesemiseks virnas, toodi joomiseks riistad. Kes pumpamist ei läbenud ära oodata, lõi aamipõhja sisse ja täitis nõnda oma pütti. Lõhuti ka palja koeruse pärast aame. Aidast veeretati mitu neist välja õue peale, seati püsti, löödi põhjad sisse ja kutsuti rahvast jooma. Oli ju võidupidu pühitseda. Paar aami veeresid seejuures aida eest kallakut maad mööda vastasseisva viinaköögi poole ning sulpsasid tiiki. Oma suure raskuse pärast vajusid nad muidugi sügavasse tiigi põhja, muda sisse.

Aidamees, kes meeste vägivallatööd eemalt oli silmanud, tõttas neid keelama ja noomima. Oli ju vara, millesse puututi, tema hoiu alla usaldatud. Aga keegi ei kuulanud teda. Jaan Baumannil, kalli varakambri avajal, kargas pealegi süda eksitaja peale nii väga täis, et ta viinapumbaga tema kallale tikkus. Aidamees pistis eest jooksu, purjus mees temale järele. Hädakiralt sai põgeneja ennast viinaköögi taha päästa, kuna Baumann pumba tiiki viskas ja tagasi jooma läks. Pärast arvas aidamees paremaks võimumeestega leplikult ümber käia

ja see oli tema tervisele tõesti parem. Räägitakse koguni, et ta hiljem meestega ühes mõisa vara aidanud võõrandada.

Meeletu joomine algas nüüd.

Näis, kui tahaksid need alalise häda ja puudusega võitlevad, rõõmu ja lõbuta inimesed kord nende kulul, keda nad nii raskesti pidid orjama, lustipidu pidada, kus nad kõik võisid unustada, mis neid rõhus ja koormas — ka tänase hirmsa veresauna. Nad tahtsid vist ka kurje aimdusi, mis nende hinges selle veresauna tagajärgede pärast taoti esile kerkisid, viinaga uputada, eneste südametunnistust uinutada. Täna olgu pidu, homme tulgu, mis tuleb! Paljud olid aga, nagu teada, juba varemalt joobnud, nii et nad ei teadnudki, mis tegid. Nii mõnigi mässaja ja riisuja võis teisel hommikul magamast ärgata ja eneselt imestades küsida, kas see kõik ei ole paljas kole unenägu . . .

Raske on kirjeldada, mis selle joomapidu ajal Mahtra mõisa õues kõik sündis. Viin tõi rahvale uut julgust ja uut sõgedust, mille tõttu ka riisumine uut hoogu võttis. Muuseas kanti mõisamajast, sahvrist ja aitadest kokku kõik, mis kõlbas süüa: leiba, võid, lambakintse, heeringaid, silku. Saelaudadest ehitati paar pidulaudagi, kuhu pandi söök ja jook peale. Vähemate jooginõude puudusel käis viin piimapüttides ringi. Kogu õu kubises söövatest, joovatest ja hõiskavatest inimestest, kellel lihakäntsakas ühes ja viina-anum teises käes. Suurem osa tuikus ja vaarus ning mõnigi kukkus viinapütiga äkki maha, et surmataolisse unde suikuda. Va Andrese peremees Purilast, elatanud Ants Sommer, oli õnnelik kui lapsuke. Lambakints kaenlas, piiritusepütt käte vahel, nii tuikus mehike sõõri mööda mõisa õue ja kutsus kõiki endale külaliseks. «Poisid, rüübake Mahtra märjukest!» hüüdis ta oma armsa, pehme naisehäälega, kuna kogu ta lai ja lage nägu naeris. «Jooge, poisid, täna on!»

Aga keegi temalt ei tahtnud, sest igaühel oli endalgi. Oldi ometi kord külla otsas! Aamide ümber kihises suurepärane elu. Tõsteti ja tõsteti, rüübati ja rüübati. Siin ja seal istusid ringid maas — ühed jõid, teised sõid, kolmandad laulsid, neljandad juba norskasid. Teisal jälle kaelustati ja suudeldi üksteist, hoobeldi tänaste vägitegudega või mindi uuesti lõhkumistööle. Leidus veel muudki ajaviidet. Nõnda tegi Jüri Nikolole Juurust lõbu malgaga kupja elutoa aknaid purustada, piimapütte kaevu pilduda ja viimaks tõllahoones üht vedruvankrit hakata purustama. Tegi mees vankri suure töö ja

vaevaga ka päris pihuks. Jaan Baumann jälle oli ühe haavatud soldati käest püssi ära kiskunud. Seda peksis ta nii kaua vastu aidaust, kuni talle ainult kõver raud pihku jäi.

Vaade, mida Mahtra mõisa õu selle joomapidu ajal pakkus, pidi igale vähegi kainele nägijale jälestuse peale ajama. Igal pool surnud, haavatud ja purujoobnud inimesed segamini maas ning tardunud vereloike, purustatud teibaid, tarbeasju, viinaaame, piimapütte kõik kohad täis. Siin oigas valu käes soldat, kellel pea lõhki löödud, tema kõrval ägas talupoeg, kellel kuul rinnas või täägihaav küljes, ning mitte kaugel neist lällitas mõni jala pealt otseti kukkunud viinavend, kes asjata püüdis ennast jälle püsti upitada. Tumma und magasid ainult need, kelle eluküünla kuul täiesti oli kustutanud, või need, kes viinaamist küllalt unerohtu olid imenud.

Ohvrite arv osutus suureks, sest taplus oli palav olnud. Mõisa õues ja soldatite tagaajamisel olid kuulid ja täägid seitse talupoega kohe surnult maha sirutanud, kuna kaks raskesti haavatut varsti peale sõda surid. Muid raskesti haavatuid leidus talupoegade seas viieteistkümne ümber. Nende arvu aga, kes kergemaid haavu ja vigastusi olid saanud, ei suutnud keegi kindlaks teha, sest et talupojad neid äraandlikke sõjamärke pärast mässu arusaadavail põhjustel hoolega salajas hoidsid. Väesalk kaotas, nagu juba teada, oma kapteni ning major ja umbes viisteistkümmend soldatit said kergemaid või raskemaid haavu; kas neist keegi hiljem oma haavadesse suri, on teadmata.

Mõisa õues puhkavate surnute ja haavatute juurde toodi veel mitmed, kes olid heinamaal ja võsas surma või haavu saanud — enamasti Mahtra küla mehed. Mõnda haavatut püüdsid nende omaksed või sõbrad, kui neil veel arukest peas oli, haavade pesemise ja sidumisega hädapärast ravitseda; suurem hulk aga oli nii joobnud, et hädaliste peale ei oimanud mõteldagi, või kui ehk ometi, et neile siis kergenduse asemel ennem suuremat valu tehti, kui neil muidugi juba oli. Pearohuks tarvitati viina. Sellega pesti haavu ning vaigistati haavatute valu seeläbi, et nad samuti purju joodeti. Surnutelegi kallati piiritust suhu, et neid selle virgutusel ehk veel ellu äratada.

Üks soldat, kes purustatud lõualuuga raskes valus kahe surnud talupoja vahel vaevles, palus härdalt vene keeles midagi. Tema tahtmisest ei saadud aru. Jaan Baumann Juurust, kes

mööda tuikles, tegi õnnetuga juttu. Soldat tähendas oma hirmsa haava peale, näitas sõrmega pähe, suhu, südame kohta ja anus hingelõhestavalt edasi. Tema soov oli nähtavasti, et talumees ta armu pärast surnuks lööks. Baumann aga arvas, et haavatud soldatigi himu va kibeda peale käib, mida nii suure õhinaga igal pool rüübati. Ta halastaski langenud vaenlase peale, tõi pütitäie piiritust ja hakkas sellega kõigepealt sõduri verist nägu loputama. Viin aga põletas haava nii väga, et sõdur valu käes karjudes vingerdas. Siis andis Baumann talle püti äärest rüübata. Sõdur jõigi, ja jõi nii, et ta meelemärkuseta kivide peale tagasi vajus...

Teises paigas püüdsid kaks joobnud meest oma raskesti haavatud sõpra maast tõsta. Üks haaras tal peast, teine jalust kinni. Õnnetul punas kuulihaav kaelas. Abimeeste käed aga olid nii lõdvad ja jalad nii nõrgad, et nad ainult paar sammu vaarudes edasi said, lastes teda siis prõntsudes maha kukkuda. Haavatul purskas veri suust ja ta valus ägamine oleks võinud kive pehmendada.

Mõne surnu või haavatu juures nuteti. Isa oli poja, vend venna või sõber sõbra sõja ohvrite seast leidnud. Leina pühadust rikkus aga kõigi viinatuju; nutu sekka kajas joobnute naermine, lällitamine, aiduraidutamine.

Ja kõige selle vere ja valu ja viletsuse peale naeratas maha sinine taevas ja noor päike puistas oma karsket kevadist kulda. Katmatult, varjamatult seisis igaühe silma ees vaatepildi inetus, jälkus, aga ka äraraäkimata härdus. Kahju ainult, et ei olnud nägijaid, kes seda pilti oleksid mõistnud, kelle hinge ta kõige oma määratu raskusega oleks rabanud. Vagusad, alandlikud, sõnakuulelikud talupojad mässajateks ja riisujateks saanud! Kuidas õieti? Mispärast õieti?...

Joominguga kõrvuti kestis edasi kolamine mõisa hoonetes, mille uksed ja väravad kõik lahti olid tehtud. Mis saagiks ei võetud, see lõhuti ära. Hobused aeti aitade ette ja laoti varastatud kraami vankritesse. Tähtsat osa saagi seas mängis viin. Kõiksugu riistades püüti seda kaasa võtta. Ankrud, vaadid, lähkrid, pütid kanti kokku ja pandi täis. Kõrtsmik Hindrek Piil Kaiust ajas oma valla mehe Mart Klemmeri ja Mahtra mehe Ants Pilleri abil koguni terve viina-aami vankrile, et nendega saaki pärast jagada. Koorem läks aga liiga raskeks, sest nad olid vankrit veel odrakottide, hobuseriistade ja vankrimäärde-tünnidega täitnud; seepärast tõukasid

nad teel viina-aami pealt maha, kurba lugu pisarsilmil kahjatsedes. Nende vankergi oli mõisa oma. Saagiks võeti peale viina veel vilja, jahu, tangu, leiba, lõuendit, kalevit, kõiksugu pesu, kasukanahku, pastlanahku, seebikangisid, lusikaid, nuge ja kahvleid, tööriistu jne. Rahva suure hulga pärast polnud üksikute saagiosa enamasti kuigi suur: ühel oli ühte, teisel teist natuke, paljud jäid ilmagi. Oli ka neid, kes paljalt tüki valget mõisaleiba näppasid, et tühja kõhtu täita. Mõnel oli asi hõlma all, mille väärtus viiest kuni kümnest kopikast üle ei ulatunud. Kaine peaga poleks suurem hulk vist varguse peale mõtelnudki; kogu riisumine tekkis alles alkoholi julgustaval ja sõgestaval mõjul, mis selgus sellest, et mitmed oma saagi pärast priitahtlikult tagasi tõid.

Lõhkumist ja riisumist toimetasid mõisas peaaegu üksnes võõraste valdade inimesed. Mahtra peremehed sellest osa ei võtnud ja selle valla muust rahvast tegid seda ainult vähesed. Veel enam: Mahtra mehed püüdsid purustamisele ja röövimisele vastugi tõrjuda, katsusid seda takistada ning mõisa ja opmanni vara kaitsta, hoida ja koguda, kus ja kuidas aga said. Kuid nende jõud selle määratu rahvahulga vastu, kes neile naabervaldadest appi oli tõtanud, oli liiga väeti. Nad pidid nägema, et nad vaimudest, keda nad välja olid kutsunud, enam lahti ei saanud. Nad olid vesivärava avanud, aga üleootuslik vool uputas nende veski. Nende avitajad said nende vastasteks. Nende manitsusi ei võetud kuulda, nende vastupanek löödi tagasi. Kogu mõis sattus nõnda võõraste inimeste meelevalda.

Nii kestis meeletu rüüstamine edasi, kuni sõgedusele tuli kohane lõpp. Juuru vabadik Jüri Nikolo, joobnud nagu kõik teisedki, süütas kalkunionni juures, mille kõrval haopinu seisis, väävlitikkudega oma piipu. Kas meelega või kogemata viskas ta põleva tiku onni õlgkatusele, mis kohe tuld võttis.[1] Seda nägi teine Juuru mees, Mihkel Baumann, kes Jüri lähedal seisis, ning hüüdis:

---

1 Kohtu protokolli järgi ei olevat tule tekkimise põhjus selgeks saanud; oletatakse, et tapluse aegu põlev tropp mõnest püssist aida õlgkatusesse sattus ja selle põlema süütas, millest siis ka kõrval olev mesilastekuur ja teised hooned tuld võtsid. Et aga püssilaskmisest juba rohkesti aega oli möödunud, siis on tõenäolisem, et tuli lahti pääses ülemalkirjeldatud viisil, nagu seda rahvasuu jutustab. Võib olla, et kalkunionni asemel mesilastekuuri tuleb mõelda. — *Autor.*

«No-noh, mis sa teed! Joanipäevani on jo veel kolm nädalat aega!»

«Ääh, sõja aeg — las läheb!» vastas Jüri irvitades.

Ja eks läinudki.

Naljatades vaatasid mõlemad mehed pealt, kuidas tuli laiali lagunes, onni leekidesse pani, haopinu külge roomas ja sealt nilpavaid keeli õlgkatusega aida poole hakkas sirutama. Päike paistis palavasti, puu ja õlg oli kuum ja kuiv kui tael — iharal kiirusel levisid leegid, kuni üks hoone teise järel tules seisis: kaks aita, karjalaut hobusetalliga ning lõpuks härrasmaja. Mahtra meestel läks korda mõnda looma tallist ja laudast päästa; muu mõisavara hoiu peale ei mõelnud aga keegi ning tule kustutamisest ei võinud ammugi juttu olla. Seks puudus vaenulikul rahvahulgal tahe ja üldise joobnud oleku pärast iga võime.

Sõja draamale tuli nüüd sünge lõpuakt.

Raginal otsekui murdjad asusid leegid vanade kuivanud puuhoonete kallale, vägevad suitsu- ja tulesambad lõid vastu taevast, versta kaugusele kandis tuul tiheda sädemerahe ning leekide mühin ja praksumine segines joobnud pealtvaatajate hõiske ja haavatute ägamisega. Sel uuel valgustusel pakkus lahingupaik mõisa õues oma verelompide, surnute ja haavatutega ning marralt märatsevate sõjalistega veel õudsemat vaadet kui seni. Joobnud meestel oli tulest hea meel nagu lastel. Nad karjusid hurraa, naersid ja püüdsid taarudes keksida. Joodi ergutatult edasi, trallitati, suurustati ja ähvardati. Jaan Baumann — purjus, nii et vaevalt jalul seisis — karjus rahvahulga poole:

«Vennad, nüid marsime Atlasse! Põletame selle sakste kantsi koa maha! Kui juba sõda on, siis olgu laialt. Ja Atlast paneme Juuru, Juurust Maidlasse. Terve kihelkond põlegu! Ühed saksad igal pool! Tulge minu järele, mehed!»

Aga ükski ei läinud. Vaid keegi pani Jaanile jala ette, nii et ta täiel pikkusel maha prantsatas. Hirnuv naer ümberringi...

Ent varsti algas pagemine. Tule kõrvetav lõõsk peletas rahva eemale. Ühtlasi püüdis igaüks oma saaki päästa, kuna ära nähti, et siit enam midagi ei ole võtta — hävitusetööd olid leegid vägeval käel lõpetamas. Peale kivist viinaköögi, mille müürid alale jäid, põlesid kõik mõisahooned maani maha. —

Miina ja Päärn olid tule algul härrasmajast õue peale

tulnud, et siit Uuetoa Jürit otsida. Rahva paljuse ja üldise segaduse pärast polnud leidmine kerge. Päärn käis nagu peata kana rahvamurrus ringi, ainult Miina terastel silmadel läks korda Uuetoa peremeest ühes viinajoojate salgas viimaks tähele panna. Jüri oli muidu kaine mees, aga täna jõi temagi. Tal oli parajasti piiritusepütt suu peal, kui Päärn ja Miina ta juurde astusid ja viimane teda kampsunisabast tugevasti tõmbas.

«Jüri, tule koju, sinu ema kutsub sind!»

Samal laial imestusel, nagu ennest Päärngi, vahtis nüüd ka noor peremees tüdrukule näkku.

«Kas sa hull peast oled! Sina siin!»

«Sinu ema soatis mu sinu järele,» tähendas Miina rõhuga.

«Minu ema?... Ah soo — jaa, jaa, eks ta vist ole poja pärast hirmu täis. Aga ega ma's enne koju lähe kui Pearn.»

«Ma olengi juba minekul,» ütles sulane pisut tõrksalt ja agraselt. «Meie vanamooril koa oma emalik igatsus poja järele, nagu Miina reagib.»

Nüüd oli Jürigi minekuga nõus.

Hakati hobust otsima. Päärn oli ta hommikul mõisa aia taha kinni sidunud, ilma pärast kordagi tema järele vaatamata. Loom oli seal alles. Aga oleksid nad natuke hiljem tulnud, siis oleks ruun vahest viimast korda hinge tõmmanud. Sõjakära oli teda vaest nii kohutanud, et ta endale rangid kurku ja ohjad keerdu ümber kaela oli ajanud, kuna ta poole kerega aiste vahelt välja oli karanud. Nõnda mässates oli ta viimaks veel küljeli kukkunud. Ta leiti tõsises poomishädas eest.

Mõlemad mehed jooksid talle sedamaid appi. Päärn aga tegi oma haavatud kätele seejuures nii väga häda, et need uuesti verd jooksma hakkasid. Nüüd alles märkas Miina tema olekut.

«Jumal aita, poiss,» hüüdis ta hirmudes, «mis sa oma kätega oled teind?»

«Sõja aeg — mis teha,» vastas noormees, püüdes käsi peita. «Põle suurem asi — mõned kriimud pihupesas.»

«Pearn,» sosistas tüdruk ja astus oma kahvatanud näo ja ahastavate silmadega üsna poisi suu juurde, «Pearn, ega sa kedagi sõjas ära tapp?»

Sõjamees, kelle teivas mõisa õues nii võimsaid hoope oli jaganud, mõtles järele ja väristas siis pead. «Ei usu. Surnd soldatid põle siin näha. Aga eks mõni ikke pähe soand.»

Nüüd kiskus Miina ta käed vägisi nähtavale ning silmitses neid pealt ja alt. Ka Jüri, kes hobuse juba maast üles ja aiste vahele oli saanud, astus ligemale. Ta ise oli veata jäänud, välja arvatud paar muhku põlvede otsas, mis ta soldatite tagaajamisel kukkudes oli saanud.

«Pearn,» ütles tüdruk summutatud häälel, «neid käsi ei tohi sa kodu kellelegi näidata! Siis teatakse kohe, mis sõjas tegid.»

«Tühja kah! Küll nad soavad terveks!»

«Sa peaksid neid pesema.»

«Seda võime kohe teha,» ütles Jüri naerdes ja tõmbas taskust väikese plekist kannu välja. «Hoia käed õieli!»

Ta kallas kannust sulase kätele midagi, mille lõhn kaugele eemale ilmutas, et vedelik puhastamata piiritus oli — Mahtra mõisa viin, mis täna igal pool ojadena jooksis. Kui Päärna käed tublisti üle olid ujutatud, küsis Miina Jürilt nuga ja nüsis pikema arupidamiseta oma takuse särgi sabast ribad välja, et nendega Päärna käsi siduda.

«Hoia käed hoolsasti varjul, kui teel meile inimesi vasta tuleb,» õpetas ta seejuures emalikult.

Siis asusid kõik kolm vankrile ja sõit kodu poole algas.

See oli kujustik Soodomast ja Komorrast, mis neile selja taha jäi ning teel neist möödus. Mühinal ja praginal pahvasid vägevad tule- ja suitsusambad vastu taevast, sädemeid, tuhka ja helbeid sadas neile pähe, kisa ja kära paarist tuhandest rämedast kõrist kajas leekide ragina sekka ning kõikjal metsik jooks, tung, rüselus. Vanker vankri järel, täis joobnud inimesi ja riisutud sõjasaaki, pöördus mõisa õuest või selle ümbrusest paosarnasele minekule. Tihedad salgad vaaruvaid, vanduvaid või huilgavaid jalamehi, saagiga või saagita, täitsid teed ja selle ääri. Nii mõnigi jõuk vedas enda vahel seotud pea või käega vigastatut ühes, nii mõneski vankris puhkas tardunud verega kaetud surnu või nõrgalt ägav haavatu. Kus oli kõrts tee ääres, seal rohitseti mõnd nõrkema kippuvat haavatut, ja kus oli küla, seal nähti nutvaid naisi ja lapsi, kellele kanti mees ja isa, vend või muu sugulane veriselt koju.

Eeru kõrtsi juurde, Atla ja Juuru vahel, oli sõitnud kohalik kirikuõpetaja köstriga. Vist oli tal nõu tapluspaigale tõtata, sest püssipaugud ja suitsusambad ei jätnud tedagi selles kahevahele, mis Mahtras täna sündis. Eeru kõrtsis võis aga õpetaja kohe juba paari sõjaohvrit näha: praegu oli sinna toodud Purila peremees Kaarel Anresmann raske seljahaavaga ning

Mühinal ja praginal pahvasid vägevad tule- ja suitsusambad vastu taevast.

varsti saabus sinna ka sama valla talitaja Tõnis Laur läbilastud käsivarrega.

«Teie sõgedad, mis te olete teinud!» hüüdis õpetaja oma valida, tümiseva häälega ühe meestekobara poole, milles oli ka Antsu pere sulane Ants Velt Purilast.

«Tegime, mis tõotasime,» vastas keegi meestest. «Ehk soame nüid uue seaduse sakstelt kätte.»

«Jaa, jaa, nüüd te saate uue seaduse sakstelt kätte,» vastas kirikhärra pead vangutades, kuna ta nägu irooniliselt naeratas. «Oodake aga, see uus seadus antakse teile varsti kätte; ärge aga siis imeks pange, missugune ta on!»

Õpetaja pöördus nüüd Antsu kui kõige kainema poole ning päris temalt Mahtra sündmuste kohta lähemat teadet. Järjest mõrudal pilkel pead noogutades kuulas ta selle juttu pealt.

«Ja mis sina siis Mahtrasse läksid?» küsis ta lõpuks.

«Niisama voatama, mis tehakse,» vastas Velt.

See kokkupuude vaimuliku härraga päästis Antsu pärastise ülekuulamise ja karistuse alt: õpetaja oli teda kainelt näinud ja tema suust kuulnud, et ta ainult uudishimu pärast Mahtras käinud.

Samal ajal parajasti jõudsid Jüri, Päärn ja Miina kõrtsi kohta. Nad nägid, kuidas õpetaja kõrtsi astus, vist et minna haavatuid vaatama. Peatumata sõitsid nad kõrtsist mööda, sest neil oli kartus Päärna seotud käte pärast. Teel murdis Miina vahetpidamata pead, kuidas Päärna haavu inimestele salajas pidada või neid hädakorral teisiti seletada. Sõjas olid ju kõik käinud, terve kihelkond mehi oli seal koos olnud: võta siis nende seast välja, kes sõdis ja kes aina pealt vaatas, kui ihu küljes pole märki. Aga Päärnal on ihu küljes märk, ta siis sõdis! Küll ei teadnud Miina endale kujutleda, mis nüüd võiks tulla, aga ta valutav süda aimas, et midagi tuleb ja et see pooltki hea ei ole.

«Kuule,» ütles ta viimaks Päärnale, «sina ütle homme kõigile, et su hobune sai peruks, kui sa tema karjamaal olid kinni püünd, ja et ta päitsete raudoheliku su pihupesadest läbi vedas. Täna hoia ennast kõigi eest varjul.»

Mehed kiitsid mõtte heaks. Õnneks polnud haavad nii sügavad, kui et seesugune vale poleks usutav olnud.

«Ega sa mõisa kroami midagi koasa võtt?» päris Miina äkki uue ehmatusega.

Päärn vahtis pisut pikakoonulise naeratusega enda jalgade peale alla ja vaikis.

«Sul on midagi, Pearn, sul on midagi!» pitsitas Miina usutada. «Kohe anna seie, kas kuuled!»

Päärn hakkas kampsuni ja vesti alt haige käega hoide kobama ja tõmbas sealt viimaks häbelikult kirju põlle ja peene lõuendist naisesärgi välja. Ta oli need opmanni toas ühe lõhutud kummuti kõrvalt maast leidnud. «Need poar hilpu on — tahtsin nad sinule anda,» kohmas ta ise.

Vaevalt oli Miina pilk asjadest üle käinud, kui ta nad pihku kahmas ja säuhti vankrist välja viskas; nad lendasid lepapõõsasse. «Ole meheks ilusa kingi eest!... Ja sina, Jüri, kas sul koa midagi on?»

Jüri poetas kaukast pisukese hõbedase teelusika ja ühe asjakese, mille otstarvet keegi neist ei tundnud; see oli kingakujuline tuhatoos maalitud portselanist. Nokastanud sõjamees püüdis asju pihu peal veel hellitseval pilgul silmitseda, ent tragi tüdruk tõmbas sellegi saagi enda kätte ning pildus lusika ja tuhatoosi põllele ja särgile järele.

«Kas on veel midagi? Teie tormid, võtke meel pähe ja andke kõik ära, mis teil iganes veel on!»

Aga mõlemad kinnitasid, et neil enam midagi ei ole. Miina tegi nüüd ruunale jalad alla, ning ruttu kaugenes maa nende ja mahajäänud sõjavälja vahel.

Ühe lageda kõrgustiku laugult vaatasid kõik kolm veel Mahtra poole tagasi. Ikka veel mustas põhjapoolne taevalaotus paksudest suitsupilvedest, mida tuul keerutades ja mässides üle kihelkonna laiali kihutas, ning ikka veel kihisesid teed talupoegade võidurikkast malevast, kes tõttas hõisates ja trallitades saagiga kodu poole.

27

KUI ORI MURRAB AHELAD.

Vanem parun Heidegg oli sõjapäeva hommikul, 2. juunil, vihane nagu unest äratatud lõvi. Ta pidi täna kuulma ja nägema, mida ta iganes polnud kuulnud ega näinud: talupoeg ei täitnud mõisniku käsku, talupoeg pani mõisale vastu! Opmann tõi härradele hommikul vara teate, et peremehed saatnud oma otsuse täide ja jäänud sõnnikuveole ilmumata. Ainult kupja isa Pärtli Jaan, Ristmäe Mihkel ja paar teist argsemat mehikest olid jäänud mõisale truuks.

Esimese vihahooga tahtis parun Rüdiger otsekohe külasse ratsutada, et peremehi oma piitsaga läbi vihtuda, siis neile vallakohtus õpetust lasta anda või neid ka seotud kätel otseteed haagikohtuniku juurde ajada. Ta kutsus poega ja opmanni endale kaasa. Kuid selle nõu pidi ta katki jätma, sest opmann tähendas, et parun peremehi kodust ei leiaks — nad olevat kõik Mahtra sõtta läinud.

«Mahtra sõtta? Mis see tähendab?»

«Mahtra mehi tahetakse täna vastuhakkamise pärast nuhelda.»

«Seda ma tean. Aga mis minu peremeestel sellega tegemist?»

«Nad läinud keelama, et Mahtra mehi ei pekstaks. Need olla kõik teised vallad enestele appi kutsunud.»

«Ja nad läksid? Minu peremehed läksid?»

«Olla enamasti kõik läinud.»

«Aga Mahtras on ju sõjavägi.»

«Seda nad teadsid.»

Parun Heidegg ähkis ja puhkis ja puristas nagu liia auruga täidetud katel. Ka noor parun oli tusane. Seal nad nüüd on, need vagusad ja rahulikud ja alandlikud eesti talupojad, keda see prantsuse koolipreili mitte küllalt ei jõua

kiita ja kaitsta! võis ta endamisi mõelda. Mitte ainult, et nad mõisa tööst söandavad ära jääda — neil on ka veel pöörane julgus võõraid vastuhakkajaid minna toetama, ja seejuures ei karda nad sõjavägegi!

Muidugi ei suutnud noor ega vana parun sel silmapilgul veel arvata, et see toetus kuni verise vägivallani võiks ulatuda. Mida nad talupoegadest võisid uskuda, oli vaid see, et need oma suure arvu ja suusõnalise protesti kaudu püüavad nuhtlejaid araks teha ja neid sundida peksmisnõu katki jätma. Astub aga väesalk ähvardavalt välja ja liigutab püsse — siis muidugi on talupojad laiali aetud nagu lambakari!

Parunid ja opmann pidasid asja üle mõisa õues just aru, kui kubjas nutunäol ja longates juba uue erutava teatega ilmus. Ei kuulavat töölistest enam keegi sundija sõna, nagu kurivaim olevat kõigi sisse läinud. Mitu teomeest jätnud töö kus tühi ja pannud Mahtra poole minema. Tema püüdnud kahte keelata, saanud nende käest aga tublisti võmmida. Seejuures katsus Prits valusa ägamisega selga ja kukalt. Nähtavasti kipitsevat teistelgi nõu südames seemendamist, sõnnikuvedu ja loovõtmist koplimetsas jumala hoolde jätta ja «sõda» minna vaatama. Tulgu härrad ja opmann ise neid keelama. Kiltri ja aidamehe sõna maksvat niisama vähe kui tema omagi.

Tõtati siis ka vastupanijaid jalamaid sõnakuulmisele ja kohusetäitmisele põrutama. Vana parun ise vemmeldas kepiga ühe noore teomehe läbi, kes parajasti hobust saha eest oli võtmas, et Mahtra poole pühkida. Ulguv poiss tegi, kui tahaks ta jälle kündma hakata, aga niipea kui härrad talle selja olid pööranud, näitas ta neile keelt järele, nabistas hobuse adra eest ikkagi lahti ja tuiskas ratsa minema.

Lähema «mässaja» juurde jõuti liiga hilja. See istus juba hobuse seljas.

«Kuhu sa lurjus lähed?» karjus parun Rüdiger.

«Sõtta,» kostis mees üsna külmavereliselt.

«Kes su töö ära teeb?»

«Eks ma teinekord tee.»

«Vait, lontrus! Kohe tuled hobuse seljast maha ja hakkad kündma!»

«Põle aega!» karjus mees vastu, lõi hobusele jalakannaga kubemesse ja kadus. Ei ta näinud enam parunite keppe ega opmanni rusikat, mida talle järele raputati.

See oli avalik vastupanek, mida parun Heideggi vanad

silmad esimest korda nägid. Oli siis maailm pea peale pööratud? Temale enesele juleti vastu panna, tema enese käsku tihati täitmata jätta! No siis vaja ju kõik pihuks ja puruks sõtkuda, mis veel talupoja nime kannab! Tarvis mõisa õue võllas seada ja kõik üles riputada!

Korraga kandis tuul isevärki pragisevaid toone härrade kõrvu. Oli, kui löödaks vemmaldega lapiti vastu laiu laudu. Jäädi teraselt kuulatama. Jälle see imelik pragin.

«Need on püssipaugud,» ütles viimaks opmann Vinter.

«Paugud jah,» tõendas parun Herbert. «Sealpool lastakse mitmest püssist korraga.»

«Siis on see Mahtras, ei kusagil mujal!» hüüdis vana Heidegg, ning kotid ja kortsud ta silmade ümber tõmbusid pingule, sest et ta silmad suureks ja kulmud kõrgele ajas. Ta pikad vurrud hakkasid liikuma nagu kassil, kes hambaid paljastab.

Kui härrade ilmumine mõnegi mehe veel töö juurde sundis paigale jääma, siis lõpetasid Mahtra poolt tulevad püssipaugud iga kartuse ja sõnakuulmise: siin ja seal nähti inimesi töö juurest jooksu panevat ning sundijate tagasikutsumised leidsid aina kurte kõrvu. Kõik ei läinud muidugi mitte «sõtta», ei jooksnud kuni Mahtra mõisani, vaid suurem osa püüdis ainult tapluspaigale ligemale saada, et kõrgematelt ja lagedamatelt kohtadelt laskmist vaadelda.

«Siin pole enam kahtlust, Mahtras tarvitatakse vägivalda,» ütles parun Rüdiger väga tõsise näoga. «Talupoegadel on vististi julgus olnud Mahtra peremeeste karistamist katsuda keelata, ja soldatid said seepeale käsu nende sekka lasta. Ma tahaksin sellest aga kindlaid teateid saada. Vinter, läkitage Mahtrasse keegi mõistlik inimene, kes seal järele kuulab, kuidas kõik on tulnud, ja näeb, mis seal sünnib. Andke käskjalale üks minu ratsahobustest.»

Kuna valitseja paruni käsku läks täitma, pöördusid mõlemad Heideggid mõisa juurde tagasi. Ka siin oldi vaheajal pauke kuuldud. Igal pool nähti ehmunud ilmega inimesi, kes pärani silmil sinnapoole vahtisid, kust paugud tulid. Proua von Heidegg tõttas Adelheidi ja Adaga suures ärevuses mehele ja pojale rõdul vastu.

«Mis seal sünnib? Mida tähendab see püssiragin?» hüüdis ta kriitvalgel näol. «Kas on talupoegadel tõesti häbematus olnud ülematele kusagil vastu hakata?»

Isa ja poeg püüdsid prouat vaigistada, aga nende ülitõsised näod vaidlesid nende suudele vastu, mis vana daami ärevust aina suurendas.

«Me saame varsti kuulda, mis need paugud tähendavad,» ütles parun Rüdiger, «sest Vinter saadab käskjala kohe Atla ja Mahtra poole. Meil siin pole midagi karta, ole üsna mureta; küll soldatid tarbe korral oma kohut täidavad.»

«Aga meie talupojad olevat ju samuti vastased!» hüüdis proua von Heidegg. «Mis siis, kui nad ka meie vastu kurja nõu peavad ja mõisa tulevad? Kuigi soldatid seal oma kohut täidavad, meid siin pole nad mitte kaitsmas.»

«Armas laps,» tööstis teda parun Rüdiger, püüdes vägisi naeratada, «kui neil meie vastu paha nõu oleks, siis ei putkaks nad kõik Mahtra poole. Tuleme mõlemad praegu väljalt ja nägime seal, et kõik meie teomehed uudishimus sinnapoole jooksid, kust paugud kostsid. Kui vägivallategusid sünnib, siis ainult Mahtras, kus haagikohtunik vastaseid talupoegi täna tahtis peksta lasta. Meie vastu ei avaldanud rahvas mingit vaenu.»

Ikka veel kandis tuul laskepraginat ligi, kuid nüüd ei kuuldud enam kogupauke, vaid taoti käis ükshaaval mõni kõmak ja nende vahele tekkis ka pikemaid vaheaegu. Siis järgnes vaikus.

Saksad arutasid rõdul veel asja, kui all nähtavaks said Raimund ja Kuno, kes õhetavate, higiste nägudega puiestiku poolt joostes tulid ja kõigest jõust «tulekahju, tulekahju!» karjusid. Rõdule tormates kuulutasid poisid vanematele ja vennale, et Juuru pool paksud mustad suitsupilved tõusvat, vist põlevat seal mõni suur hoone või ka mitu hoonet.

«Siis on see mõni mõis!» karjatas proua von Heidegg.

«Jaa,» kinnitas Raimund. «Kas Atla või Mahtra mõis, või ehk ka mõni küla embkummas vallas.»

«Kust seda kõige paremini näeks?» küsis vana parun, kelle käsi tasasel värisemisel vurrusid kohendas.

«Igalt poolt, kus on lage,» vastas Raimund. «Meie ronisime puiestikus suure papli otsa ja nägime sealt kõige paremini. Tuldki oli näha.»

«Herbert, too oma pikksilm ja lähme sellega pööningule,» pani vana parun ette.

See sündis. Härrasmaja otsmisest pööninguaknast võis selgesti suitsupilvi ja virvendavat tulelõõska näha. Sedamaid

osutus mõlemale härrale, et Mahtra mõisa hooned põlesid. Umbrus oli neile liiga tuttav, kui et nad oleksid võinud eksida. Kuno ja Raimund, kes nendega ühes pööningule olid läinud, võisid oma noorte silmadega sedasama näha, mida pikksilm nende isalegi näitas. Ka Herbert ei tarvitsenud kiikrit. Vana ja noor parun vaatasid viimaks tummalt ja tõsiselt teineteise otsa.

«Seal on midagi väga halba sündinud,» ütles viimaks Herbert litsutud häälel. «Ma kardan, mõis on põlema p i s t e t u d.»

«Siis on ju avalik mäss lahti!» tõukas vana parun rämedast kurgust. «Neil nurjatuil on tõesti julgus olnud sõjaväele vastu hakata! Muidu ei oska endale seda laskmist ja põlemist seletada... Herbert, kas pole ka meil midagi karta — meie naabritel ja meil?»

«Me ei tea enne midagi karta, kui Vinteri käskjalg on tagasi tulnud ja meile teatanud, mis seal sünnib.»

Uuriti pikksilmaga veel kord suitsupilvi, mis ikka suuremaks ja mustavamaks tihenesid, siis mindi trepist jälle alla. Proua mõlema tütrega ruttas neile hirmunult küsivate silmadega vastu.

«Kindel on, et Juurust põhja-hommiku pool midagi põleb,» püüdis vana parun võimalikult kergel ja rahulikul toonil seletada. «Aga kas seal hooned põlevad või seisab turbasoo leekides, seda on raske otsustada.»

«Aga papa, mis sa nüüd räägid, Mahtra mõis ju põleb!» hüüdis väike Kuno edevalt. «Oli ju ülevalt selgesti näha, et suured hooned põlevad.»

Proua von Heideggi silmadest hakkas ahastus karjuma. Ta värises kõigest kehast ja tegi kätega liigutusi, otsekui tunneks kindlat pinda enda alt kaduvat. Adelheid ja Ada püüdsid teda hellitsevate kaelustustega asjata vaigistada. «Talupojad mässavad!» hüüdis ta huultega, millest iga veretilk oli kadunud. «Nad põletavad mõisu ja tulevad ka meile! Rüdiger, meie peaksime aegsasti põgenema! Lase hobused kohe ette panna! Saada haagikohtunikule jalamaid sõna, et ta sõjaväe mõisa saadaks meie varandust kaitsma!»

«Armas mamma, põgenemiseks ei ole meil asja,» katsus Herbert teda rahustada. «Meie vastu pole veel mingit vaenulikku ettevõtet märgata, ja meie käskjalg, kes meile kindlaid teateid toob, pole veel tagasi.»

«Aga siis võime ehk juba tapetud ja põlenud olla, kui teie käskjalg tagasi jõuab,» karjus proua, kuna tal suured

kuumad pisarad silmast tilkusid. «Ma nõuan sinult, Rüdiger, enda ja oma laste elu pärast: kohe hobused ette, et me võiksime põgeneda!»

«Kuhu siis, mu armas, mu kallis laps?» päris vana parun ühelt jalalt teisele tammudes, suu nõutuses ammuli.

«Linna, linna!» nuttis proua, kuna ta käsi ringutades lühikeste sammudega sõõri hakkas jooksma.

Sedaaegu jõudis parunite käskjalg tagasi ja lähenes opmanni saatel tõttamisi härrasmaja peatrepile, millelt vanem parun, kes neid aknast oli silmanud, neile kätega kutseviipeid tegi. Kogu Heideggi perekond jooksis nüüd tubadest siia kokku, kõigi eel muidugi heitunud proua. Viimase hädakisa oli ka preili Marchandi ja härra Lustigi välja meelitanud; nad poetusid kõige viimaks teineteise järel rõdule, et proua ja ta tütarde suure ärevuse põhjust teada saada.

«Noh, Jaan, mis seal Atla või Mahtra pool siis täna õieti sünnib?» küsis parun noorelt teraselt aednikupoisilt, kes ratsahobusega oli käskjalaks käinud. «Ütle meile kõige enne, mis see suur suits seal tähendab?»

«Mahtra mõis kõigi kõrvaliste hoonetega põleb, parunihärra,» vastas Jaan, kelle nägu suurest elevusest punetas. «Kõik on nii suures tulemeres, et ei pease ligigi.»

«Kuidas tuli on tõusnud?»

«Kes jumal seda teab! Mahtras on jo sõda! Verd kõik kohad täis, pailu haavatud ja surnud inimesi, soldatid kõik menema aetud...»

Kuna vana ja noor parun, hambaid alumisele huulele litsudes, mõistu teineteise peale vaatasid, käis proua suust ehmatusekiljatus. Haarates mõlema käega Adelheidi ja Ada ümbert kinni, kriiskas ta vanale parunile näkku: «Kas kuuled nüüd, Rüdiger? Kas polnud minu aimdused õiged? Ja sa seisad ikka veel paigal ega lase hobuseid ette panna!»

«Kohe, mu laps, kohe!» vastas vana parun jälle tammudes. «Anna mulle ainult nii palju aega, et ma võiksin endale asjast õige pildi muretseda... Jaan, siis on rahvas Mahtra mõisale ja kroonu sõjaväele vastu hakanud — päris vägivallaga vastu hakanud?»

«Jah, jah, parunihärra!» hakkas Jaan jutustama. «Mahtra mehed olid endile inimesi võerastest valdadest appi kutsund, et neid täna mõisas ei soadaks peksa. Eks olegi rahvast teistest valdadest pilvena Mahtrasse kokku vooland. Soldatid old

liig vähe — vaevalt viis- või kuuskümmend meest; need aetud nii kitsikusse ja kägarasse, et poar korda soandki mõisa õues püssi lasta, siis juba pist moameeste teivaste eest plehku. Püssilaskmine ajand ka hulga külamehi eel jooksma, soldatid robinal neile järele, ja siis jälle need talupojad, kes soldatid taga ajasid! Joostes last soldatid taga-ajajate peale ühtelugu püssi ja hulk mehi jäänd, kuulid keres, tee ja heinamoa peale maha...»

«Ja kuidas on siis lugu praegu? Mis põleva mõisa juures nüüd tehakse?»

«Rahvas on mõisa enne põlemapistmist seest ära lõhkund, tühjaks riisund ja rändab nüid soagikoormatega kodu poole. Oi, küll seal on joodud ja priisatud, kui õnneks läind mõisa viina-aita lahti murda! Suurem hulk inimesi — kõik purjus!»

«Kas joobnud rahvas nüüd mitte teiste mõisade kallale ei taha tungida?» päris vanem parun edasi.

«Kes teab, mis nõu neil on. Inimesi veel kõik teed ümberkaudu täis. Eks soa näha, kuhu otsa pööravad.»

Proua von Heideggi ahastus pääses nüüd alles päriselt lahti. See avaldus niisuguse meeletu tuhina ja välise kentsakusega, et koolipreili vastu tahtmist pidi naeratama ja nähtavasti võitles ka härra Lustig salaja naerukõdi vastu. Mõlemat tütart kaenlas kaasa viies ja väikest Kunot enda eel jooksu ajades hakkas paruniproua, kui ta rõdult saali oli jõudnud, ühest toast teise tormama ja valjusti appi karjuma, nagu oleks tal keegi noaga kannul. Vana parun, Herbert, Raimund — kõik jooksid talle järele, püüdes teda vaigistada ja talle kallistustega julgust teha — asjata! Proua karjus nagu rattal. Hirm mässavate talupoegade eest oli ta mõistuse võtnud. Meeleheitlikud pilgud, mis ta akende poole heitis, näitasid, et ta juba mõisa ümberpiiramist tajus. Vist kuulsid ta kõrvad leekide praginatki katuselt. Ahastus oli prouakese näo nii võõraks kiskunud, et teda vaevalt veel võis ära tunda. Iga liige ta küljes lõdises ja vabises.

«Hobused, Rüdiger, — hobused, hobused!» kiljus ta vahetpidamata. «Miks ei ole hobused veel trepis? Miks lastakse meid ära tappa, tulde jääda, ära põleda?»

«Hobused silmapilk ette!» pasundas parun Rüdiger valju hüüdega läbi saaliukse rõdul seisva opmanni poole.

«Kui palju härraseid tahab ära sõita — kas kõik?» küsis Vinter.

«Kõik, kõik!» huilgas proua häälega, mis veduri vilele sarnanes. «Mitte ükski ei jää siia! Hobused kahe suure tõlla ette!»

Herbert vaatas küsivalt isa peale. Ta luges sellegi ilmest nüüd selgesti ehmatuse kohmetust ja täiesti vallapääsenud kartust. Kahtlemata luges parun Rüdiger ennastki põgenejate kilda.

«Meie kõik ei või mõisast mitte lahkuda ja seega oma vara saatuse hoolde jätta,» ütles noor parun poolvaljusti isale. «Sõitke teie kõik, mina aga jään siia.»

«Kuidas? Sa tahad maha jääda? Mõtle, milline hädaoht on ähvardamas!» sosistas vana parun vastu.

«Niipea kui tõsisemat ohtu on karta, tahan enda päästmise eest hoolt kanda,» vastas Herbert. «Seda aga ei luba mu süda, et ma kui mõisa omanik ja noor, tugev, terve mees juba enne ära jookseksin, kui ohtu selgesti on märgata. Muidugi pean tarvilikuks, et mamma ja sina lastega ettevaatuse pärast eemale lähete. See peabki aegsasti sündima, sest teid on palju ja nägemata pääs viimasel pilgul on hoopis raskem kui nüüd.»

«Sinagi pead siis võimalikuks, et talupojad vägivallaga ka siia võiksid ilmuda?» küsis parun Rüdiger silmsi kasvaval ärevusel, toonis palju poisikeselikku naiivsust.

«Kui Mahtrast saadud sõnumid õiged on,» vastas Herbert, «ja meil pole asja neid valeks arvata, siis on ka väga võimalik, et talupojad naabermõisadegi vastu paha plaanivad. Ma tahan kohe veel paar käskjalga välja saata, et nad nende liikumisi tähele paneksid ja mulle iga ähvardava ohu kohta teatust tooksid.»

«Kõigepealt läkita käskjalg kirjaga haagikohtuniku juurde ja nõua Vaitlale sõjaväelist kaitset!»

«Ka see peab sündima.»

Kuna vana parun ära nägi, et Herberti siiajäämist mõisa kaitsjaks oli vaja, leidis see nõu aga proua poolt kõige kirglikumat vastupanekut. Ta hakkas uuel hool nagu varda otsas karjuma, kui Herbert talle püüdis seletada, et ta kui Vaitla mõisa peremees enda omanduse kaitseks ometi midagi pidavat tegema; põgenevat ka tema, siis tähendavat see, et ta kõik oma vara argpüksusest vaenlaste kätte jätab. Muidugi pidavat see siis joobnud jõukude julgust ja hävitusehimu ainult kasvatama.

Herbertil oli emaga vaja pikemat aega ägedasti võidelda, enne kui see vähegi hakkas järele andma.

«Sa pead mulle aga vandega tõotama, et sa kõik mõisas olevad ustavad inimesed siia kokku kutsud ja neile laetud püssid kätte annad,» hüüdis proua von Heidegg viimaks nuttes. «Kõik uksed paned lukku ja akendest lased püssidega välja sihtida. Sina ise ära ennast kellelegi näita! Ka pea endal aias saduldatud hobune valmis. Kui su elu vähegi ohus on, siis kihuta kohe minema!»

Herbert tõotas muidugi kõik teha, mis proua emalikku südant võis vaigistada. Nüüd pidid teenijad kõik kallimad väärtasjad kokku kahmima ja sisse pakkima. Tohver ja Mai jooksid proua, vana paruni ning preili Adelheidi läbisegi karjutud käskudel toast tuppa nagu hirmunud jänesed, kusjuures nad tarvilikud asjad unustasid, väärtuseta kribu-krabu aga reisikottidesse ajasid. Varsti seisid kaks kinnist tõlda, kutsar ja tallipoiss pukkidel, mõisa peatrepis ning proua Heidegg mõlema tütrega — ühel üks, teisel teine rutuga leitud üleriie seljas ja valimata kusagilt haaratud kate peas — sööstsid trepist alla ja pugesid ühte tõlda; teise astus vana parun mõlema poja ja härra Lustigiga, keda parun oli käskinud ühes tulla. Teise tõlla pukile ronis veel Tohver, kuna Mai kaasasõiduks polnud käsku saanud.

Imelikul kombel jäeti ka koolipreili Marchand hädaohtlikku mõisa maha. Teda nägi Raimund, kui tõllauksi parajasti kinni taheti tõmmata, rõdul seisvat, ja poiss hüüdis ahastaval häälel, millesse segines üleskerkiv nutt: «Preili Marchand, miks te kaasa ei tule? — Papa, preili Marchand jääb maha!»

Alles nüüd märkasid vana parun ja ka proua, et nad oma lastekasvataja üldises hirmukeerises täiesti olid unustanud.

«Preili Marchand,» hüüdis esimene tõllauksest pead pahaselt välja pistes, «mis te veel ootate? Kas te meiega kaasa ei tule?»

«Kui lubate, siis jään koju,» vastas neiu rõdult selge, kõlava häälega, millest helkis midagi lõbusavärvilist.

«Mis? Teie usaldate siia ähvardava hädaohu kätte jääda?» hüüdis parun Rüdiger.

«Jaa, minu härra. Ma arvan, et teie talupojad mulle kui võõrale naisele midagi paha ei tee, sest et mina neile midagi paha pole teinud. On aga midagi karta, küll ma siis ära jooksen!»

«Siis jääge! Meil pole aega teiega siin nii kaua kaubelda!» kiratas proua von Heidegg tõllaukse vahelt. «Ruttu minema!»

hüüdis ta siis kutsari poole, ja kõmmudes lendasid mõlemad uksed kinni. Teisest tõllast kuuldi veel Raimundi nutust häält: poiss hädaldas vist koolipreili mahajäämise pärast. Siis veeresid mõlemad sõiduriistad trepist ja kadusid pea puiestiku taha. Rõdul seisid ainult parun Herbert ja Juliette, vaadates heitunud põgenejaile mõtlikult järele.

«Ma pean teie julgust tõesti imestama, preili Marchand!» ütles noor parun, pead äkki Juliette'i poole pöörates ja temale laial pilgul näkku vaadates. «Teile oleks vististi kohasem olnud ühes minu vanematega linna kaitsvate müüride varju põgeneda.»

«Ja teie ise, parunihärra?»

«Ma olen mees.»

«Jaa, aga üksik mees paljude vastu. Ma tahaksin teile seltsiks olla. Iseenda kohta ei pea ma hädaohtu sugugi suureks.»

«Ma tänan teid teie seltsi eest,» vastas Herbert süttival ilmel ja pigistas Juliette'i kätt. «Ma usun, teiega koos pole mul ühtegi vaenlast vaja karta,» lisas ta naeratades, tõusev puna põskedes.

Neil polnud aga vaenlasi üldse mitte karta. Mahtrast kodu poole pöörduvad talupojad ei mõtelnudki enam edasiste vägivaldsuste peale. Suurem osa neist oli joodud viina tõttu tahtejõus nõrgendatud, tapluses langenud ohvrid hoiatasid kainemaid, ning need, kes saaki olid saanud, ruttasid seda koju peitma; pealegi võis neidki palju olla, kelle põues salahirm sündinud tegude tagajärgede pärast iga muu kurja nõu maha surus.

Kui parun Herbert õhtupoolikul Juuru poole välja ratsutas, et ise asjade seisukorra järele vaadata, võis ta varsti vaigistava teadmisega koju tagasi pöörduda, et ümberkaudsetel mõisadel sedapuhku, vähemalt aga täna, enam midagi ei olnud karta. Ta nägi teedel küll veel sõitvaid ja jala rändavaid taluinimesi, kellest mitmed Mahtragi poole läksid — need olid nähtavasti kaugemaist kihelkondadest tulnud ja sõtta hiljaks jäänud — aga suuremaid vägivallahimulisi jõuke ei olnud enam koos ja kaugelt suurem osa oli rahulikult kodu poole ruttamas. Õhtu jooksul olevat küll veel, nagu rahvasuu räägib, Juuru kihelkonda piirilähedasi Liivimaa inimesi ilmunud, kellel peidetud püssid ja muud sõjariistad vankritel olnud, aga kui nad kuulnud, et sõda otsas ja Mahtra mõis tuhaks saanud, siis pöördunud needki sõjalised vagusalt koduteele. Ära'p nemadki taht-

sid Mahtra mehi aidata arvatava ülekohtu ja seadusevastase nuhtluse eest ainult kaitsta, ilma et neil muud nõu oleks olnud.

Kui suurt ehmatust ja hirmu aga Mahtra sündmused mõisasakste seas ligemal ja kaugemal soetasid, see osutub loost, et neid mässupäeval ja pärast seda hulganisti nähti Tallinna põgenevat — ühed oma paljast elu, teised aga ka oma raha ja muid ainelisi väärtusi püüdes päästa. Mitte siis üksnes parun Heideggide majas ei valitsenud mässu tõttu meeletu ahastus, millele järgnes põgenemine üle pea ja kaela, vaid ka paljudes teistes mõisades Juuru ja naaberkihelkondades, kuhu Mahtra sündmustest teated olid lagunenud. Nõnda jutustatakse muuseas ühest elatanud mõisnikust järgmist: Vallarahvas pidanud temast kui hea südamega saksast palju lugu. Vägivalla peale tema vastu ei olnud mõeldagi. Vaevalt kuulnud aga mõisnik, mis talupojad Mahtra mõisas teinud, kui tema ja ta perekond endid tulise rutuga hakanud põgenemise vastu valmistama. Teenijad paluvad, ärgu saksad põgenegu, neil ei olevat oma ega teiste valdade poolt midagi karta, neid tuntavat ju kui häid ja heldeid saksu. Ei midagi! Mõisniku umbusaldus on võitmatu. Viimaks tõttavad veel valla peremehed kinnitama, et neil oma härra vastu kõige vähematki paha nõu ei ole, jäägu saksad rahulikult koju. Nad lubavad neid koguni hädaohu eest, mis ehk mujalt võiks tulla, täiest jõust kaitsta. Kõik asjata. Mõisnik ja ta perekond ei usu neid. «Mis täna Mahtras sündis,» vastavad nad, «võib homme või ülehomme meilgi sündida, sest teie, talupojad, vihkate oma mõisavanemaid.» Ja vist lisasid nad endamisi juurde, et ei ole kardetavamat vaenlast kui ori, kes murrab oma ahelad.

Ja nad kihutavad tõesti linna minema, maha jättes oma mõisa kõige varaga. Muidugi leiavad nad tagasi tulles kõik jälle tervelt eest, sest nende truud teenijad ja ausad talupojad on näpud puhtad hoidnud omandusest, mis on h e a d e sakste päralt, ja on valvel olnud selle omanduse eest...

Kui järgnevategi päevade jooksul midagi hädaohtlikku nähtavale ei tulnud ja parun Herbert Heidegg haagikohtunikult pealegi teate oli saanud, et mõisade kaitseks rohkesti sõjaväge juurde olevat jõudnud, võis ta vanematele Tallinna sõna saata, et kodu kõik asjad korras on ja et pagulased rahuga tagasi võivad tulla.

28

PÄRAST SÕDA.

Juba sõjapäeva õhtul hakkas talupoegade seas Mahtras sündinud koledate asjade kohta kainem kaalutlemine maad võitma. Kõigepealt ärkasid Mahtra omad inimesed hirmsast lummusest, millesse nad viina ja võõra rahva kaudu olid sattunud. Nad hõõrusid silmi ja küsisid ehmatusega üksteiselt, mis nüüd peab saama? Nad olid nuhtlemata jäänud, haagikohtuniku vitsade ja keppide alt pääsenud, aga, taevane halastus, mäherduse hinna eest! Päästmisele olid seltsinud tapmine, riisumine, põletamine! Need olid kuulmata rasked kuritööd, mida kõige heldem seadus ei võinud kergesti karistada, ammuks siis karistamata jätta.

Süü kõige eest lükkasid Mahtra mehed teadagi võõraste valdade peale. Nad olid neid enestele küll appi kutsunud, aga ainult ähvardava ülekohtu ja vägivalla ärahoidmiseks. Mida tegid aga need abilised? Nad unustasid oma ülesande ja saatsid korda, et Mahtra mehi nüüd uus ja palju suurem karistus ootas, pealegi tõsise süü eest. Sest kes tegi nüüd selgeks, et Mahtra meestel võõraste appikutsumisega mitte kohe kurjad rüüstenõud ei olnud? Oli ju nende keelav vaheleastumine täiesti luhta läinud. Eks võidud ju öelda, et see oli ainult silmakirjaks sündinud.

Mahtra inimeste esimene tunne peale toibumist oli siis suur tusk ja viha appitõtanud võõra rahva vastu. Abi asemel oli neile õnnetus kaela toodud. Kui neil rohkem võimu oleks olnud, nad oleksid vist mõne naabervalla inimesi karistama läinud ja röövitud saagi nende käest ära toonud.

Kuid sapine tuju täitis ka võõraste valdade inimesi pärast esimest ärkamist. Karistusekartus pitsitas ka nende südameid. Jumalapärast, mis me oleme teinud? küsis nendegi seas iga

suu. Kuhu on meid viina- ja sõjajoovastus viinud? Aga et inimene ikka ennem teist kui ennast süüdistab, siis otsiti ka siin patuoinaid mujalt kui eneste hulgast. Võõrad sõjalised ladusid süü Mahtra inimeste peale, kes nad kodust välja olid ahvatlenud ja nüüd õnnetusse tõuganud. Juba sõjast lahkumisel oli nende seas, kellel rohkem taipu peas, vastastikku etteheitmisi ja süüdistamisi. Mahtra mehed mõistsid oma abimeeste lõhkumis- ja röövimishimu hukka, need jälle kirusid, et miks neid kardetavaile tegudele välja oli augutatud. Vastastikune pahameel paisus aga alles siis suureks, kui sündinud tegude tagajärjed kõigile selgemini aimatavaks said.

Mahtra külas valitses sõjapäevä õhtul niisama kibe hirmu- ja paotuhin kui mõnes ümberkaudses mõisaski. Elanikkude seas oli nimelt tekkinud kindel jutt, et Mahtra külagi sama päeva õhtul või järgneval ööl tühjaks riisutakse ja maha põletatakse, nagu mõisaga oli sündinud. Ühed kartsid seda hädaohtu võõraste valdade inimeste poolt, kelle kohutavaid vägivallategusid nad mõisas täna olid näinud, teised jälle kroonu sõjaväe poolt, keda saksad rahvast karistama läkitavat. Teati ju, et Habajal ja mujal Kose kihelkonnas rohkesti väge oli seismas, keda võidi ruttu teele saata. Kartus riisumise ja põletamise eest oli igaühele nii külge hakanud, et kogu küla kihinalkahinal põgenema pani. Kahmati uisapäisa riideid, toiduvara ja muud kergemini kaasavõetavat omandust kokku ning haduti jala ja hobusel metsa, raba ja võsa poole, et sealt redupaiku otsida. Varsti oli küla rahvast tühi. Ainult Adra Tõnu talus kopiti veel suure rutuga puusärki teha, et sõjas surma saanud peremeest sisse sängitada. Haavatud mehed leidsid hädavaevalt mahti endid verest puhastada ja oma haavu siduda, et teiste toel või enda jõul tervetele metsa järele longata.

Rabas ja võsandikus algas aga õhtul elu nagu mõnes suures pagulaste-leeris sõja ajal. Mehed otsisid eksiläinud naisi, naised hüüdsid hälbinud laste järele; ühtedel oli kaasavõetud varast midagi kaotsi läinud, teised ei leidnud iseeneste ega oma asjade peitmiseks sündsat kohta. Põgenejad ei märganud üldisel segadusel sugugi seda kära ja müra, mida nad sünnitasid ja mis nende peidupaiga igale otsivale pealetikkujale sedamaid oleks kätte juhatanud. Nagu sõjaleeris kunagi, söödi, joodi ja magati, kus juhtus, muudkui tulesid ei juletud üles teha, et vaenlastele mitte redupaiga asendit näidata. Emad lõikasid nutvatele lastele pätside küljest leiba kätte, teised lüpsid lehmi,

et õhtuks piima saada, ning Sipelga Mari istus rabas Kuhjamäe veerel ja logistas pika kirnu sees võidki teha.

Ööseks hiilisid mitmed mehed salaja küla valvama. Oli ju suur osa nende varast taredesse ja aitadesse maha jäänud. Ehk võis sest mõnda hädaohu puhul veel päästa. Kuid riisumise ja põletamise kartused ei läinud õnneks täide. Ei ilmunud võõraste valdade joobnud sõjamehi, ei ka sõdureid püsside ja tääkidega. Öö möödus täielikus vaikuses.

Mahtra inimeste seas oli ka nende talitaja Ants Tertsius, kes oli hommikul Kärust tulema hakanud ja õhtuks koju jõudnud. See agar mees oli oma teekonna vene preestri juurde uue seaduse seletuse pärast ära käinud, saabus aga liiga hilja Mahtrasse, kui et ta veel katsetki oleks võinud teha hirmsat õnnetust kõrvale pöörata. Hommikul Kärust teele minnes polnud tal aimugi, missugused koledused teda õhtul Mahtras ootavad. Ehmatusest keeletuna seisis ta mõisa suitsevate rusude juures ja kuulis rahva käest, kui palju verd ja vara tänane päev oli nõudnud. Sõda oli peetud — paraku, paraku peetud!

Oma rõhutud südametele lohutust otsides kogunesid Mahtra peremehed talitaja ümber, et temalt kuulda saada, kuidas Käru preester talupoegadele antud uut seadust oli seletanud. Kas oli mõisnikkudel õigus olnud talupoegi peksu sunnil vana seaduse peale vanduma panna? Polnud neil seda õigust mitte, olid nad seadusest tõesti üle astunud, nagu talupojad kõik arvasid, siis võis ehk Mahtras sündinud tegude eest vähemalt kergemat karistustki loota, sest vägivallale oli vägivallaga vastu astutud.

Sepa Ants tõi Kärust omajao troosti kaasa. Nimelt oli preester arvanud, et mõisnikkudel mitte õigust ei ole talupoegi vägivallaga vana seaduse alla suruda, kuna uus seadus ametlikult maksma on pandud. Aga selle otsuse tegelikku väärtust kahandas talitaja enese ja teiste meeste arvates see, et preester mõisnikkude teguviisist mitte sedamaid keisrile polnud kirjutanud, nagu Ants oma lapselikus meeles teda oli palunud, vaid et ta oli soovitanud asjade edaspidist käiku ära oodata.

«Meie jõudsime Koka Madisega pühapäe hommiku Kärusse, kui papp oli parajasti kirikus,» jutustas Ants Tertsius meestele. «Kui lasteristimine ja laualevõtmine mööda, läksin üksi preestri juurde ja reakisin talle kõik sõnad, mis Habaja tüdruk meile oli reakind, et kuda Habajas inimesi oli pandud

koleda peksuga selle seaduse peale vanduma, mis neljakümne oasta eest on antud. Küsisin preestri käest, et mis ta arvab: kas sakstel on keisri poolt luba meiega sedasi teha? Vene kirikhärra arvas, et neile seda luba ei ole antud ja et seda ilma keisri teadmata tehakse. Palusin siis, et papp sellest keisrile kirjutaks. Tema aga ütles: Mis ma talle nüid kirjutan. Sulle pole jo veel häda tehtud. Mine tagasi, voata, mis veel sünnib, siis tule uuesti minu juurde, küll siis näen, mis võin teie eest teha. Aga ära ennast kinni anna!»

Tertsius oli peale selle ka Käru kogukonnakohtu esimehe juures käinud ja selleltki kahtlaste seadusepunktide kohta seletust pärinud. Mida see temale kostis, pole lähemalt teada, aga Ants pöördus selle kindla arvamisega koju tagasi, et õigus on talupoegade poolt.

Kui Mahtra inimesed nägid, et nende kartus küla põlemapistmises põhjendamata oli olnud, pöördusid nad oma pelgupaikadest teisel hommikul koju tagasi. Järgmine päev saadeti tumedas, rõhutud meeleolus mööda, ilma et midagi oleks sündinud. Kesknädalal, 4. juunil, ilmus aga tohutu hulk sõjaväge — Ants Tertsius kõneleb oma mälestustes tuhandest mehest, kuid see arv on vist liialdatud — Mahtra mõisa ja sealt pärast külasse. Kartes üldist verist mässu tervel Tallinnamaal, olid mõisnikud nimelt kubermangu ülemuse kaudu enestele viibimata suuremat sõjaväelist kaitset palunud. Et Eestimaa kubermangus olev sõjavägi mässu mahasurumiseks nende arvates ei ulatunud, lasti Peterburist veel lisa paluda, ning sedamaid läkitatigi Kroonlinnast neli pataljoni jalaväge suurtükkidega ning siis veel suurem väejagu uraali kasakaid Eestimaa poole teele. Kiirmarssidel jõudis vägi paigale ning jaotati suuremate ja vähemate üksuste kaupa maad mööda laiali.

Juuru ja osalt ka Kose kihelkonnas sai sõjaväele ülesandeks Mahtra mässajaid tabada, ühtlasi teisi ümberkaudseid mõisu kallaletikkumise eest kaitsta. Viimane kartus oli aga täiesti asjatu. Talupoegadest ei mõelnud keegi enam Mahtra tegude kordamise peale. Palju enam hakati vallaametnikkude ning muude araks läinud elanikkude poolt süüdlasi priitahtlikult üles andma ja peitu pandud sõjasaaki kätte juhatama. Äraandjaid leidus nendegi seast, ja pealegi palju, kes ise sõjast ja riisumisest olid osa võtnud.

Üks esimestest, kelle soldatid Mahtra vallas vangi võtsid, oli talitaja Ants Tertsius. Saksad pidasid teda mässu pea-

tegelaseks, selle vaimseks soetajaks ja juhtijaks, hoolimata sellest, et Tertsius Kärusse minnes oma valla peremehi selge sõnaga oli käsutäitmisele manitsenud ja neid vägivalla eest nii kauaks hoiatanud, kui seaduse tumeduste kohta kindlus käes on. Seda kindlust läks ta ise veel kord muretseda püüdma.

Ants Tertsius jutustab oma vangivõtmise lugu ise järgmiselt. Tema läheb kesknädala hommikul mõisa vaatama, mis sinna ilmunud sõjavägi hakkab ette võtma. Kohe nabitakse mees kinni ja viiakse «tuhande soldati keskel» jalamaid lähedasse Atla mõisa, kus on sõjaväe lähteala ja moonajaam. Soldatid seavad endid vangiga mõisa peatrepi ees üles. Härrasmajas on juba koos ametnikud ja kohtusaksad kohalikust kõrgemast ülemusest, nende seas ka abikuberner Tallinnast. Kohtusaksad astuvad välja trepile, et kardetavat mässupeameest vastu võtta. Antsu kästakse ametiraha rinnast võtta ja trepist üles minna. Mees täidab käsu. Üleval trepil ütleb abikuberner, üks Eestimaa parun, talitajale:

«Kas puudel metsas oksi ei olnud, kuhu sa ennast oleksid võinud üles puua? Et sa nüüd elusalt siia oled tulnud, siis peame su väljal püssidega maha laskma.»

Soldatitele antakse märku, nad tõmbavad Antsu käed köiega selja taha kinni, nii et mehel rinnaluud raksuvad ja tuli silmist käib, seovad ta jaladki kokku ning veavad ta kolinal trepist alla. Kahe soldatirivi vahelt läbi talutatakse Ants, kelle köidikutest soldatid kinni hoiavad, alla peretuppa, kus ta kööki kinni pannakse, mille ukse sisse valvamiseks neljanurgeline auk saetakse.

Mõne aja pärast algab ülekuulamine kusagil härrasmaja toas. Enne lastakse vangil pealisriided seljast võtta ja otsitakse ta hoolega läbi. Ants jutustab kohtusakste nõudel kõik ära, mis ta uue seaduse seletuse asjus seni on teinud ja kõnelnud — kuidas ta seaduseraamatu kihelkonnakohtus kätte saanud, kuidas inimesi kästud kirikuõpetajalt seletust pärida, kui nad mõnest asjast aru ei saa, ja kuidas temagi seda teinud, ja kuidas ta siis Kärusse läinud vene preestrilt nõu küsima. Ka annab ta hulga inimesi üles, kes teda Käru teel näinud ja kes võivat tunnistada, et ta Mahtra sõja ajal koduski polnud.

Antsu tunnistused pannakse protokolli, siis seotakse ta käed jälle selja taha ja veetakse teda oheliku otsas saja soldati ja kahekümne muusikandi saatel Kuimetsa mõisa poole edasi. Kui Atla küla vahelt läbi minnakse, mängivad pillimehed ja

pöristavad trumme, et külarahvas kokku jookseks suurt kurjategijat vaatama.

Kuimetsa mõisa on abikuberner ja kohtusaksad juba ette jõudnud; nende seas näeb Ants ka Mahtra mõisa opmanni Rosenbergi. Saksad tulevad vangile vastu ja ütlevad:

«Sa oled kogu kubermangu keema pannud nagu hernepaja — küll sa nüüd näed, mis palga sa omale oled teeninud!»

«Ei mina ole midagi keema pand; kui kubermang keeb, siis olete teie, saksad, seda ise teind,» vastab vang.

Kaebealune viiakse tuppa ja hakatakse teda seal usutlema.

«Sina oled mässajate peamees,» karjutakse talle vastu, «sina andsid teistele nõu sõda teha. Kui sina poleks talupoegi ässitanud, siis poleks keegi julgenud soldatitesse ega Mahtra mõisasse puutuda.»

«Mina põle kedagi ässitand,» püüab talitaja end kaitsta. «Mina just olin see, kes teile ette teada andis, mis võiks sündida, aga teie ei pand minu juttu tähele, vaid tulite kohe vitsaja kepikoormatega. Sellega ajasite ise rahva viha keema.»

Vahepeal on mõned teisedki Mahtra mehed vangi võetud ja soldatite keskel seotud kätega siia toodud. Talitaja viiakse toast rohuaeda vahi alla. Lähedal õue peal näeb ta teisi mehi seisvat. Viimaste juurde läheb toast opmann Rosenberg ja Ants Tertsius kuuleb teda meestele ütlevat:

«Teie ärge kartke midagi, teil pole süüd; Ants üksi kaob, kui aga ütlete, et te tema käsu järgi olete teinud.»

Mehed haaravadki sest pääsemisvõimalusest kinni, ja kui nad tuppa ülekuulamisele kutsutakse, tunnistavad kõik, et Ants neid käskinud teha, mis nad teinud.

Tunnistus on aga abikuberneri meelest nähtavasti veidi kahtlane. Mehed aetakse jälle mõisa õue ja tuuakse Ants rohuaiast nende juurde — nad pannakse suu suud vastu. Abikuberner parun Rosen küsib meestelt, kas nad võivad kiriku altari peale vanduda, et talitaja Ants Tertsius neid käskinud sõda teha, et nad ainult tema nõuandel mässama hakanud? Kes selle peale võivat vanduda, ütelgu jah, kuid igaüks, kes valet vannub, mõelgu, et tal viimsel kohtupäeval jumala kohtulaua ees iga veretilga eest on vastutada, mis ta süüta laseb valada.

Meestel igaühel enda elu armas — nad kostavad kooris: jah! Kuid Ants ennast südilt kaitsma.

«Teie valetate!» hüüab ta meestele. «Teie loodate opmanni

peale, et see teid peastab. Kui mina ennest aias olin, tuli opmann teie juurde, ja ma kuulsin, kuda ta teile ütles: Lükake kõik süü Antsu peale, siis ei tehta teile ühtigi! Teie teate kõik, et ma reede hommiku kodunt ära läksin ja alles esmaspäe õhta Mahtrasse jõudsin, kui mõis oli põlend. Kuda võisin mina teid käskida sõtta minna?»

Ants viiakse seepeale keldrisse ja peetakse seal terve öö kange vahi all kinni. Hommikul palub vang lähemat vahti, et teda lubataks «oma asjale» minna. Soldat teatab seda ülemale. Lastakse väejagu kahte ritta astuda ja kardetav mässumees peab nende vahelt läbi minema. Vaevalt on Ants poole õueni jõudnud, kui üks kohtusaks, kes teda aknast näeb, toast välja astub ning pärib, kuhu vangi viidavat. Seda antakse talle teada.

«Viige ta kohe tagasi,» käsib kohtusaks. «Ta võib oma asja seal toimetada, kus ta kinni on.»

Vang viiakse keldrisse tagasi. Natukese aja pärast kutsutakse ta kohtutuppa ja kohtusakstest ütleb keegi temale:

«Sinu süü on nüüd ära kaalutud. Sa saad tuhat viissada hoopi kadalippu. Kui oled veel hinges, siis pannakse post rehe otsa püsti ja puuakse sind üles... Kas oled ka jumalat palunud, et ta su vaese hinge peale armu heidaks?»

Võllast hakatakse Antsu nähes sedamaid üles seadma. Ta ise pannakse mõisa trepi alla istuma. Sealt võib ta ka pealt vaadata, kuidas soldatid kahte tegelikku peamässajat, Aadu Andreid ja Peeter Olanderit, peksavad — ikka kolm hoopi vitste latvadega ja kolm hoopi tüvedega.

Vaheaegu on Antsul hakatud pead pügama ja jalgu raudlööma. Korraga ilmub üks väeülem — Ants nimetab teda «kaheteistkümne kindrali kindraliks» —, kes ütleb vangi kallal tegutsejaile midagi, mis asjale teise pöörde annab. Antsul on pahem jalg juba rauas, parem lahti ja käärid juustes, aga töö peatub nii kaua, kui kindral toast jälle välja tuleb. Ja nüüd needitakse Antsu jalarauad kinni, ta pool pead aetakse habemenoaga paljaks, rinna ette tõmmatakse kriidiga kolm risti ja öeldakse talle, et ta viiakse linna ja lastakse seal püssidega maha. Ants istub vankrile, Peeter, Aadu ja teised, kokku kuus meest, käivad jala järel, kuna neid kõiki sada soldatit piiravad. Küladest läbi minnes põristatakse trumme ja puhutakse pille, et rahvas kokku jookseks mässajaid hirmuvärinal vahtima. Trummipõrinal ja pillihelinal marsitakse ka Tallinna

sisse. On just pühapäev ja rahvast palju uulitsail liikumas. Joostakse siingi murruna kokku «Mahtra sõjamehi» vaatlema. Viru väravas, kustkaudu linna sisse minnakse, vaikib alles muusika ja trummipõrin. Vangid viiakse üles Toompea turule. Seal võtab kuberner ise nad vastu, silmitseb uudishimulikult mässu peameest, paneb talle paar küsimust ette ja laseb mehed siis vangikotta viia ning üksikkongidesse asetada. —

Kõigi muude kinnivõetud süüdistatavate esialgne ülekuulamine ei olnud aga mitte Atlas või Kuimetsas ega viidud neid ka seda maanteed mööda, Kose kihelkonna kaudu, Tallinna, vaid kaugelt suurem osa vangistatuid koguti Juuru kihelkonna läänepoolsesse serva, Purilasse. See mõis, Mahtra härra von Helffreichi isa omandus, oli valitud kinnipüüdmist juhatavate ametnikkude ja sõjaväe peakorteriks ning seega ühtlasi vangide kogumispaigaks. Paar nädalat järgemisi, sedamööda, kuidas rahvast redupaikadest kätte saadi, veeti siia soldatite vahel vange suuremate ja vähemate salkadena vahi alla. Siin püüti süüdlasi süütute hulgast välja leida, löödi kohtu alla antavad raudu ja saadeti viimaks kõik üheskoos Tallinna.

Mitte ainult Mahtra rahvas polnud pärast sõda kihinal-kahinal pakku pannud, vaid seda sündis igas vallas, millest elanikke oli mässust osa võtnud. Kõikjal valitses arvamine, et külad nüüd tühjaks röövitakse ja maha põletatakse. Kuna aga osa Mahtra rahvast seda teiste valdade poolt kartis, räägiti muudes kogukondades, et mõisnikud sõjaväele riisumis- ja põletamiskäsu andnud. Kartus põhjenenud osalt sellel, et üks mõisasaks esimeses vihases ärevuses külade mahapõletamisega mitme inimese kuuldes otse ähvardanud.

Põgenemine algas siingi kohe, kui rahvas päeval pärast Mahtra sündmusi viinapohmelusest pisut oli toibunud. Kõik vara, mida suudeti toas ja aidas iganes liigutada, tassiti ja veeti metsa, võsasse ja rappa. Paljud talud olid kraamist sootu tühjad, niisama nagu terved külad kõigist hingelistest tühjad olid. Mehed, naised, lapsed, isegi haiged elutsesid tihnikutes lageda taeva all kaks, kolm ja rohkem päevi. Mõisades seisis töö kas täiesti või suuremalt osalt, sest et teomehed olid kadunud. Purilagi mõisas oli Antsu pere teomees Ants Velt paar päeva üsna üksi tööl; tema julge ilmumine aitas teda siis ka kahtlaste liigist päästa.

Sõjaväge lasti põgenenud mehi otsida ja varitseda. Sõdurid tungisid küladesse, kolasid seal kõik urkad ja unkad läbi

ning usutasid naisi, kus neid eest leiti, meeste redupaikade ülesandmiseks. Seejuures oli sõduritel voli talupoegade omandust võtta, kus seda veel leidus, iseäranis aga nende kulul kõhtu täita. Aidauksed löödi sisse ja leitav toidukraam söödi või viidi ära. Siis mindi mehi pelgupaikadest otsima. Keda kusagil nähti, see võeti kinni, olgu süüdlane või süütu. Nii mõnigi kord nõudis kinnivõtmine enne kibedat tagaajamist üle puu ja paku, läbi vilja ja heina. Ujuti jõgedest läbi ja otsiti rukkiväljad läbi. Igal pool peeti jahti surmahirmul jooksvate inimeste peale.

Kinnivõetud mehed, keda iga päev salkade kaupa Purilasse toodi, pisteti seal esiotsa ühte pisukesse pimedasse loomalauta. Laudas võis kaheksale loomale ruumi olla, aga sinna tuubiti aegamööda sada meest või rohkem sisse ja pandi väravad kinni. Kas nad üksteist vigaseks tallasid või lõhki pigistasid, kes selle järele küsis. Kuumus tahtis tappa, hais hinge matta. Vange, kogu seda suurt inimhulka, ei lastud välja oma loomulikku tarvidust toimetama, vaid see pidi laudas sündima. Tervelt kaks päeva ja ööd peeti neid ses võimatus vangikojas kinni. Ning selle kahe päeva ja öö jooksul ei antud neile raasukestki süüa ega tilkagi juua. Niisama vähe sai keegi neist ses piinakitsikuses und silma... Kui mõisnik talupoega karistab, siis peab see nii mõjuma, et järeltulevadki põlved seda veel mäletavad.

Ka kõik haavatud sõjalised tassiti Purilasse kokku. Haavade raskuse peale ei vaadatud. Kes tahtis, võis surra. Haavade arstimisest ei olnud juttugi. Mõisa viinaköök oli haavatute asupaigaks määratud. Seal võisid nad abita ägada, niipalju kui tahtsid.

Vangide ülekuulamist toimetati siin ainult pealiskaudselt. Pandi mehi tunnistama, kas nad Mahtras üldse on käinud, küsiti, kui keegi salgas, teistelt järele, ning lasti eriti mõisade sundijaid tunnistada, kes töörahvast sõjapäeval töölt olid puudunud ja kellest oli kuulda olnud, et nad Mahtras käinud. Kõige rohkem süüdlasi teadsid muidugi üles anda Mahtra mõisa sundijad, opmann ja aidamees, iseäranis esimene, kes veel Mahtra sõja mälestusmärke ihu küljes kandis.

Kardetavaiks tunnistajaiks talupoegadele said ka soldatid, kes mässupäeval Mahtra mõisast põgenema olid löödud. Nad kõik — peale nende, kes raskete haavade pärast veel haigemajas põdesid — toodi Purilasse süüdlasi kinnivõetud talupoegade seast nägude järgi välja otsima. Vangid seati ritta ning soldatid sammusid tunnistades neist mööda. Esmalt lasti mehi silmitseda peakatteta, pärast kaabudega. Keda üks või teine soldat mälu järgi süüdlaseks arvas, see pidi reast välja astuma. Vaieldi muidugi ihust ja hingest vastu. Kellel korda läks soldateid kahtlema ajada ja kelle süü kohta ka teisalt tunnistusi ei saadud, sellel muidugi oli õnn lahti pääseda; süüdlastest polnud ju ka puudust — üks ehk kaks ees või taga.

Nagu juba tähendatud, polnud mässajate eneste seas äraandjaist puudust. Iseäranis põlastusväärt osa nendest mängis Purila mees Päärn Valk, üks kombeliselt langenud inimene, kes varguse pärast oli kohtulikult karistatud. Mahtras oli ta ise olnud üks tooremaist märatsejaist nii mõisa lõhkumisel kui ka opmanni peksmisel ja piinamisel. Ta oli üks esimestest, kes valitseja Rosenbergi kallale tormas, teda lõi ja tõukas ning aias jalust vedas. See mehike püüdis pärast oma nahka seeläbi päästa, et ta süüdlaste otsijaile ja süü uurijaile vabatahtlikult käsiliseks heitis ning mitmekaupa oma ja võõraste valdade mehi üles andis. Üks noor agar ohvitser — vist Baltimaa saks, sest ta kõneles selgesti eesti keelt — käis järjest Päärn Valga seltsis ringi ja laskis endale süüdlasi näidata. Päärn läheb ühe juurde ja teise juurde ning hüüab: Sina tegid seda ja seda! Mees puikleb muidugi vastu, aga kes seda usub. Aetakse reast välja, ja ongi rauad oodata. Kahest oma valla mehest teadis Päärn, et need mahalöödud kapten Bogutski saapad ning püksid koju viinud ja need rehe juurde haopinusse peitnud. Need mehed olid Ants Laur ja Ants Käsper. Aina jõõbnud pea oli nad riisujaiks teinud, sest mida pidid talupojad öieti ohvitseri läiksaabastega peale hakkama, mis neile jalgagi ei läinud, ja tema punaselt triibutatud, peenest kalevist mundripükstega? Kanda või kellelegi müüa nad kumbagi asja ei võinud, seda nägid mõlemad kainena väga hästi ära. Hirmuga peitsid nad siis saagi võõraste silmade eest hagude alla. Päärn Valk aga oli seda näinud või sest teada saanud. Mehed nabitakse kinni ja hakatakse neid soldatite vahel mõisa õuest välja viima. Ei öelda neile teel midagi, kuhu neid talutatakse. Alles rehe juures tähendab noor ohvitser järsku:

«Tooge saapad ja püksid välja!»

Mehed kahvatavad ja hakkavad lõdisema. Püüavad ka natuke salata, aga Päärn Valk, kes nagu koer ohvitseri järel jookseb, annab neile otsekui vasaraga pähe, kuna ta hüüab:

«Teie peitsite soapad ja püksid haopinusse — ärge ajage tagasi!»

Ega muud, kui mehed toogu asjad välja. Aga nad on kas ehmatusest uimased või sündis asjade varjamine joobnud olekus nõnda, et nad peidukohta enam ei mäleta — ükskõik, nad ei leia neid haovirnast. Terve pinu laotatakse koost, enne kui saapad ja püksid nähtavale tulevad.

Meeste süü on päevavalgel. Võimetus vihas vahivad nad irvitava äraandja peale, kellele ohvitser ütleb «maladets».

Kui aga Päärn oli lootnud, et ta oma juuda-ametist mingit kasu saab, siis ta eksis. Ka teda ootasid mõisas rauad ja peale kohtumõistmist kibe karistus: ta sai sada vitsahoopi, läks kuueks aastaks sunnitööle ja pidi lõpuks Siberisse eluaegselt asuma jääma.

Kuna Purila mõisa iga päev üksikult ja salgakeste kaupa kinnipüütud talupoegi soldatite vahel kokku toodi, sündis sama valla külas iseloomulik kurbmäng, mille peategelaseks oli noor peremees Üleka Jüri.

Teda arvati sõjas surma saanud staabikapten Johann Bogutski mahalööjaks või vähemalt üheks tema mõrtsukaist. Ülesandjate tunnistust mööda oli teda ohvitseri surnukeha juures, selle mantel käe peal, kõige ennemalt nähtud. Teadagi, et väeülema tapjat iseäralise rutu ja õhinaga mindi tabama. Teda ei leitud aga kodust. Nagu teisedki, nii hoidis ka tema ennast redus. Talu läbiotsimisel tuli asju nähtavale, mis Jüri süü kindlaks tegid. Kõigepealt leiti ohvitseri mundrikuub majast ja siis veel kapten Bogutski rahapung.

Kohe pärast sõjapäeva, kui Jüri oma viinastanud pea selgeks oli maganud, sattus ta nii rõhuvasse kartusesse, et ta ivakest ei söönud ega kellegagi sõna ei rääkinud. Hirm kinnivõtjate ja karistuse eest kippus ta mõistust segama. Tumedais mõtteis vahtis ta istudes ainiti enda ette maha või liikus ringi tummalt ja kahmetult nagu surnukuju. Naise tööstimisel polnud tema kohta mingit mõju. Korraga kadus ta kodunt. Naine oletas muidugi, et ta redusse on jooksnud, nagu kõik teised, ja seks oli ta ise talle nõu andnud. Jüri oligi redus, aga ta ei tulnud enam esile, nagu kõik teised. Purila jõe kaldalt leiti tema kaabu ja kuub. Ta oli nad sinna nagu märgiks pannud, kust teda tuleks otsida. Ta surnukeha leitigi mõne aja pärast jõe põhjast. Nii oli see õnnetu sõjamees enesele ise kohut mõistnud, valides kõige raskema nuhtluse — nuhtluse, millest

Viru väravas, kustkaudu linna sisse minnakse, vaikib muusika ja trummipõrin.

teised mässu-peamehed keiserlikust armust pääsesid. Jüri, umbes kolmekümne aastane mees, kuuepäeva-koha rentnik, jättis leinama naise nelja lapsega, kellest kolm olid võõraslapsed — Jüri oli lese kosinud — ning üks tema pärislaps. Vaevalt võis oletada, et tema kui kaunis väheldane ja mitte tugev mees omast jõust üksi ohvitseri ja selle hobuse maha nottis, vaid arvatavasti oli tal seejuures kaaslasi olnud. Kes aga, selle saladuse viis Üleka Jüri endaga jõkke. —

Purila mõisal oli sedaaegu päris sõjaleeri nägu. Kõik kohad kubisesid soldatitest, nende seas liikusid väeülemad, adjutandid tulid ja läksid, meeleolu seisis elevil. Jalaväele juurde ilmus varsti veel ratsaväge, kasakaid. Osteti loomi ja muud toidumoona mõisast ja küladest, jahvatati jahu veskitel, niideti rohtu hobustele, tapeti elajaid, küpsetati, keedeti, söödi ja joodi. Kümme vedru ja rohkem joodi päevas viina ära — mõisa aidas oli ju seda märjukest küllalt.

Soldatite olek kohaliku talurahva vastu oli üldiselt heatahtlik, isegi sõbralik. Venelase lihtlapselik südameheadus tikkus tihtigi esile. Oli märgata sõdurite seas otsekohest kaastundmust nende vaeste rõhutud ja hirmunud inimeste vastu, kellega nad siin, neile võõras riiginurgas, kokku puutusid. Sellest teadis rahvas mõndagi lookest jutustada. Nii nähti, kuidas soldatid teomeestega oma paremat sööki ja oma viinaratsiooni jagasid, neid nende töös aitasid ning külas vanade inimeste ja lastega hoolivalt ümber käisid. Sellevastu pandi tähele, et soldatid mõisa sundijate peale, kelle karedus ja kõrkus talupoegade vastu neile ju saladuseks ei jäänud, mitte just hea silmaga ei vaadanud. Räägitakse, et nad ühele või teisele neist kiusu pärast nii mõnegi väikese ninanipsu mänginud.

Suurt kahinat tõi Purila sõjaleeri ja kogu mõisa ühel päeval kindralkuberner vürst Suvorovi sinnatulek Eestimaa kuberneri von Grünevaldi saatel. Toodi vangid Balti kubermangude kõige kõrgemale ülemale ette, kes nad lühikese ülekuulamise alla võttis, et seepeale varsti jälle mõisast lahkuda.

Nüüd algas kaebealuste raudupanek. Käe- ja jalaraudu oli sõjavägi koormate kaupa kaasa toonud. Purila mõisa sepp Mihkel Aaver toimetas lageda taeva all raudade neetimist. Alasi seisis murul ja mees mehe järel pistis jala sepa kätte, et siis kõlisevate ahelatega teiste sekka jälle tagasi astuda.

Siis tuli lahkumine.

Naisi ja lapsi oli küladest hulgakaupa kokku tulnud. Eks need olnud ju enamasti kõik perekonnatoitjad, kes seal püsside vahel ahelaid kõlistasid ja kellest keegi ei teadnud, kuhu nad viiakse ja mis nendega tehakse. Sakste valjust tundes oli talurahva üldine oletus, et vange enam kellegi silm näha ei saa. Läbi pisarate vahiti neid veel, nuuksuva suuga hüüti neile viimaseid kogeldatud sõnu järele. Haavatud laoti küüthobustele, terved võeti soldatite vahele. Nõnda hakkas kurb rong Purila mõisa õuest liikuma. Naised ja lapsed, õed, vennad ja vanemad — nad jooksid oma kallimaile nuttes veel tüki teed järele, siis pandi pillid hüüdma ja trummid põrisema. See lämmatas kõik muud hääled. Ja lõpuks aeti kõik saatjad tagasi. Nad jäid nagu kari lambaid teele seisma — liikumata ühe koha peal hunnikus. Seal vahtisid nad veel, ikka veel rongile järele, kuni viimase soldati läikiv tääk nende silmast kadus.

29

JULIETTE'I VIIMANE PALVE.

Parun Herbert Heideggil oli kindel nõu olnud koolipreilile antud sõna pidada ning valitseja Vinteri asja sedamaid valjule läbikatsumisele võtta. Muidugi ei tahtnud ta seda isa teadmata teha — parun Rüdiger oleks niisugust iseseisvust, mis ju tema autoriteedi vastu käis, väga pahaks pannud —, seepärast pani ta terve loo enne vanale parunile ette ja palus temalt tõe valge ette toomiseks tungivalt abi.

Parun Rüdiger kuulas poja juttu kõige külmema rahuga pealt. Ta nägu avaldas ainult natuke imestust, ja seda mitte muu kui selle rahutu viisi pärast, millega poeg küsimust käsitles. Vanem Heidegg ei mõistnud tema ärevust. Tule jumal appi — mis sest siis on, kui mitte kõik nõnda ei sündinud, nagu opmann oli üles andnud! Eks sellest ole küllalt, et teomees oli julgenud mõisa ülema sundija vastu kätt tõsta! Ja eks sellest ole ka küllalt, et niisugune võllaroog on selle sundija tüdruku kosilane! Oma karistuse olid nad ju sellegagi ikka ära teeninud. Kas nüüd opmann tüdruku juurde kippus või mitte, või kas tüdruk kaheksateistkümne hoobi asemel kakskümmend viis sai — sa taevake, kas sel on siis mingit tähtsust! Maksab sellepärast suudki kulutada!

Herbert aga oli teisel arvamisel. Ta püüdis papale selgeks teha — hoolimata selle kentsakast muhelemisest —, et ülekohus jääb ikka ülekohtuks, olgu ta rikkale või vaesele, kõrgele või madalale tehtud. Kui poisi ja tüdruku kujutus õige on, siis on opmann viimase peale valekaebuse tõstnud ning tüdruk selle kaebuse põhjal süütult nuhelda saanud. Seda on vaja ometi heaks teha ja valesüüdistaja vastutusele võtta. Asja läbi katsumata jätta olevat otse võimatu.

Vana Heidegg andis siis ka, noorsoo jabura sentimentaalsuse üle pead raputades, viimaks järele. Herbert võivat ju

opmannilt veel kord seletust pärida, ka tüdruku ja poisi jutule võtta — tema ise ei tahtvat asjaga tegemist teha. Kuid ühte pidavat poeg tähele panema: seda ülekuulamist ja õigusetegemist ei võivat ta praegusel rahutuste momendil ette võtta, vaid see pidavat edaspidi sündima.

Herbert puikles vastu, pidi aga lõpuks järele andma. Kuid vanal parunil oli veel üks tingimus. Kuidas tahtvat Herbert oma valitsejat, kui see tõesti veidi on luisanud, õieti karistada?

«Ma lasen ta lahti,» vastas noormees.

Vana härra aga tõstis ristis käed taeva poole niisuguse rumaluse üle. «Mis!» hüüdis ta. «Sina tahad praegusel ajal, kus talupoja-närakad sul silmad peast tahavad nokkida, mõisa sundija nende naeruks ja hästituseks lahti lasta? Jumal andku sulle mõistust pähe! Ükski hing mõisas ega vallas ei tohi teada saada, et opmannile ainus halb sõna on antud — kas kuuled? Nelja silma all võid talle öelda, et ta on siga, minupärast suurgi siga, aga kohe lahti lasta — ära ole pöörane!»

«Siis lasen ta aasta pärast lahti,» otsustas Herbert, andes isale selleski punktis alla.

«Ka selle eest hoiatan sind,» vastas vana Heidegg. «Vinter on mees, kes mõistab talupoegi pöidla all hoida. Niisugust abilist on noorel algajal mõisnikul vaja. Sul on ju vaba voli teha, mis tahad, aga kui sa minu nõust vähegi lugu pead, siis lase Vinterit kümme rubla trahvi maksta ja anna see raha oma kingituse nimel tüdrukule valurahaks. Sellega oleks kogu tühine asi kolikambri heidetud.»

Herbert lubas isa nõuande üle järele mõelda ja ülekuulamise edaspidise aja peale jätta. Raske südamega mõtles ta seejuures Juliette'i peale. Mida sellele kosta, kui see asja seisukorra järele küsib? Vaene noor parun oli tõesti kitsikuses. Oma õiglase südame poolest oleks ta ju kõik teinud, mis talle kõlbelise kohusena sai tunduvaks, aga seal tuli isa ja temaga tegelik elu oma möödapääsemata nõuetega. Ruttu oli kaks korda kahest viis saanud ja õiglane süda pidi suu pidama!

See kõnelus isaga sündis paar päeva enne Mahtra mässu. Et Juliette'i peen taktitunne teda keelas noore paruni otsuste ja tegutsuse peale kuidagi rõhumast, siis ei küsinud ta lähematel päevadel temalt järele, mida ta Miina ja Päärna asjus ette oli võtnud ja mis tagajärjed sellest olid küpsenud. Noor parun aga tänas jumalat, et preili Marchand ei olnud uudishimuline.

Ta mõtles ööd ja päevad järele, kuidas kitsikusest kõige paremini pääseda. Jah, kui isa oleks juba oma uues mõisas, siit eemal, siis võiks ju mõndagi teha. Siis võtaks ta, hoolimata talupoegade rahutusest, ülekuulamise ometi sedamaid ette ja karistaks süüdlast, kuidas kord ja kohus. Aga nüüd? Talurahva rahutus võis ju veel kaua kesta — pidi ta siis Juliette'i teadmata ajani selles kahevahele jätma, kuidas ta oma tõotust on täitnud?

Seal tuli mässupäev ja päästis noore paruni kimbatusest. Isa ja ema põgenesid linna. Herbert tundis enese esimest korda mõisa pärishärrana. Kui talle paari päeva pärast oli osutunud, et teda mingi otsekohene hädaoht rahva poolt ei ähvarda, võttis ta kohe nõuks Juliette'ile antud tõotust, mis teda kui luupainaja rõhus, võimaluse piirides täita.

Opmanni karistamise küsimuses leidis ta hea nõu: ta mõtles tema vastu nii kare ja hammustav olla, et Vinter, kui tal vähegi iseteadvust ja isiklikku uhkust oli, oma koha ise pidi üles ütlema. Ühtlasi tahtis Herbert temale süütult nuheldud tüdruku heaks palju suuremat trahvimaksu peale panna, kui isa oli nõuks andnud. Ka seeläbi arvas ta opmanni nõnda haavata võivat, et sellele ametist lahkumine ainsaks valikuks jäi.

Küll pakitses parun Herbertigi mõisnikusüdames tasuhimuline viha talupoegade vastu, kes oma õigusepärastele valitsejatele verise mässu näol olid julgenud hambaid näidata, ja ta ei oleks praegusel pilgul mõnda neist, liiati seda kõige vastasemat Vaitla teomeeste seas, Uuetoa Päärnat, mõisavalitsuse võimu vastu mitte hakanud kaitsma, pealegi kus ta teadis, et see mees ühes mõne muuga töölt juba teist päeva puudus. Aga see pidi ju sündima! Ta pidi oma rüütlisõna lunastama. Muidu ei võinud ta Juliette'i ees enam silmi tõsta. Ei olnud lihtsalt midagi parata — sel naisel oli tema kohta valdav võim.

Noor Heidegg võttis kõigepealt opmann Vinteri kirjutuskambris nelja silma all käsile. Ta oli ülekuulamise ja usutamise kava enne peenelt välja mõelnud, et süüdlast tunnistamisele pitsitada. See läks ka tõesti korda, olgugi et tal eriti kavala rebasega tegemist oli. Ta ajas mehikese nimelt seeläbi kitsikusse, et ta temale ta teo ilma mingisuguse sissejuhatuseta suu sisse ära ütles ja sündmuste täieliku kirjeldusega temale näitas, et ta kõik teab. Ühtlasi luges ta opmannile tema endised erootilised salapatud ette, milleks ta endale vana Tohvri käest andmeid oli muretsenud. See mõjus. Vinter sattus kohmetusse,

enne kui ta häid kaitsevalesid sai välja mõelda. Ta püüdis puigelda, aga see õnnestus tal üsna armetult. Ta kael oli murtud, seda märkas ta isegi. Lõpulöök tuli veel Miinale antud hoopide arvu ja pekstule soolvee pealekallamise poolt.

«Teie saite käsu tüdrukule kaheksateistkümmend hoopi lasta anda; vahimees ütleb aga, et te ligi poole osa hoope rohkem lasksite lüüa.»

«Ma ei lugenud hoope.»

«Aga teie p i d i t e neid lugema, see oli teie kohus!» kärgatas parun. «Ja kes käskis teid tüdruku verist ihu silgu-soolveega üle kallata?»

«Me oleme seda sagedasti ennegi teinud.»

«Aga siis oli teile seks käsk antud!»

«Mitte iga kord...»

«Vait! Siis olete oma voli varemgi kurjasti tarvitanud, kuid see ei anna teile õigust seda alati teha. Niisugust toorust ma aga oma mõisas ei salli. Ma nõuan, et minu käskusid tähele pandaks. Ilma minu loata ei ole teil voli midagi sellesarnast teha.»

«Vana parunihärra ajal oli voli —»

«Sest et minu isa teid usaldas. Mina ei usalda teid aga mitte, sest ma näen, et teid usaldada ei või. Ma nõuan, et te tüdrukule, kellele nii rasket ülekohut tegite, kolmkümmend rubla valuraha maksate.»

Nüüd tuligi, mida Herbert oli soovinud ja oodanud. Opmanni lihav ja verekas nägu kiskus tõmmuks vihast. Temaga tapeldi ja teda noomiti nagu poisikest! Ja seda tegi see noor mehike, kes vast hiljuti oli koolist tulnud! Ning mispärast pealegi? Ühe külast tulnud tüdrukunäraka pärast, kellele mõisatallis natuke õpetust oli antud! Ja sihukese eest pidi ta ka veel trahvi maksma! Vahest sunniti teda tüdrukult andekski paluma! Mida ütlevad teised teenijad, mida teomehed väljal, kui nad seda kuulevad!

«Seda raha mina ei maksa,» seletas opmann väriseva suuga, «ja parunihärra võivad tulevaks kevadeks omale uut opmanni otsida.»

«Olen nõus. Valuraha tüdrukule maksan omast taskust,» otsustas Herbert külmalt ja uhkelt.

Sellega oli lugu lõpetatud. Noor parun rahuldus ülekuulamise tulemusega täiesti: opmanni süü oli selge, karistuse sai ta sellega, et ta heast kohast ilma jäi, ning Herbertil ei tarvitsenud

isale öelda, et ta Vinteri oli lahti lasknud. Ka polnud tal enam vajagi tüdrukut ja poissi praegusel kardetaval ajal ülekuulamisele võtta. Valuraha võis ta Miinale ju siis kätte anda, kui papa enam Vaitlas ei ela, ning siis ka Päärna eest Juliette'ile antud tõotust mööda hoolt kanda. Väga võimalik, et sest kangekaelsest poisist, kes muidu usin ja aus tööline oli, veel tubli peremees saab.

Julgelt ja sirgelt võis Herbert nüüd Juliette Marchandi ette astuda.

Kui ta koridorist läbi sammus, et koolipreilit, kes sel ajal harilikult aiapoolsel rõdul või aias viibis, üles otsida, nägi ta toatüdruk Maie punaseks nutetud silmadega preili Marchandi kambrist välja astuvat.

«Mis sul viga on?» küsis ta tüdrukult.

«Küll koolipreili parunihärrale reagivad,» vastas Mai, käega nägu varjates.

«Kas preili on oma toas?»

«Jah, parunihärra.»

Preili Marchand ilmuski juba uksele. Ta nägu avaldas ärevust, aga noort parunit nähes süttis helkjas läige ta silmis. «Mai ja mina tahtsime praegu teie palvele tulla, parunihärra,» ütles ta elavalt.

«Ja mina otsisin teid, preili,» vastas Herbert. «Mis on Maiele juhtunud?»

«Ta jutustas mulle oma loo, aga meie ei mõista teineteise keelt veel nii hästi, et ma kõigest aru oleksin saanud. Nii palju sai mulle selgeks, et Maie vend ja ta peigmees mingisuguses hädaohus on ja see oht näib ühenduses seisvat Mahtras esmaspäeval sündinud asjadega. Mai palus mind praegu, et ma tema venna ja peigmehe asja teile, parunihärra, ette kannaksin. Ta võib oma asja teile nüüd ise ära rääkida, kui lubate.»

«Heameelega, preili. Kas võime teie tuppa astuda? — Tänan väga! — Mai, tule siia ja kõnele, mis su vennaga siis jälle on olnud.»

Nad astusid kõik koolipreili nägusasse elutuppa, kus Herbert teatava aukartusega ringi vaatas, enne kui ta Juliette'i palvel istet võttis. Mai kuivatas põllenurgaga silmad ja püüdis nuuksumisest võitu saada. Siis ütles ta:

«Parunihärra lubavad, et ma Miina koa siia kutsun. Ta on minu toas. Tema oskab ehk härrat paremini paluda kui mina.»

«Missugune Miina?» küsis Herbert.

«Ristmäe Miina — opmanni endine tüdruk; tema on ju minu venna pruut.»

«Ja sinu peigmees on?»

«Uuetoa Jüri.»

«Siis mine ja too Miina!»

Varsti ilmus Mai tüdrukuga, kelle pärast noor parun mõne minuti eest oma opmanni oli karistanud. Uudishimulikult silmitses Herbert sisseastujat. Miina karske, aval nägu, ta terased, südilt vaatavad silmad ja midagi lapselikult usaldavat ta olemuses meeldisid talle. Kui ta mitte juba ei oleks teadnud, et Vinteri süüdistused selle tüdruku vastu olid luisatud, siis oleks ta seda nüüd, Miinat palgest palgesse nähes, kahtlemata uskunud.

Ta laskis teda jutustada.

Päärn ja Jüri käinud esmaspäeval Mahtra sõjas nagu kõik teisedki. Nüüd olevat karta, et neid sellepärast vastutusele võetakse ja jumal teab mis nuhtluse alla mõistetakse. Kõik rahvas olevat metsas redus, sest räägitavat, et sõjavägi tuleb ja küla maha põletab ja kõik mehed maha laseb. Hirmu pärast, et teda siin kinni võetakse, ei olevat ka Päärn täna teole tulnud. Tema, Miina, tulnud siis mõisa, et noort parunit, kellel hea süda olevat, heldemeelse koolipreili kaudu lasta paluda, et Päärnat ja Jürit mitte kinni ei võetaks ega karistuse alla ei antaks.

Parun küsis, mida siis mõlemad mehed sõjas teinud — kas olnud seal ainult uudishimu pärast või teinud ka kurja.

«Eks nad old teiste seas koa,» seletas Miina, kelle nägu varjutas tõmmu leek, «aga maha põle kumbki kedagi löönd ega võerast vara koju toond.»

«Aga miks nad sinna siis ülepea läksid?»

«Eks see ole nende süü, parunihärra,» vastas Miina kurvalt. «Nad tahtsid Mahtra mehi peksu eest hoida: need kutsusid neid jo appi. Aga ega nad vist sõja sekka oleks läindki, kui neil selge aru peas oleks old. Aga nad joond jo teel enne viina, ja mõlemad olid üsna purjus, kui mina nad ära kutsusin.»

«Mis?» hüüdis parun. «Sina käisid neid Mahtrast ära kutsumas?»

«Jah, parunihärra. Juhtusin nägema, kui Pearn läks õhta sõtta, ja jooksin talle läbi öö järele. Mu süda tahtis kartusest lõhkeda. Ega sihukesest asjast head võind tulla. Leidsin siis Pearna ja Jüri mõisast ja tõin nad koju.»

«Sa oled tragi tüdruk, Miina, ja see oli mõistlik sinust, et sa mehed Mahtrast ära tõid,» ütles noor parun. «Aga kui Päärn

ja Jüri Mahtras muud kurja ei teinud, kui et nad ainult vahtijate hulgas olid, siis ei ole neil ju midagi karta. Võib küll olla, et nad ühes teistega kinni võetakse, aga kui neil süüd ei ole, siis lastakse nad varsti jälle lahti.»

Miina lõi silmad segaselt maha, ta rind töötas seesmisel võitlusel ja seda võitlust ilmutas ka tema ärev-tõsine meelisklev nägu. Kui ta natuke aega oli vaikinud, lõi ta pilgu tunnistades ja uurides noore mõisniku näole, nagu tahtes välja saada, mis sellelt mehelt on loota ja kui kaugele teda võib usaldada. Ruttu vilksas ta silm ka paruni lähedal seisva koolipreili poole. Kui see julgustavalt pead noogutas, võttis tüdruk südame rindu, ja ise näost valgeks minnes kui surnu, pitsitas ta kurgust:

«Pearnal on haavad kätes. Kui seda leitakse, siis ei lasta teda enam lahti.»

«Haavad kätes? Kuidas ta need sai?»

Jälle tõrkus tüdruk kõnelemast, jälle liitus ta silm Herberti näo külge, kui tahaks temale kuni hinge viimse põhjani vaadata. Siis vastas ta toonita häälel: «Pearn on haarand soldati püssitikust kinni. Soldat aga tõmmand püssi nii räpakalt tagasi, et tikk Pearna pihupesad veriseks kiskund.»

Noore paruni näo peale heitis pilv. «Siis sõdis ju sinu peigmees kaasa, ja pealegi väga vahvasti!» ütles ta häälega, millel oli külm ja kare kõla. «Jaa, jaa, temasugusest ei võinud ju muud arvatagi! Kus lüüakse ja kistakse, seal on tema-mees ju ikka esimene platsis... Sedaviisi ei või mina aga tema eest midagi teha. Süüdlasi ei saa ma trahvi alt päästa.»

Paruni validat vastust kuuldes hakkas vaene tüdruk kõigest kehast vabisema. Vist kahetses ta, et ta saladuse oli ilmutanud. Miina oli nimelt küpsemal arupidamisel selgusele jõudnud, et väljamõeldud põhjus, nagu oleks peruks läinud hobuse päitseahel Päärna käsi haavanud, teda mitte küllalt ei suudaks kaitsta. Sest eks olnud ju silmi küllalt, kes Päärnat sõdimisel olid näinud, ja eks võinud leiduda äraandjaid küllalt, kes seda kohtusakstele ninasse pistaksid. Kauase kaalumise järel kindus siis terane tüdruk selles, et nii Päärna kui ka Jüri päästmine ainult mõne vägeva võimu poolt võis tulla, ning seks võimuks pidas ta oma mõisahärrat. Õnneks teadis ta, et noor parun, keda heaks saksaks kiideti, praegu üksi kodus on, ja ta teadis ka, missuguse inimese kaudu kõige julgem oleks temale läheneda. Kui mehi võis keegi päästa, siis oli see noor parun, ja kui ta seda tegi, siis ainult selle prantsuse koolipreili palvel.

«Pearn ja Jüri olid purjus, muidu põleks nad soldatitesse puutund,» kogeles Miina, kuna ta värisevad sõrmed helevalgete käiste küljes näpeldasid. «Aga nad pole — seda kinnitan parunihärrale veel kord —, nad pole sõjas kedagi tapp ega poole kopika võrra midagi varastand.»

«See võib ju olla, aga nad on soldatitega võidelnud, ja see on suur kuritöö. Kuidas tohiksin mina aga kurjategijaid kohtu alt lahti teha? Kohus trahviks mind ennast selle eest. Teine asi oleks, kui Päärn ja Jüri midagi muud poleks teinud, kui sõda pealt vaadanud. Siis võiksin ma andeks anda, et Jüri sõnnikut ei tulnud vedama ja teomees teolt ära jäi, ja kohus ei teeks neile palja vahtimise eest ka midagi. Kes aga kurja on teinud, peab kurjategija palga saama — sinna ei või mina ka midagi parata.»

Ja noor parun tõusis istmelt, pööras mõlemale tüdrukule selja ning jäi tigedal näol vaikides aknast välja vahtima.

Mai ja Miina pistsid pead kokku, vahtisid teineteisele näkku ja mõlema silmist purtsasid pisarad.

Preili Marchand seisis nagu tulistel sütel. Ta soovis õnnetute palvele kõigest hingest head tagajärge ja oli seda juba hakanud lootmagi, kui ta nägi, missuguse osavõtliku pilguga viibis paruni silm Miina näol, pidi aga nüüd nägema, et asjale äkitselt halb pöörde on tulnud, sest Herbert Heideggi ilme avaldas varjamata viha ja jäist külmust. Mis oli sündinud? Juliette polnud Miina ja paruni kõnelusest midagi aru saanud.

«Kas tohiksin teada saada, mis teid pahandab, parunihärra?» pöördus Juliette oma tasase, vaigistava kellahäälega noore Heideggi poole.

«Miks mitte,» vastas viimane. «Tüdruk ilmutas minule praegu midagi, mis mulle täiesti võimatuks teeb nende meeste heaks midagi ette võtta. Nad on ju mässust tegelikult osa võtnud, on sõjaväe vastu võidelnud! Üks neist on sellest haavatud. Nende päästmiseks ei või ma sel kombel midagi parata. Nad on mässajad.»

«Aga kui nad süütud oleksid, siis poleks ju abipalumist vajagi, parunihärra! Siis poleks neil ka mingisugust ohtu karta. Et nad aga süüdlased on — sellepärast just teie armu ja abi palutakse!»

«Seda armu ja abi ei või mina aga sel puhul mitte anda,» kostis Herbert karmimalt, kui Juliette oleks võinud arvata. «See tähendaks seaduse vastu eksimist m i n u poolt. Ma ei või

oma kätt mitte õiguse käigu vahele pista, mitte kohut ta ülesande täitmises takistada. Sellega heidaksin avalikkude kurjategijate kaitsjaks ja püüaksin midagi vabandada, mis käib üldise korra ja hüve vastu. Ma kiidaksin avalikku vägivalda, põletamist, riisumist ja tapmist heaks!»

Juliette'il kerkis midagi keelele, mille ta aga targu väljendamata jättis, et parunit mitte veel rohkem ärritada. Ta oleks heameelega küsinud, kas mitte need, kes nüüd talupoegade vägivalda kombelise jälkusega hukka mõistsid, selle juures ka ise mitte süüdi ei olnud. Kas nad ei olnud seda vägivalda mitte iseenda vägivallaga välja kutsunud? Kas polnud neil abinõud ja võim igatahes käes talupoegi ja iseendid toore mässu eest hoida?

«Kas te mitte ei arva, parunihärra, et talupojad nüüd, kus nad kainele arusaamisele on toibunud, oma tegusid kõigest südamest kahetsevad?» ütles Juliette Marchand selle asemel pehmelt ja lepitavalt. «Neist mõlemast mehest on seda kindlasti oletada, sest ega nad muidu käskjalga poleks teilt armu paluma saatnud. Sel lool aga oleks see suur ja kallimeelne tegu mõisniku poolt, kui ta armupalujaid tagasi ei tõrjuks.»

«Armuandmiseks ei ole aga minul siin mingisugust õigust, preili Marchand!» hüüdis Herbert. «See mäss ei käinudki minu vastu. Minule tehtud kurja võiksin andeks anda, teistele tehtud ülekohtu üle otsustamiseks pole mul meelevalda.»

«Teil on õigus, parunihärra. Aga mõelge, et neid küllalt ja küllalt saab olema, kes selle ülekohtu pärast peavad karistust kannatama. Tehtud kuritööd ei jää ju mitte tasumata, ning sellega on eesmärgile jõutud, mida püütakse kurja karistamisega saavutada. Kas süüdlasi kaks rohkem või vähem on, see ei tähenda tõesti midagi. Neile kahele teeksite teie aga head, mida nad iialgi ei unustaks — te teeksite neist tänulikud inimesed ja sõnakuulelikud talupojad nende surmatunnini.»

«Ma ei või mitte,» otsustas Herbert lühidalt ja kärsitult.

«Ka mitte selle peale mõeldes, et teil sellele tüdrukule ja tema peigmehele üks auvõlg on tasuda?»

«See on juba tasutud.»

«Juba tasutud?»

«Jaa. Valitseja Vinter kui süüdlane kaotab oma koha ja tüdruk, kes süütult karistust kannatas, saab minu käest valuraha.»

«Ning mees, kes selle eest, et ta oma mõrsjat ülbe pealetikkumise eest kaitses, sai kaheksakümmend kepihoopi?»

Noore mõisniku nägu jumetas tõmmu vari.

«Kas sellest küllalt ei ole, et tema vastane tulusa teenistuse kaotab?» küsis ta puuduliku kindlusega. «Temale jääb ju ikka omajagu süüd, sest et ta opmanni kui oma ülema vastu vägivalda tarvitas.»

«Kui teil, parunihärra, oma mõrsja kellegi ülema vastu kaitsta oleks olnud —?»

«Siis oleksin sedasama teinud mis see teomeeski, aga seadus oleks mind ka samuti nuhelnud.»

«Mitte nii rängasti. Põhjus, mispärast te vägivalda tarvitasite, oleks kaalule heidetud ja teie karistust märksa kergendatud.»

«Siis tahan ka teomehele valuraha maksta.»

Mõlemad nutvad tüdrukud olid lootuse ja kartuse vahel vaakudes koolipreili ja härra vaidlust, mille eset nad aimasid, pinevil pealt kuulanud. Kui nüüd parun kõva, liigutamata näoga, mis neile osutas, kui vähe senised palved temasse on mõjunud, akna juurest ümber pöördus, võttis toatüdruk Mai alandlikult ja härdalt sõna. Ta kandis kõik ette, mida ta mõlema mehe heaks iganes leidis. Ta juhtis paruni tähelepaneku Uuetoa Jüri kui tubli, kaine ja korraliku peremehe peale; ta tuletas meelde, kuidas ta ise, selle mehe mõrsja, saksu mitu aastat ausasti ja truilt on teeninud, ega jätnud ka Päärna ja Miina kohta häid sõnu ütlemata.

«Jüril ja Päärnal mõlemal on elatand emad kodus, kelle ainsad toitjad nad on,» hüüdis ta lõpuks, kuna kuumad pisarad tal üle põse voolasid, «ehk on parunihärral nende vaeste raukadegi peale hale meel! Mis ütleb nende süda sees, kui pojad raudu pannakse ja jumal teab kuhu igaveseks ajaks ära viiakse! Kas siis parunihärral nii raske on kahele vanale emakesele nende poegi tagasi anda?»

Noor Heidegg nägi mõlema tüdruku kibedat nuttu, ilma et ta olekust liigutust või kaastundmust oleks paistnud. Ta mõisnikumeel oli mõlema mässaja üle nähtavasti liiga väga ärritatud. Korraga tuli muutus. Herbert oli silmad juhtumisi Juliette'i peale löönud. Nagu raputus käis ta liikmeist läbi.

«Teie nutate, Juliette?»

Õrn, värisev, peaaegu paluv oli toon, milles need sõnad ta

huultelt tulid. Ruttu, nagu abi pakkudes, astus ta neiule paar sammu lähemale.

«Jaa, ma nutan,» vastas Juliette. «Ma nutan, sest et nemad mõlemad nutavad, ja ma nutan selsamal põhjusel. Mai rääkis, kui ma ei eksi, mõlema mehe emadest. Ma tunnen neid vanakesi, sest ma käisin sügisel nende hurtsikuis. Nende näod viirastusid mulle praegu silma ette — need närtsinud, hallistunud, verest kuivad näod täis vaeva ja mure sügavaid jälgi. Nende kõbukeste ainus rõõm, ainus troost, ainus side eluga on nende lapsed, nende prisked pojad. Kas teil, parunihärra, oleks tõesti südant neid vanakesi enne surma veel nende ainsast elupidemest ilma jätta? On's teil südant endale seda pilti kujutleda, kuidas need raugakesed oma poegi soldatite keskel püsside vahel kõlisevates ahelates näevad, kuidas neid nende käte vahelt röövlite ja põletajatena vangikotta veetakse? Kui teil see süda on, siis ei ole teil inimesesüda ja siis on teil õigus oma kätt, mis aitamiseks vägev küllalt, neist väetitest tagasi tõmmata. Minul niisugust südant ei ole, ja sellepärast ma nutan.»

Ta vaatas oma suurte ja sügavate silmadega otsekohe noormehe otsa, ja kuna ta nõnda — rahulikult, vabalt, teatava võõrduvusega vaatas, veeresid suured läikivad pärlid pikkamisi ta marmorvalge näo üle. Täiel loitel langes aknast voolav päikesekuld ta peen-saleda, ülla kogu peale ja pani musta pea imelikult sinama.

Herbert tunnistas teda laia tumma pilguga. Ses imestavas ja ihaldavas vaates kujunes juba vankumine, tahte lõdvenemine. Neiu märkas seda ja püüdis sündsat momenti kasutada. Ta sõnas sooja, sisendava lihtsusega:

«See oli minu viimane palve teile, Herbert. Ma lahkun varsti teie majast. Ma tahaksin siit aga midagi kaasa võtta, mis mulle kallis oleks. Ma tahaksin teie mälestust puhtal, heledal kumal ühes võtta, et selle juures edaspidi, laias ilmas rännates, rõõmu ja uhkusega taoti viibida. Kinkige mulle see mälestus enesest, Herbert! Teie õnnestate mind sellega. Ja kuigi see teile kerge ei ole — mõtelge, ma ei palu teilt elus enam midagi.»

Veel ühe pilgu heitis noor parun paluja peale, pika, kuuma, kurva pilgu, siis keeras ta kanna pealt ringi ja ütles Miina ja Maie poole: «Ma tahan teie peigmehi aidata.»

Tüdrukud vahtisid teineteise otsa, nagu ei teaks, mis nüüd teha. Siis näis neil peaaegu nõu olevat rõõmu ja tänu pärast

paruni ette põlvili laskuda. Viimaks jooksid mõlemad Herberti käte kallale ja suudlesid neid vägisi.

Ka koolipreili tõttas parunit tänama. Aga vaevalt oli ta oma kitsa valge käe tema pihku pistnud, kui väljast midagi tuppa kuuldus, mis kõikide silmad akende poole juhtis. Mõisa õuest kajas trummipõrin, ja kui välja vaadati, nähti salka sõdureid, täägitud püssid õlal, kahe ratsaohvitseri juhatusel väravast sisse marssivat.

Miina ja Maie põskedest oli iga veretilk kadunud. Ristis kätel, karjuv ahastus pilkudes, vahtisid mõlemad paruni ja koolipreili selja tagant aknast välja.

«Mis nüid teha, parunihärra, mis nüid teha?» sosistas Mai.

Heidegg pöördus rahulikult tüdrukute poole ümber. «Te ärge kartke — ilma minu loata ei tee soldatid kellelegi paha... Sina, Miina, mine kohe külasse ja käsi Päärn ja Jüri mõisa tulla. Sa tead ometi, kus nad redus on?»

«Jaa, parunihärra!»

«Nad tulgu silmapilk, aga mitte jala, vaid hobuse ja vankriga. Ka võtku kirved, saed ja muud puutööriistad ühes ning kaheks-kolmeks päevaks endile ja hobusele teemoona. Kas mõistad?»

«Aga — soldatid, parunihärra!»

«Nad tulgu julgesti, soldatid ei tee neile midagi. Mine, ära viida aega!»

Väljas oli väesalk mõisa õues seisma jäänud ja püssid õlalt võtnud. Ohvitserid hüppasid higiste hobuste seljast ja lähenesid härrasmaja peatrepile. Parun ruttas neile toast sõbralikult vastu.

Vaitla mõisas ja vallas algas sest tunnist peale samasugune elu ja tegevus, nagu seda võis neil päevil peaaegu terve kihelkonna mõisades näha. Soldatid võtsid mõisas selle kaitseks asupaiga, neid söödeti ja joodeti siin ning nende peaülesandeks sai neid kohalikke talupoegi püüda, kes Mahtra mässust olid osa võtnud.

Väesalk oli parajasti lõunasöögile asumas, ohvitseridele kaeti härraste söögitoas ka juba lauda, kui Uustalu peremees oma teomehega mõisa jõudis. Noor mõisnik võttis nad kirjutuskambris sedamaid jutule. Mõlemad mehed olid tõsised ja rahutud. Nende pilgud ilmutasid torkivat kartust ja umbusaldust. Vist ei saanud nad mõttest lahti, et neid siin ehk kavalasti lõksu tahetakse püüda.

«Kas te kodud on vargusest puhtad?» oli paruni esimene küsimus.

Mehed jaatasid.

«Kas seal vähemat kui asja Mahtrast ei ole?»

«Mitte küünemusta võrd,» kinnitasid mõlemad.

«Näita oma käed siia, Päärn!»

Teomees, kes oli käsi selja taha hoidnud, astus tervel oma hiiglasuurusel paruni ette ja sirutas nad välja. Miina suust ta juba teadis, et parun tema haavadest on kuulnud. Herbert silmitses mehe karukäppi pihupesast ja leidis, et need olid süsimusta kärnakorbaga kaetud.

«Tööd ei või sa nende kätega veel teha?»

«Võin küll. Põle vigagi.»

«Hoia neid veel paar päeva ja ära kellelegi viiksata, miks nad kärnased on... Sina, Jüri, oled terve?»

«Jah, parunihärrad.»

«Kas oskate mõlemad natuke puutööd?»

«Oskame küll.»

Herbert võttis kirjutuslaualt suure pitseriga suletud kirja, ulatas selle Jüri kätte ja ütles: «Teie mõlemad sõidate Kose kihelkonda vana parunihärra uude mõisa — tee on teil teada. Kirja annate seal opmannile ära. Ise jääte nii kauaks sinna, kui teid jälle koju kutsutakse. Seal ehitatakse uut mõisamaja — olevat puudus puuseppadest. Opmann paneb teid seal ehituse juures tööle. Olge usinad ja sõnakuulelikud! Ja nüüd minge!»

«Kas soldatid teel —?» algas Jüri kogeldes.

«Ei nad teisse puutu! Näidake aga ohvitseridele seda kirja minu pitseriga, ja teid lastakse igalt poolt läbi.»

Mehed tegid, kui tahaksid härrale, kelle nõu nad nüüd õieti taipasid, midagi tänuks öelda, aga noor parun tõrjus nad suu ja kätega toast...

Jüri ja Päärn olid päästetud.

Parun Heidegg oleks neid ka võinud päästa ilma neid otsimise ja ülekuulamise ajaks eemale saatmata — ainult oma mõisnikusõnaga. Aga vist häbenes ta oma heategu teiste mõisnikkude ees, kes sest kohtusakste kaudu oleksid kuulda saanud; seepärast hoidis ta, et mõlemat meest kinni ei tabatagi ega ülekuulamise alla ei võetagi.

Vaitla valla rahva seast ei leitud muide suuremaid süüdlasi. Teibavõitluses olid neist Päärn ja Jüri üksinda tegutsenud ja mõisalõhkujate seas ei mänginud Vaitla meestest keegi täht-

samat osa. Vähest sõjasaaki olid mõningased küll kaasa toonud, aga Jüri ja Päärna tungival nõuandel toimetati juba järgmisel ööl kõik hoolsasti kõrvale või hävitati ära, nii et taludest ainust võõrast asja ei leitud. Nii oli vangiviidavate arv väike, ja needki said ülekuulamiselt terve nahaga tulema. Tõsisteks süüdlasteks oleks võidud ainult Päärnat ja Jürit lugeda, ent need olid, kui teisi Purilas üle kuulati, paruni kaitsel ammu juba julgesse paika jõudnud.

30

LAHKUMINE.

Mõni päev pärast neid sündmusi saabus koduõpetaja Gottlieb Lustig Tallinnast ja tõi kaks kirja parun Heideggi käest: ühe Herbertile, teise preili Marchandile. Pojale teatas vana parun, et ta otsuseks võtnud perekonnaga nii kauaks linna jääda, kui elumaja ta uues mõisas viimseni valmis on saanud; Juliette'ile anti teada, et tema lahkumisel Vaitlast takistusi ees ei olevat, kuna lapsed sel poolaastal enam õpetust ei vajavat. Preili palga-arve jäävat noore paruni õiendada.

Nõnda oli Juliette'i lahkumise tund paar nädalat varem kätte jõudnud, kui oli oletatud. Ta ei olnud sellest mitte õnnetu; oli ta ju kalli kodumaa ja armsate omaste poole ruttamas. Teisiti mõjus parun Heideggi määrus Herbertisse. Küll oli Juliette'i varstine lahkumine tal alati ähvardavalt teadvuses seisnud, ent siiski haavas teda selle kiirendus nii väga, et ta vanemate vastu, kes selles süüdi olid, esimestel päevadel päris viha tundis. See viha väljendus viimaks pahura, sapise tujuna, mida iga inimene maitsta sai, kellel temaga neil päevil oli tegemist.

Herberti rinda täitis hõõguv, purev valutunne. Tal oli kahju sest tüdrukust, äraraakimata kahju. Mitu korda päevas tegi ta otsuseks tema südame peale veel kord tormi joosta, temale oma hingepiina kogu selle traagilises suuruses ilmutada. Aga neiu näos oli midagi, mis ta ikka jälle tagasi tõukas, ning lahkuja minekurõõm, mis tema eest varjule ei jäänud, uhkas talle jäiselt vastu. Ja seal tuli talle ta uhkus meelde. See ei oleks tema uut allajäämist enam kannatanud. Ning sellega ühes pidi ta korraga taas nende vallikõrguste takistuste peale mõtlema, mis tema ja selle naise vahel muidu veel seisid. Ta õhkas ja vajus kössi.

Juliette Marchand pidi enesele tunnistama, et tema põues enam mingisugust võitlust, ei kahju-, ei kurbustunnet ei olnud. Tema seesmine inimene oli sellele selginud lõppkindele jõudnud, et tema ja selle mehe vahel nii köitvad sidemed puuduvad, kui et ta oma tervet elu temaga suudaks ühendada. Sõprust, head lõbusat sõprust võiks ta temaga pidada, aga mitte enam. Kust ja kuidas see otsustav selgus temale oli tulnud? Kõigipidiselt ja täpselt ei teadnud ta seda öelda, tundmuste võrgustik on ju nii tihe ja peen. Üksnes nii palju võis ta endale kindlaks teha, et painduvus noore paruni loomuses, tema tiivuta tahtlus, tema viis võimsate mõjude alla lömitada temale ei meeldinud. Mida oli ta kõik kavatsenud ja plaanitsenud ning mida tõesti ette võtnud ja teostanud! Ta püüded ja nõud, kuigi mitte kõik ta enese soetatud, olid ju head; ei puudunud ka õiglane usk neisse ja tarvilik õhin. Aga vaevalt puhus mõni karedam tuul talle vastu, siis oli kõik vankumas ja varisemas.

Juliette ei nõudnud ju mehelt, kes tema põue võis elavamalt tuksuma panna, kes teab missuguseid imestamisväärt tegusid; tema mehepaleus ei olnud pooltki mõni kangelane, kellele kõiksugu eeskujulikud voorused aupaiste ja luulekuma pea ümber joonistavad. Kuid tema südant ei võinud ka jälle soendada mees, kes suuri ja ilusaid ettevõtteid ainult ajus veeretab ning sellest rohkem seesmist rahuldust leiab kui momendist neid valmis teona näha. Juliette oli julge, et Herbert kõigist neist kauneist uuendustest talurahva heaks, millest ta talvel õhinaga oli soninud, midagi täide ei saada, liiati kui ta jälle täiesti oma seltskondliku ümbruse meelevalla alla on sattunud, sellestki tagatõukest ja tüürist ilma jäädes, mis tal seni oli olnud.

Juliette'ile ei meeldinud ka see hinge põhjani juurdunud isiklik ja seisuslik enesearmastus, mis noormehe mõtetest ja tegudest võitmata võimuga ikka jälle nähtavale kerkis. Tema katsed selle vastu võidelda jäid ainult katseiks. Ja kuigi mõni neist korda läks, siis olid seks kaasa aidanud enam välised mõjud või hea juhus kui Herberti enese tahtmine selginud tõeteadvuse sunnil.

Viimastel päevadel pidi siis veel midagi sündima, mis seda meest Juliette'i hingest aitas kaugendada, mis talle tema poolt nagu karekülm põhjatuul vastu lõi.

Juliette oli puiestikus mõnda paika, mis temale ta lühikesel siinolemisel, iseäranis tänavu kevadel, armsaks oli saanud, viimast korda käinud vaatamas. Puiestikust mõisa majandushoonetele lähenedes sai ta tahtmata väikese etenduse pealtvaatajaks, mis karjaaia juures, kus parajasti sõnnikut veeti, noore paruni ja ühe vaimutüdruku vahel juhtus. Tüdruk näis midagi paha teinud olevat. Parun riidles temaga valju häälega. Seal korraga — Juliette ei tahaks oma silmi uskuda — tõuseb Herberti käsi ja klähmib tüdrukule kaks korda näkku.

Juliette ei tea, mis kurja tüdruk on teinud, ta arvab aga asjaloost nii palju järeldada võivat, et löödu sai hoobid eriti vasturääkimise pärast. Ent olgu süü kui raske iganes, mõtleb Juliette vihavärinal, tohib siis mees, haritud mees, ennast nii kaugele unustada, et ta inimest, et ta n a i s t läheb lööma! See tegu ei mahu kuidagi Juliette'i mõtte- ja tunderingi. V a n a Heideggi poolt oleks see veel olnud mõistetav — see oli ju kuuldavasti eluaja rusika ja kepiga valitsenud. Aga tema, Herbert Heidegg — — Neiu surus käe külje vastu, sest seal puuris terav, lõikav valu. Ta ruttas pooljoostes puiestikku tagasi, et kaude teist teed koju minna . . .

Jaa, jaa, — keegi ei pääse oma sotsiaalsest tupest! Juliette teadis, et noore paruni põues ka väärsatele ja üllastele liigutustele aset on, ta oli sellest elavaid näiteid saanud. Aga Herbert Heidegg oli kord siitmaa mõisnik — vahest tahtmata, vahest oma parema teadmise vastu — ja käis pimesi verde võrsunud traditsioonide järgi, kui ta oma käsualustega nõnda tegi, nagu nendega tegid kõik teised temataolised. Temas ei uinunud balti võimukandja, kelle autoriteet kannatas, kui ta rusikajõudu ei tarvitanud.

Vahest oleks preili Marchand noore paruni teo üle veidi pehmemalt otsustanud, kui ta tema hingehärma enda lahkumise pärast lähemalt oleks tundnud. Mitte ainult neiu kiirendatud lahtilaskmisest ei olnud Herbert vanemate peale vihane, palju enam needis ta neid südame põhjas sellepärast, et see lahkumine ülepea tarvilikuks oli saanud, et nad poja ühendusele lahkumasunnituga nii järeleandmatult vastu seisid. Seda valuviha vanemate vägivalla üle andis ta siis tigedusena oma ümbrusele maitsta.

Lahkumispäeva eelõhtul püüdis ta armastatud neiule viimast korda läheneda. Aga vaevalt oli ta mõne asja poole sihtiva sõna saanud väljendada, kui Juliette Marchand pead hakkas väristama. Ta väristas nii kindlasti, nii otsustavalt pead ja ta silmadest paistis nii puhas, ei ühelegi teisitimõistmisele maad

andev lahkus ja sõprus, et Herbert endale nagu jääõhku põse vastu tundis puhuvat ning sõnad ta huultele surid.

Ja siis lähenes lahkumistund.

Mai pakkis preili viimaseid asju, ning iga asja peale, mida ta käsi tõstis, langes pisar. Nii head saksa ära saata — küll oli kurb ja raske! Ning siis tuli veel Miina külast, kes helde preili äraminekust oli kuulnud, ja avaldas ka enda haledust nii liigutavalt, et Juliette'igi ripsmed niiskusid.

Korraga tõi aednikupoiss koolipreilile lihtsa, aga peene maitsega kombineeritud lillekimbu. Enamasti olid need metsa- ja aasalilled, ainult mõningase aialillega segatud. Tumesinine siidist pael hoidis kimpu koos.

Juliette päris, kes kingituse oli saatnud. Ta mõte lendas muidugi kohe parun Herberti poole. Oma imestuseks kuulis ta aga, et viisakas kinkija olevat koolihärra Gottlieb Lustig. Ta valmistanud kimbu enda otsitud lilledest ise.

Küsides oli neiu naeratanud, vastust kuuldes lõi ta nägu tõsiseks. Ja siis vaatles ta väga tõsiselt ja ikka tõsisemalt kaunist kimbukest, ning pikkamisi, pikkamisi kerkis sügavam värv ta põskedesse ja ta silmades oli midagi, mis ilmutas nagu põnevat uurimist, ja siis jälle midagi, mis kumendas nagu leitud otsuse helkjas paiste...

Ta käskis koolihärrat enda juurde paluda.

Selle suured läikivad prilliklaasid tekkisid varsti piitade vahele. Ta jäi alandlikult ukse alla seisma ja Juliette ei saanud aru, kuhu ta väikesed silmad klaaside tagant vahtisid, kas põrandale maha, aknast välja või lakke; ainult seda märkas neiu, et need silmad tema peale ei usaldanud vahtida.

Juliette ruttas talle väljasirutatud käega vastu.

«Teie kingitus teeb mulle suurt rõõmu, sõber! Nagu näen, pole te mitte ainult suur taimeteadlane, vaid ka suur kunstaednik. Ma tänan teid!»

Gottlieb Lustigi kahvatanud näo mustja nüri habeme vahel ja ta päratu kõrge ning laia otsaesise ujutas korraga üle punav meri. See neitsilik puna andis ta näole ning kogu ilmingule midagi, millest naised oskavad lugu pidada.

«Teie ei ole minu — julguse üle mitte pahane, preili Marchand?» küsis ta häälega, mis kippus kurgu pitsituse tõttu vägisi sosinaks raugema.

«Pahane? Ei. Ma olen rõõmus!»

Tekkis vaheaeg. Härra Gottlieb Lustig kohendas erilise agarusega oma prille, ehk need küll talle üsna nina sisse olid kasvanud.

«Mul oleks teilt — oleks teilt midagi — paluda,» ütles ta viimaks.

«Siis paluge!»

«Kui te mulle mõned read võiksite kirjutada — oma kodust — edaspidi — ma oleksin väga tänulik...»

«Ainult sel tingimusel, et teie mu kirju vastamata ei jäta.»

«Kuis ma seda võiksin!» See hüüd tuli Lustigi suust peaaegu ehmunult.

«Tubli! Meie astume siis kirjavahetusse.»

Õpetaja prillid lõid rõõmsalt sätendama. «Ma tänan! Oma aadressi läkitan teile varsti ja palun teiegi oma.»

«Kuidas? Kas teie siia ei jää?»

«Ei. Ma lõpetasin oma teenistuse siin majas. Mulle pakuti Riias sügiseks ülemkooliõpetaja kohta ja ma võtsin selle vastu.»

«Missugune uudis! Ja kus te tahate suve ära viita? Vist vanemate või sugulaste juures?»

«Vanemaid mul enam ei ole. Tartus elab mul vend. Kui ma teda olen näinud, siis tahaksin väikest teekonda välismaale ette võtta. Mind huvitavad seal mitmed kuulsad taimeaiad.»

«Siis lähenete ehk ka minu kodumaale?»

«Ma — ma arvan.» Ja ta punastas jälle.

Juliette asus aga nüüd ta mõlemast õlast kinni, vahtis talle naerdes otsekohe näkku, raputas teda ja hüüdis: «Ja seda kõike ei võinud te mulle varemini öelda! Te olete mul aga kena ametivend! Ent ma annan teile andeks, kui sõna peate ja mulle mu vanemate majas külla tulete. Minu vana isa rõõm saab suur olema, sest tema on suurim mäestikukütt terves kantonis, ja kuna ta kaljude vahel süütuid loomakesi varitseb, võite teie tema kaasaline olla ja endale haruldast umbrohtu otsida. Ma hüüan teile juba nüüd oma vanemate, kolme õe ja kahe venna nimel tere tulemast vastu.»

«Ja teie ise?»

«Mina ise? Oma rõõmu ilmutan teile lähemalt Genfis.» Ja Juliette naeris talle prillidesse, kuni ta ise ka sügavasti punastas.

Gottlieb Lustig kohendas seekord kaelasidet ja vesti, siis pistis käe põuetasku ja tõmbas sealt kaunis paksu pehmekaanelise kaustiku esile.

«Teil oli sooja huvi ja osavõttu meie maa sotsiaalseist oludest,» ütles ta. «Te juhtusite ka siin elama neist oludest väljakasvanud väikese mässu ajal. Ma olen aastate jooksul siia kaustikusse üles tähendanud kodumaa elust üksikuid nähtusi ja sündmusi, mida te ehk teel või ka kodus ajaviiteks võiksite lugeda, et vaimset ühendust meie maa ja tema elanikkudega mitte nii ruttu kaotada. Kas sooviksite seda tühist asjakest kaasa võtta?»

Uudishimulikult sirutas Juliette käe manuskripti järele ja lõi ta nimilehe lahti. «Kolm aastat haagikohtuniku majas» — paistis talle suures selges kirjas vastu.

«Te olete oma isiklikud nähtused ja elamused üles tähendanud?»

«Jaa.»

«Missuguse haagikohtuniku majast te räägite?»

«Parun Heideggi omast.»

«Parun Heidegg oli kord haagikohtunik?»

«Jaa.»

«Kas te seda raamatut tahate trükkida lasta?»

«Ei. Ma ei ole kirjanik. Ainult ajaviiteks ja endale alalhoiuks olen mõne värvikama juhtumuse, mis mulle elavalt meelde jäi, paari kriipsuga üles tähendanud.»

«Ainult ajaviiteks?»

«Noh, vahest võiks ka keegi, kes kirjutada või kõnelda oskab, sest aineid saada. Mina ei oska kumbagi.»

«Aga teie oskate tunda — südamega tunda, härra Lustig!» hüüdis Juliette, kes käsikirja põnevusega oli lehitsenud ja mõnda kohta ruttu lugenud. «Ma kardan, et olen teid liig hilja tundma õppinud, teie igavene vaikija! Ma loen siin praegu mõnda mõtet, millele innukalt alla kirjutaksin. Ma tänan teid selle huvitava lektüüri eest!»

Ning elavalt pigistades hakkasid ta soojad pehmed sõrmed Gottlieb Lustigi käe ümbert kinni.

Neid eksitati. Väljast koputati ukse pihta ja parun Herbert Heidegg astus sisse. Lustigit nähes noogutas talle sõbralikult peaga ja pöördus siis lahkumissõnadega preili Marchandi poole.

Nende jumalagajätmine oli lühike ja kuiv. Parun näis püüdvat oma olekus vägisi midagi varjata ja oma hääles midagi maha suruda; see sundis teda sõnadega kasin ja tõttav olema. Ta pilk ainult ehk kõneles, aga selle keelt ju siin ei mõistetud.

«Kas teil on veel mingit soovi, preili Marchand?» küsis ta lõpuks.

«Jaa, parunihärra. Ma paluksin teilt varsti teatust, kuidas käib teie kaitsealuste käsi.»

«Teie mõtlete Maie ja Miina peigmeeste peale? Ma tahan teile nende saatust teatada.»

«Veel kord — minu tänu teile! Ma lahkun teist mälestusega, mida soovisin.»

Veerand tundi hiljem veeres tõld, mis Juliette Marchandi Tallinna poole viis, kust ta laevaga Saksamaale tahtis reisida, tolmust hallil maanteel. Reisija nägi teel sagedasti soldateid ja nende vahel veetavaid rõhutud talupoegi ning külades nutvaid naisi ja lapsi. Et niisugustest piltidest neid nägemata mööda pääseda, hakkas ta tõllas Gottlieb Lustigi käsikirja lugema. Kuid see oli halb lohutus. Mis Eestimaa haagikohtuniku majas kolm aastat oli sündinud, see ei võinud meelt lõbustada. Juliette Marchand lõi raamatu kinni, toetas pea tõlla padja vastu ja pigistas silmad kinni. Ta ei tahtnud sest kurvast maast enam midagi näha ega kuulda.

31

KURBMÄNGU LÕPPVAATUS.

Mahtra sündmusi hakkas Tallinnas üks komisjon uurima, mille eesistnik ja liikmed peale kirjatoimetaja, sekretär Lambi, kõik olid mõisnikud, nimelt härrad parun von der Pahlen, von Nottbeck ja krahv Manteuffel. Komisjon kuulas vangi toodud süüdlased üle ja pani oma protokollid sõjakohtule ette, kes pidi süüdlastele otsused mõistma.

Et asi mitte tavaliste kohtute otsustada ei läinud, vaid et seks sõjakohtu asutamist tarvilikuks peeti, tuli sellest, et saksad seletasid Mahtra sündmusi mässuks riigivalitsuse vastu, kuna nad õigusepärast muud ei olnud kui talupoegade vastuhakkamine mõisnikule, rentnikkude viha-avaldus ühe valju rendihärra ja ühtlasi kohaliku haagikohtuniku vägivalla vastu. Meelepaha avaldamiseks riigivalitsuse vastu ei olnud talupoegadel mingit põhjust; tuli ju seadus, mis neile pehmendusi tõi, just riigivalitsuse poolt, muudkui saksad ei tahtnud nende arvates kõiki kergendusi kätte anda, mis selles seaduses neile olid määratud. Mäss käis siis mässajate mõttes ainult nende vastu, kes seadust ei tahtnud täita, ning mässul oli üldisemaks otstarbeks see, et taheti riigivalitsuse tähelepanekut seadusest üleastujate peale juhtida.

Kui uurimiskomisjon oma töö oli lõpetanud, saatis ta otsused sisemiste asjade ministrile läbivaatamiseks. Keisri käsul asutati seepeale sõjakohus, mille liikmed osalt samuti olid Eestimaa mõisnikud, see on talupoegade loomulikud vastased. Sõjakohus koosnes järgmistest isikutest: esimeheks oli Laadoga jalaväepolgu neljanda tagavarapataljoni komandör polkovnik parun von der Brinken, liikmeiks kapten Malšev, staabikapten Markuševski, alamleitnant parun Pritwitz, haagikohtunik von Mohrenschild ja Harju maakonna manngerihti kaasistnikud von Brevern ja von Klugen.[1]

Peale uurimiskomisjoni ja sõjakohtu oli mässu kohta selgust muretsemas veel üks kõige kõrgemalt poolt läkitatud erisaadik, kindralmajor Issakov. See jõudis juba mõni päev pärast Mahtra sõda Eestimaale, kuulas keisri ülesandel mässu põhjuste järele, revideeris kubermanguvalitsust ning reisis juunikuu lõpul Peterburisse tagasi, et riigipeale sündmustest erapooletut aruannet viia.

Pealinnas valitses Eestimaa mõisnikkude vastu tol ajal selgesti nähtavale tulev meelepaha, mis kuni keisrini ulatus. Seal arvati või teati, et kubermangus ettetulnud rahutused, mis Mahtras kuni verise mässuni olid paisunud, mitte ilma sakste süüta teoks ei võinud tulla, ning Eestimaa rüütelkonnal kulus palju vaeva, enne kui ta asemikud Peterburis riigivalitsuse ja keisri usaldust jälle eneste poole suutsid pöörata.

Mida keisri käskjalg kindral Issakov Mahtra sündmustest riigipeale teatas ja temale mässu põhjustena üles andis, seda kuuleme ühest kirjast, mis sisemiste asjade minister Eestimaa kubernerile läkitas ja millele Issakovi aruanne oli juurde lisatud. Keisri saadik kirjutas muuseas:

«Raskest orjusest himuraks saanud varstise kergendusi toova uuenduse vastu, ei oodanud talupojad neid kergendusi mitte mõisnikkudelt, vaid viimaste soovide vastu; uus talurahvaseadus pettis aga neid nende lootustes. Olgu kuidas on, aga talupojad kogusid oma tähelepaneku enam kohuste peale, mis uus seadus neile peale pani, kui õiguste peale, mis ta neile andis. Nüüd olid aga orjuse määrused maahindamisele põhjendatud, mille tagajärjed veel teadmata olid, lugu, mis meeli ei võinud rahustada aidata. Sinna juurde tuli veel, et 127. paragrahvis, mis teoorjuse kõige kõrgema määra kindlaks tegi, rahvasuus nõndanimetatud abiteoks kutsutud tööd mitte nimepidi üles ei olnud antud, millest talupojad mitmeti järeldasid, et abitegu on kaotatud, kuna mainitud paragrahvis kõik tööd, nii ka erakorralised, orjuse kõige kõrgemas määras sisaldusid. Talupoegade põllulisi olusid korraldavatest seadlustest oli uues seaduses terve rida maahindamistööde lõpu külge seo-

[1] Sõjakohtu kirjatoimetajaks oli Kovenev, tõlgiks Fr. Russov. Viimase sulest on autoril tarvitada olnud kohtuaktide järgi kokkuseatud kujukas kirjeldus. — *Autor.*

tud — see sünnitas umbusaldust; oletati ka, et hindamistöödeks määratud kümneaastane aeg tuleb 9. juunist 1846 peale arvata, oletus, mida see lugu toetas, et maade mõõtmine kubermangus viimasel ajal jõudsasti edenes. Pealegi oli ametlikus lehes enneaegu üks kirjutus ilmunud, milles teatati, et uus seadus kohe pärast tema väljakuulutamist maksma hakkab, mida talupojad muidugi kogu seaduseraamatu sisu kohta eeldasid. Lõpuks tuli veel juurde, et seaduse väljakuulutamisega kaks aastat viivitati ja et kohalikud ülemused kuulutamise viisi poolest kõikuvat, kindluseta olekut avaldasid, mis meeli ainult eksitas ja segas.»

Nõnda olid siis talupojad eksiarvamiste ohvriks saanud, milles süüdi leiti olevat uue seaduse puudused ja kohaliku valitsuse poolt tehtud vead. Sellest hoolimata anti nad kui kuritahtlikud riigivaenlased, kui kardetavad mässajad, sõjakohtu alla, mis neile kõige kangemad nuhtlused, suuremalt osalt surmanuhtluse mõistis.

Kohtu all seisid üldse kuuskümmend viis talupoega Juuru ja Kose kihelkonnast. Peale mässu ja riisumise süü oli neil ka tehtud ainelise kahju eest vastutada. Mahtra mõisas põlemise ja röövimise läbi sündinud kahju oli umbes 8000 rublaga üles antud. Mõisa omanik K. von Helffreich määras oma kahju 6204 rubla, valitseja Rosenberg endal 1178 rubla, aidamees ja teised teenijad endil mõnesaja rubla peale. Uurimiskomisjoni töö vältas kuni sügiseni, mil sõjakohus kokku astus ja esimese istungi 29. oktoobril ära pidas. Sõjakohtu tegevus kestis umbes kuu aega, kuni 27. novembrini.

Oma vangistuse- ja ülekuulamiseajast Tallinnas jutustab üks protsessi peategelastest, talitaja Ants Tertsius, oma mälestustes mõndagi iseloomustavat.

Ants Tertsius istub Toompea lossi vanglas üksikkongis. Tema kongi kõrval olevas ruumis juhtub kinni olema Jõhvi talitaja. See kuulutab, kui Ants kuus päeva on istunud, et teda varsti keegi «viieteistkümne kindrali kindral» vangikotta tulevat üle kuulama. Jõhvi talitaja oskab vene keelt, seepärast palub Ants, et ta temale õpetaks, kuidas vene keeli tuleks öelda: «Mina põle mitte süidi, teised kodu on süidi.» Seda tahab Ants kõrgele ülemale vastata, kui see teda tuleb üle kuulama. Teine õpetabki: «Ja ne vinavat, kak drugi dooma vinavat.» Et sõnu mitte unustada, hakkab Tertsius neid näpuga ähmasele aknaruudule kirjutama, aga enne kui ta sellega

valmis saab, käib juba uks ja ümber pöördudes näeb mees uut ülemat teise seltsis enda ees seisvat.

«Ja ne vinavat, kak drugi dooma vinavat!» hüüab Ants neile vastu, enne kui nad suud on saanud lahti teha.

Uus kohtuhärra hakkab Antsuga vene keeles kõnelema, kuid viimane ei saa ta jutust sõnagi aru. Väeülem vaatab Antsule hulga aega uurides silma ning pöördub siis oma kaaslase poole, paludes teda vangiga eesti keelt rääkida. See hakkab Antsule küsimusi ette laduma:

«Kas vene keelt oskad?»

«Ei oska.»

«Kas saksa keelt oskad?»

«Ei oska.»

«Kas prantsuse keelt oskad?»

«Ei oska. Ma põle kunagi reisi peal käind, et oleks võeraid keeli õppind.»

Seepeale küsib umbkeelne ülem teiselt, mida vang oli kõnelnud.

«Tunnistab enese kõiges süüdi,» kostab see.

«Noh, seda parem, et ta süü oma suuga üles tunnistab,» tähendab kõrge härra ja lahkub kaaslasega vangi juurest.

Jõhvi talitaja aga, kes kõnelust oma kongi on kuulnud, seletab Antsule ära, kuidas tema sõnu võõriti vene keelde tõlgiti.

«Ole valmis, et sind homme jälle näpistusele võetakse,» lisab ta juurde; «siis aga ütle ära, et sa ennast mitte süidlaseks ei tunnista, nagu täna ümber pandi.»

Järgmisel päeval on kolm peasüüdlast: Ants Tertsius, Aadu Andrei ja Peeter Olander jälle ülekuulamisel. Ants ja Aadu ei oska vene keelt, aga Peeter, sama Kaiu teomees, kes Mahtra sõja eel oli ohvitseridel tõlgiks, kõneleb vene keelt ning jutustab Peterburi ülemale kõik ära, kuidas ja mispärast sõda alanud.

«Viieteistkümne kindrali kindral» küsib Peetrilt, kas Ants Tertsius tõesti Liivimaal sõja tarvis püsse on käinud tellimas, nagu teda süüdistatavat. Peeter vastab, et see õige ei olevat; Ants käinud ainult vene preestri käest salamahti järele küsimas, kas mõisnikkudel on keisri poolt luba talupoegi vana seaduse peale vanduma panna või teevad nad seda oma voliga. Ühtlasi kuuleb kõrge härra nüüd ka, kuidas see kohalik võimumees, kellega ta eile Antsu vangikojas oli käinud vaatamas,

viimase sõnad sootuks võõriti oli ümber pannud. Seeüle vihastab ülem nii väga, et läheb sülitades minema.

Eestimaa võimumees aga tuleb teisel hommikul tigedalt Peetri juurde ja ütleb: «Sinu keel kuluks suust välja lõigata!» Ja Antsu juurde ilmudes hüüab ta: «Kuuesajal mehel ei ole nii targad sõnad kui sinul. Ega see pea enam esimese keha otsas ole, see on juba üheksanda otsas!» Seejuures asub ta Antsu peast kinni, vapustab seda ning läheb siis minema.

Antsu süüd uuritakse suure agarusega. Seitse nädalat järjepannu käib ta iga päev ülekuulajate ees. Mida temalt küsitud ja mida ta kostnud, seda pole ta kõike suutnud meeles pidada, aga ta on end vahvasti iga võõriti süüdistuse vastu püüdnud kaitsta.

Kord ütleb üks kohtuhärra temale: «Kuigi sa üheksakümne seitsme numbri all õigeks jääd — kolme numbri all oled siiski süüalune.»

«Missuguse kolme numbri all ma süüalune olen?» pärib Ants.

«Esiteks on sinu süü see, et sa Habajale haakenrihtri juurde ei läinud, kui käsu said. Sa oleksid pidanud kas või joonega ahju minema, kui sind oleks kästud.»

«Kui meie oleksime teise jumala loodud ja saksad teise, siis ehk küll; aga nüid on meil üks jumal, ja see ei pea ühest rohkem lugu kui teisest, — kuda ma siis ilma süüta teie käsu peale peaks ahju minema?» küsib Tertsius kartmata. «Aga miuke see teine number on?»

«Teine number on see, et sa, nagu ise jutustad, kõik kihelkonna talitajad kirikukõrtsi kokku kutsusid ja neile toobi viina ostsid. Mis asjamees sina õieti oled, et sa rahvast kokku ajad?»

«Ma kutsusin talitajad sellepärast kokku, et see oli väga tõsine asi; seda ei võind ju külanaiste hulgas ära õiendada,» kostab Ants, kes ka selles punktis enesel mingit süüd ei näe. «Ja nüid siis kolmas number?»

«Sinu kolmas süü on, et sa Kärusse läksid, ilma et sul seks luba või passi oleks olnud, ja et sa tagasi ei pöördunud, kui kirikumõisa kutsar sulle tagant järele ajas ja sind Kokal otsis.»

«Ega ma paha pärast ega kurja nõuga Kärusse läind, ma läksin teistele ja omale uue seaduse kohta seletust tooma,»

vastab Ants. «Kirikumõisa kutsarit ma ei näind, ma magasin Koka pere aida peal.»

Tunnistajate seas on ka vene preester Kärust, kelle palvel Ants Tertsius käis. Tema nõudel olevat Antsule ja vist ka mõnele muule kaebealusele viimaks see kergendus tehtud, et nad kohtuliku juurdluse ajaks raudadest vabastatud. Nad pandud alles siis jälle raudu, kui nad mitme kuu pärast Mahtrasse viidi peksunuhtlust kohtuotsust mööda vastu võtma.

Tervelt viiskümmend isikut mõistis sõjakohus surmanuhtlusele; kaks meest pidid saama tuhat viissada hoopi kadalippu ja Siberisse minema ning kolmele määrati üksnes peksukaristus kadalipuna. Tule ja riisumise läbi tehtud kahju eest vastutas süüdlaste varandus, mis enampakkumisel ära pidi müüdama. Sõjakohtu otsus, mille kindralkuberner vürst Suvorov kõige kõrgemale poole kinnituseks ette pani, muudeti aga keisri käsul pehmemaks: surmanuhtlusest vabastati kõik süüdlased ning suurim kadalipu-hoopide arv määrati tuhande hoobi peale.

Mahtra kurbmängu viimane, südantlõhestav vaatus oli 10. küünlakuu päeval 1859 selle mõisa väljal.

Valda oli aegsasti suurem väejagu ilmunud. Talud said käsu sulane või tüdruk mõisa saata, kes pidid vankri esimesed rattad, kotitäie kõlkaid ning labida ja luua kaasa viima. Vankriratastel pidi nõrku nuheldavaid läbi kadalipu veetama, kõlkakottide peal taheti neid süüdlasi peksta, kes pidid ainult vitsu saama, ning labidaid ja luudi läks tarvis lume rookimiseks väljal, et sinna peksmiseks paika valmistada. See paik oli nn. häärberirehe ja mõisa vahel, lagedal põllul. Poisid ja tüdrukud kühveldasid paksu lume kõrvale ning pühkisid paiga luudadega üle. Varatsejt hakkas sinna nii Mahtrast kui ka ümberkaudsetest valdadest rahvast kogunema, vanu ja noori, mehi ja naisi, et kohtuotsuse verist täidesaatmist pealt vaadata.

Kuuekümne küüthobusega veeti raudus vangid Tallinnast Mahtrasse. Neid saatis hulk jalaväge ja kolmkümmend kasakat, kuna Mahtras, nagu öeldud, isegi juba sõjaväge ees oli. Kardeti vist, et kodune rahvas võiks vangide vägivaldse vabastamise peale mõelda. Linnast kaasa veeti ka roguskist kottide sees kadalipu-kepid ja peksuvitsad.

Pikas vooris lähenes vangide kurb salk jalaväe ja kasakate vahel Mahtra mõisale. Nende hallid lõpnud näod, millest sil-

mad tuimalt ja osavõtmatult välja vaatasid, andsid tunnistust pika vangielu kurnatusest ja kõigest hinge- ning ihupiinast, mis nad enam kui kaheksa kuud olid pidanud kannatama. Paljud neist pidid viimast korda oma kodukohta nägema, et siit verise ihuga, vahest ka meelemõistuseta ja surnultki, igaveseks lahkuda. Hobused norskasid, rauad kõlisesid, soldatite sammud panid maa müdisema.

Varsti mustas Mahtra mõisas lumine väli rahvast. Paljud jooksid vangidele teele vastu ja hakkasid neid nähes valjusti nutma. Naised otsisid silmadega regedelt oma mehi, lapsed isasid ja sugulased sugulasi. Iga leitud nägu, koltunud vangikoja õhust, kuivetanud kehvast toidust, teretati ahastushüüete ja nutukahinaga. Vangidele ligi ei lastud kedagi; jalavägi püssidega ja kasakad hobuste seljas, kes voori tihedalt piirasid, hoidsid kõiki neist eemale.

Nuhtluspaiga ümber sõõri seisis enne siia jõudnud sõjavägi vahis. Kepid ja vitsad olid kottidest välja võetud ja virna pandud. Nende kõrval ootasid vankrite ratastikud, millele taheti neid pekstavaid siduda, kes kadalipus enneaegu nõrkesid. Lume peal maas olid kõlkakotid, millele vitsanuhtluse saajaid pidi tõmmatama. Kaks tohtrit, kutsutud minestavaid nuhtlusealuseid toibutama, ja kohalik kirikuõpetaja, kes neid nende süü pärast pidi noomima ning surma vastu ette valmistama, olid ka juba paigale jõudnud.

Vangide-voor peatus. Mehed kõlisevates raudades tulid regedelt maha ja seati sõjaväe vahele reastikku seisma. Kokkujooksnud rahvas lõi vangide ja sõjaväe ümber kokku nagu pilv.

Kõigepealt loeti nuhtlusealustele kohtuotsused karistusemääradega ette. Ehmatusevõbin käis rahvahulgast läbi, kui kuuldi nuhtlusi, mis süüdlastele olid peale pandud. Kaks meest, Aadu Andrei ja Peeter Olander, pidid tuhat hoopi kadalippu saama, kõik õigused kaotama, kahekümneks aastaks kõige rängemale sunnitööle minema ning siis eluajaks Siberisse asuma jääma. Kuuele mehele, Hans Pillerile ja Jaak Kastanile Mahtrast, Otto Olanderile ja Aadu Trostile Kaiust, Mihkel Baumannile Juurust ja Jaan Kroonile (Kraanile) Maidlast, oli määratud kuussada hoopi kadalippu; nad pidid kõik õigused kaotama, viieks või kuueks aastaks rängale sunnitööle minema ning samuti eluajaks Siberisse jääma. Nelisada hoopi kadalippu oli anda: Arusepa Taaniel Schmiedebergile, Mäe Taaniel Schmiedebergile, Oti Jüri Rosenmäele ja Tooma

Juhan Reinvergile — kõik Mahtrast; ka nemad saadeti eluajaks asuma Siberi kaugemaisse kohtadesse. Talitaja Ants Tertsiuse kadalipu-hoopide arv oli kõige väiksem — ainult sada; ta pidi Siberi ligemates kohtades eluaegse asupaiga saama. Lõpuks järgnes nende süüdlaste pikk rida, kellele olid määratud üksnes vitsahoobid ja mitmesugused muud pehmemad karistused. Kümne mehe karistuseks oli: sada hoopi vitsu, kõigi õiguste kaotus, kuus aastat vangiroodu ja Siberisse eluajaks asuma saatmine. Viis meest pääsesid kaheksakümne vitsahoobiga, nelja-aastase vangitööga ja kõigi iseäraliste õiguste kaotamisega. Seitsekümmend vitsahoopi ja kaks aastat vangitööd oli kuuel mehel oodata, ainult seitsekümmend hoopi kahel ning ainult viiskümmend hoopi viiel. Kolm Mahtra meest, Matsi Priidik Kastan, Adra Hindrek Ader ja Peerupuu Jaan Ustel (Uster) jäeti peale eeluurimisaja veel kuueks kuuks vangi, kolm teist, Aadu Peber (Pever) Atlast, Jüri Uit (Uitküll) Mahtrast ja Tiits Rodemann Hõredalt lasti lahti, aga seati politseilise valve alla. Üheteistkümne mehe karistus piirdus vangistusega, mis nad kohtu juurdluse all olid ära istunud, ning seitse meest — Tõnu Paabelson Mahtrast, Jüri Sille, Mart Toll (Tõll) ja Jaan Pestel (Penter) Kaiust, talitaja Jüri Näpp (Lepp) ja tema abimees Madis Veimer (seesama, kes Tertsiusega Kärus käis) Atlast ning Maidla talitaja Ants Piip (Piiper) — olid süütuks mõistetud. Ihunuhtlusest vabastati sedapuhku mõned, kes sõjas raskeid haavu olid saanud, nagu Jaak Kastan, Aadu Trost, teine Taaniel Schmiedeberg, Priidik Ott ja Ants Kullerkupp: arstid arvasid nimelt, et nad rasket karistust välja ei kannata. Nad pidid selle hiljem, siis, kui nad haavadest on kosunud, kätte saama.

Olid kohtuotsused nuhtlusealustele ette loetud, pandi neile rinda tähed, millel hoopide arv üleval seisis.

Siis algas kirikuõpetaja Berg vaimulikku tegevust. Kaugele üle lageda lumise välja, mille helevalge pinna päike siretama süütas, helises matuselaul paljudest nuuksuvatest suudest. Hulka segines tume nutukahin, kajasid üksikud karjatavad hääled valus lõhkevaist südameist. See oli matuseteenistus veel elavatele; nad seisid veel tervelt jalul, hingasid, tundsid, nägid, kuulsid. Aga paljud neist pidid mõttele anduma, et nad elavate killast on lahkunud, ainult et neile mahti anti eneste surma julmusest ning inetusest kujutlust saada ja et neid lasti iseendi matuseid pealt vaadata.

Laulule järgnes õpetaja matusekõne. See oli osalt noomituse- ja karistusejutlus mässajaile nende raskete kuritööde pärast, osalt leinapalve neile, kes soldatite hoopide alt eluga ei pääseks, osalt ka sisendav manitsus ja hoiatus vabadele pealtkuulajatele, et neile kunagi ei peaks meelde tulema oma isandate ja ülemate käskudele ning korraldustele vastu hakata.

Kirikhärra Berg seletas pikas salvikas kõnes ära, mäherdust nõgimusta tänamatust talupojad Mahtras sündinud häbitegudega oma jumalast seatud peremeeste ja vanemate vastu on üles näidanud, kes nende eest alati nii isalikult hoolt on kandnud. Sest kelle poolt tulnud siis kõik need kergendused, mis talurahvale aegade jooksul juba osaks saanud ja edaspidi veelgi osaks saavat? Kelle palvel olevat siis kõik endised ja nüüdsed talupoja elupõlve hõlbustavad seadused tehtud ja antud? Kas ei olevat kõiges selles mõisavanemate hool ja armastus tegev olnud? Ikka ja ikka jälle lähenevad mõisavanemad riigivalitsusele ettepanekutega: meie tahame oma talupoegadele seda anda ja seda lubada; meie soovime neile ise, priitahtlikult, kristlikust südamest, isalikust meelest, uusi seadusi luua ja laiemaid õigusi määrata; seks palume ainult riigivalitsuse luba ja keisri kinnitust. Selle loa ja kinnituse olevat mõisavanemad alati saanud, keiser ja valitsus olevat neid ikka usaldanud, teades, et nad talurahvale üksnes head soovivad. Muudkui talupojad ise oma patupimeduses ei taha oma ülemaid usaldada, nad tasuvat nende heategusid sõnakuulmatuse ja käsutäitmatusega — jah, nende tänutundmata meel, nende vaimusõgedus läinud mineval suvel koguni nii kaugele, et nad riisumise, põletamise ja tapmisegi eest ei olevat tagasi hirmunud! Seega olevat nad oma hinged kuradile müünud, põrgule pühendanud, oma ihud aga raske, verise karistuse alla andnud. Kes ülematele vastu hakkab, hakkab jumalale vastu, aga jumal ei lase enesele mitte vastu hakata — ta nuhtleb! See nuhtlus olevat nüüd süüdlastel käes. Kuid jumal on armuline. Kes oma tegusid praegu veel, nuhtluse eel, kus mitmel surm silma ees seisab, õiglasest südamest kahetseb, sellele annab jumal andeks, selle hinge päästab ta oma armus põrgutule käest. Aga ka talurahva ülemad, mõisavanemad, on armuheitlikud. «Rohkem kui viiskümmend süüdlast teie seast ei elaks enam,» hüüdis vaimulik mees masendava paatosega, «kui mitte mõisavanemad nende eest poleks palunud, et neid mitte püssidega maha ei lastaks, nagu mõistis kroonu sõjakohus. Teie näete sellest, et teie ülemad kurjategijategi peale halastavad, sest et nad oma talurahvast armastavad. On's teil südant põues niisuguseid ülemaid vastupanemise ja allaheitmata olekuga kurvastada ning pahandada? Kas te ei peaks ometi kord ära tundma, kes teile head soovivad ja ühtelugu head teevad? Kas võiksite veel kauemini umbusaldust ja kangekaelsust oma vanemate vastu südames kanda? . . .»

Rahvas ja nuhtlusealused kuulatasid kõnet tuima vaikusega. Nende ridadesse tuli alles siis elu, kui kirikuõpetaja otsekohe vangide poole pöördus ja neile eelseisva nuhtluse raskust meelde tuletas, mis mitmele neist võivat surma tuua. Naised püüdsid nuttes nuhtlusealustele ligemale pääseda; vangid vahtisid kahvatades üksteisele näkku ja nende pilgud otsisid rahvahulgast omakseid. Mõnel veeresid pisarad mööda palet, teised peitsid endid nägu varjates kaaslaste selja taha.

Pärast matuseteenistust lubati vange omastega mõni sõna kõnelda. Aga ühed ei märganud, teised ei suutnud midagi kõnelda. Nad vahtisid üksteisele ainult silma, tummalt, läbi pisarate, ja hoidsid kõvasti teineteise kätest kinni.

Siis algas nuhtluse verine vaatemäng.

Ohvitseride käsusõnad kajasid. Soldatid asusid kepi- ja vitsahunnikute kallale ja seadsid endid siis, malgad käes, kahte pikka kadalipu-ritta. Teised astusid vitstega kõlkakottide ümber kokku.

Kaks peasüüdlast, Päärna Miku Aadu Andrei Mahtrast ja Peeter Olander Kaiust, kutsuti ette. Esimese süü oli, et ta sõnnikuveole vastu pani, et ta nõupidamistest osa võttis, kus vastupaneku üle aru peeti, et ta Habajas ja Harmis käis inimesi Mahtra meestele appi kutsumas, et ta 2. juunil Mahtra mõisa õues teibaga sõjalaste esimeses reas seisis, teisi soldatite kallale tikkumisele ässitades, ning et ta opmann Rosenbergi oli aidanud peksta. Peeter Olanderi süükiri oli veelgi pikem. Tema oli mässupäeval püssiga Mahtrasse ilmunud, nõudis soldatitelt ja ohvitseridelt, et nad ära läheksid, päris major Laimingilt sõjaväe Mahtrasse tulemise käskkirja, tahtis kapten Bogutski pagunid maha kiskuda, nõudis ohvitseridelt raha, laskis püssiga soldatite peale, tormas hurraa karjudes esimeste seas nende kallale, võttis vägivaldselt ühe soldati käest padrunid ära, aitas opmann Rosenbergi peksta ja piinata, jõi röövitud viina ja andis seda ka teistele.

Mõlemat süüdlast kästi peale pükste kõik riided seljast ära

võtta. Ilm oli kaheksa kuni kümme kraadi külm. Varsti seisid mehed alasti lõikava talvise külma käes. Nende ihu lõi siniseks, nende liikmed lõdisesid, ent külma nad siiski ei tundnud.

Kumbki nuhtlusealune pidi nüüd ühe soldati püssitikust kinni hakkama, mis tema rinna poole oli pööratud, kuna soldat ise püssipära hoidis. Soldat astus kadalipu-tänava sisse, seal pikkamisi edasi liikudes, pekstav sammus talle järele. Seejuures sadas talle mõlemalt poolt kepihoope selga. Seda käiku algas üks süüdlane tänava ühest, teine teisest otsast, nii et nad kahekordse soldatirea keskpaigas kokku said, sealt jälle otsa poole ümber pöördusid ning uuesti tagasi tulid — korrates käikusid nii kaua, kui neil tuhat hoopi käes oli. Kumbki soldatirivi oli sada meest pikk, nii et kakssada meest vastastikku seisid ja nuhtlusealune iga käiguga sada hoopi sai.

Juba esimesed paarkümmend hoopi panid ihu sinama, lähemad mustama, siis hakkas tõmmupunane veri helevalge lume peale jooksma, kus ta ruttu tardus. Jäle veretee tekkis varsti sõdurite kaksikrea vahele. Ahnelt imes lumi seda esiotsa sisse, aga kui tee kinni ja kõvaks oli tallatud, sündisid siia ja sinna punased auravad lombid.

Talupoja turi, raske töö ja kõva asemega harjunud, paneb kepihoopidele kaua vastu. Aadul ja Peetril oli juba kolm-neli sada hoopi seljas, aga ikka kõndisid nad veel omal jalal püssitiku järel läbi tänava. Juba oli paar korda soldateid vahetatud, seniste lööjate asemele uued võetud, kelle käed olid puhanud; juba hakkasid tohtrid lähemale nihkuma, et mehi, kui nad nõrkevad, jääkülma vee või ergutavate rohtudega jälle jalule aidata; juba olid nuhtlusealuste seljad iga sarnasuse inimese ihuga kaotanud, aga ikka nähti Aadut ja Peetrit veel liikuvat, ikka veel laksuvaid hoope vastu võtvat, mis neile kahelt poolt verise, puretud liha pihta sadasid. Nende tuhakarva näod lõid aegamööda tõmmuks, pea mustaks, nende siniste huulte ümber seisis punakaskollane vaht, nende silmad olid sügavasti auku vajunud ja pilk iga eluläike kaotanud. Ja siiski nad veel elasid! Viimaks ometi, seitsmendal käigul, vajus Aadu veretänavale põlvili. Ta rinnust tuli tume korin. Ta pea hakkas otseti vajuma.

Arsti käsul valati talle pähe ja näkku vett, milles jäätükid ujusid. Kaks soldatit kiskusid ta püsti. Toibuski mees ja kõndis jälle edasi. Lihanarmad ripendasid tal seljast, ta oli üleni verine nagu murdjate kistud loom.

Ka Peeter oli korraks juba põlvili langenud, ka tema oli ainult veel paljas verine lihatomp. Aga teda toibutati niisama kui Aadut ja temagi kõndis, viimast jõudu kokku võttes, täägi tõmbel edasi.

Kuid iga uue käiguga rauges nende jõud halastamata löökide all ja hirmsa verekaotuse läbi. Nad langesid lossi ja vajusid silmili maha. Uus tohterdus jääveega. Neid lasti ka pudelist midagi sisse hingata. Siis aga, kui arstid ära nägid, et neil jalul-olek kauemini on võimatu, toodi vankrirattad platsi. Nad seoti telgede külge kinni, soldatid asusid ette vedama, ja nii tõmmati neid pool-elutuid, nõrgalt tuksuvaid veriseid lihatompe pikkamisi läbi tänava, kuna neile ikka veel lõhkuvaid lööke peale sadas.

Vaheaegu oli hakatud süüdlasi ka kõlkakottide peal vitstega nuhtlema. Talupoeg oli tol ajal vitsahoopidega nii harjunud, et sadatki hoopi kergemaks karistuseks võidi pidada, mida igaüks arvas võivat välja kannatada. Ja siiski sündis siin see ime, et paar meest kottidel ära minestasid. Vist olid hoobid nii armuheitmata valjud või nuheldavad kehaliselt eriti nõrgad. Päris elutult jäi Mahtra peremees Jaagu Hindrek, kes kaheksakümmend hoopi pidi saama, oma koti peale maha, kui ta seitsekümmend kätte oli saanud. Tema olek näis nii kardetav, et teda enam edasi ei pekstud. Kuid seda kümmet hoopi talle ei kingitud. Ta sai nad pärast Tallinnas täiel arvul kätte.

Aadu ja Peetriga sündis, mida naljalt keegi poleks suutnud uskuda: nad kannatasid tuhat hoopi kadalippu välja, jäid elama! Küll oli elusädemeke, mis neile ihusse oli jäänud õhkuma, nõrk ja väeti, küll ei suutnud nad vankriteljelt enam tõusta, kui nad viimase käigu olid lõpetanud, küll polnud nende ihud enam muud kui narmendavad ja verest nõrguvad korjused, mida nähes nõrga loomuga inimene ära võis minestada või jälkuse pärast pakku joosta. Aga nad elasid, nende südamed tuksusid ning Peeter lõi silmadki lahti, kui tohter teda oma abinõudega oli toibutanud.

Mõlemad õnnetud pandi pikali ree peale ja kaeti valgete linadega kinni nagu surnud. Neile riideid ärapuretud ihu peale tõmmata oli võimatu.

Sedamaid võeti uued nuhtlusealused peksule. Nende rinda kinnitatud sedelid näitasid, et nad kuussada hoopi pidid saama. Üks neist oli Peetri vend Otto Olander Kaiust, teine Mahtra mees Ants Piller, kellele järgnes Mihkel Baumann

Juurust. Siis tulid neljasajahoobilised, Mäe Schmiedeberg ja Tooma Juhan. Esimesest liigist puudusid kolm, teisest kaks meest, keda sõjas saadud raskete haavade pärast, mida nad linnas põdesid, ei võidud nuhelda. Viimane, kes ihuliku karistuse kadalipu näol kätte sai, oli siis Sepa peremees Ants Tertsius.

Nuheldavaist olid ühed tugevamad, teised nõrgemad. Kuna ühed vahedate hoopide all ainult ägasid ja viimaks korisesid, ei suutnud teised valju, lõikavat karjumist maha suruda. Nende hädakisa pani üdi tarretama, puuris luust ja lihast läbi. Ta kajas kaugele üle valendava välja, ja kes teda kuulis, mattis kahvatades kõrvad. Üks mees püüdis loomusunnil selga sadavate hoopide eest rutemini pääseda ning jooksis, aga jooksis rinnaga soldati täägi otsa, mis talle vastu hoiti. Üks ja teine närvastus ja langes kummuli punase räitsaka sisse. Ämber jäist vett pähe — see ajas mehe jälle jalule. Ei tõusnud ta mitte enam, siis pidid rattad aitama. Pikkamisi vedasid paar sõdurit rattaid, mille telgedel pekstavate kehad järele lohisesid, kadalipust läbi, ning hoop hoobi järel mütsus mõlemalt poolt veriste ihude peale maha. Niipea kui neil määratud löögid käes olid, mähiti neile linad ümber ja visati nad silmili regedele.

Tummalt, kokkupigistatud huultega, pea püsti, kõndis talitaja Ants Tertsius soldatite vahelt läbi. Ta sai ju ainult sada hoopi. Mis olid sada hoopi tuhande ja kuuesaja vastu! Ka Antsu ihu katkes veriseks, ka tema seljas lõi liha narmendama, aga mees jäi kindlalt jalule. Ainult lõpu poole vajus ta pisut kössi ja nägu kattus surnukahvatusega.

Etendust vaadates seisis rahvahulk ümberringi kui vall liikumata paigal. Ta oli nagu ehmatusesse tardunud. Ei leitud enam jõudu nutmiseks. Hakatuses valatud pisarad olid põskedel jääks külmunud. Pärani aetud silmil, millest ahastav hing keeletult kisendas, tunnistati koledaid, ühtelugu vahelduvaid ja siiski ühesuguseks jäävaid sündmusi. Nähti neid ju esimest korda elus. Veri, igal pool veri! Kuidas ta päikese paistel ja lume kumal punas ja auras! Silmad ei näinud viimaks enam muud kui verevaid varje, punaseid loore, mis kogu ümbruse peale olid heitnud. Rindades oli kõik kustunud, lämbunud. Nagu raskel, hingematval surmavõitlusel tuli siin ja seal ainult veel mõni ummistunud äga kuuldavale. Ja mõisa õuest, põlenud hoonete süsinenud rusudelt, tõusis suur must ronk val-

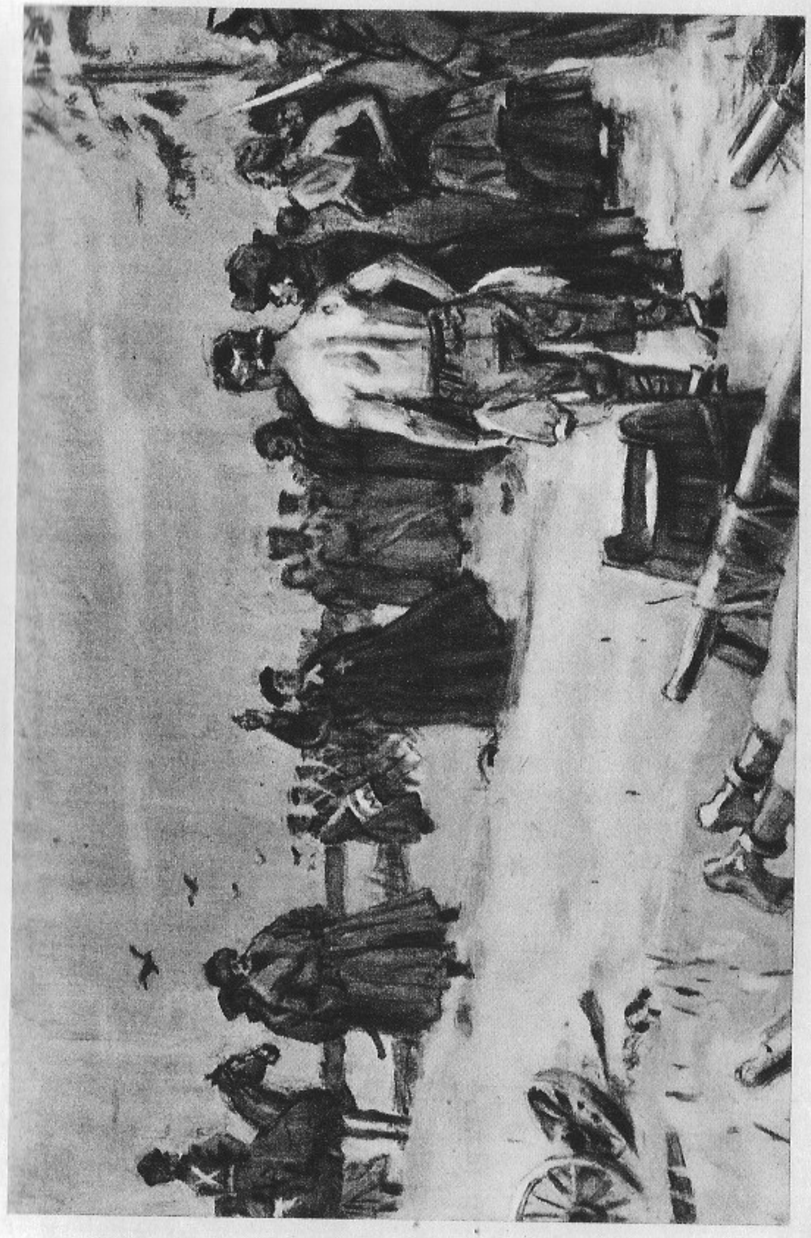

Sedamaid võeti uued nuhtlusealused peksule.

justi kraaksudes lendu. Muidu oli kõik vaiki ja elutu kui hauas. Ning veri, punane aurav veri voolas edasi, voolas kaua veel edasi, sest teda oli küllalt valada.

Kui nähtused liiga jälgiks läksid, pidid naisterahvad peksupaigast kirikisanda käsul ära minema. Õpetaja viis nad mõisa juurde, kus ta nendega palvetas ja laulis. Naised, tüdrukud ja alaealised võisid sinna alles siis tagasi minna, kui nuhtlemine oli lõpetatud.

Hulk regesid oli linadesse mähitud veriseid inimkehasid täis laotud. Näis, otsekui hakataks siin tapetud loomi müügile viima. Paljud ägasid ja korisesid, teised olid tummad ja liikumatud. Õnnetute naised, tütred ja muud sugulased voolasid regede ümber kokku, igaüks otsis tungides ja kobades oma «surnut». Neid ei lastud kauaks ligi. Veel üks vaade armetu vahakarva näole, veel üks hüüe nuuksuvast rinnast, siis ajasid sõdatid rahva regede ümbert ära: need hakkasid liikuma ja läksid jalaväe ja kasakate saatel pikas vooris teele Atla mõisa poole, kus pekstuid taheti ulualla viia, et nad linna tagasiminemiseks toibuksid.

Varsti oli Mahtra väli inimestest tühi. Kahmetul läikel vaatas talvine päike alla suure porise verevöödi peale, mis lagendiku puhast siretavat lumepinda rüvetas. Tumedalt piilus põlenud hoonete ahervars eemalt raagus puude vahelt. Ja sügav, surnud vaikus heitis maha. Alt rabast aga ja Juuru poolt mustavast metsast tuli uut elu verisele tallermaale. Mõned kraaksuvad varesed olid esimesed külalised, kes himukalt punase pori peale laskusid. Siis tuli süsimusti kaarnaid ja ahneid hakkisid. Nad jõid ja olid rõõmsad. Varesed ja kaarnad ja hakid — nad pühitsesid täna pidu . . .

Mahtra tragöödia oli otsas.

Nuheldud viidi peatselt Tallinna tagasi, kust ühed vangitapiga Siberi poole teele saadeti, kuna teised vangirooududesse paigutati ning kolmandad määratud ajaks veel türmi jäeti. Siberisse viidavaist marssisid terved jala, neid aga, kes veel sõjahaavu põdesid, veeti küüthobustega. Siberisse saadetavate naistele ja perekondadele anti luba oma toitjatega «tühjale maale» kaasa minna. Seda luba tarvitasid paljud.

Kes suudaks kõiki neid hädasid ja viletsusi kirjeldada, mida need inimesed sel määratu pikal teel ning pärast võõral, karedal metsikmaal näha said! Paljud jäid teel haigeks ja põdesid vanglate ja tapijaamade laatsarettides, mitmed panid silmad

igavesti kinni, teised elasid mõne aja rasket vangi- ja asunikupõlve, siis tuli surm ka neile järele. Mõnedel läks aga tugevama tervise ning tüdimata töö ja usinuse tõttu ka korda endi elule Siberis kindlamat alust panna ning kõrgema vanuseni elada. Nõnda suri Ants Tertsius, Mahtra sündmuste arukam ja vaimukam tegelane, umbes kaheksakümne aasta vanuses 1900. aastal Omi asunduses jõuka mehena. Temagi oli terve perekonnaga, naise ja nelja alaealise lapsega, kaugele maale läinud, kus ta temale määratud asupaigas põllumeheks hakkas ning talu- ja veskiomanikuks tõusis.

32

TÄIENDAVAD MÄÄRUSED.

Enne kui Mahtra mässus 2. juunil 1858 surma saanud talupoegi hakati matma, küsib Eestimaa kirikliku valitsuse esimees, kindralsuperintendent Rein, ametliku kirjaga kubernerihärra von Grünevaldi käest järele, kuidas neid surnuid tuleks matta, kas harilikul viisil või kui e n e s e t a p p j a i d. Kuberner käsib neid matta kiriklikkude kommete järgi, kuid ilma kellu helistamata.

See looke iseloomustab kohalike vaimulikkude ja ilmlikkude võimude kristlikku seisukohta talupoegade kohta, kes uue seaduse tegijate ja kuulutajate eksituste pärast kah eksitustesse sattusid ning oma vaimupimeduses, milles nad hariduse puudusel elasid, tegusid korda saatsid, mida nad sedamaid kõige liigutavamal kombel kahetsesid: kiriklikus mõttes neetute kilda taheti inimesi lugeda, kes õigust ja tõde otsides olid kurja teinud, aga seda kurja oma eluga juba tasunud! Ilma viimse inimliku auta taheti jätta neid, kellest nende hingekarjane kohtu ees ise tunnistuse oli andnud, et nad muidu ausad, kombeliselt laituseta inimesed olnud!

Riigi peavalitsuses mõeldi Mahtra ja teistest rahutustest, mis Eestimaal 1858. aasta suvel puhkesid, pisut teisiti. Seal arvati, et neil nähtustel loomulikumad põhjused on kui see, et vagune ja virk eesti talupoeg korraga aiva üleannetuse pärast seadusele, mida ta muidu alati oli respekteerinud, vastu tahtis hakata. Need põhjused selgusid peagi. Tahes või tahtmata pidi Eestimaa rüütelkond oma osa süüd enda peale võtma. Uus seaduseraamat oli ju rüütelkonna ettepanekutel ja tema kaasabil kokku seatud ning need ettepanekud olid osalt vigased ja puudulikud. Seda pidi rüütelkonna peamees krahv Keyserling ise tsaarile tunnistama, kui ta pärast rahutusi, 12. juulil 1858, Peterhofis Aleksander II ees käis rahu-

tuste üle aru andmas. Ja need vead ja puudused olid nii olulised, et keiser rüütelkonnale sedamaid käsu pidi andma täiendusi ja parandusi viibimata käsile võtta, mis ka sündis.

Talupoegade rahutused Tallinnamaal, iseäranis Mahtra verised sündmused, ei jäänud seega ilma tulusate tagajärgedeta. Juba 2. septembril samal aastal kutsuti erakorraline maapäev kokku, kus uue talurahva-seaduse puudused ja tumedused läbivaatamisele ja parandusele võeti, niipalju kui rüütelkonna majanduslik egoism seda talurahva kasuks lubas. Rüütelkond seadis täiendavad määrused uue seaduseraamatu tarvis kokku ja esitas need riigivalitsusele. Iseäralisi kergendusi neis uutes määrustes talurahvale ei tehtud; palju enam korraldati ja kindlustati sisult ja kujult mõnd painduvat seadusepunkti ning heideti niisugused välja, mida võimata oli täita.

Rüütelkonna poolt valmistatud «täiendavate määruste» projekt läks esialgseks läbikatsumiseks ühe pealinnas asuva komisjoni kätte, käis siis Läänemere-komiteest läbi ja kinnitati 23. jaanuaril 1859 kõige kõrgemalt poolt kolme aasta peale ajutiseks seaduseks. Pärast seda aega pikendati nende määruste maksvust kuue aasta peale, aga nad jäid mõne vähese muudatusega kuni tsarismi lõpuni jõusse.

Tähtis oli uutes määrustes, et talumaade vahetamist mõisamaade vastu märksa raskendati, et mõlema maaliigi teineteisest lahutamine lihtsamal ja kiirendatud viisil, ilma mõõtmiseta, pidi ette võetama ja et maa ning talupoja töö hinda mitte enam vilja mõõdu järgi ei tohitud arvestada, vaid vilja raskuse järgi.

«Täiendavate määruste» sisu oli lühidalt järgmine: Iga mõisaomanik on kohustatud ühes vallatalitaja ja selle abimehega mõisamaa ja talumaa vahele, kus need teineteisega kokku puutuvad, selgesti nähtavate märkide ülesseadmise kaudu kindla piiri panema; see töö peab kuni 1. oktoobrini 1859 olema lõpetatud.[1] Talitajad ja nende abimehed peavad kohalikku kihelkonnakohtusse tunnistuse andma, et rajamärkide läbi äramääratud talumaad niisama palju on, kui talupoegade käes 9. juunil 1846 seda maad oli.

Seega oli uue talurahva-seaduse määrus, mille järgi mõisa- ja talumaad kümne aasta jooksul pidid üle mõõdetama ja uuesti hinnatama, enne kui kergendatud teoorjus võis maksma

[1] Tõepoolest lõppes ta aga alles 1. augustiks 1867. — *Autor.*

hakata, ümber lükatud. Sest see töö poleks kümne aastaga tehtud olnud, ei ka kahekümne ega kolmekümne aastaga, mis juba sellest selgub, et poolteise aasta pärast, 1859. aasta suvel, 655 mõisast ainult 8 mõõdetud ja hinnatud olid! Sellest võib järeldada, kui kauaks talurahvas veel «vana seaduse» peale oleks pidanud «vanduma».

Edasi oli «täiendavates määrustes» öeldud: Iga mõisaomanik peab kihelkonnakohtule seletuse andma, kas ta orjuse täieliku lõpetuse puhul talumaa kuuendat osa enese voli ja tarvitamise alla soovib jätta. Soovib ta seda, siis peab ta kohe need rendimaad üles andma, mis tema vaba voli alla peavad jääma. Rent nende endale jäetud kruntide pealt ei tohi mõisa terve talumaa rendi suuruse kuuendast osast üle ulatuda. Tahab mõisnik mõisamaad talumaa vastu vahetada, siis peab asjaomane hindamiskomisjon vahetatavad krundid mõisnikkude krediitkassa hindamisviisi järgi nende väärtust mööda ära määrama.

Ka rendilepingute tegemine mõisniku ja talupoja vahel seati järgnevalt uuele alusele: Iga mõisnik on kohustatud nõndanimetatud «laagriraamatut» pidama, millesse ta kõigi oma renditalude kohta käivad renditingimused sisse kirjutab ja mille ta kihelkonnakohtule kinnituseks peab ette panema. Laagriraamatus peavad ülal seisma: esiteks kõik ü l d i s e d renditingimused, mis kõigi talude kohta ühtlaselt käivad, ning teiseks kõik i s e ä r a l i s e d tingimused, mis iga üksiku talu kohta käivad. Viimased tingimused on igale rendikontrahile aluseks ja nad peavad laagriraamatus iga talu jaoks erilisele poognale olema üles tähendatud. Laagriraamatutes olgu siis veel ülal kõik taludele määratud tarvituseload kui ka iga krundi peal olevad endised harilikud orjused. Kõigi kruntide rent on rukki väärtuse alusel määrata, kusjuures mõõdupuuks võetakse selle raskus.

Põhjeneb rendikontraht teoorjusel, siis peavad harilikud nädala-tööpäevad abiteo-päevadest lahus olema üles tähendatud; iga nädala kohta olgu päevade arv ära määratud ning suve- ja talvepäevad seisku üksteisest lahus. Abiteo kohta olgu selgesti ära tähendatud: mitu päeva igalt rentnikult nõutakse, missuguse töö tarvis ja mil aastaajal. Abiteoks nimetatakse üldse ainult neid töid, mida teatud aegadel tehakse ja mis on nimepidi üles antud. — Talurentnik saab mõisniku käest selle poolt allakirjutatud kontrahi, milles peavad kõik

tingimused sees seisma, mis laagriraamatus üleval on, ja ka need, mis seal mitte üleval ei ole või mis rentniku isiku kohta käivad. Kontraht on kihelkonnakohtu kinnitada.

Laagriraamatuisse ülestähendatud teoorjuse-määruste kohta peab mõisnik oma allkirjaga tunnistama, et nad endistest harilikkudest orjusetingimustest üle ei ulatu. Endisteks harilikkudeks orjusemäärusteks arvatakse aga need, mida teatav rentnik, kes rendi teoorjusega tasus, ühel aastal neljast viimasest aastast kuni 23. aprillini 1858 täitis. Kui ühe talu orjust on kergendatud ja kergendatud orjus rohkem kui kolm aastat on kestnud, siis arvatakse seda endiseks harilikuks orjuseks. Endisi hariliku orjuse määrasid peetakse kõige kõrgemateks ja neid ei tohita kõrgendada.

Ehk see uus teoorjuse määrus küll talurahva-seaduse 127. paragrahvi, sellesama, mis rahva seas nii õnnetut segadust sünnitas, kõrvale heitis, taheti temast siiski veel ses mõttes kinni pidada, et ta üldiselt kõige kõrgema teoorjuse mõõdupuuks pidi jääma. Iga mõisnik pidi eraviisil, oma au peale, rüütelkonna peamehele kirjaliku kinnituse saatma, et tema talupoegadest keegi oma koha eest rohkem ei orja, kui talurahva-seaduse 127. punktis kõige kõrgema orjusemäärana ette on kirjutatud.

Edasi sai orjuserentnik õiguse oma kontrahti kolmel esimesel aastal pärast selle tegemist üles öelda ja kohast lahkuda ilma rendiaja lõppu ära ootamata. Tühjaks jäänud talukohta pidi mõisnik ise tohtima ainult kolm aastat enda käes pidada; pärast seda oli ta kohustatud talu igal hinnal raha- või viljarendile andma. — Ühe hilisema määruse järgi ei tohitud rendilepinguid lühema aja peale teha kui kuue aasta peale.

Et maa ja orjuse väärtust rukki mõõdu asemel tema raskuse järgi hakati määrama, sellest tuli talupojale ennem kahju kui kasu, ehk küll orjust vähe kõrgemini hinnati. Teatava raskusega rukki hind oli nimelt märksa madalam määratud, kui oli turuhind.[1] Ühes tööhinnaga tõsteti ka rendihinda. Maksis näit. mõõdupuuks võetud talu, millel 9 tiinu keskmist põldu, 400 ruutsülda aiamaad jne., uue määra järgi ainult 123 rbl. 86 kop. hõb. renti, siis maksis ta rukki turuhinna järgi umbes 155 rbl. Selle koha eest tehtava orjuse väärtus üksi oli uue

[1] 1 setvert = 210 vene naela = 4 rbl. 80 kop., kuna turuhind oli umbes 6 rbl. — *Autor.*

määra järgi 78 rbl. 87 kop., tõepoolest aga, rukki turuhinna järgi, 97 rbl. 87 kop. Jäi orjuserentnik mõisapäevi võlgu ja tasus neid viljaga, siis pidi ta nende eest märksa kallimalt maksma.

Nõnda olid mõisnikud ka siin eneste tulu mõistnud silmas pidada. Siiski tõid täiendavad määrused vähemalt omajao selgust ja kindlust uue seaduse ebatäpsustesse.

Talurahva vabanemine mõisnikkude meelevalla alt hakkas sest ajast peale tasakesi edenema. Põhjalikumad sammud selles, iseäranis viimastel aastakümnetel, astuti riigivalitsuse eestvõttel, kuna mõisnikkude mõju maa seadusandluses alatasa kahandati.

Lähem uuendus oli uus passiseadus. Mõisnikud olid 1856. aasta talurahva-seaduses talupojale küll ühe käega värava vabamaks liikumiseks avanud, teise käega ta aga jälle nii kokku tõmmanud, et ainult suure hädaga vahelt välja võis pääseda. Talupoeg tohtis teise valda, teise kubermangu, kogu Vene riiki minna, aga nii raskeil tingimustel, et loast vähe kasu oli. Muidugi püüti rahvast sel kombel kodukohas kinni hoida, et mõisnikul odavatest tööjõududest puudust ei oleks. Kõigist neist kitsendustest hoolimata algas aga Tallinnamaal rõhuvate elutingimuste tõttu 1860. aastast peale suur väljarändamistuhin, nagu seda endine Liivimaa mõisnik härra von Seydlitz parun Heideggi pidul oli ennustanud. Enamasti kiputi ja mindi Samaara kubermangu. See tuhin ähvardas nii suureks ja ägedaks minna, et valitsus, kõiksugu korratusi kartes, sunnitud oli rahvast avalikult hoiatama. Ühtlasi pandi aga Peterburis rahva alatisi kaebusi seeüle tähele, et mõisnikud oma tulul väljarändamist ja üldse vaba liikumist talurahvaseaduse sellekohaste punktide põhjal liialt kitsendasid. Need kaebused aitasid uue passiseaduse sünnitada, mille projekti kindralkuberner Suvorov sisemiste asjade ministri ülesandel valmistas ja mis aastal 1863 kinnitati ning maksma pandi. Uus seadus andis talurahvale laialise liikumisvoli.

Aastal 1865 keelati mõisnikkudele, kogukondadele ja politseile ära talupojale ilma kohtu mõistmiseta, see on kodust ihunuhtlust anda.

Juba aastal 1866 järgnes uus maakogukonna-seadlus. See vabastas valla ja tema omavalitsuse mõisahärra eestkostmise ja meelevalla alt. Mõisapolitsei võimupiire kitsendati. Ta valitsus ulatus edaspidi üksnes mõisamaa üle, kuigi talle seda-

puhku veel ülevaate-õigus vallapolitsei kohta jäi. Samal aastal ilmusid — jällegi ülemapoolse nõudmise tõttu — nõndanimetatud kahjutasu-määrused. Nende läbi kinnitati talupoegadele eesõigused nende käes olevate talude kohta rendi uuenduse ja ostu puhul ning määrati neile sealt lahkumise korraks maa arenduse ja paranduse eest kahjutasu.

Kaks aastat hiljem, 1868, lõpetati Eestimaal teoorjus lõplikult. Ka see sündis riigivalitsuse rõhumisel. Liivimaa rüütelkond oli pidanud oma maapäeval 1865 otsuseks tegema kõikl orjuse- ja segarendi-kontrahte jüripäevaks 1868 lõpetada ning uute tegemist keelata. Riigivalitsus tahtis seda ka Eestimaa rüütelkonnalt nõuda. Kindralkuberner krahv Šuvalov andis Eestimaa rüütelkonna peamehele parun A. von der Pahlenile teada, et tal nõu on Eestimaa maapäevale varsti teoorjuse lõpetamise nõuet esitada. Seda teatas parun Pahlen 1865. aastal maapäevale ning pani sellele ühtlasi ette, et Eestimaa rüütelkond ise, ilma riigivalitsuse asemiku vaheletulekuta, teoorjuse lõpetamise käsile võtaks ning määraks selle lõputähtajaks 23. aprilli 1868. Ettepanek võeti muudetud kujul vastu. «Et riigivalitsuselt põhjust võtta meie vaba arenemise külge vägivaldselt kätt panna» — nii oli maapäeva otsuse põhjenduses öeldud —, «volitab rüütelkond rüütelkonna peameest riigivalitsusele teatama, et teoorjus Eestimaal kolme aasta jooksul saab olema lõpetatud; selle aja järel jäägu riigivalitsuse otsustada, kas siis veel vaja on teoorjuse kaotamiseks lõpptärminit määrata.» Et aga paljudes mõisades teoorjuse lõpetamist püüti pikale venitada, siis andis uus kindralkuberner, kindraladjutant Albedinski, keisri volitusel käsu, et teoorjus jüripäevaks 1868 tingimata kõigis Tallinnamaa mõisades peab olema lõpetatud ja et teoorjuse kontrahid, kus neid pärast seda aega veel peaks olema, riigivõimu läbi tühistatakse. Nõnda kadus teoorjus kui seaduslik asutis Eestimaa kubermangus.

Rüütelkonna võimule maa valitsuses andis tugeva hoobi talurahva-asjade komisjoni kaotamine aastal 1893. Kuna 1856. aastal talurahva-seaduse järgi selles komisjonis rüütelkonna ja valitsuse poolt ühepalju liikmeid pidi olema, said rüütlid täiendavate määruste järgi ülevõimu endi kätte — kolm nende asemikku olid kahe valitsuseametniku vastas. Sisemiste asjade ministri käsul pandi 1886 vanem seadlus jälle maksma, hoolimata rüütelkonna vasturääkimisest; 1893 kaotati aga see komisjon hoopis ning seati tema asemele kubermangu-

valitsuse talurahva-asjade osakond, milles istus üksainus mõisnik, rüütelkonna peamees, seitsme valitsuseametniku vastas. Nii uues talurahva-seaduses eneses kui ka täiendavates määrustes muudeti aja jooksul veel mõndagi punkti.

Tähtsaid muudatusi tõi aga Eestimaa oludesse suur kohtute uuendus aastal 1889, mille eel oli käinud politseireform aasta ennemalt. Seni oli mõisnik ja ikka jälle mõisnik talupoja kohtumõistja olnud. Erapooletust õigusemõistmisest, iseäranis kui talupojal mõisniku vastu oli asju ajada, võis ainult harukordadel, juhtumisi juttu olla. Kohtute muutmine päästis talupoja mõisniku kohtuliku vägivalla alt ja tõi talle erapooletud kutselised õigusemõistjad — erapooletud vähemalt ses ulatuses, et neil õigusemõistmise juures isiklikke ega seisusetulusid polnud silmas pidada.

Nõnda pudenes rüütlitel nende administratiivne meelevald talupoegade üle tükk-tükilt käest ja nad jäid isandama ja valitsema, nad valitsevad ainult veel oma majandusliku ülevõimu kaudu — kui maapinna peremehed ja tööandjad.

33

KUUS KIRJA.

Vaitlas, 13. juulil 1858.

Kallis, unustamatu sõbranna!

Teie soovi mööda teatan Teile, kuidas Teie kaitsealuste käsi käib. Kuidas m i n u käsi käib, sellest Te teadet ei soovinud, ent vabandage, kui kirja lõpul ka enesest paar sõna kõnelen. Teie teate ju, et üksik, mahajäetud inimene oma südant kirjas armastab välja puistata.

Päärn ja Jüri on jälle kodu. Neid ei puudutanud seal, kuhu ma nad varjule saatsin, mingi hädaoht ega ole neil nüüd ega edaspidi enam midagi karta. Mai, kes minule tüdrukuks jäi, on oma koha üles öelnud. Jüri teeb temaga sügisel pulmad. Päärna eest tahan edasigi teha, mis mul võimalik. Kui mõlemad mehed mu isa mõisast õnnelikult koju olid jõudnud, tulid Miina ja Mai mind selle eest tänama ja palusid Teile teatada, kui tänulikud nad on ka Teie abi ja eestkostmise eest.

Minu vanemad ning vennad ja õed elavad juba uues kohas. Mõni päev pärast Teid lahkus siit ka härra Gottlieb Lustig jäädavalt ja jättis mu endagi vaikivast seltsist ilma. Ma elan üksinda suures tühjas mõisas. Nii mahajäetud pole ma veel kunagi olnud. Vahel on mu meel nii raske, et ma hakkaksin nutma otsekui väikene poisike. Miski ei tee mulle enam rõõmu, mingi asi ei huvita mind. Mul on tundmus, kui oleks mu hingel tiivad maha lõigatud. Ma ei leia kusagilt erutust ega õhutust, ma ei näe oma tööl, kogu oma elul otstarvet, mul pole enam midagi oodata — mul puudub paleus . . .

Kas teate, mis ma tegin, kui tõld Teid meie õuest ära kandis? Ma läksin salaja pööningule, sinna, kust me kõik Mahtra mõisa põlemist silmitsesime, ning vaatasin Teile sealt järele. Kui mul häbi ei oleks seda tunnistada, siis ilmutaksin Teile, et ma kaks suurt pisarat oma vestilt ära pühkisin. Ma vahtisin Teie tõllale nii kaua järele, kui teda nägin. Siis pöörasin silmad Mahtra mõisa rusude poole. Ka minus oli kõik rusuks varisenud . . .

Teie Herbert Heidegg.

Genfis, 4. aug. 1858.

Vaene sõber!

Teie kurb meeleolu äratab minu sügavama kaastunde. Kuid ma tean Teile troosti: tehke palju tööd ja tehke palju head! Mõlemaks tegevuseks on Teil mahti küllalt. Olen julge, et see magus tundmus, mis tehtud ja

kordaläinud töö ning iga heateo järel rinda täidab, varsti kõik kurbuse ja mõruduse Teis maha matab.

Sõnumite eest minu kaitsealustest palju tänu! Ma loodan, et nad viimaseiks ei jää. Erilise rõõmuga võtaksin vastu sõnumi, et ka Päärn ja Miina loodetud sihile on jõudnud. Mulle meeldib see suur, tugev, tõsine ja vastane talupoeg, niisama ka tema hakkaja ning siiski nii õrnameelne mõrsja.

Kas teate uudist? Minu ametivend Eestist, see tumma suuga umbrohuuurija Gottlieb Lustig, viibib praegu Genfis ja on minu perekonna igapäevane külaline. Alles nüüd olen seda imelikku inimest pisut paremini tundma õppinud. Kõnelda ei oska ta praegugi veel, aga ta mõistab kirjutada. Ma olen läbi lugenud ühe käsikirja tema sulest, milles ta kirjeldab kodumaa elu väikeste pildikeste, lookeste, mälestuste kujul. Ma olin liigutatud, vaimustatud ja püüan talle nõu anda kirjanikuks hakata. Ta tõrgub aga kõigest jõust vastu. Ei olevat tal selleks vähematki annet. Tema tervised Teile lisan kirjale juurde.

Teie Juliette Marchand.

Vaitlas, 17. detsembril 1858.

Armas preili Marchand!

Vabandage, et Teie viimase kirja peale nii hilja vastan. Ma võtsin Teie nõu kuulda ja hakkasin tööd ja head tegema. See viitis aja käest. Oma majapidamist olen täiesti hakanud ümber muutma ja võin uhkusega senise raske, aga kordaläinud töö peale tagasi vaadata. Ma arvan, et minust aegamööda saab tubli mõisnik. Niipalju minu t ö ö s t.

H e a d võisin seni ses ulatuses teha, et aitasin Päärna ja Miina abiellu ning kindlale majandusjärjele. Poiss leidis ühest naabervallast väikese talu, mille ta kohe võis rentida. Mul ei olnud sedapuhku talle kohta anda. Ma maksin temale ja ta mõrsjale nii palju valuraha saadud karistuse eest, et nad endile talupidamiseks tarvilikud loomad ja tööriistad võisid osta. Paari kuu eest heitsid nad paari ja elavad õnnelikult oma väikeses pesas. Ka Miina endine austaja, kubjas Prits, keda Te tunnete, on vaheaegu lohutunud ning uue kallima leidnud, kelle ta jõuluks altari ette viib. Natuke varem olid Maie ja Jüri pulmad.

Teid tervitab Herbert Heidegg.

Genfis, 3. jaanuaril 1859.

Aulik parunihärra!

Teie viimased sõnumid rõõmustasid mind. Ma tänan Teid. Kui see Teile tüli ei tee, siis laske noorpaarile minu poolt lahkesti terviseid öelda. Seda võiks vana hea Tohver teha, kui ta Teie teenistuses on. Kui Teil vähegi aega jätkub, siis teatage mulle kord, mis neist talupoegadest sai, kes Mahtra rahutustest osa võtsid. Ka muud uudised Teie ümbrusest huvitaksid mind. Minu aadress on endine. Ma jään sedapuhku veel vanemate juurde.

Aupaklikult Julie Marchand.

Vaitlas, 20. veebr. 1859.

Aulik preili!

Teie viimase kirja peale vastuseks teatan, et Mahtra mässajad teenitud palga kätte on saanud. Kümne päeva eest oli kuritööde paigal riisujate ja põletajate nuhtlemine. Peamehed said kadalipul tuhat hoopi ja saadeti Siberisse sunnitööle; teistel olid vähemad karistused: vitsahoobid ja vangistus. Ma arvan, et see õpetus mõjuta ei jää.

Tohver on minu teenistuses ja lubas Teie tervitused noorpaaridele kätte toimetada. Teatada oleks Teile minu ümbrusest veel, et opmann Vinter minu juurde paigale jääb. Ta palus minult süü andeks ja ma andsin järele. Olgu mis on — ta on tubli põllumees.

Lõpuks väike uudis: olen krahvipreili Gertrud von Meyendorfiga kihlatud. Teie nägite teda paar korda meie juures. Armas, lõbus lapsuke.

Austades Heidegg.

Genfis, 2. märtsil 1859.

Austatud parunihärra!

Soovin Teile kihluseks õnne. Pentsikul kombel on mul Teile otse samasugune «väike uudis» teatada. Umbrohu-uurija Gottlieb Lustig kirjutas mulle hiljuti Riiast, ta tahtvat mind naiseks saada. Vastasin talle, et mul midagi selle vastu ei ole. Sellest saab vagune, tumm abielu. Aga me mõistame teineteist ka tummalt. Nii pean Baltimaale jälle tagasi pöörduma. Soovinud ma seda ei oleks. Teie maa on külm, kare, kurb — nii kurb!

Julie Marchand.

EDUARD VILDE ROMAAN „MAHTRA SÕDA“

«MAHTRA SÕJA» SAAMISE LUGU.

Eduard Vilde maailmavaateline areng ja loomingu kunstimeisterlikkuse küpsemine on kõige otsustavamalt seotud marksistliku revolutsioonilise teooriaga ja viimase hoogsa levimisega Venemaal. 1895-ndast aastast peale sai Vilde loomingus määravaks materialistlik ühiskonnakäsitlus.[1] Vilde hakkas mõistma, et kriitilise realismi meetod kirjanduslikus loomingus oma piiratusega ei rahulda teda, sest et see ei ole suuteline ühiskondlikus elus esinevaist vastuoludest väljapääsu näitama. Oma hilisemas autobiograafilises kirjutuses näitab Vilde, et paljud suured kirjanikud kriitilised realistid on olnud «kas pessimistid tolmhallidest kuni süsimustadeni, kes küll sotsiaalseid taude, isegi surmahaigusi mõistsid leida, kirjeldada ja hukka mõista, kes aga nende vastu mingit parandusttõotavat rohtu ei teadnud üles anda»; või kui mõned seda püüdsid näidata, «siis selgus lähemal järelevaatamisel, et see umbtee oli, kust ennegi asjata tagasi oli pööratud. Viljakas, põhjalik arvustus peab aga väljamineku-avandust juhatada võima, muidu on ta objektiivselt tühine».[2] Teisal kirjutab ta:

«Minule kui sotsialistile, s. o. kui kirjaniku-isikule, kes ühiskondlikult vananenut ühiskondlikult uuemale ja paremale näeb aset andvat, kelle silma ees kaks ilma vaenulikult võitluses seisavad, kuna mul kahtlust ei ole, kumma poole võit jääb — mulle on realistlik kunst veel sellepärast omane, et ainult tema, nagu loomulik, esteetiliselt seltskonnakriitikat võib tarvitada. Ainult kunst, mis elu allikast aineid hoovab, võib ju elu ning seega ühiskondlike vahekordade ja vastuolude loovat mängu kriitiliselt tabada, see on mõista ja mõistmist neile edasi anda, kelle hinged selle tõe järele janunevad — neile, kes tulevat uut ja paremat igatsevad (minu sõrendus, J. K.). Realistliku luule ainete-vald on just tema kriitilise soone tõttu ilmotsata lai ning täis tüsedaid ja võimsaid varandusi.»[3]

---

[1] Vt. sellest lähemalt J. Käosaare järelsõna E. Vilde romaanidele «Külmale maale» ja «Raudsed käed», Tallinn 1954, lk. 321—323 ja 330.

[2] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. Eesti NSV TA F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, käsikirjade osakond (lühendatult: Eesti NSV TA KM KO), fond 36, m. 2:11, l. 10 jj.

[3] E. Vilde, Katked minu elust, käsikiri, 1912. Eesti NSV TA KM KO, fond 36, m. 2:11, lk. 37

Vilde oli veendunud, et ainult ajaloolise materialismi põhimõtete rakendamine ilukirjanduslikus loomingus suudab anda õige tee ühiskondlike nähtuste mõistmiseks kunsti kaudu. Kuid Vilde kinnitab korduvalt, et ta kui ilukirjanik lamedat tendentsi ei salli. Ja jätkab: «Ma olen oma teostes «Külmale maale'st» peale ainult seda seltskonnast (=ühiskonnast) ja tema vahekordadest arusaamist, mis histooriline materialism mulle andis, läbikatsumis-instrumendina tarvitanud, niipalju kui see minu esteetilise ülesandega kokku sündis.» [1]

Nii oli Vildest XX sajandi alguseks kujunenud kunstiküps sõnameister, kes pühendas oma sule revolutsiooniliselt meelestatud rahvahulkade teenistusse. Kuid tema arenemine jätkus kiires tempos nii 1905. aasta revolutsiooni eelsel ajal kui revolutsiooni perioodil ja järgmistel aastatel.

1905. aasta eel köitsid revolutsiooniliselt meelestatud rahvahulkade ja eesrindliku intelligentsi huvi talurahva poolt balti mõisnike vastu peetava klassivõitluse kangelaslikud episoodid. Mälestused talurahva võitlusest 1858. aastal omasid veel XX sajandi algul suurt rahvahulki revolutsioneerivat mõju. Selles peitubki tõeline põhjus, mis viis kirjaniku 1858. aasta sündmuste käsitlemisele. Vilde, tihedalt seotud laiade rahvahulkadega, oli juba pikemat aega olnud loominguliselt huvitatud neist ajaloolistest sündmustest. Tema kavatsused said aga teoks Venemaal XX sajandi algul küpsenud revolutsioonilise situatsiooni tingimustes.

Kahjuks on meieni säilinud väga vähe dokumentaalset materjali, mis valgustaks lähemalt «Mahtra sõja» idee tärkamist, selle arenemist ja teokssaamist.

Paar 1894. aasta algupoolest pärinevat märkust kirjadest kirjaniku sõbrale, hilisemale kirjastajale J. H. Vahtrikule, tõestavad, et Vildel oli juba tollal konkreetne soov kirjutada romaan Mahtra sõjast. Samuti kirja põhjal otsustades oli Vahtrik Tallinnast Vildele Tartu, kus viimane töötas ajakirjanikuna, saatnud mingeid materjale Mahtra sõja kohta. [2] 1948. aastal kirjapandud Vahtriku umbkaudsete mälestuste järgi olevat need olnud mingid ajalehenumbrid, kus olnud kirjeldusi Mahtra sõjast. Kellelt need pärit olid, pole teada. Vilde lubab teha endale ärakirja. Kuid järgmises kirjas kirjutab ta: «Mahtra sõja saadan ärakirjutamata, sest mul pole aega.» Ja lõpetab järgmiselt: «Kirjuta Sina ära, kui minu romaani tahad saada, ja hoia alal.» [3]

See on kõik. Mingeid lähemaid andmeid pole seni olnud võimalik avastada. Igal juhul näeme siit, et «Mahtra sõja» idee küpses Vildel terve rida aastaid. Selle teostamine oli aga takistatud tsensori tõttu, kes ei andnud luba avaldada ilukirjanduslikku teost talurahva revolutsioonilisest liikumisest.

Nagu teame, oli periood 1895. aasta sügisest kuni järgmise aasta sügiseni Vilde arenemisel murrangulise tähtsusega — siitpeale algab tema kui proletaarse kirjaniku kujunemine. See jätkub kirjaniku aastasel Moskvas viibimisel. Siirdunud 1897. aasta lõpul Narva kui Eesti suurimasse tööstuskeskusse ajalehe «Virmalised» toimetajaks, oli tal juba valmis kavatsus kirjutada raamat tööstusproletariaadi elust. Siit võrsuski romaan «Raudsed käed». Kuid vastuolud tagurliku ajalehe-omanikuga sundisid Vildet 1898. aasta algul sealt lahkuma, misjärel ta asus töötama Tallinna «Eesti Postimehe» juurde. Kui aga 1901. aasta lõpul asutati uus ajaleht «Teataja», mis pidi kujunema radikaalseks ajaleheks, oli Vilde selle asutajate hulgas ning asus «Teataja» toimetusse ühe juhtiva liikmena tööle (esimene «Teataja» number ilmus 10. novembril 1901. a. [1]). Toimetuses töötasid veel O. Münther, J. V. Veski, hiljem H. Pöögelmann, M. Martna, A. Hansen-Tammsaare jt. Toimetuses käis revolutsiooniliste tööliste esindajaid. Sealsamas tutvus Vilde ka tulevase proletaarse luuletaja ning kirjastaja J. Lilienbachiga. Peatselt selgus aga Vildele «Teataja» peatoimetaja K. Pätsu tõeline poliitika — petta proletariaati revolutsiooniliste loosungitega ja juhtida ta kokkulepluse teele. Poliitiliste lahkhelide tõttu peatoimetajaga lahkus Vilde 1904. aasta suvel «Teataja» toimetusest, siirdudes Tartu ajalehe «Uudised» toimetusse.

Kuid kõigest hoolimata on «Teatajal» kahtlemata mõningaid teeneid Vilde suurteose — ajaloolise triloogia teokssaamisel. Vilde kirjutab, et «Mahtra sõja» «looming seisab ligidases ühenduses ajalehe «Teataja» asutamisega 1901. a. lõpul. Astudes uue radikaalse häälekandja toimetusstaapi, tundus mulle soovitavana, et lehe opositsiooniline, feodalismi ja oligarhia vastu sihitud ilming kohe alguses ka «joone all» tuleks nähtavale . . .» [2] Nüüd õnnestus Vildel saada tsensor mag. J. Truusmannilt eelluba Mahtra sõja käsitlemiseks ilukirjanduslikul kujul. Viimase kaasabil sai Vilde ühtlasi loa Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiivis leiduvate Mahtra sõja ja Anija meeste peksuloo dokumentide kasutamiseks.

Saanud nii siis 1901. aasta sügisel tsensorilt eelloa 1858. aasta Eestimaa talurahva-liikumise käsitlemiseks kirjanduslikus eepilises teoses, asus Vilde suure vaimustuse ja andumusega aastaid küpsenud idee teostamisele.

Enne romaani kirjutamisele asumist uuris Vilde Mahtra ülestõusu puudutavaid arhiivmaterjale Eestimaa Kubermangu Kantselei Arhiivis, samuti vastavaid seaduskogusid (eriti 1816. ja 1856. a. Eestimaa talurahva-seadusi). Samal ajal käis ta isiklikult tutvumas sündmuste tegevuskohtadega ja kogus suulisi andmeid sündmustest vahetult osavõtjailt ja kaasteadjailt — nii Mahtras kui hiljem Anijal. Kuid meil puuduvad lähemad andmed Vilde uurimismatkade kohta, samuti on jäägitult kaduma läinud vastavad Vilde ülestähendused. Ja nagu selgub kirjaniku märkustest teoste joone all või hilisemate väljaannete, nimelt Vilde enda poolt toimetatud kogutud teoste sissejuhatustest, on talle asjaosaliste endi või teiste poolt saadetud käsikirjalisi materjale, nagu Mahtra sõja ühe peategelase Hans Tertsiuse käsikiri ja N. Fr. Russowi märkused. Peatükk «Kuidas Ants Velt mõisaga kohut käis» on koostatud romaani ilmumise ajal «Teataja» toimetusse Veldi poolt toodud käsikirja põhjal. [3]

---

[1] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. Eesti NSV TA KM KO, fond 36, m. 2:11, l. 13.

[2] Eesti NSV TA KM KO, fond 153, m. 1:18 a, l. 62.

[3] Eesti NSV TA KM KO, fond 153, m. 1:18 a, l. 55.

[1] Kõik kuupäevad on antud vana kalendri järgi.

[2] E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 5.

[3] Lisaks Vilde enda vastavale joonealusele märkusele (Mahtra sõda; käesolev väljaanne, lk. 201) on kasutatud prof. J. V. Veski kui Vilde tolleaegse kolleegi teateid.

Lisaks eelmisele kasutas Vilde nii ajajärku kui ka üksiksündmustesse süvenemiseks Eesti ajalugu käsitlevate autorite teoseid. Neist mainitagu anonüümset tööd «Eestlane ja tema isand» (1861), O. Rutenbergi «Läänemereprovintside ajalugu» (1859—1861), A. Gerneti «Eestimaa talurahva agraarseaduse süsteem ja ajalugu» (1901), A. S. Tšumakovi artiklit «Veretöö Tallinnas 1858. a.» («Русский Архив» 1901, nr. 12) jt.

Kogu selleks määratuks eeltööks oli Vildel vaid mõni kuu aega. Seejuures tuleb arvestada, et ta täitis iga päev aegavõtvaid ja rahutuid ajalehe toimetusliikme ülesandeid. Arusaadav, et kirjanik ei saanud neis eeltöö ega ka romaani kirjutamise aja tingimustes uurida küllaldaselt detaile ega süveneda probleemi kogu selle ulatuses. Ent andeka kirjanikurealistina suutis ta haarata käsitletavast ainest põhiliselt kõige olulisema ning tüüpilisema ja valada selle kunstiküpsesse vormi.

«Teataja» teises numbris 11. nov. 1901. aastal avaldatud ajalehe reklaamkuulutuses juhitakse erilist tähelepanu «Mahtra sõja» ilmumisele lehe veergudel 1902. aasta esimesest numbrist alates. «Mahtra sõja» kohta kirjutatakse seal (Vilde enda sõnastuses): «Selle suurema jututöö tagaseinaks on need kurvad sündmused, mis aastal 1858 Juuru kihelkonnas, iseäranis Mahtra mõisas, meie talurahva seas 1856. a. antud uue talurahva seaduse maksmapanemise puhul ette tulivad. Neid ajaloolisi sündmusi on kirjanik ametlikult poolt avaldatud materjali järele asjalikult ja erapoolikult (mõeldud: erapooletult, J. K.) kujutanud, nii et lugeja neist usutava, loomuliku pildi saab.»

«Erapooletust» on arusaadavalt rõhutatud tsensori pärast. Tegelikult oli Vildel siinjuures teose kavandamise algusest peale rahvast revolutsioneeriv eesmärk.

Kuid «Teataja» 1902. a. jaanuarikuu esimese numbri asemel hakkas «Mahtra sõda» ilmuma 12. jaanuarist. Need 12 päeva tähistavad Vilde töös palavikulist ettevalmistust. Kaasaegsete andmete ja nii «Mahtra sõja» kui «Anija meeste» süžeelise arendamise järgi otsustades on Vilde kogu loomingulise protsessi ajal kogunud ning uurinud vastavat materjali ja on saanud töö kestel kasutada varem tundmata, kirjutamise ajal täiesti ootamata saadud teateid, mis kirjanikule oli saadetud 1858. a. sündmustega vahetult seotud, nüüd romaanide ilmumisest mõjutatud isikute poolt.[1]

Vilde kõneleb ise paljudest hangitud ja vabatahtlikest kaastöölistest,[2] kuid kahjuks on meil neist õige vähe andmeid. Kõik see näitab siiski, millist huvi äratas «Mahtra sõda» ilmudes ja kuidas Vildet toetati rahva poolt.

Kogu «Mahtra sõja» kirjutamise ja ilmumise ajal (12. jaanuarist kuni 7. maini 1902) uuris Vilde innukalt vastavaid materjale ning kasutas värskelt saadud andmeid. Missugustes tingimustes tuli Vildel töötada «Mahtra sõja» kirjutamisel, seda iseloomustavad tema enda sõnad: «Teos valmis muide ebalahedatel tingimustel — õhtu- ja öötööna pärast

[1] Näiteks «Mahtra sõjas» Ants Veldi käsikiri, «Anija meestes» N. Fr. Russowi teated komandant Salza akende sisseviskamisest jne.

[2] E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 7.

päevatööd toimetuses, kestes nõnda päevast päeva järjepannu umbes pool aastat. Käsikirja lähema, õhtul ilmuva lehenumbri jaoks viis trükikoja käskjalg hommikul vara minult ära — viimased read olid sagedasti veel märjad.»[1] Samasugustes tingimustes on valminud peaaegu kogu ajalooline triloogia ja palju teisi Vilde töid.[2] Nõnda ei saanud Vilde tavaliselt oma töid ka mitte detailides viimistleda, rääkimata romaani kui terviku viimistlemisest. Kujuteldagu — poole tuhande leheküljeline romaan, mis käsitleb, kohati üksikasjaliselt, ulatuslikke ajaloolisi sündmusi seni uurimata materjalide põhjal, romaan mitmekümne individualiseeritult väljatöötatud tegelasega, romaan nõudlikult ülesehitatud süžeega. Et kirjeldatud tingimustes valmis kunstiküps romaan ning sügav ajalooline uurimus, see tõestab Vilde erakordseid andeid.

Ajaloolise triloogia, kõigepealt «Mahtra sõja» idee on Vilde saanud otseselt revolutsiooniliselt meelestatud rahvalt. Ta kirjutab ise selle kohta hiljem oma kogutud teoste vastava osa eessõnas: «Mahtra sõja ainestik oli mulle juba varem tuttav; otsekohe rahva seast oli mulle andmeid saadetud ning korduvalt nõu ja tõuget antud, seda suurt kurblugu Eesti talupoja teoorjuse päevilt täiel ulatusel ilukirjanduslikult kasutada . . .» Kuid jätkab sealsamas: «ning mul oleks huvi küllalt olnud seda teha, kui minu heale tahtele mitte tsensuuri kategooriline *«non expedit»* vastu ei oleks seisnud.»[3]

Lähem uurimine annab aga alust väita, et Vilde ajaloolise triloogia teokssaamisel peale rahvahulkade inspireeriva mõju mängisid olulist osa ka varasema ja kaasaegse progressiivse eesti ja vene intelligentsi poolt väljaantud teosed ning ajakirjandus. Vaatleme allpool mõningaid olulisemaid nähtusi, milledel on olnud määrav osatähtsus ajaloolise triloogia saamisloos.

Eesti demokraatlik intelligents, kes töötas koos vene progressiivsete ringkondadega või ammendas neilt oma võitlusideid juba XIX sajandi keskel, paljastas ägedalt balti junkurlust. Nõukogude-aegne lähem uurimistöö on tõestanud eesti ja vene progressiivselt meelestatud haritlaste ringide olemasolu nii Tallinnas kui Peterburis ja nende omavahelisi tihedaid sidemeid.

Tallinna demokraatlikku ringi kuulusid vene pedagoog ja publitsist V. T. Blagoveštšenski (1802—1854), tema sugulane, pedagoog ja eesti kultuuritegelane J. Nocks (1800—1890), kes oli eesti demokraatide F. R. Faehlmanni (1799—1850) sõber ja Fr. R. Kreutzwaldi (1803—1882) tuttav. Selle progressiivse rühma üheks keskseks kujuks oli luuletaja, publitsist ja kunstnik N. Fr. Russow (1826—1906). Russowil, Blagoveštšenskil jt. olid tihedad sõprussidemed Peterburi teadlastega, eelkõige tuntud akadeemikute Fr. A. Schiefneri (1817—1879) ja F. J. Wiedemanniga (1805—1887), Peterburis õppinud ja seal töötava tuntud maalikunstniku ja eesti demokraatliku ühiskonnategelase J. Köleriga (1826—1899). Samuti olid neil tihedad sidemed Võrus töötava tolle-

[1] E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 8.

[2] Vt. E. Vilde, Katked minu elust, käsikiri, 1912. Eesti NSV TA KM KO, fond 36, m. 2:11, l. 34.

[3] E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 5.

aegse eesti kõige juhtivama kirjaniku ja ühiskonnategelase Fr. R. Kreutzwaldiga. Säilinud kirjavahetus tõestab mainitud ringkonda kuuluvate teadlaste, kirjanike ja kultuuritegelaste tihedat koostööd ning nende demokraatlikke kontseptsioone ühiskondliku, teadusliku ja kirjandusliku elu alal. Kogu see Tallinna (Võru) ja Peterburi progressiivsete intelligentide rühm, tema tegevus ja selle ulatuslik tähtsus kaasaegses ja järgnevas eesti demokraatlikus kultuuriloos vajab veel uurimist. Selge on aga juba nüüd, et siin on meil tegu eesti ja vene eesrindlike inimeste koostööga ja ühise võitlusega demokraatlike põhimõtete eest, konkreetseis tingimustes võitlusega balti junkrute poolt teostatava eesti talupoegade füüsilise ja vaimse orjastamise poliitika vastu.

Russowi, Blagoveštšenski jt. demokraatlik rühmitus oli Herzeni-Ogarjovi «Kolokoli» mõjutuse all ja omas ilmselt «Kolokoli» toimetusega otseseid sidemeid, tõenäoliselt just Russowi kaudu.[1]

Nimetatud ringkonnad astusid 1850-ndate aastate lõpul välja eesti talupoegade kaitseks, mõistes teravalt hukka 1858. aasta talurahvaliikumise metsiku mahasurumise balti parunite poolt. 1861. aastal ilmus Berliinis anonüümselt teos «Eestlane ja tema isand» («Der Ehste und sein Herr»), märkusega: «Kelleltki, kes pole eestlane ega tema isand». Teos äratas juba 1862. aastal Venemaal suurt huvi (1862 ilmus selle kohta N. I. Ivanovi pikem retsensioon) ja 1872. aastal ilmus teos A. Semjakini tõlkes («Эстонецъ и его господинъ»).

«Eestlase ja tema isanda» koostamisel on kasutatud mitmesuguseid trükitud allikaid — 1804., 1816. ja 1856. a. talurahva-seadusi, Eesti rüütelkonna maapäevade komisjonide materjale jne. Erilise väärtuse teosele annab aga see, et põhjalikes analüüsides ja järelduste tegemisel toetutakse rikkalikele materjalidele, mis on pärit tegelikust elust, nagu vakuraamatud, rendilepingud ja isiklikud tähelepanekud.

Teost läbib ääretu viha ja protest balti junkrute poolt teostatava metsiku rõhumise vastu ning sügav poolehoid eesti talupoegadele. Talurahva vastuhakke 1858. aastal õigustatakse täielikult.

1862. aastal avaldati Leipzigi ajakirjas «Gartenlaube» luuletaja Fr. Hoffmanni artikkel «Saksa palve vaese eesti rahva eest» («Eine deutsche Bitte für das arme Volk der Ehsten»).[2]

---

[1] Seda küsimust on lähemalt käsitlenud V. Miller — A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1954, III kd., nr. 2.

[2] Endise trükitöölise E. Kelchi poolt rajatud ajakiri «Gartenlaube» oli sel ajal teatud demokraatliku kallakuga. Valitsuse poliitika kritiseerimise pärast oli ta 1860-ndate aastate algul Preisi territooriumil keelatud. Nagu näha ajalehe «Revalsche Zeitung» materjalidest, jälgis selle toimetus (millesse kuulus tollal ka N. Fr. Russow) välisajakirjandusest erilise tähelepanuga just «Gartenlaube» tegevust ja tõenäoliselt omas temaga ka tihedamaid sidemeid. (Vt. J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1361.) — Lisamärkus: Mainitud kahe autori — ajaloolase ja kirjandusloolase ühisuurimusele on viidatud või seda on tsiteeritud vaid sel juhul, kui on tegu ajaloolase J. Kahki seisukohtadega või tema poolt uuritud materjalidega.

Mõlemat tööd on Vilde väga hästi tundnud ja kasutanud ajaloolise triloogia koostamisel. «Gartenlaube» artikli tõlkis Vilde eesti keelde ja avaldas romaanide «Mahtra sõda» ja «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» kirjutamise vahel ajalehe «Teataja» veergudel (1902. a., nr. 225—229).

Nimetatud tõlke sissejuhatusse on tema poolt lisatud vahemärkus, mis originaalis puudub. Selles kõneldakse, et artikli materjali saatsid Leipzigisse «mõned ausameelsed, kaastundlikud Tallinna kodanikud, kelle süda verd jooksis kõike seda ülekohut ja vägivalda pealt vaadates, mille all eesti talupoeg neil aastail ägas». Edasi öeldakse, et nendesamade meeste sulest on samal ajal ilmunud ka raamat «Eestlane ja tema isand», milles põhjaliku asjatundmisega kujutatakse Eestimaa talurahva sotsiaalseid hädasid ja viletsust. Vilde väidab, et kummagi töö kirjutamise põhjustas tutvumine Mahtra sõja sündmustega ja Anija meeste peksuga 1858. aastal Tallinnas Vene turul, millise jõleda teo pealtnägijaks on kirjutajad olnud.

N. Fr. Russow oli tol ajal Eestimaa Kroonupalati sekretär ja Eestimaa Kubermangu Valitsuse tõlk. Mahtra sõjast osavõtjate kohtulikul juurdlusel ja protsessil töötas ta tõlgina. Nii oli tal võimalik üksikasjaliselt tundma õppida kogu 1858. aasta talurahva-liikumist, eriti aga Mahtra sõja käiku ja Anija meeste peksu lugu. Toimetades aastail 1860—1863 ajalehte «Revalsche Zeitung», võttis ta ajalehe veergudel kaitse alla progressiivse teose «Eestlane ja tema isand». Siirdunud 1863. aastal Peterburi, oli ta pidevais sõprussidemeis akadeemik Schiefneri, prof. Köleri ja teistega. Aastakümneid on Russow elavat huvi tundnud eesti rahva ja eesti kultuuri arengu vastu.

Seoses E. Vilde ajaloolise triloogia uurimise tööga on õnnestunud leida mõningaid väheseid, kuid olulisi fakte, mis valgustavad mõnevõrra Russowi tegevust, ning mis praegusel korral väga oluline — näitavad tema osa romaanide «Mahtra sõda» ja «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» koostamise käigus.

Kõigepealt tuleb tähelepanu juhtida E. Vilde enda märkusele romaani «Mahtra sõda» joone all, kus väidetakse, et sõjakohtu tõlgi Fr. Russowi «sulest on autoril tarvitada olnud kohtuaktide järgi kokkuseatud kujukas kirjeldus» (lk. 409). Ja edasi Vilde, kujutades Tallinna kodanike hukkamõistu Anija meeste jõledale peksule, kirjeldab mainitud peksu aastapäeva puhul (21. juulil 1859) toimunud lugu, kus kolm noormeest viskasid peksu korraldaja, linna komandandi parun Salza aknad sisse. Sel puhul märgib kirjanik joone all: «Autorile ühe tolleaegse kõrgema ametniku poolt lahkesti kätte läkitatud. Mainitud rahvasõber ise on jutukeses see tegelane, kes reisis Haapsallu keisri[1] juurde oma noorele sugulasele karistuse kergendust paluma.»[2]

Kuna Russow romaani ilmumise ajal alles elas, siis on Vilde tekstis teda nimetanud initsiaaliga «R». Siinjuures on põhjust tähelepanu juhtida asjaolule, et romaanis esineva sekretär Rutovi prototüübiks ongi tõenäoliselt sama rahvasõber N. Fr. Russow. Et meil siin on tegemist Russowiga, kinnitab viimase sõbra akadeemik Schiefneri kaasaegne kiri

---

[1] Aleksander II viibis parajasti Haapsalus.

[2] E. Vilde, Teosed: Kui Anija mehed Tallinnas käisid, Tallinn 1955, lk. 148.

Kreutzwaldile. See kiri heidab omalt poolt täiendavat valgust romaanis kirjeldatud sündmusele, mispärast tsiteerime seda siin (tõlkes):

«Neljal (Vilde kõneleb siiski kolmest) noorukil, sealhulgas kahel abituriendil, tuli talupoegade peksu aastapäeval pähe Tallinna komandandil aknaruudud sisse lüüa. Nad võeti kinni ja istusid kuberneri leebel korraldusel kaheksa päeva erakartseris (Vilde kõneleb vaid kolmest päevast). Et asi nõnda hästi lõppes, selle eest võlgnetakse tänu Fried. Russowi energiale, kelle vennapoeg Edmund R.[1] oli üks abituriendest.»[2]

Kuigi pole säilinud ega leitud ainustki Russowi kirja ega käsikirja, mis ta on saatnud Vildele ajaloolise triloogia kirjutamise abistamiseks, ometi võime konstateerida Russowi olulist mõju Vilde tööle (mida Vilde ise tunnistab joonealustes märkustes).

Edasi on täiesti põhjendatud oletus, et just Russow juhtis Vilde tähelepanu teosele «Eestlane ja tema isand», eriti aga «Gartenlaube» artiklile. Ei ole usutav, et 1862. aastal ilmunud ajakirja number tolleaegseis tingimustes oleks sattunud ilma pikemata Vilde silma alla.

Väärib veel rõhutamist see kindlus, millega Vilde kujutab just Blagoveštšenskit teose «Eestlane ja tema isand» autorina. Aga veel tähelepandavam on Vilde kui tõlkija väide «Gartenlaube» artikli puhul, et selle autoriks olid samad Tallinna intelligentsirühma liikmed, kellede sulest ilmus «Eestlane ja tema isand». Vaevalt tegi Vilde selle nii julge oletuse omast peast, ilma mingi aluseta. Kõik see paneb oletama, et tal oli kasutada usaldusväärseid allikaid ja et selleks oligi N. Fr. Russow kui üks teose kaasosaline. Kuna Blagoveštšenski suri juba 1864. aastal, siis polnud enam põhjust varjata nende tööde autorit.

Kuid Russowi osatähtsus Vilde ajaloolise triloogia saamisloos näib olevat veelgi ulatuslikum.

Aastal 1890 ilmus «Eestimaa Kubermangu Teataja» («Эстляндскія Губернскія Ведомости» 1890, nr. 30—31) nn. mitteametlikus osas initsiaalide «R. G.» all pikem, kahest numbrist läbi käiv kirjeldus «Talupoegade mäss Mahtras 2. juunil 1858. aastal». Mainitud kirjutis äratas kaasajal lähemat tähelepanu.[3] Tallinna leht «Valgus» (1890, nr. 40—44) trükkis ära selle tõlke.

Tekib küsimus, kes on selle kirjutise autoriks. Küsimuse teeb eriti tähtsaks ja kultuurilise uurimistöö seisukohalt väga huvitavaks järgmine asjaolu. Prof. J. Köleri materjalide kogus leidub Russowi poolt kohtuaktide järgi koostatud Mahtra sõja kirjelduse ärakiri, mis on tehtud

---

[1] Edmund Russow (1841—1897), botaanik. Töötas Tartu Ülikooli professorina ning botaanika-aia direktorina.

[2] Schiefner Kreutzwaldile 20. augustil 1859 (Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, III, Tallinn 1953, lk. 122).

[3] Näiteks ajaleht «Olevik» (1890, nr. 35) kirjutab sel puhul: «Tallinna kubermangu leht toob nende segaduste üle, mis 1858 Juuru kihelkonnas Mahtras ette tulivad, täieliku pildi, mille pääle nende tähelepanemist juhime, kes kodumaa minevikuga tegemist teevad. Lugu tuleb vististi tähtjaks pidada.»

Köleri enda käega ühes märkusega, et originaal on saadetud Russowile tagasi.[1]

Kõnesolev Russowi käsikiri on peaaegu sõna-sõnalt ära trükitud mainitud «Eestimaa Kubermangu Teatajas», sellele on juurde lisatud väike sissejuhatus ning lõpposa, millede sisu on (ja jällegi peaaegu sõnasõnaliselt) võetud tiibadjutant Issakovi aruandest keisrile. Nimetatud aruanne on meelestatud balti junkruile vaenulikult.

Arvestades tekstikriitilist võrdlust, võime väita, et seesama Russowi käsikiri ongi olnud ka Vildel kasutada. Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiivi materjalide hulgas nimetatud dokumendi originaali ei leidu. Nähtavasti on Russow selle isiklikult kaasa võtnud. Tõenäoliselt saatis ta selle Vildele kasutamiseks, nagu ta hiljem on saatnud Vildele materjale Anija meeste loo kohta.

Nagu nägime, oli «Eestimaa Kubermangu Teatajas» ilmunud artikli aluseks olev käsikiri 1890. aastal kättesaadav tõenäoliselt ainult Russowile. Seepärast võime ka selle artikli autoriks lugeda teda. Krimmi sõja aastail andis Russow välja ajalehte «Tallinna kodaniku raamat oma sõpradele maal». «Eestimaa Kubermangu Teatajas» vene keeles ilmunud artikli lõpul olevaid initsiaale R. G. võime dešifreerida kui sõnade Ревельский Гражданин algtähti.[2]

Tulles nüüd tagasi artikli algul tsiteeritud Vilde kirja juurde Vahtrikule aastast 1894, võiksime küsida, kas seal mainitud Mahtra sõda puudutavad materjalid polnudki seesama «Eestimaa Kubermangu Teataja» artikkel, tõenäoliselt «Valguses» avaldatud tõlkes (teisi nimetamisväärseid kirjutisi Mahtra sõja kohta XIX sajandil eesti ajakirjanduses ei leidu). Sel materjalil on aga olnud «Mahtra sõja», seega kogu ajaloolise triloogia saamisloos oluline osa. Kõike seda arvesse võttes võime väita, et Vilde ajaloolise triloogia loomise idee tekkimine ja teose enda kujunemine on olnud mõjutatud ka 1850-ndail aastail Tallinnas tegutsenud progressiivse intelligentsi rühma — kõigepealt N. Fr. Russowi isiku, ja teiseks selle rühma poolt avaldatud teose «Eestlane ja tema isand» ning artiklite kaudu.

«Mahtra sõja» idee küpsemises on lisaks olulist osa mänginud ka üks selle sõja sangareid — Hans Tertsius. Vilde kirjutab romaani eessõnas, et tal olid G. E. Luigalt kasutada «Mahtra sõja peategelase, Mahtra valla tolleaegse talitaja Ants Tertsiuse kirjalikud tähendused».[3]

Kuid Vilde on maininud siin vaid asja ühte osa. Seoses Hans Tertsiuse surmaga 12. okt. 1900 avaldas G. E. Luiga, kes töötas 1895.—1901. aastal koolmeistrina Siberis Omi asunduses, kus elas Tertsius, Hans Tertsiuse käsikirja ning suuliste jutustuste alusel «Postimehes» pikema kirjelduse ««Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius».[4] G. E. Luiga, varustades tema poolt trükiks kohandatud Tertsiuse märkused küll hinnatavate täiendustega Tertsiuse kohta, lisas aga veel juurde

---

[1] Eesti NSV TA KM KO, fond 69, m. 21:4. Muuseas aastal 1891 on Köler Tallinnas isiklikult küsitlenud Tallinna Vene turu peksu ohvrit Mikk Jalakat (Eesti NSV TA KM KO, fond 69, m. 19:23).

[2] Vt. J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1363.

[3] E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt; Kogutud teosed XX, Tartu 1924, lk. 7.

[4] «Postimees» 2. nov.—4. nov. 1900, nr. 247—249.

ulatuslikud seletused, mis on täiesti reaktsioonilised, kajastades truu-alamlikke tundeid tsaarivalitsuse ja parunite suhtes ning vastavalt kinni mätsides Mahtra talupoegade, nende hulgas Tertsiuse revolutsioonilist tegevust ja ideid.

«Postimehes» ilmunud Luiga kirjelduse avaldasid kohe Viljandi «Sakala» ja Tallinna «Valgus», jättes aga Luiga tagurlikud seletused trükkimata. [1]

Eduard Vildet kui Mahtra sõja vastu varem juba huvi tundnud kirjanikku on Tertsiuse surmaga seoses avaldatud memuaarid eriliselt huvitanud ning andnud omalt poolt tõuget romaani «Mahtra sõda» kirjutamiseks.

Kuigi Vilde ise märgib Tertsiuse käsikirja kasutamist, on ta tegelikult rohkem kasutanud mainitud Luiga poolt avaldatud teksti, nagu tõestab tekstikriitiline võrdlus. Kohati on isegi sõnastus täpselt pärit Luiga poolt avaldatud käsikirjast (näit. sangarliku Poe Jaani lugu [2] või Tertsiuse vanglasviibimise ja kohtuliku ülekuulamise kirjeldus [3] jne.).

MAHTRA SÕJA KÄIK JA SELLE KUJUTAMINE E. VILDE POOLT.

Vilde annab oma ajaloolises triloogias põhjaliku ülevaate Eestimaa sotsiaalseist oludest XIX sajandi esimesel poolel. XIX sajandi alguseks andis Baltimaade põllumajanduses end juba teravalt tunda feodaal-pärisorjusliku tootmisviisi kriis. Ikka enam arenev rahamajandus ja sellest tingitud tarve suurendada mõisamajanduse toodangut sattus teravasse vastuollu kehtivate pärisorjuslike tootmissuhetega. Mõisnikud püüdsid saavutada suuremaid sissetulekuid senise feodaalse sunni tugevdamisega, mis aga kutsus esile üha kasvavaid vastuhakkusid talupoegade seas.

Toetudes balti erikorraga loodud röövellikele eesõigustele ning tsarismi tääkidele, asusid balti junkrud nn. «preisi teel» kapitalismile üleminekule. Mõisnikud säilitasid nii majandusliku kui poliitilise ülevõimu talupoegade üle. 1816. aastal Eestimaal ja 1819. aastal Liivimaal mõisnike poolt ja nende huvides kehtestatud uute talurahva-seaduste põhiline eesmärk oli röövida talupojalt peamine tootmisvahend — maa, samal ajal aga jätta tegelikult liikumisõiguseta talupoeg feodaalisanda piiramatu majandusliku rõhumise ja poliitilise omavoli alla viimasele kuuluva kohtu-, politsei-, kodukariõiguse jne. näol. «Talupoeg ei saanud nimelt mitte vabadust,» kirjutab Vilde «Mahtra sõjas» teose «Eestlane ja tema isand» eeskujul, «vaid üksnes vabaduse välise kuma. Mitte pärisorjus, mitte orjapõli ei hävinenud, vaid ainult sõna, millega teda nimetati» (lk. 118). [4]

Talupoegade kurnamine mõisnike poolt pärast nende seaduste kehtestamist tegelikult veelgi tugevnes. Puudulikult haritud põldudel olid vilja-

[1] «Sakala» 1900, nr. 47/48. «Valgus» 1900, nr. 52 ja 1901, nr. 1—2.

[2] Vrd. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247 ja käesolev romaan, lk. 265.

[3] Vrd. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248 ja käesolev romaan, lk. 410—413.

[4] Vrd. «Der Ehste und sein Herr», Berliin 1861, lk. 29.

ikaldused tavalised, kuid isegi normaalsed aastad ei päästnud talupoega näljast. Nii ütleb Lõhmuse Taavet (romaanis «Prohvet Maltsvet»), et tänavusest heast rukkist hoolimata «ei tea, mida sööd ise, mis annad loomale», sest «tera varises peast põua pärast maha, ilma et sirpi kätte lasti võtta. Mõisa vili oli koa enneaegu küps, ja ega see maha tohtind pudeneda». [1] «Mahtra sõjas» antakse Tohvri sõnade kaudu samasugune iseloomustus: «Ilusa ilmaga ole kõige perega mõisa heinamaal ja lõikuseväljal — oma hein kõrbeb päikese käes ära või jääb vihma kätte ja vili pudeneb maha» (lk. 69).

Talurahvas ootas maksu ning orjuse kergendust toovat seadust, kuid mitte mõisnikelt, vaid riigivalitsuselt või otse keisrilt, kartes aga, et mõisnikud ajavad keisri hea tahte nurja. Vilde on «keisri käe» ja «kroonu kulli» otsimise piltides väga kujukalt ja psühholoogilise veenvusega näidanud talupoegade naiivset ja põhjendamatut usku tsarismisse kui rahva huvide kaitsjasse.

Vilde kujutab ajaloolises triloogias talurahva sotsiaal-majanduslikku olukorda väga tõepäraselt ning seejuures sügava elamusega. «Mahtra sõja» esimeses peatükis maalib kirjanik vapustava, meeldesööbiva pildi teomeeste ja tüdrukute öisest rehepeksust mõisas, abiteost, mis tapab inimese nii kehalt kui vaimult. «Neljas rehi nädalas. Nelja rehe vahel üks öö puhkust. Kaks päeva ja kaks ööd järjestikku rasket tööd, siis üks öö und, ja jälle kaks päeva ja kaks ööd järjestikku rasket tööd. Ning leivakotis aganane leib» (lk. 7). Siit selgub ühtlasi, et kõige rangema feodaalse orjuse all kannatasid just sulased ja tüdrukud. Esimene peatükk toob esile mõisa ja talupoja tüüpilise vahekorra, sealsamas aga need sotsiaal-majanduslikud alused, millest kasvas välja talurahva stiihiline vastuhakuliikumine.

«Mahtra sõja» esimeses peatükis kujutatud situatsioon, kus Võllamäe Päärn Kulbi Kaie kaitseks nuhtleb karmilt tagasundivat kubjast, oli ajajärgule väga tüüpiline. Samuti on ajalooliselt täiesti tõepärased «Prohvet Maltsvetis» kujutatud sündmused, kus teomees Kiisa Jaan maksab kätte mõisa junkrule või kus Lõhmuse Taavet, Kiisa Jaan ja Mikk öösel peksavad poolsurnuks mõisavalitseja.

Sama aja kohta võib tuua haagikohtute protokollidest sageli esinevaid fakte, kuidas talupojad, eeskätt just sulased, on ära kasutanud iga soodsat võimalust pimedail öil, et kätte maksta vihatud mõisasundijaile. 1858. a. suve lõpul toimusid kahes mõisas teomeeste vastuhakud öisel rehepeksul. [2]

Õiguslikult oli talupoeg täiesti mõisnike ja tema käsilaste meelevalla all. Seda demonstreerib kujukalt Kulbi Kaie, eriti aga Miina ja Päärna peksmine. Viimaste üle mõisteti kohut ainult süüdistaja opmann Vinteri valekaebuse põhjal, sest mõisniku silmis «talupoeg on ikka süüdlane ja mõis on ikka õige. Talupoeg valetab ikka ja mõis kõneleb ikka tõtt» (lk. 250).

Maśendav üldpilt antakse talupoja sotsiaal-majanduslikust elust Tohvri suu kaudu. Vilde on siin kasutanud enda rikkalikke kogemusi, kuid ka vastavat kirjandust, eriti teost «Eestlane ja tema isand». Tohver loetleb kogu talupoja teoorjust ja naturaalseid koormusi mõisale, aga

[1] E. Vilde, Teosed: Prohvet Maltsvet, Tallinn 1954, lk. 167.

[2] J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1365.

lisaks veel pastorile, köstrile, mõisnike postijaamade jaoks, ja lõpuks peab talupoeg omal kulul ülal pidama — «sellesama, kes neile tallis vitsanuhtlust annab» (lk. 68—69).

Süvendatud ülevaate talurahva kodusest elust ja tegevusest annab kirjanik peatükis «Odav tööjõud». Vilde näitab siin, «kui osavasti rüütel endale talupoja odavat tööjõudu oskas alal hoida ja temale ühtlasi «vabadust» anda. Ta tegi ühte kui teist nii põhjalikult, et tal odavast tööjõust tänapäevani puudust pole tulnud, kuna teda ennast ohvrimeelse vabastajana austatakse» (lk. 116). Kasutades teost «Eestlane ja tema isand», kohati üsna sõnasõnaliselt (lk. 116—120) [1], näitab Vilde talupoja täielikku sõltuvust mõisnikust. Talupojal polnud luba lahkuda oma vallast, «talle oli keelatud linnadesse elama asuda, linnades liikumata varandust omandada, linnaelanikkude teenistusse astuda ja linnakrunte rentida... ta võis lepinguid teha ainult maal, Eestimaal ja Eesti kubermangu mõisnikkudega... Rüütli plaan talupoega priiks lasta, aga valitsust ja meelevalda tema üle leivakotis enda kätte jätta, läks nii hästi korda, et Eestimaa mõisad iga aastaga hinnas tõusid» (lk. 119), kirjutab Vilde.

1816. a. seadusega loodud agraarsuhted said aga peatselt takistuseks põllumajanduse üleminekul kapitalistlikule tootmisele. Üha kasvavad talupoegade rahutused 1840-ndail aastail ning mõisamajanduses endas kapitalismi arengust tingitud kaalutlused sundisid liberaalsemalt mõtlevaid mõisnikke asuma uutele reformidele.

E. Vilde kirjutab selle kohta: «Sund paranduste ettevõtmiseks oli suur: ühel pool varaliselt ja vaimselt ikka madalamale langev talupoeg, kes otse hukatuse äärel seisis ja mõisniku enda tuludele kippus hädaohuks saama, sest et ta töö- ja maksuvõime hävines; teisel pool riigivalitsus, kellele talupoja häda tundmata polnud ning kes sellest riigi huvidele kahju pidi kartma» (lk. 122).

Konservatiivsete mõisnike vastuseisust hoolimata kehtestati tsaarivalitsuse poolt uued talurahva-seadused Liivimaal 1849 ja Eestimaal 1856 (kuulutati välja alles 1858). Need talurahva-seadused, koostatuna kurnajate poolt, pidasid silmas mõisnike huve. Need varustasid mõisu edasi palgata tööjõuga, lisaks aga kohtade müügist ja raharendist saadava kapitaliga. Talupoegade seisukohast oli oluline, et need seadused teatud määral soodustasid raharendile siirdumist ja talukohtade päriseks-ostmist.

1856. aasta Eestimaa seadus oma mõisnike huve kaitsva sisuga ja talupoegadele väga kahjuliku 10-aastase kehtimahakkamise korraga põhjustas ulatuslikke rahutusi, mis haarasid kogu Eestimaa kubermangu territooriumi. Eriti rängaks ja talumatuks orjuseks olid talupoegadel mitmesugused abiteod. Sellepärast on arusaadav talupoegade suur huvi selle ekspluateerimisvormi kaotamise vastu.

1856. a. talurahva-seaduse väljakuulutamine 1858. a. aprillis kujuneski ajendiks Eestimaa kubermangu talupoegade massilistele vastuhakkudele. Eesti talupoegade meeleolu sel ajal iseloomustab hästi Lenini karakteristika talurahva-liikumisele Venemaal XX sajandi algul. «Talupojad olid igasugu riisumistest, rõhumistest ja piinamistest niivõrd vaevatud, et nad kas või hetkekski pidid uskuma ähmaseid kuuldusi tsaari armust...» [2]

[1] Vrd. «Der Ehste und sein Herr», Berliin 1861, lk. 26, 29, 30, 33, 34.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., Tallinn 1952, lk. 386.

1858. aasta kevadel ja suvel haarasid talurahva-rahutused kogu Eestimaa kubermangu. Need algasid aprilli lõpus Virumaal Vaivara kihelkonnas. Vaivara talupojad, tuginedes uuele seadusele, keeldusid abitegu tegemast, konkreetsel juhul loomade talitamisest. Kuid vastuhakk suruti maha Narvast kohalesaadetud karistussalga poolt: vastuhaku aktiivsemad tegelased vangistati, teised said ränga peksu osaliseks.

Mai algul, rohkem aga mai keskel toimusid ulatuslikumad vastuhakud Viru rannikul, Harjumaa lõuna- ja Järvamaa idaosas. See hirmutas kubermangu võime ja mõisnikke. Nii keeldusid 25. mai paiku Tammiku, Tuhala, Maidla, Ojasuu, Habaja, Harmi ja Kose-Uuemõisa mõisade talupojad abitegu tegemast. [1] Seejuures esinesid talupojad läbirääkimistel üsna resoluutselt. Nii on Tammiku talupoegade vastuhaku juht haagikohtunikule lausunud: «... seadus on vale, ja kui nad oma õigust ei saa, siis tõuseb suur tüli ja sõda.» [2]

Et neid vastuhakke summutada ja rahutustele piir panna, saatis kuberner 25. mail Tallinnast kaks roodu sõdureid talupoegi karistama. Mõisnike juhtimisel korraldati talupoegade veriseid karistamisi Ojasuu mõisas. Sealt siirdus üks rood Orule ja Kose-Uuemõisa, teine rood aga saadeti Habaja mõisa, kus 29. mail toimus äärmiselt verine talupoegade peksmine.

See kahe Laadoga pataljoni karistustegevus põhjustaski talupoegade kangelasliku ülestõusu — nn. Mahtra sõja. Mahtra sõjast osavõtja Tõnu Lang, kes sai 100 hoopi ja oli mõistetud 6 aastaks Siberisse sunnitööle, kõneleb oma mälestustes, et küsimuses polnud mitte ainult Mahtra mõis, vaid: «Asi oleks muidugi suureks läinud, sest plaan olnud kõiki mõisasi järgi mööda ära põletada, aga õnnetuseks olnud see, et viina keldri ära lõhkusivad ja endid täis joonud, mille pärast keegi enam juhatajate sõna pole kuulanud... Kainemad mehed läinud ka edasi juba Atla mõisa...» [3]

Vaatleme alljärgnevalt Mahtra sõja käiku ja selle kujutamist Vilde poolt.

Juba poolteist nädalat enne jüripäeva oli Juuru pastor Berg kuulutanud, et uus seaduseraamat antakse talitajaile kätte kihelkonnakohtus. Tegelikult toimuski see nii. Kihelkonnakohtunik oli 1856. a. talurahva-seaduse kätteandmisel väitnud talitajaile, kellede hulgas oli ka Tertsius, et «... nad võivad nüüd sõlmida oma isandaga uued kontrahid kas rahas või teotöös.» [4]

Vilde kujutab seaduseraamatu uurimise stseeni mitte Tertsiuse juures, kus see toimus, vaid väljamõeldud Vaitla valla meeste poolt. Vilde näitab õieti, et talupoegade peatähelepanu koondus seejuures kahele küsimusele: esiteks — kas seadus on õige, s. t. keisri allkirjaga varustatud, ja teiseks — kas seadus toob kergendusi. Viimases suhtes sai keskseks § 127, kus olid rendikohustused mõisa vastu loetletud, kuid puudus sõna «abitegu».

Mahtra talupoegade nõudmine aga uute kontrahtide sõlmimiseks lükati valitseja Rosenbergi poolt kindlalt tagasi.

[1] J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1366.
[2] Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (lühendatult RAKA), fond 861, nim. 1, 1859. a., s.-ü. 1778, l. 20.
[3] Eesti NSV TA KM KO, fond 38, m. 4, l. 79.
[4] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 134.

Mitmes vallas peeti nõu «Tallinna kubernerile või Riiga kindralkubernerile minna kaebama, ja kui see ei aita, siis kas kuni keisri aujärjeni tungida» (lk. 194).

Pühapäeval, 27. aprillil käisid Järlepa, Pirgu ja Maidla talitajad Hans Tertsiusega eesotsas pastor Bergilt uue seaduse kohta nõu küsimas. Siitpeale kujunebki Tertsius ümbruskonna talupoegade vastupanu organiseerimise juhiks.[1]

Seda esimest käiku pastor Bergi juurde on Vilde kujutanud täpselt ajalehes avaldatud Tertsiuse memuaaride järgi. Talupojad nõudsid seni abiteo korras tehtud tööde eest mõisnikelt raha. Pastori väitele: «Aga te tahate selle eest raha saada?» vastab Hans Tertsius talupoegade nõudeid väga ilmekalt ja arukalt tõlgendades: «Noh, raha on sakste taskus kaua küll olnud, eks taha meie taskus koa olla.»[2] Vilde on siin ilmekalt iseloomustanud ajaloolist võitlust — talupoegade juba aastakümneid kestnud võitlust feodaalse tootmise vastu ja kapitalistlike tootmissuhete eest.

Kogu Eestimaa kubermangu talurahva hulgas üha suurenev ärevus ja protestilaine avaldas ka Mahtras ikka suuremat mõju. Vilde on seda üldise protestilaine võimsat levimist ilmekalt esile tõstnud ja näidanud selle mõju Mahtra sõja käigule. Kõneldes suust suhu levivaist sõnumeist talupoegade laialdaste vastuhakkude üle, iseloomustab kirjanik neid järgmiselt: «Äkiline maruhoog näis üle maa käivat, ja kuhu ta veel ei ulatunud, seal kuuldi eemalt tema ulgumist ja tunti hinges salavapustust. Ikka tõsisemaid, tumedamaid nägusid, ikka ähvardavamalt vahtivaid silmi võis rahvasalkades igal pool märgata» (lk. 197).

Hans Tertsius tegutses nüüd energiliselt. Mai keskpaiku on ta käinud Tallinnas tuttavalt kaupmehelt Hermannilt uue seaduse kohta nõu küsimas.[3] Ta külastab järjekordselt 9 ümbruskonna talitajaga pastor Bergi, väites viimasele, et mõisnikud seadusevastaselt abiteo kaotamisega viivitavad. Ja tagajärjetud läbirääkimised 26. mail Mahtra mõisniku Helfreichi endaga ei kõiguta talupoegade kindlust oma õiguses.

Samal ajal saabusid Mahtrasse teated 600 sõdurist, kes olid saadetud Kose-Uuemõisa.[4] Abiteost keeldunud talupojad loobusid kavatsusest minna koos haagikohtuniku juurde, samuti keeldus sellest Tertsius. Nüüd, 29. mail sõitis valitseja Rosenberg ise Habajale karistussalga juurde. Seepeale andis karistussalga juures viibiv haagikohtunik samal päeval, s. o. 29. mail käsu, et Mahtra talupojad ilmuksid järgmisel päeval tema juurde Habajale.

30. mai hommikul vara kutsus Tertsius enda juurde nõupidamisele kõik Mahtra peremehed. Vilde kirjeldus stiihiliselt tekkinud koosolekust pole siinkohal täpne (lk. 264), mõned peremehed kutsus otseselt kohale

[1] Vt. J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1367.

[2] Vrd. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247 ja käesolev romaan, lk. 198. Tertsiuse enda kirjutatud käsikirjas see osa puudub, küll aga esineb ta arhiivis leiduvas Bergi seletuses.

[3] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247. Vrd. ka käesolev romaan, lk. 256 jj.

[4] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 141. Oma elu lõpul koostatud memuaarides kõneleb Tertsius samuti täpselt 600 sõdurist.

Tertsiuse poolt väljasaadetud Adra Mihkel[1]. Tertsiuse juurde kogunesid 10 peremeest, 1 sulane ja 1 vabadik. Talupoegade koosolek ei olnud veel kaua kestnud, kui nende juurde jõudis Habajalt Mahtrasse saadetud teenijatüdruk Miina Ermes. Nimetatud Miina Ermese ja Habajas karistatud talupoegade kohtulike ülestunnistuste[2] ning Hans Tertsiuse üleskirjutuste[3] analüüsi põhjal võime kindlalt väita, et tüdruk Miina saadeti Mahtrasse sealseid talupoegi üles kutsuma võitlusele karistussalga vastu, kusjuures Habaja talupojad lubasid omalt poolt Mahtra meestele abi anda.[4] Miina seletas kohtus, et Habaja talupojad rääkisid tema lahkumisel Mahtrasse: «Oh jumal, kui kas või vares lendaks Mahtrasse ja teataks, et neid tahetakse karistada, et n a d v õ i k s i d e n d a l e a b i m u r e t s e d a (minu sõrendus, J. K.).»[5]

Vilde laseb Miinal küll öelda, et Habaja peremehed «ütlesid kõik, et ei vannu ega nime alla ei kirjuta (mõtgiks, et nad lepiksid vana seadusega — J. K.) ja peksta ei lase endid koa mitte. Kõik tahavad vasta hakata ja kära nii suureks ajada, et see keisri kõrvu ulatab; siis ometi peab viimaks abi tulema» (lk. 266). Vilde kõneleb siin sellest, et Habajal on tekkinud vastuhaku mõte, mille toob Mahtrasse Miina Ermes.

Ülalesitatud Miina kõne on Vilde üksikasjalise täpsusega võtnud Tertsiuse käsikirja trükis avaldatud variandist. Kuid ta on ära jätnud sealsamas esineva väga olulise osa, nimelt et «sellepärast saadetud tüdruk Hansule ütlema, et ka Mahtra mehed üles tõuseks ja ühes meeles vastu hakkaks».[6] Niisama selgest üleskutsest «sõjale» räägivad ka Tertsiuse enda kirjutatud mälestused, kus kirjutatakse (parandatult): «Tüdruk tõi küll käsu, et rahvas karjus, et mitte üksi tulla, et teised tulevad. Seal hakkame vastu, [hakkame] sõda pidama Habaja mõisas».[7] Selle asemel on Vilde aga omalt poolt lisanud Miina kõnele lõpu: «Täna on Habajal teie meeste peksu kord. Ärge siis parem sinna tulge, kui ei taha peksu soada ega vana seaduse peale vanduda» (lk. 266).

Vilde ei ole järelikult Tertsiuse käsikirja selles küsimuses õieti ega lõpuni lahti mõtestanud ega ole kasutanud vastavaid andmeid juurdlusprotokollidest ning on andnud Miina käigule osalt väära tõlgenduse.

Kuid edasi kujutab Vilde sündmuste käiku õieti — kuidas Habaja Miina teade tõstis Mahtra meeste sõjakust ja kuidas esmakordselt öeldi välja ähvardus sõjast ning kuidas järsku kasvas talumeeste arusaamine kollektiivse võitluse tähtsusest. Vilde kirjutab: «Kõik nad võitlesid ühiste huvide eest, ja mida rohkem neid oli ja mida kindlam üksmeel valitses nende seas, seda enam lootust jäi võiduks» (lk. 268). Russowi

[1] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 124.

[2] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 47 ja fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 178—180.

[3] Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 9.

[4] Vt. J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1368 jj.

[5] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 47. Romaanis Miinale omistatud hüüe Habajas toimuva peksu kohta — «Seal jookseb verd, et koerad võivad lakkuda!» on Vilde poolt juurde lisatud (lk. 265).

[6] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247.

[7] Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 9.

käsikirjalises Mahtra sõja ülevaates omistatakse hüüe «kui miski enam ei aita, siis olgu sõda»[1] Hans Tertsiusele. Vilde on selle üleskutse siit võtnud, kuid jätnud romaanis küsimuse raskuse tõttu selle hüüdja konkreetselt nimetamata (vt. lk. 267). Kohtumaterjalidest selgub, et mõtte sõjast väljendas esimesena Mahtra kõige vaesem talupoeg Adra Mihkel[2], kes ütles: «Jah, kui asi nii on, et meid, kuigi me süütud oleme, tahetakse niiviisi karistada, siis me oleme sunnitud abi otsima, kuna meid väga vähe on, ja äärmisel juhul läheb asi tõenäoliselt võitluseni.»[3] Selle peale on teised talupojad hüüdnud: «Meie ei või enam, meie otsime abi, ja kui heaga ei saa, siis hakkame vastu ja hakkame sõdima.»[4] Kohtuprotokollide järgi on Hans Tertsius aga «sõja» suhtes olnud esialgu tagasihoidlik.

Romaani esimeses redaktsioonis on Vilde lisanud siia joonealuse märkuse: «Paar meest tunnistasivad pärast kohtu ees, talitaja Ants Tertsius olla nõupidamise puhul need sõnad [Vildel I ja II tr.: «Kui juba muud midagi ei aita, siis olgu sõda»] öelnud; kuid see pole tõenäolik, sest Tertsiuse pärastine olek näitas, et ta vägivalla vastu oli. See ütelus tuli siis küll, kui ta üleüldse kuuldavaks sai, teiste meeste suust.»[5]

See on üks neist üksikuist kohtadest, kus Vilde ajutiselt G. E. Luiga reaktsioonilise kontseptsiooni mõju alla sattudes püüab kujutada talupoegi, eriti aga Tertsiust, «vägivalla», s. t. vastuhaku idee vastastena.[6] Nende üksikute ebajärjekindluste all ei kannata aga romaani üldkontseptsioon, milles talurahvast on kujutatud mehise võitlejana oma parema tuleviku eest.

Tertsiuse memuaaride trükivariandi järgi annab Tertsius nüüd meestele käsu kutsuda kõik Juuru kihelkonna talitajad kella kaheks kirikukõrtsi juurde. Juuru kirikukõrtsi nõupidamise sisu kohta puuduvad kohtuprotokollides lähemad andmed, küll aga kõneleb sellest Tertsius ise.

Vilde on Tertsiust Juuru kirikukõrtsi nõupidamisel täiesti õieti kujutanud vastuhaku julge ja veendunud organiseerijana, kes esitab naabervaldade talitajaile otsese üleskutse soldatitele ühiselt vastu hakata. Ta näitab, et neid kõiki ootab homme seesama, mis Habaja mehi eile. Seepärast «aidake teie meid, et Mahtrasse ei tuleks soldatid, sest siis on peksmine lahti. Ja kui nad siiski tulevad ja tahavad peksta, siis tulge meile appi, et meie neile suurema jõuga võiksime vasta panna» (lk. 269). Ühtlasi kavatseb ta enne minna pastor Bergi juurde, et see hoiataks haagikohtunikku sõduritega tulemast, sest «muidu on sõda karta» (lk. 269). Ilmselt on Vilde Juuru kirikukõrtsi nõupidamise kirjeldamise aluseks võtnud Russowi poolt üldsõnaliselt antud ülevaate. Kuid siinjuures jätab ta kasutamata selles dokumendis esitatud fakti, et mitmed naabervaldade talitajaist lahkusid kõrtsist, nõustumata Tertsiuse ülestõusu-

[1] Eesti NSV TA KM KO, fond 69, m. 21:4, l. 4.

[2] Vt. J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1369.

[3] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 166.

[4] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 48.

[5] E. Vilde, Mahtra sõda, Tallinn 1902, lk. 408 ja Tallinn 1909, lk. 314.

[6] Vt. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 4. nov. 1900, nr. 249.

kutsega.[1] Vilde laseb seda sündida alles pärast pastori juures käiku (lk. 273).

Juuru kirikukõrtsist läks Tertsius mõningate peremeeste ja talitajate saatel pastori juurde ning hoiatas seal viimast ja kihelkonnakohtunikku, et ärgu lastagu soldateid Mahtrasse tulla, sest «rahvas peavad kurja nõu, tahavad vasta hakata ja sõda teha, siis soaksid soldatid surma ja mõis pistetaks põlema» (lk. 269).

Käesolevat episoodi on Vilde kujutanud Tertsiuse trükitud käsikirja põhjal, kasutades ka Russowi ülevaadet. Peaaegu täpselt on ära kasutatud Tertsiuse julge ja ilmekas süüdistus mõisnike vastu: «Ärge tehke nii hirmsaid tegusid. Rahvas ootas uut seadust, nagu hommiku tähte, aga teie panete peksuga vana seaduse pääle vanduma. Kas meil ei ole üks keiser, kes seadust annab? Siin on iga versta peal ise kuningas.»[2] Viimase väitega süüdistab Tertsius mõisnikke, kes tegutsevad omavoliliselt, arvestamata üldkehtivaid määrusi ja seadusi.

Pärast tulemuseta käiku pastori juurde otsustas Tertsius koos Atla talitaja Koka Madisega Käru vene preestri juurde minna järele kuulama, et «kas sakstel on keisri poolt luba meiega nõnna teha» (lk. 273). Tertsiuse lahkumist just ülestõusu eel pole seni suudetud küllaldaselt põhiendada.

Tagasiteel Kärus nn. Kaumanni kõrtsis peatumisel on meestelt elavalt päritud olukorrast põhja pool ning esitatud neile otsene küsimus: «. . . kas ei hakanud jälle sõda Kose-Uuemõisas . . .» Sellele on vastatud (kumb aga vastas, seda ei saadud kohtulikul juurdlusel kindlaks teha) üleskutsega: «Meil on praegu igas mõisas sõda, ja kui me viimases hädas oleme ja . . teile teada anname, siis tulete meile appi.» Need peaksid olema Tertsiuse sõnad, seda tõendavad tema 40 aastat hiljem ülesmärgitud memuaarid. Ta kõneleb ka siin Kose-Uuemõisa ülestõusust (järelikult pidi see mälestus veel 1858. aastal, siis enam kui 50 aasta eest toimunud vastuhakust rahva hulgas elav olema). Tertsius kirjutab: «Pandi neli reht nädalas peksma. Ja teomehed hakkasid vastu. Siis toodi linnast soldatid. Ja [talupojad] hakkasid sõda pidama.»[3]

Vilde «Mahtra sõja» esimeses redaktsioonis on joone all ära toodud Hans Tertsiuse ja Koka Madise jutuajamine Kaumanni kõrtsis Russowi käsikirja järgi. Kogutud teoste väljaandes on kirjanik kahjuks selle olulise loo välja jätnud.[4] Kas andmete puudusel või muul põhjusel on

[1] Vt. Eesti NSV TA KM KO, fond 69, m. 21:4, l. 4.

[2] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247. Vrd. ka Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 10.

[3] J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1371.

[4] Vilde joonealune märkus romaani I ja II trükis on järgmine:

«Ühes Käru kõrtsis olla Tertsius või ta kaaslane, Koka Madis Atlast, — kumb, see jäi kohtus selgeks tegemata — ka sõna «sõda» suhu võtnud. Kõrtsmik küsinud neilt muu jutu seas, kas Uuemõisas jälle sõda olevat. (Niisamasugune talupoegade-mäss, nagu Mahtras, oli Uuemõisas, Kose kihelkonnas, liig raske orjuse pärast aastal 1805 olnud.) Kumbki meestest kostnud seepeale: «Meil on praegu igas mõisas sõda, ja kui meie teile sõna soadame, siis tulge meile appi.» Seda tunnistas

Vilde Tertsiuse Käru-matka jätnud lähemalt käsitlemata — me ei kuule midagi Tertsiuse mõtteist ega elamustest sel keerukal teekonnal.

Laupäeval, 31. mai õhtul saabus Mahtrasse poolrood sõdureid (60 sõdatit), koorem keppe, teine vitsu, kakskümmend paari jalaraudu ja kolmkümmend paari käeraudu. See tekitas Mahtra külas esialgu suurt hirmu ja segadust — põgeneti metsadesse. Vilde lõpetab peatüki masendavalt: «Küla aga on surnud. Päike paistab nagu suurde musta hauda» (lk. 276).

Kuid peatselt hakati energiliselt ette valmistuma vastuhakuks. Tertsiuse asemel sai vastupanu organiseerijaks Mahtra üks jõukamaid peremehi Otti Jüri Rosenmäe.[1] Laupäeva õhtul toimus esimene talumeeste koosolek Jaagu Hindreku talu juures. Järgmisel, s. o. pühapäeva, 1. juuni hommikul toimus aga ajaloolise tähtsusega koosolek Tooma talu juures, kust võttis osa enamik Mahtra taluperemehi. Siin otsustati teostada Tertsiuse soov, mille ta jättis lahkudes, — otsida ümbruskonnast abi. Kohe läksidki saadikud esmaspäevaks abi otsima Juuru kiriku juurde, Maidla, Kaiu, Kuimetsa ja Harmi mõisa. Juuru kiriku juurde läksid Jaagu Hindrek ja Pärtli Priidik (lk. 304).

Otti Jüri on Kaiu talupoegi Kaevandu küla kõrtsis kutsunud Mahtra meestele appi. Ei olevat raske minema kihutada 60 sõdurit, Mahtras olevat teibaid küllaldaselt, on ta hüüdnud oma hoogsas kõnes.[2]

Vastuhakust osavõtja, juba eespool tsiteeritud Tõnu Lang kõneleb sellest vana mehena 1898. aastal mõningate liialdustega, et «plaan oli olnud küll üle üldist mässu teha, sellepärast olivad küll käsud ka Riiamaale Kärusse ja ka Tallinna poole igasse valda saadetud. Pären Elmann oli ratsa hobusega ringi kihutanud ja ümberringi valdadesse käsud annud: sõtta tulla. Talupojad olnud kõik teivastega tulnud, ainult üks püss olnud olemas, kuna aga pärast koorma kaupa püssa tulemas olnud, mis hiljaks jäenud. Teibaid olnud valmis 2 sülda toodud. Sõeast osa võtnud mõni tuhat talupoega ja terved voorid olnud tulemas, kuid jäenud hiljaks, sest sõda kestis ainult ühe päiva.»[3] Tõnu Langi kui sõjast osavõtja memuaariline jutustus kõneleb rahva keskel liikunud arvamisest, et teoksil oli organiseeritud ülestõus ja et Sepa Hans, s. t. Tertsius oli «sõja» peameheks.

Ka Vildel on olnud sellelaadilisi andmeid. Ta kirjutab: «Õhtu jooksul olevat küll veel, nagu rahvasuu räägib, Juuru kihelkonda piirilähedasi Liivimaa inimesi ilmunud, kellel peidetud püssid ja muud sõjariistad vankritel olnud, aga kui nad kuulnud, et sõda otsas ja Mahtra mõis tuhaks saanud, siis pöördunud needki sõjalised vagusalt koduteele» (lk. 372).

Kui talupojad käsu kohaselt mõisa ei ilmunud, haaras karistussalga

---

kõrtsmik kohtus. Ta ei teadnud aga öelda, kas Ants või Madis neid sõnu tarvitanud, ning mõlemad kaebealused ajasivad ta tõenduse valeks.» — Mahtra sõda, Tallinn 1902, lk. 578 ja Tallinn 1909, lk. 444. Vrd. Eesti NSV TA KM KO, fond 69, m. 21:4, l. 5. Tertsiuse enda memuaarides see puudub.

[1] Vt. J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 11, lk. 1371.

[2] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 91 jj., 147.

[3] Eesti NSV TA KM KO, fond 38, m. 4, l. 78.

juhte ja haagikohtuniku kohusetäitjat Hagemeistrit juba 31. mai õhtul hirm. Hagemeister tegi pastor Bergile korralduse alustada talupoegadega läbirääkimisi, ise hirmunult Mahtrast minema sõites. Bergi missioon Juuru kirikukõrtsis 1. juunil nurjus aga täiesti talupoegade avaliku vaenulikkuse tõttu.

Vilde pole olnud teadlik mainitud Hagemeistri korraldusest, vaid ta on pannud Bergi omal algatusel tegutsema. Vilde kõneleb Hagemeistrist ja tema põgenemisest hiljem seoses Rosenbergi peksulooga vaid möödaminnes.

Õnnestunult on kujutatud vastuhaku ettevalmistamist Mahtra peremeeste poolt. Vilde on seda teinud peamiselt Tertsiuse trükitud memuaaride järgi.[1] Kuigi Vilde ei maini siin Tooma talu juures toimunud koosolekut (ka Tertsiuse memuaarides puuduvad selle kohta märkused), näitab ta siiski õieti, kuidas Mahtra talupojad otsustavad oma õigust nõuda ning end mitte lasta selle eest veristada. «Parem lähme ja kutsume teised vallad appi,» otsustavad nad (lk. 303). Mainitud Tertsiuse memuaarid ei kõnele sõnagi Otti Jürist (nii puudub see nimi ka Vildel), küll aga Jaagu Hindrekust ja Pärtli Priidikust, keda mainitakse eraldi saadikutena, kes läksid teiste valdade mehi esmaspäevaks appi kutsuma.[2] Selle osa kujutamisel on Vilde kasutanud ka isiklikult kohapeal rahva hulgast kogutud materjale.

Vilde on erilist tähelepanu pühendanud sündmustele Juuru kiriku juures. Mahtra saadikute üleskutse leiab siin vaimustatud poolehoidu. Vilde kirjutab: «Kõik lubavad appi tulla.» Ja näitab, kuidas «ühesugune vihane ettevõtlikkus ühise asja pärast täidab iga mehe rinda» ja kuidas sõna «sõda» käis suust suhu. «Aitame homme Mahtra mehi, siis aitavad nemad meid ülehomme» (lk. 304). Vihased talumehed on ähvardanud «sõjaväe maha lüüa teivaste, kirveste ja püssidega».[3]

Lõppkokkuvõttes iseloomustab Vilde Juuru kiriku juures tehtud agitatsiooni mõju järgmiselt: «See nõupidamine kiriku juures sai otsustavaks esmaspäevaste saatuslikkude sündmuste kohta. Sõjahüüd lagunes telegraafikiirusel üle terve kihelkonna laiali, tungis ka naaberkihelkondadesse ja sealt veelgi kaugemale. Pühapäeva õhtuks oli paljudele tuhandetele teada, et homne päev poegib Mahtras midagi, mille ennustuseks ja kujutluseks igaüks oma vaba luulevõimet tarvitas» (lk. 305).

Järgnev pastor Bergi käik kirikukõrtsi juurde on Vildel kujutatud Tertsiuse trükitud memuaaride põhjal (käsikirjas see puudub). Talupoegade sõjakate seisukohtade väljendused (nagu vastus Bergi üleskutsele vanduda vana seaduse peale — «Ei vannu! ... Mitte ei vannu! ... Kas aetagu meid rattarummu sisse — mitte ei vannu!») on täpselt sealt pärit (vt. eriti lk. 306 ja 310).[4]

---

[1] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248.

[2] Jaagu Hindreku ja Pärtli Priidiku tegevust on kirjeldatud Tertsiuse andmete põhjal (vt. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248).

[3] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 523/70, l. 62.

[4] Vrd. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248. (Siin: «Aetagu ratta rummu sisse. Ennemini hakkame vastu ja teeme sõda!»)

Talunaiste vapper esinemine kirikukõrtsis, millega Berg kui klassivaenlane lõplikult paljastati, on kas Vilde enda või tema poolt kogutud suulise traditsiooni põhjal loodud.

Mahtra sõja käiku on Vilde kujutanud peamiselt Russowi koostatud ülevaate ja autori enda poolt kogutud andmete põhjal, juurdlusprotokolle on siin vaid põgusalt kasutatud.

2. juuni varahommikul kogunes Mahtrasse suur hulk ümbruskonna talupoegi. Arhiiviürikute andmeil kõigub see arv 400 ja 1500 mehe vahel. Võttes arvesse reaalseid rahvaarvu näitajaid, on tõenäolised mõnede kaasaegsete poolt toodud arvud, kus kõneldakse 700—800 mehest.[1] Ajaloolase J. Kahki andmeil moodustab seegi arv «80% kõigist täiskasvanud meestest viiest lähimast mõisast (Mahtra, Kaiu, Atla, Maidla ja Juuru) ja lisaks veel 100—200 talupoega kaugemaist mõisadest.»[2] Vastuhakust osavõtjaid, keda ei saadud juurdlusel kindlaks teha, oli veel neljast mõisast (Purila, Kuimetsa, Harmi ja Hõreda).

Enne juba sõjakat meeleolu tõstis muidugi sellise suure massi jõu tunnetus, võrreldes 60 sõduriga. Kui Vilde eespool on kujutanud talupoegade protestivaimu kasvu ning näidanud ajaloolise tõepäraga, kuidas endise alandlikkuse asemele üha selgemalt asub vastuhaku viha, kuidas see päev-päevalt võtab konkreetsema, organiseerituma kuju, siis Mahtra sõja enda kujutamisel on kirjanik liialdatud rõhu asetanud viina mõjule. Selleks sai ta muidugi tuge juurdlusprotokollidest. Kohtulikul juurdlusel oli talupoegade ainukeseks, kuigi nõrgaks lootuseks pääseda surmanuhtlusest — põhjendada oma tegusid viina-uimaga. Kuid ka balti mõisnikest koosneva uurimiskomisjoni sooviks oli riigivõimude ees näidata Mahtra sõda kui juhuslikku, joobnud rahvahulga poolt sooritatud vägivallategu, ja seda selleks, et kõrgemalt poolt (riigi huvides) ei võetaks ette ulatuslikumaid reforme. Selline käsitlus, kus ülestõusu selle algusest kuni lõpuni kujutatakse uputatuna viinasse, on omane ka Russowi käsikirjalisele kokkuvõttele, mis sisuliselt on ju ikkagi koopia juurdlust toimetanud mõisnike ettekandest (kuigi Russowi koostatud) kõrgematele valitsusvõimudele.

Mahtra ülestõusu tegeliku algatajana ja juhina kerkib kokkukogunenud talupoegade hulgast esile 27-aastane sulane Peeter Olander Kaiust. Olanderi enda väite järgi kohtulikul juurdlusel on ta tulnud Mahtrasse siinsete peremeeste kutsel oma peremehe Kaugerma Päärn Ellmanniga.[3] Otti Jüri aga, kes veel samal hommikul suunas Atla-Eero kõrtsist teiste valdade mehi Mahtrasse, kaob nüüd näitelavalt. (Nagu mainitud, puudub Vildel Otti Jüri kuju üldse.)

Peeter Olanderi kuju on Vildel jäänud aga välja kujundamata ning ajalooliselt õieti lahti mõtestamata. Nii on Peeter Olanderi kui vastuhakule õhutaja tegevust põhjendatud ainult viina-uimaga, mis teda olevat teinud kõige julgemaks ässitajaks ja pealetikkujaks (lk. 321). Või pisut

[1] Eesti NSV RAKA, fond 291, 1858. a., s.-ü. 209/58, l. 274. Vilde poolt esitatud arv paar tuhat on ka liialdatud (käesolev romaan, lk. 316).

[2] J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 12, lk. 1524.

[3] Vt. Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 16, 238.

edasi: «Peetri mõistust valitses aga viin» (lk. 322) jne. Samasuguselt on kujutatud ka Jüri Torgi tegevust (lk. 324 jj.).

Peeter Olander oli oma noorusest hoolimata paljudest kogenum — ta oli sõjaväes olnud ning teeninud ühe kaupmehe juures Tallinnas, valdas teatud määral vene ja pisut saksa keelt.[1] Ainukese vene keele oskajana talupoegade hulgas pidas ta läbirääkimisi ohvitseridega ning esitas soldatitele nõudmise lahkuda, andes enne välja ohvitserid ja mõisnikud. Tema õhutusel algaski võitlus soldatite ja talupoegade vahel. Juurdlusprotokollidest selgub, et Peeter on käitunud vanglas ja kohtus julgelt, sirgjooneliselt ja et teda on peetud nii soldatitest kui talupoegadest tunnistajate poolt ülestõusu juhiks, eestvedajaks.[2] Aga sealt ilmneb ka, et ta on haavatud sõdureid aidanud.[3]

Peeter Olanderi julgest ja ausast käitumisest kõneleb ka Vilde Tertsiuse mälestuste põhjal. Vene keele oskuse tõttu sai ta kõnelda otseselt valitsuse esindajaga, nii et balti paruneil polnud võimalik tema väiteid moonutada, nagu nad tegid Tertsiuse puhul. Sellepärast on keegi Eestimaa «võimumees» öelnud vangikongis tigedalt Peetrile: «Sinu keel kuluks suust välja lõigata!»[4]

Kohtu poolt süüdistati Peeter Olanderit kõigepealt selles, et ta oli relvastatud püssiga ja etendas talupoegade hulgas juhtivat osa, tormas «hurraa»-hüüdega soldatite kallale ja võttis aktiivselt osa opmann Rosenbergi kimbutamisest.

Tegelik võitlus algas sellega, kui talupojad püüdsid soldateilt püsse ära kiskuda. Veriseks võitluseks läks lahti, kui atleetliku kehaehitusega teomees Jüri Tork (sama, kes käis Ants Veldiga koos kohtus, lk. 201) major Laimingi (aga mitte Bogutski, nagu kirjutab Vilde, lk. 325/326) kallale tormas ja ta pikali lõi, mispeale Tork maha lasti. Kuid alles püssitule avamine kutsus esile talupoegade marulise rünnaku. Vilde võrdleb seda mere kohinaga. «See oli vihalaine, mis rahvast üle käis» (lk. 327). Sõjavägi löödi paaniliselt põgenema. Surmahaava saanud talupoeg langeb hüüdega: «Kui teil jätkub veel jõudu, siis võidelge edasi.»[5]

Kapten Bogutski põgenemisest ja surmast kirjutab allohvitser Repnikov: «Kui me taganemisel läksime läbi õueväravate, tormas meie peale talupoegade hulk. Seejuures tõrjuti kapten aasale paremal pool teed. Mina läksin kapteni järel, kelle otsaesine oli kaetud verega, ja püüdsin uuesti laadida püssi. Kuid kuna mind sel hetkel segas kallaletung talupoegade poolt, siis andsin ma ühele neist hoobi täägiga õlga, samal ajal sain ka ise mõned hoobid ja lõpuks murdsin läbi oma soldatite juurde. Ma nägin kaptenit ja tema järel kahte soldatit aasal, kuidas nad kiirustades läksid tee suunas. Kuidas ta tabati ja tapeti, seda ma ei märganud.»[6]

[1] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 15.

[2] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 40, 51, 52, 223, 247 jj.

[3] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 129 jj., 197.

[4] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248; ka Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 16.

[5] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 65.

[6] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70/7/535, l. 130 jj.

Bogutski tapmine jäigi kohtulikul juurdlusel selgitamata, nagu sellest kirjutab ka Vilde.

Vilde liialdatud rõhu asetamine Mahtra sõja käigus viina mõjule viib eriti teravalt ajaloolisest tõepärast kõrvale nende sündmuste kujutamisel, mis järgnesid karistussalga minemakihutamisele. Romaani järgi olid võidukad talupojad huvitatud peamiselt mõisa viinakeldrist ja mõisa rüüstamisest (vt. eriti lk. 353—355). Tõsi, omaette peatükis kujutab kirjanik opmann Rosenbergi kimbutamist ja peksmist. Juhtivat osa etendasid siin vaesemad taluperemehed (Ado Andrei jt.) või teomehed (vennad Peeter ja Otto Olander). Samal ajal aga jõukamad ja Mahtra valla omad peremehed asusid opmanni kaitsma, nende hulgas ka Otti Jüri. Vilde on õieti kujutanud nende arga käitumist (vt. lk. 340 jj., 345 jj., 349 jj.).

Kuid juurdlusprotokollid ja sõjast osavõtnute mälestused kõnelevad, et osa talupoegi ähvardas maha põletada ka Atla ja Maidla ning teised mõisad, et «...ükski mõis ei tohi alles jääda.»[1] Tõnu Lang kõneleb, et plaan olnud kõik mõisad ära põletada ning kainemad mehed läinudki Atla mõisa.[2] Vilde aga kujutab Atla ja teiste mõisade hävitamise üleskutset vaid viinast ärutu talupoja naljategemisena, lisades juurde, et ükski ei järgnenud sellele kutsele (lk. 358). Juurdlusprotokollid näitavad ometi, et osa talupoegi Peeter Olanderi juhtimisel püüdsid jätkata võitlust, mis ümbruskonna mõisnikes ja Tallinnast kohale jõudvate uute karistussalkade juhtide seas 3/4. juuni öösel kutsus esile suure hirmu. Enamik Harjumaa mõisnikke põgenes alates 2. juunist paaniliselt Tallinna.

Tõenäoliselt sattus sellisel võitlusülesandel 4. juuni varahommikul karistussalga kätte ka Peeter Olander, kes järgmisel ööl püüdis vangistusest põgeneda, mis aga ei õnnestunud.[3]

Mahtra ülestõus, hoolimata selle mahasurumisest, kujunes Eestimaa talupoegade edasiste vastuhakkude signaaliks. Talupojad ähvardasid korrata «Mahtra lugu». «Juuni lõpul ja juuli algul haaras talupoegade vastuhakk peaaegu kõik Hiiumaa mõisad ja osa kubermangu lääneranniku mõisadest, juuli keskel ja teisel poolel olid talurahvaliikumisest haaratud Põhja-Harjumaa, Järvamaa ja Virumaa siseosa. Talurahvarahutused kestsid kubermangu üksikuis mõisades veel septembri keskpaiku,» kirjutab sellest ajaloolane J. Kahk.[4]

Balti mõisnikkond rakendas kogu 1858. a. suvel karme abinõusid talurahva-liikumise likvideerimiseks, kasutades selleks sõjavägesid ja julmi peksukaristusi. Mahtra vastuhaku summutamiseks võeti tarvitusele erakordsed abinõud. Juba 3. juunil komandeeriti kohale suured uued väeosad, umbes 1000 meest, rahutuste rajoon piirati sisse täies lahingukorras.

Vilde kujutab Mahtra sõja «süüdlaste» kinnipüüdmist, Tallinna viimist ja kohtulikku juurdlust Tertsiuse osas täpselt viimase memuaaride põhjal, muus osas tema enda poolt kogutud materjali alusel ja vähesel määral

[1] J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 12, lk. 1526.

[2] Eesti NSV TA KM KO, fond 38, m. 5, l. 78 jj.

[3] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70, lk. 23 ja sealsamas, s.-ü. 523/70, l. 76 jj.

[4] J. Kahk ja J. Käosaar, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega, «Looming» 1954, nr. 12, lk. 1526 jj.

Russowi ning vastavate trükitud allikate järgi, säilitades siin rangelt ajaloolise tõepärasuse.[1] Karistusvägede, eeluurimise ja «süüdlaste» kinnipidamise keerulistest telgitagustest läheb Vilde romaanis kunstilistel kaalutlustel mööda. Kokkuvõttes tuleb aga öelda, et kogu Mahtra sõjale järgnenud karistus-aktsioon näitab, kui suures hirmus olid balti parunid talupoegade revolutsioonilise liikumise ees. Ajal, mil Lõuna-Harjumaa talupojad ei suutnud avalikku võitlust enam jätkata, kurtis koos esimese karistussalgaga (500 soldatit) kohalesaadetud uurija parun Schwebs: «Annaks jumal, et me suudaksime operatiivjoont Uuemõisa—Ojasoo—Habaja—Kuimetsa kinni pidada.»[2] Ta julges Kuimetsast edasi liikuda alles siis, kui teatati, et Tallinnas on veel 800 mereväelast reservis, valmis kohe appi tulema, ja et Peterburist võib loota veelgi abivägesid.

4. juuniks olid rahutuste peapaigad sisse piiratud. Massiline vangistamine toimus 5. juunil. Esimene vangistatu oli — 4. juunil — Peeter Olander, samal päeval vangistati ka Hans Tertsius.

6. juuniks jõudis kohale keisri erivolinik kindral Issakov, kes suhtus olukorda kainemalt, saatis osa vägesid ära ning lõpetas «sõjalised operatsioonid». Vangid koondati esialgu Kuimetsa, kus neid hoiti kinni sõnnikut täis loomalaudas, söömata ja joomata. Siin tehti esialgne selektsioon, arvatavad süüdlased saadeti raudus suure sõjaväe saatel Tallinna, kus nad paigutati Toompea vanglasse. Keisri korraldusel moodustati «kardetud mässajate» karistamiseks erakorraline sõjakohus.

Vilde kujutab juurdluse läbiviimist küll üldsõnaliselt (välja arvatud Tertsiuse osa tema enda jutustuse järgi), kuid õieti. Ta näitab, kuidas balti mõisnikud püüdsid juurdlust kõigiti enda käes hoida. Kindral Issakovi juures viibis kogu aeg keegi rüütelkonna «nõuandja». Vilde on tõepäraselt näidanud, et Issakovil oli küllalt iseseisvust olukorra kainemaks hindamiseks, talurahva-rahutuste ajendite selgitamiseks (lk. 409 jj.). Selle osa kirjeldamisel on Vilde nähtavasti teinud järeleandmisi ka tsensorile, kirjutades muuseas: «Meelepaha avaldamiseks riigivalitsuse vastu ei olnud talupoegadel mingit põhjust; tuli ju seadus, mis neile pehmendusi tõi, just riigivalitsuse poolt, muudkui saksad ei tahtnud nende arvates kõiki kergendusi kätte anda, mis selles seaduses neile olid määratud» (lk. 408).

Kohalikud mõisnikud ja kuberner tahtsid tingimata kõiki «süüdlasi» karistada. Nende eripalve peale moodustati Mahtra sõja «süüdlaste» uurimiseks erikomisjon, mis koosnes balti mõisnikest. Komisjon töötas 3. juulist kuni 27. oktoobrini. Sellesama komisjoni juurdlusprotokollid ongi Vilde ja käesoleva uurimuse materjalideks, ning N. Fr. Russowi eespool korduvalt mainitud kokkuvõte Mahtra sõja kohta on koostatud sama komisjoni aruandena.

Pärast erikomisjoni töö lõpetamist määrati sõjakohus, mis töötas 29. oktoobrist kuni 27. novembrini. Kohtu ametlikuks tõlgiks oli N. Fr. Russow. Nagu Vilde õieti märgib, mõistis kohus 60 «süüdlast»

[1] Vrd. näiteks «Mahtra sõda», lk. 378—381, Tertsiuse memuaarid, Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 12—16 ja «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248. Lisaks sellele on «Mahtra sõja» lk. 374—375 kirjutatud Russowi järgi (Eesti NSV TA KM KO, fond 69, m. 21:4, l. 7), Vilde enda kogutud materjalide põhjal lk-d 376, 381—386.

[2] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 523/70, l. 65.

surma, 5 rängale peksunuhtlusele ja sunnitööle[1]. Otsus oli ilmselt tehtud osalt just sellepärast nii julm, et võimaldada kindralkuberneril selle pehmendamisega tugevdada oma autoriteeti rahutu talurahva hulgas. 2. detsembril saatis kuberner otsuse Riiga kindralkuberner Suvorovile. Viimane esitas selle kergendamise mõttes täiesti muudetud kujul siseministri kaudu keisrile. Keiser kinnitas selle 27. jaanuaril 1859. aastal. Surmanuhtlus oli ära kaotatud. Suurimaks karistuseks oli 1000 hoopi kadalippu koos 20 aasta sunnitööga.

6. veebruaril käsutati Tallinna ümbruskonnast hulgaliselt küüthobuseid Tallinna soldatite kraami, ohvitseride ja ametnike Mahtrasse viimiseks. Laupäeval, 7. veebruaril algas vangistuses nälginud ja nõrgaks muutunud vangide jala-teekond Mahtrasse, käed ja jalad raudus.[2] Teekond läks aeglaselt — esimesel päeval 20 versta (Tiaani kõrtsini), teisel 12 versta (Tohisoo-Sillaotsani) ja kolmanda päeva, 9. veebruari õhtuks jõuti Mahtrasse.

Vangid saadeti kohale kõva valve all — 400 soldati saatel, lisaks läkitati 100 soldatit Mahtrasse ette. Peale selle saadeti Juuru ümbrusse veel kaks roodu, nii et karistus toimus 900 soldati kaitse all.[3] Balti junkrud demonstreerisid oma võimu, mis püsis tsarismi tääkidel, samal ajal tundes hirmu rahva viha ees.

Vilde on 1859. aasta 10. veebruaril toimepandud julmast, verisest eksekutsioonist Mahtra väljal andnud sügava kunstilise pildi, mis kutsub lugejas esile leppimatu viha mõisnikest kurnajate vastu. Kirjanikul on selles osas kasutada olnud isiklikult rahva suust kogutud materjalid.

Tapiga toodi Mahtrasse 55 vangi, nende hulgas ka need, kelle karistus oli eeluurimisega kantud või kes lihtsalt saadeti kodukohta.

Kõigi kohtuliku juurdluse all olnud vangide kohta oli koostatud üksikasjaline eestikeelne süüdistus- ja karistusmäärade akt, mis enne veretöö algust ette loeti. Vilde on selle põhjal andnud romaanis detailse karistuste loetelu, jättes aga ära toomata süüdistuste motiveeringud. Romaani I ja II trükis on mainitud üriku põhjal antud kas tekstis või joonealustes märkustes kogu karistusaluste loetelu ühes vastavate karistusmääradega. Kogutud teoste väljaandes on loetelu kunstilistel kaalutlustel lihtsustatud.

Pärast verist eksekutsiooni saadeti 32 vangi tapiga tagasi Tallinna Toompea vanglasse. Ülejäänud said vabaks. Vigaseks pekstuid veeti küüthobustega. 10. veebruari õhtuks jõuti Purilasse, 14. veebruaril Tallinna.

Haiglas põdevad 5 meest jäid tegelikult peksukaristusest ilma. Kuid Jaan Kroon, kes oli paranemisel, poos enda ränga karistuse (600 hoopi kadalippu) hirmus 2. detsembril 1858 hospidalis üles. Jaagu Hindrek Pabelson aga, kellel jäi Mahtras nõrkuse tõttu 10 hoopi saamata, sai need Tallinnas kätte.[4]

Mõisnike alatut silmakirjatsemist näitab see viis, kuidas avalikult

[1] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 535/70/8, l. 4.

[2] Vilde kõneleb küll vangide veost kuuekümne küüthobusega (vt. käesolev romaan, lk. 413).

[3] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70 Va/529, l. 157 jj.

[4] Jaan Kroonist Vilde ei kõnele, küll aga Jaagu Hindrekust (käesolev romaan, lk. 419).

seletati surmanuhtluse muutmist peksuks ja sunnitööks. Sellega alustas õpetaja Berg oma jutlust enne veretöö algust Mahtra väljal. Juuru pastor hüüdis paatosega: «Rohkem kui viiskümmend süüdlast teie seast ei elaks enam, kui mitte mõisavanemad nende eest poleks palunud, et neid mitte püssidega maha ei lastaks, nagu mõistis kroonu sõjakohus.» (lk. 416). See ka Vilde poolt tsiteeritud lause on võetud sõna-sõnalt Bergi säilinud jutlusetekstist.[1] Samasugust võltsimist leiame Eestimaa kuberneri von Ulrichi ametlikust teadaandest rahvale Mahtra sõja ja sellest osavõtjate karistamise kohta 20. aprillil 1859. aastal.[2]

Enamiku Mahtra sõja kangelaste hilisema saatuse kohta pole andmeid. Vildel on olnud Hans Tertsiuse Siberi-teekonnast ja sealsest elust rohkem teateid, kui ta oma romaanis kasutab. Nähtavasti on ta need kõrvale jätnud romaani kunstilise ülesehituse kaalutlustel.[3]

Nii oma käega kirjutatud kui ka trükiks kohandatud ja täiendatud mälestustes kõneleb Tertsius, et ta on olnud neli aastat Siberis sunnitööl ja pärast seda jäänud asumisele, kuid Mahtra väljal polevat talle seda öeldud.[4] Tertsiuse sunnitöö kohta ei leidu kohtuaktides tõepoolest mingit märkust, ka Vildel puudub see.

Tertsiuse hilisemast elust ja surmast kirjutab Luiga: «Hansule tulivad Siberis paremad päevad; et ta ustav ja hoolas inimene oli, siis sai ta igal pool hästi läbi ja kiitis, et temaga sunnitööl olles on paremini ümber käidud, kui kodumaal talitaja põlves. Ka tervis oli viimase otsani väga hää. Aastat 30 elas ta siin Omi asutuses, oli üks kõige parematest, kõige ausamatest asutuse meestest ja leidis kõikide poolt lugupidamist. Viimastel aastatel pidas ta möldri ametit oma veskis. Kaks nädalat enne surma nägi ta und ja ütles, et tal varsti äraminek tulla. Nii ka oli. Terve päeva oli ta töös, õhtul veskist koju tulles istus ta poja kõrval vankris, sääl jäi ta korraga nõrgaks,

[1] Eesti NSV RAKA, fond 29, 1858. a., s.-ü. 70 Vb/529a (Bergi kõne).

[2] «Maa Valla Kuulutaja» 1859, nr. 4.

[3] Tertsius kõneleb mälestustes oma teekonnast Siberisse ja kuidas ta läbielatud kannatuste tõttu ajutiselt mõistuse kaotas (Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 18 jj.). G. E. Luiga sõnastuses on Tertsiuse haiguse lugu järgmine:

«Ei ole imeks panna, et alalised nervide äritused seaduse raamatu kätte saamisest kuni kõikide vaidlemisteni kohtu herradega, kus teda iga sõnaga püüti võrgutada, kaua-aegne vangis istumine ja peksu järeldused mehele liiga tegivad, nii et ta Siberi teel haigeks jäi. Versta 160 Tjumenist istub ta jõe ääres parve oodates ja tõmbab piipu, sääl näeb ta korraga nagu palju udu enese ümber langevat, üks must mees läheb tema sisse ja ta pää jääb segaseks. Kui ta pärast seda kuhugi tuppa läheb, siis näeb ta ikka hirmsaid kujusid enese kallale kippuvat ja karjub nende käes. Tjumeni linna vangihoone juurde jõudes ütleb ta soldatile: «Ma olen haige,» mis pääle ta haigemajasse viidakse, kus ta mõne aja põeb, siis aga täiesti jälle terveks saab.» («Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248.)

[4] Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 18; vt. samuti «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 1900, nr. 248 ja 249.

langes tagaspidi ja suri ilma valu ja vaevata, mida ta eluajal küll ju ära oli näinud.»[1]

Tertsius on armastanud kõnelda lugusid oma noorusest, aga kõige rohkem muidugi Mahtra sõjast, öeldes, «et ta seda kõike tahta kirja üles panna». Luiga kiirustanud Hanssu käsikirja valmis tegema ning lubanud selle trükki toimetada. Tertsiuse mälestused olid 1898. aastal säilinud kujul kirja pandud.[2] Ning «paar nädalat enne surma tõigi vanake oma «Mahtra sõja memooride» viimased lehed minu kätte», kirjutab Luiga.[3]

Vilde on isiklikult mõneltki Mahtra sõjast osavõtjalt andmeid saanud, kuid nimeliselt pole võimalik kedagi kindlaks teha. Nii on 1898. aastal Mahtras elanud Tõnu Lang, kes kohtuaktide järgi pärast 100 vitsahoopi pidi kandma 6 aastat vanglakaristust. Langi jutustuse järgi on üles kirjutatud ilmekas Mahtra sõja lugu.[4] Kas aga Vilde Tõnu Langi kohtas, pole võimalik kindlaks teha.

«MAHTRA SÕJA» SÜŽEEST, KARAKTEREIST JA STIILIST.

Romaani süžeeline arendamine.

«Mahtra sõjal» on kaks teineteisest peaaegu eraldi arenevat süžeelist joont. Esiteks eesti talupoegade elu kujutav tegevustik oma suurte ajaloolis-ühiskondlike sündmustega, mis viisid Mahtra ülestõusuni, teiseks — talurahva igipõliste vaenlaste — balti parunite elu kujutav osa. Selline kaheliiniline käsitlus osutus paratamatuks ja õigeks, et anda ajalooliselt tõetruud ja laiahaardelist pilti Eestimaa oludest XIX sajandi keskel. Lähtudes ajaloolisest tegelikkusest polnud võimalik seda teha ühesüžeelise joonega, sest mõisnike ning pastorite ja talurahva vahel valitsesid ainult valitsemise ja allumise, ekspluateerija ja ekspluateeritava vahelised suhted, kusjuures talupoega peeti balti-saksa mõisnike poolt alamasse rassi kuuluvaks. Otse klassikaliselt esindavad sellist suhtumist talurahvasse parun Rüdiger Heidegg ja eriti mõisaproua Heidegg.

Talurahva elu puudutav osa hõlmab algul Päärna ja Miina traagilist, aga õilsat võitlust oma armastuse eest, millega ühenduses antakse konkreetne pilt külaelust. Hiljem aga koondub kirjaniku huvi järk-järgult uue seadusega seoses olevaile küsimustele ning rahvamasside võitlusmeeleolude arenemise kujutamisele, mida on tehtud erakordse ajaloolise usutavusega ja haruldase psühholoogilise meisterlikkusega. Päärna ja Miina isiklikud küsimused jäävad tagaplaanile ja kogu romaani tulipunktiks kujuneb Mahtra ülestõus. Seni kesksel kohal olnud, kirjaniku poolt loodud Päärna kuju asemele ilmub ajalooline isik Ants Tertsius, millest on romaani tulnud teatav kompositsiooniline ebakõla. Kirjanik

[1] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 4. nov. 1900, nr. 249.

[2] Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 2.

[3] «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247.

[4] Eesti NSV TA KM KO, fond 38, m. 4, l. 78 jj.

on Mahtra sõja ja selle eellugude kirjeldamisel jäänud truuks arhiiviürikutele, memuaarilistele käsikirjadele ja rahvatraditsioonist kogutud andmeile, mis kõik olid seotud konkreetsete ajalooliste isikutega. Kujutades Mahtra ülestõusu arenemist ja ülestõusu ennast peamiselt nende ajalooliste isikute najal, pole kirjanik Päärna ja Miina lugu sellega sügavamalt sidunud.

Vilde lõpetab romaani sellega, et annab kunstiliselt võimsa pildi Mahtra sõja kangelaste (eriti Ants Tertsiuse) eeluurimisest ja jubedast karistus-eksekutsioonist kõledas pakases Mahtra väljal, aga samuti epiloogilises peatükis «Täiendavad määrused».

Kuid Päärna ja Miina küsimuses on kirjanik romaani lõpul kaldunud kõrvale teose realistlikust põhitoonist. Romantiseerides Juliette Marchandi kuju ja tema mõju põhiliselt tagurlikule parunile Herbert Heideggile, laseb kirjanik kogu tõepärasuse vastaselt viimasest saada enda kahe verivaenlase, Võllamäe Päärna ja Uuetoa Jüri kui Mahtra sõjast aktiivsete osavõtjate kaitsja. Ja võitlevast teomehest ning peremehest saavad kuulekad peremehed ja Miinast ning Maiest nende õnnelikud naised.

Kompositsiooniliselt on mainitud kaks süžeelist liini teineteisega läbi põimitud, nii et ühe tegevustiku liin katkestatakse teise liini tegevuse vahelepõimimisega. Romaani domineerivaks ja kunstiliselt õnnestunumaks ning sisuliselt sügavamaks osaks on talupoegade elu ja Mahtra sõja käsitlus.

Romaani tegelased.

Romaani tegelaste kohta kirjutab Vilde «Mahtra sõja» sissejuhatuses: «Minu jutustuse tegelased jagunevad kolme liiki: 1) need, keda ma nende õige nimega selles tegevuseosas ette toon, mida nad Mahtra kurbmängus tõesti on mänginud, 2) need, kelle nimesid ma muudan või keda ma sündmustikuga vabalt ühendusesse viin, ja 3) need, keda mul vaja oli kujutatava pildi elustamiseks ja täiendamiseks luulelt laenata; kuid ka viimaste soetamiseks olen ma võimalikult elavaid eeskujusid püüdnud tarvitada.»[1] Esitatud seisukoht on kehtiv kõigi triloogia romaanide suhtes.

Ajalooliste romaanide tegevustiku ja eriti tegelaste mõistmiseks toodagu siin ära kirjaniku selgitus aastast 1912: «Materjali oma ajalooliste romaanide tarvis olen rahva käest ise kogumas käinud — peale selle osa, mis mulle kirjalikult kätte on saadetud. Et ma neil teekondadel (Mahtras ja terves Juuru kihelk., siis Järvamaal, Harjumaal, Krimmis jne.) kohe ka endale «tegelasi» kogusin, et ma nende ärakujusid endale mälusse liita ja paberi peale märkida püüdsin, on iseenesest mõista.»[2]

Võime siis väita, et peale puht-ajalooliste isikute ka kirjaniku poolt meelekujutuslikult loodud isikud on välja kasvanud Vilde sügavast elu tegelikkuse tundmaõppimisest. Siit on pärit ka Vilde karakterite mitmekesisus ja tõepärasus.

[1] E. Vilde, Mahtra sõda, Sissejuhatuseks, Tallinn 1902, lk. 4. Samuti E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 6/7.

[2] E. Vilde, Katked minu elust, käsikiri, 1912, Eesti NSV TA KM KO, fond 36, m. 2:11, l. 36.

Talupojakujud «Mahtra sõjas». «Mahtra sõda» on talurahva-romaan. Talurahva hulgad, kes tõusevad stiihiliseks võitluseks balti parunite sajandeid kestnud koloniaalse rõhumise vastu, on romaani põhilisteks kandjateks. Vilde võimed kujutada rahvahulkade elu on andnud «Mahtra sõjas» eesti kirjanduse võrreldamatuid massistseene, nagu uue seaduse uurimine, kollektiivsed protestiavaldused vana seaduse edasikehtimise vastu, Mahtra sõja ettevalmistamine, sõda ise jne. Kirjanik on suutnud siin haruldase piltlikkuse ja psüühilise sügavusega näidata ühiskondliku elu arengut edasiviivaid jõude — töörahvahulki.

Talurahva hulgast kerkib esile rida romaani keskseid või kõrvaltegelasi, kes kõik on meisterlikult individualiseeritud.

Võllamäe Päärn on romaani üheks meisterlikuks kujuks. Päärn on kehalt hiiglane, näiliselt pikaldase mõtlemisega, kuid tegelikult äkiline ja kardetav oma ürgjõulise vihaga rahva vaenlaste vastu. Ta isaisadelt päritud klassiviha kurnajate vastu paneb teda tegutsema sirgjooneliselt, kangelaslikult, oma isiklikke huve ja kasusid ohverdades. Päärn on oma isa poeg, kelles elab kustumatu klassiviha mõisniku vastu. Teda ei kohuta sugugi mõisa ega haagikohtuniku peksupink, ta astub välja mitte ainult oma pruudi, vaid mõisniku vägivalla ükskõik millise ohvri kaitseks, nagu seda kujutatakse ilmekalt juba romaani algul. Ta kartmatu, ürgjõuline viha rahva põliste vaenlaste vastu ei lase tal tunda isegi füüsilist valu, nagu oli ta isalgi julma ning metsiku peksu puhul. Kirjanik laseb Päärna verivaenlasel Kupja-Pritsul teda järgmiselt iseloomustada: «Sa kangekaelsete kuningas! Kus iialgi on vastuhakkamist ja tõrkumist, seal oled sina ninamees! Koha pealt kihutati sind menema, nüüd oled teise ori. Juba su isa oli mässaja, terve su suguselts on mässajad, aga kõige suurem võllanägu oled sa ise!» (lk. 10). Parun Heidegg iseloomustab Päärnat kui «vastast hunti» (lk. 15.).

Vilde sügavalt õiget ajaloo mõistmist näitab Päärnale antud osa Mahtra ülestõusu organiseerimises. «Päärna selg on veel kange ja valus haagikohtuniku hoopidest, ent see ei takista teda külasse jooksmast ega sõjaväge kogumast... Ta loodab, et terve vald ilma ühegi erandita on sõjas, ja selleks teeb ta perest peresse käies vihase õhinaga tööd» (lk. 313). Vilde toob erilise ilmekusega esile Päärna kui sulase võitlejalikkust ja selle suurt tähtsust Mahtra ülestõusu kujunemisel. Vilde kirjutab: «Ja Päärna sõnad idanesid. Nad idanesid seda paremini, et ta mitte peremees ei olnud, kes välja astus oma aineliste huvide eest ja keda hädaoht ähvardas, vaid teomees, teise sulane, kel midagi ei olnud võita, küll aga palju kaotada» (lk. 314).

Päärn on ilmekalt karakteriseeritud kuju. Talle on iseloomulik tagasihoidlikkus ja häbelikkus armastatud neiu suhtes, sealsamas aga osutab ta oma ema ja Miina vastu suurt armastust ning hellust. Ta astub mehiselt ja otsustavalt välja oma kallima neiu kaitseks. Võllamäe Päärn on antud ajaloolistes tingimustes sügavalt realistlik kuju, välja arvatud teose lõpposas.

Mahtra sõja eellugudest peale saab romaani juhtivaks kujuks ajalooline isik Hans (Ants) Tertsius. Tertsiuse isiku ja temaga seotud sündmuste kirjeldamisel on Vilde arvestanud Tertsiuse enda memuaarilist käsikirja või muid ajaloolisi dokumente, nagu see selgus eespool. Kirjanik pole omalt poolt midagi olulist juurde lisanud Tertsiuse karakterile või

tema käitumisele. Kuid sellest hoolimata on ta antud erakordselt kunstipärase ja individualiseeritud kirjandusliku kujuna.

Hans Tertsius oli sündinud 23. novembril 1818. aastal Juuru kihelkonnas Härglas sulase pojana. Sulasena ja teomehena sai Hans kogeda mõisaorjuse raskust ning omal nahal tunda mõisas valitsevat julma ülekohut, saades kahel korral 15 vitsahoopi ilma mingi põhjuseta. Juba siis esines ta sõnaka ja julge mehena. Hans ise kõneles sellest vana mehena Siberis, et esimene kord põletati talle pihta mööda, nii et vorbid praegu veel olevat tunda. Mahtra väljal läbi lipu ajamine polevat olnud pooltki nii, kui need kärakad. Pärast peksu lamanud ta kogu lõunavahe hobuse kõrval, «ei tahtnud süüa ega tohtinud liigutada, kui liigutasin, siis lõikas nagu nuga,» jutustas Hans.[1]

Näeme siis, et Tertsius omas juba noorusest peale eeldusi ja kogemusi, mis aitasid tal 1858. a. talurahva-liikumise tingimustes saada mõisnikele vastupanu organiseerijaks.

1839. aastal sai Hansu isa Mahtras Sepa talu rendiperemeheks. Pärast isa surma (1843. a.) jäi Hans samale kohale, saades hiljem vallatalitajaks.

Tertsiuse iseloomustavaks jooneks oli erakordne arukus ja sellega seotud kiire orienteerumis- ja otsustamisvõime. Ta ei kaotanud kõige kriitilisemail hetkil tasakaalu, aga samuti temale omast teravat pilkemeelt. Need iseloomujooned aitasid tal kanda talle seoses Mahtra sõjaga osaks saanud raskeid kannatusi.

Kujunedes talupoegade vastupanu organiseerijaks, juhindus ta enda arvates keisri poolt kehtestatud seaduses antud õigustest, kuid tegelikult esindas ta talurahva stiihilist, aga võimsat protesti balti parunite ja pastorite ülekohtu ning pettuse vastu.

Meenutagem siin Tertsiuse julgeid esinemisi ning teravmeelseid vaidlusi Mahtras opmann Rosenbergiga, Juuru pastoraadis kihelkonnakohtuniku ja pastoriga, eriti aga tema südidust ja teravat taipu eeluurimisvanglas, kus ta jäi moraalselt ja intelligentsuselt võitjaks parunitest koosneva juurdluskomisjoni ees, nii et üks neist oli sunnitud Tertsiuse kohta hüüdma: «Kuuesajal mehel ei ole nii targad sõnad kui sinul. Ega see pea enam esimese keha otsas ole, see on juba üheksanda otsas!» (lk. 412).[2]

Hans Tertsius kehastab tüüpilist karakterit, mis antud ajaloolistes tingimustes väljendab pärisorjusliku kurnamise vastu võitleva talurahva kui klassi sotsiaalse jõu olemust.

Teine ajalooline, kuigi nii Mahtra sõja sündmustes kui Vilde romaanis üsna episoodiline isik Ants Velt on kujutatud samuti Veldilt endalt saadud käsikirja alusel. Lisaks sellele kohtas Vilde teda isiklikult, nagu eespool mainitud. Teomees Velt valgustab väga kujukalt kehvikute ja sulaste õigusetut olukorda ja mõisnike alatuid võtteid nende kurnamiseks ja petmiseks. Mahtra ja selle ümbruskonna talurahva ülestõusu arengus omab Ants Veldi kartmatu ja koguni sõjakas esinemine haagikohtuniku

[1] Vt. G. E. Luiga, Mis Hansule sellest sai, et perenaine pühapäeva pidas, «Postimehe» erilisa 1900, lk. 48.

[2] See hüüe on sõnasõnalise täpsusega pärit Tertsiuse memuaaridest. Vt. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 3. nov. 1900, nr. 248 ja Eesti NSV TA KM KO, fond 117, m. 9:19, lk. 16.

ees suurt mobiliseerivat jõudu. Sest Velt on esimene, kes, tuginedes uuele talurahva-seadusele, hakkab mõisnikule vastu ning — võidab. Ülestõusupäeval saabus Mahtrasse ka Ants Velt naabervalla mehena osa võtma ülestõusust mõisnike ja karistusväe vastu.

Kõige mehisem ja kartmatum talupoja kuju on aga Tertsiuse andmete põhjal kirjeldatud Poe Jaan, keda püütakse jõleda peksuga sundida alistuma vanale, tegelikult kehtivuse kaotanud seadusele. «Aga Joan, ise näost kollane kui surnu ja verine kui tapetud loom, — Joan hüüdis: Mitte ei vannu! Pekske mind või tükkideks, misukese tüki külge suu jääb, see ütleb: Ei vannu!» (lk. 265).

Vapra ja õilsa naise kuju on kirjanik loonud Huntaugu Miina näol. Miinale on omane naiselik õrnus, südamlikkus ja sügav, kustumatu armastus, mis on ühendatud julguse, tragiduse ja vankumatu meelekindlusega. «Sel tüdrukul on midagi sees, mis ennem murdub, kui paindub» (lk. 105), iseloomustab teda kirjanik. Miina otsustavus ja julgus ilmnevad tema käitumises Kupja-Pritsu ja opmann Vinteri suhtes ning isa ülekohtusele nõudele mittealistumises. Tema südidust ja kartmatust võidelda oma õiglase, puhta ja sügava armastuse eest iseloomustab ta enda ütlus Päärnale: «Mind sundida ei soa keegi! Ennem lasen enese tükkideks raiuda, kui mehele lähen, kelle poole veri ei tõmma! Ennem joosen metsa ja jäängi sinna!» (lk. 42). Aruka ja ettevaatliku neiuna oskab ta edukalt kaitsta oma naiselikku puhtust ja sügavat armastust. Taibates ette ohtu opmanni vägivalla näol, lausub ta Päärnale, et «panen kord kas või südaööse minema! Ennem juba vette, kui niisukest elu elada!» (lk. 229). Miina on inimlikult reaalne, hästi individualiseeritud kuju.

Mõisa vana toapoiss Tohver, kelle vanemad olid eestlased, ei pea ennast ise enam eestlaseks, sest eestlased on talupojad, tema pole aga mitte talupoeg, ta on paruni teener ja räägib saksa keelt (lk. 63). Ometi näitab kirjanik, et temas elab edasi poolehoid üliraske kurnamise all vaevlevale talurahvale. Kirjanik laseb just Tohvri kaudu Marchandil saada kriitilise ülevaate talurahva koormistest mõisale, talurahva õigusetust olukorrast, tema majanduslikult armetust elust ning haridusoludest. Sellele vastandatakse Herberti valelik informatsioon balti mõisnike nn. suurest humanismist ja hoolest oma talurahva eest.

M õ i s n i k e k u j u d «M a h t r a s õ j a s». «Mahtra sõjas» on antud rida balti mõisnike kujusid, kelledest Heideggide perekond on leidnud üksikasjalisemat valgustamist. Balti junkrute kõige reaktsioonilisemat osa esindab parun Rüdiger Heidegg. Temale on talupojad vaid rumalad ja tundetud tööloomad, kes oma tuimuse, laiskuse ja hooletuse tõttu ise olid süüdi oma viletsas olukorras (lk. 126). Ta saab väga hästi aru, et mõisnike võim püsib ainult vägivalla ja peksu varal, mispärast ta tunneb otse saatanlikku lõbu talupoegade peksu isiklikult juhtida, et tunda oma võimu ning saada sellest head söögiisu. Talupojad on temal kõik «võrukaelad, vargad ja laisklejad! Iga hoobi, mis teile antakse, olete ausasti ära teenind» (lk. 15). Parun Heidegg pidas õiguseta talupoega kõige tulusamaks põllutöömasinaks. Ta võitles kõigest hingest ja kõikjal igasuguste reformide vastu. Vana paruni suhtumist uude talurahva-seadusse iseloomustab tema jultunud vastus talupoegadele, kes julgesid tulla küsima teateid uue seaduse kohta: «Kas pole teil laiskvorstidel juba hea põli küllalt? Või kergendusi soovite! Siis sööksid ju täid teid ära!»

(lk. 125). Vahejuhtumis Päärnaga on kirjanik jäädvustanud Rüdiger Heideggi hirmu talurahva võitleva jõu ees.

Proua Heideggi kiskjalikkus avaldub ta mehe omast veelgi ilmekamalt. Kirjanik on maalinud kontrastiks kõigepealt selle emahundi «emalikku õrnust» oma laste vastu või omataoliste seisus-ülbete aristokraatide suhtes. Sealsamas näeme temal säärast «peenetundelisust», mis on kõige jõhkrama ja ebainimlikuma hingelaadi tunnistuseks, nimelt kui ta keelab «viisakuse» reeglite kohaselt lastel kõnelemast inimeste peksmisest, mille lavastamine ja pealtvaatamine on tema mehele sügavaks hingeliseks naudinguks. Aga just proua Heidegg on see, kes langeb kõige meeletumasse paanikasse Mahtra sõja puhul.

Herbert Heidegg jagab Saksamaalt õpinguilt tagasi tulles täiesti oma isa reaktsioonilisi vaateid. Tal pole tõelist arusaamist ülemineku vajadusest kapitalistlikele tootmissuhetele ega põllumajanduse mehaniseerimisest. Tema seisukoht on, et «meil on liiga palju odavat tööjõudu olnud — milleks siis kalleid masinaid ja välismaa tööriistu osta!» (lk. 112). Herbert oli sõitnud küll Saksamaale sooviga saada arenenud põllumeheks ning siis Eestimaa mahajäänud tingimustes moodsaid uuendusi rakendada (lk. 86). Kuid tulnud tagasi, väidab ta: «Oma vanast kindlast alalhoidlikust mõttesihist pole ma tolli võrra taganenud» (lk. 61). Seepärast suhtub ta ka täiesti vaenulikult uutesse talurahva-seadustesse, mida Saksamaalgi olevat nõutud. Ta ütleb: «Uusi seadusi — kergendusi nõuab ka seal igaüks ja keegi ei mõtle selle peale, et need, kellelt nad kergendusi nõuavad, oma kergused käest ära peavad andma» (lk. 50). Tutvustades Eestimaa agraarreformide ajalugu maalib ta Juliette Marchandile kõige valelikuma pildi balti parunite inimarmastusest ja heldusest oma talupoegade suhtes.

Juliette Marchandi mõjul hakkab Herbert Heidegg küll Baltimaal valitsevat olukorda pisut kriitilisema pilguga vaatama ja annab lubadusi oma talupoegade elu parandada ning mõisa põllumajandust moodsaile aluseile viia, kuid need lubadused jäävad vaid ilusaiks sõnakõlksudeks. Sest niipea kui kerkib väikseimgi takistus nende «humaansete» lubaduste tegelikkusesse viimisel, loobub ta neist. Drastilise näitena selle kohta toob kirjanik Huntaugu Miina ja Võllamäe Päärna üle kohtumõistmise nii vana kui noore paruni poolt ning sellele järgneva Miina jõleda peksmise. Ainult Juliette Marchandi tungival palvel nõustus Herbert ülekohut hüvitama, kuid sedagi vastumeelselt (vt. lk. 389). Me ei näe Herbertis üldse tõsisemat püüdu või nimetamisväärseid pingutusi neid vabameelsemaid vaateid ellu rakendada. Järelikult pole õige kõnelda Herbertist kui liberaalsest mõisnikust, sest ta fraasitseb ja silmakirjatseb ainult romantilistel põhjustel, nimelt et Juliette Marchandile meeldida. Opmann Vinteri teenistusse tagasivõtmine tõestab tema asumist oma isa jälgedesse.

Herbert annab ka romaani lõpu pool enda kohta ise õige hinnangu, et tema kui poja kohus on isa jälgedes käia — see olevat ainuõige eetika (lk. 299). Ja Marchand on sunnitud pettumusega tunnistama, et tema valgustustööl pole olnud loodetud tulemusi. Ta ütleb, et «ta oli sest mehest rohkesti lootnud, pidi aga nüüd nägema, et ta oli paljalt soninud . . . Temast saab kahtlemata seesama mõisnik, nagu on kõik teised, üksnes vahest selle vahega . . .», et tema kui «hea härra nõuab talupojalt sedasama mis kurigi härra, muudkui et ta nõudmise toon ja ta nägu see-

juures on vähe pehmemad; vahest määrab ta kolmekümne hoobi asemel ka ainult kaheksateistkümmend...» (lk. 300).

Herbert Heideggist on romaanis küll palju juttu, kuid tema kuju jääb vähem individualiseerituks kui romaani teised karakterid. See tuleb asjaolust, et Herbert esineb ühekülgselt — armunud kavalerina kauni välismaalanna ees, pidades pikki abstraktseid arutlusi viimasega.

Herbert Heideggi kohta on Vilde ise küll öelnud, et temas on kujutatud humaansete vaadetega mõisnikku, kuid neid vaateid takistavat ellu rakendamast mõisnike klass, kuhu ta kuulub.[1] Aga nagu lähem analüüs on näidanud, pole kirjanik Herbertist siiski loonud kuju, kes kehastaks endas liberaalsete vaadetega balti mõisnikku.

Vabameelset mõisnikku esindab aga parun Seydlitz, kel on laiem silmaring ja kes mõistab täielikult ülemineku vajadust kapitalistlikele tootmissuhetele. Seydlitz arvestab kapitalismile suunduva ajajärgu nii majanduslikke kui poliitilisi momente, lähtudes seejuures järjekindlalt mõisnike huvidest. Ta on mees, kes astub välja oma põhimõtete eest. Selliste mõisnike ning teiselt poolt balti parunite põhimassist ettenägelikuma tsaarivalitsuse ühistöö tulemusena pandigi Baltimail kehtima uued talurahva-seadused, mis soodustasid üleminekut kapitalismile põllumajanduses.

Mõisnike kurnamispoliitika kõige agaramaiks kaitsjaiks olid pastorid. Kirik oli lahutamatult ekspluateerivate mõisnike teenistuses. Klassikalise tüübi on Vilde ses suhtes loonud romaanis «Mahtra sõda» pastor Bergi näol, kelle kirjanik paneb esialgu mängima mingit liberaali osa mõisnike keskel (vt. eriti lk. 140) ja talupoegade hulgas näilikult nende huvide eest seisjat. Kuid niipea, kui talupojad astuvad välja mõisnike vastu, ilmneb Bergi tõeline vaenulikkus talurahva suhtes. Ta paljastatakse rahva poolt kõrtsistseenis, kuid veelgi ilmekamalt paljastab kirjanik teda Mahtra väljal — kui tüüpilist pastorit, valitsevate klasside veretööde õigustajana ja sisseõnnistajana. Vilde pole Berg'i kujutades värvidega liialdanud. Arhiiviandmed tõestavad, et Berg esines uue seaduse seletamisel talupoegadele ja eriti tunnistajana eeluurimisel veelgi alatumana ja valelikumana, kui Vilde on teda romaanis kujutanud. Sealt ilmneb, et Berg on alguses talitajaile tõesti seletanud, et abitegu uues seaduses ei ole.[2] Kohtulikul juurdlusel eitab ta aga seda täiesti.

Mõisnike kuulekate abilistena ja käsilastena esinevad opmannid ja kupjad. Vastiku jõhkardina on Vilde kujutanud opmann Vinterit. Romaani süžeelises arendamises mängib olulist osa Kupja-Prits, kes on hiljuti olnud tavaline talupoeg, nüüd aga nende reeturina püüab erakordse valjusega võita endale usaldust ülemate ees ja luua autoriteeti talupoegade keskel. Ta on uhke oma õigusele härra nimel endisi kaaslasi peksta. Kupja-Prits on väiklane ning alatu ka armutunnetes Miina vastu. Kui ta aga oma lootustes lõplikult pettub, muutub ta kõige alatumaks ja ilgemaks kättemaksjaks, mis erilise drastilisusega ilmneb tema kahjurõõmust ja närususest Miina peksmise puhul mõisatallis.

Mõisniku käsilasena ja orjahingena kujutatakse romaanis taluperemeest Huntaugu (hiljem Ristmäe) Mihkli. Mihkli veendumuseks on, et

[1] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. Eesti NSV TA KM KO, fond 36, m. 2:11, l. 13.

[2] Vt. ka Tertsiuse memuaare. «Mahtra sõja» päätegelane Hans Tertsius †, «Postimees» 2. nov. 1900, nr. 247.

talupoeg peab saksa kartma, aga mitte Võllamäe Reinu või Päärna kombel vastu hakkama (lk. 77). Mihkli alatus ilmneb eriti selgelt kahes küsimuses. Esiteks on ta nõus oma tütart maha kupeldama kas Kupja-Pritsule või koguni armukeseks opmann Vinterile parema rendikoha eest, teiseks esineb ta talupoegade rahutuste ajal nuhina, rahva reeturina.

Miina on oma isa suhtes sunnitud kibedusega tunnistama: «Ma usun, see vanamees müüks mu ära, kui talle head hinda pakutaks.» Sealsamas kordab ta Mihkli alatut väidet, mille järgi see tütre müümise hinnaga tahab saada paremat põlve: «Ma olen kaua küll nälgind, nüid tahaks koa natuke kergemat põlve katsuda» (lk. 230). Kirjanik on Mihkli kujus andnud halastamatu hukkamõistu talurahva reetureile.

Juliette Marchand esindab romaanis kodanliku humanisti, kodanliku demokraatia seisukohti. Tema pilgu kaudu annab kirjanik sügava ja kriitilise läbilõike Eestimaa oludest. Marchand näeb äärmise selguse ja hukkamõistuga Baltimaade keskaegset olukorda. Temale kui Šveitsi tollal demokraatlikes oludes üleskasvanud isikule on otse kuulmatu Baltimail kasutatav jõle ihunuhtlus. Veendunud demokraadi ja humanistina mõistab ta hukka balti parunite ebainimliku vägivalla talupoegade kallal ning talupoegade julma ekspluateerimise. Kuid talle on samuti selge Baltimail edasikestvate feodaalsete tootmissuhete pidurdav mõju põllumajandusele.

Marchand suhtub talupoegadesse kui inimestesse, hindab eesti väärtuslikku rahvaluulet, rahvaeepost, õpib eesti keelt. See kõik on balti aadlike seltskonnas ennekuulmatu ja täiesti vastuvõtmatu. Marchand pole kaugeltki passiivne kõrvaltvaataja, vaid oma veendumuste aktiivne kaitsja ning propageerija.

Marchandile on omased valgustaja-demokraadi, mitte aga revolutsionääri vaated. Romaani jooksul ilmneb selgesti Marchandi kodanlik piiratus, näiteks tema kristlikus kombe- ja kasvatusõpetuses (vt. lk. 89, eriti lk. 96 jm.). Pole olemas Marchandi poolt esitatud üldinimlikku kristlikku humanismi. Sest on ju selge, et igasugune kristlus on mistahes kurnamiskorra õigustaja. Kuid teiselt poolt tuleb arvestada, et romaanis kirjeldatud konfliktides ühelt poolt paruniproua ja ka Herberti ning teiselt poolt Marchandi vahel kombe- ja kasvatusküsimustes Vilde paljastab balti parunite kui klassi vaateid, mille järgi on olemas kaks kristlikku õpetust — üks kurnajaile, ülemaile, teine kurnatavaile, orjastatud talurahvale. Sellega näitab kirjanik, et kristlik moraal on täis kõige kardetavamat silmakirjatsemist ja pettust ning et teda kasutavad valitsevad klassid täie teadlikkusega oma võimu kindlustamiseks.

Vilde laseb Marchandil võrrelda ühelt poolt Peterburi (kindral Davõdovi maja, lk. 99) vene aristokraatia ja valitsusringide ning teiselt poolt Baltimail valitsevaid vaateid talurahva küsimustes, sellega näidates balti parunite erilist reaktsioonilisust. Teatavas mõttes on see õige, sest balti parunid esindasid Venemaal kõige mustemat reaktsiooni, kuid pole õige jätta lugejale muljet, nagu oleksid vene mõisnikud ja valitsustegelased olnud talurahva huvide kaitsjad.

Klassivastuolude olemuse ja nende lahendamise küsimuses ilmneb konkreetselt Marchandi demokraatia kodanlik sisu. Nii näiteks usub ta, et valgustustööga võib Herbertit mõjutada, ja et viimane suudab siis reformide abil lahendada mõisnike ja talupoegade vastuolud. Ta kutsub Herbertit üles, et see oma heatahtliku suhtumisega teeks Võllamäe Päärnast mõisnikule tänuliku rendiperemehe (lk. 301).

Kuid teiselt poolt mõistab Marchand 1858. aasta talurahva-liikumise põhjuseid ja laadi — ta näib südamest õigustavat revolutsioonilise võitluse teed. Talurahva-rahutuste puhkedes kaugemas ja lähemas ümbruskonnas imestab ta endamisi, «et miks küll rahutused alles nüüd tulevad? Rahva olukord on tema arvates niisugune, et sellega kuidagi poleks võidud leppida. Igal muul maal, mida ta tundis, oleks neil oludel avalikud mässud ammugi igapäevased asjad olnud» (lk. 280; vt. ka lk. 395).

Juliette Marchand on inimesena idealiseeritud: ta on arukuse, elukogemustest omandatud kaine asjalikkuse kehastus, ideaalne pedagoog, suurepärane laulja jne. Sealsamas on ta ka väliselt erakordselt ilus. Kuid temas on vähe elavat, reaalset inimest. Iseloomulik on, et ta ka armastusküsimustes toimib äärmiselt kainelt, kalkuleerivalt. Kirjanik on andnudki Marchandile peamiseks ülesandeks esitada autoripoolseid ajaloolisteoreetilisi arutlusi ja üldistusi teoorjuse lõpuperioodist Eestimaal. Seepärast jääb Juliette kui elav inimene tagaplaanile.

Gottlieb Lustig on antud realistliku kujuna. Lustig on vabameelsete vaadetega ja mõistab hukka siin valitseva keskaegse korra. Ent ta on tüüpiline balti intelligentsi esindaja, kelle liberaalsus piirdub vaid vaatlemisega, faktide konstateerimisega, kuid kellel puudub vähemgi aktiivsus ja julgus oma vaateid ellu rakendada, nagu teeb seda Juliette Marchand.

Romaani stiilist.

Eduard Vilde on suur sõnameister. Oma sõnavara ja rahvaliku fraseoloogia rikkuse poolest on ta eesti kirjanduses ületamatu. Vilde ajaloolise triloogia romaanid pakuvad suurepäraseid näiteid keele kui kunstivahendi meisterlikust kasutamisest ilukirjanduses. Tema teoste keel on sügavalt rahvalik, ta ammendas oma keelelised rikkused vahetult rahvalt, nagu tema kirjanduslikud karakterid on pärit elu tegelikkusest.

Sõnavara valik ja stiililiste võtete, kirjanduslike kujundite laad Vilde teostes on väga mitmekesine ja rikas — see on tingitud teose sisust, ajajärgust, keskkonnast jne., mida seal kujutatakse.

Romaani «Mahtra sõda» tegevustik areneb teoorjuse-aegsetes oludes. Ajaloolise koloriidi andmiseks feodaalsete ja sotsiaalsete olude iseloomustamisel kasutab Vilde sõnu, mis tänapäeval kuuluvad arhaismide hulka, kuid mis tollal olid üldtarvitatavad. Siia kuuluvad näiteks terminid *abitegu, killavoor, kuuepäeva-talu, vabadik* jne. Ajaloolise koloriidi edasiandmiseks kasutab autor talurahva-seaduste puhul tolleaegset kirjaviisi, nagu *tego, talorahvas, leikusekuu* jne. Haagikohtunikke kutsub rahvas Mahtra sõja ajal *nuutmeistreiks* ja *kaagitajaiks*. *Opmannile* lubatakse anda *opmanni keretäis* (lk. 342). Talurahva esindajaid iseloomustatakse murdevormide kaudu nende kõnes, kuid seejuures nendega mitte liialdades. Vilde tunneb hästi põhja-eesti keskmurde keelt ning on õnnestunult edasi andnud selle iseloomustavaid jooni. Mõisnikeklassi esindajate kõnekeel on hoopis vaesem, või seda karakteriseerivad ühel puhul jõhkrust, südametust ja kalkust ilmutavad väljendid (vanal parunil), teisel puhul tüüpiline silmakirjatsevate ja piibellike fraaside ohtrus (pastor Bergil).

Teose tegelaste individualiseerimiseks kasutab Vilde oskuslikult keelelisi vahendeid. «Vilde tegelaste keel on tihedasti seotud nende karakteriga, sotsiaalse päritoluga, kasvab välja ühe või teise kirjandusliku kuju

ülesannetest teoses. Keel, mida Vilde tegelased räägivad, on temal kirjandusliku tüübi kujundamise lahutamatu, orgaaniline osa.»[1]

Vildele väga omapäraseks ja õnnestunud võtteks teose tegelaste iseloomustamisel on nende asetamine ühiskondlike vastuolude keskele, kusjuures ta laseb neil vastavalt oma vaateile avaldada oma suhtumist teatavasse sotsiaalsesse nähtusesse. Marchandile kui demokraadile ja humanistile on eesti talupojad huvipakkuvad oma töökuse ja oma vaimse ärksuse poolest. Herbert Heideggi meelest on talupojad vaid tuimad tööloomad, vana paruni järgi — «eestlase laiskus on ju otse vanasõnaks saanud» (lk. 58). Sügava kaastundega külastab Marchand talupoegade saunahurtsikuid, Rüdiger Heidegg peab aga oma hobusetalli neist vaatamisväärsemaks. Toapoiss Tohvrile on ühelt poolt omane küll kuulekus härradele, aga tema poolehoid kuulub rahvale, sellepärast iseloomustab ta rahva ränka elu nii: «Nende elu on koeraelu! . . . Raske töö — aganane leib — vitsad» (lk. 64).

Võllamäe Päärna, Ants Veldi, Ants Tertsiuse ja paljude teiste Mahtra kangelaste tüüpilised võitlejalikud iseloomujooned ilmnevad situatsioonides, kus nad on asetatud vastu klassivaenlastele — mõisnikele, haagikohtunikule, pastorile.

Ants Veldi julgus, ühtlasi teravmeelsus väljendub ka tema kõnes. Kui haagikohtu kirjutaja ähvardab Antsu, et «. . . küll so tarkus siin tagaotsast pähe juhitakse!» (kirjutajat iseloomustav väljend), vastab Velt: «Ega ma siit peksu tuld soama, ma tulin õigust soama. Iga inimene, kellele undrehti tehakse, läheb kohtust õigust nõudma. Aga see ei ole mitte õigusetegemine, kui seal selle eest inimese ihu lõhutakse» (lk. 203).

Ants Tertsiuse erakordne arukus ning julgus ilmneb eriti just vaidlustes ja kokkupõrgetes mõisnikega või nende käsilastega, nagu see korduvalt selgus Mahtra sõja analüüsis. Vilde on osanud siin ära kasutada nii Tertsiuse enda ülestähendusi kui ka omalt poolt panna talle suhu teda hästi iseloomustavaid ehtsaid vanasõnu või muud rahvatarkust.

Poe Jaani sangarlikkus, sealsamas aga mõisnike verejanu manatakse põrutava drastilisusega lugeja silme ette Habaja Miina jutustusega: «Aga Joan, ise näost kollane kui surnu ja verine kui tapetud loom, — Joan hüüdis: Mitte ei vannu! Pekske mind või tükkideks, misukese tüki külge suu jääb, see ütleb: Ei vannu . . .» (lk. 265). Samasugust kustumatut viha väljendavad talumehed nappide, aga löövate lausetega pastori lepituskatsel: «Kas aetagu meid rattarummu sisse — mitte ei vannu! . . . Kas pandagu meid ahelasse, maetagu meid elusalt maha või pekstagu meid narmasteks — mitte ei vannu — mitte ei vannu!» (lk. 310).

Meeste võitlejalikkusest ja südikusest ei jää maha ka naised. Kui pastor Berg püüab meeste sõjakat meeleolu naiste ja laste meenutamisega kõigutada, siis toob kirjanik sellele vastulöögi andjana esile just naise, «koltunud näoga, millele töö ja mure sügavad vaod olid kündnud,» ning laseb viimasel vihaga hüüda: «Mõisa töö on meil nagu veskikivi kaelas, mis meid maha vaotab, nii et hing kinni jääb. Meil on üks nahk seljas, aga näe, mõis võtab meilt mitu nahka . . . Meie meestele on naine ja laps kallid, aga kas õigus kallis ei ole? . . . Kui mehed õigust taga ei päri, kes peab siis pärima?» (lk. 309).

---

[1] J. Peegel, Õppida klassikuilt keelelist väljendusoskust. Märkmeid Eduard Vilde teoste keele kohta. «Sirp ja Vasar» 1952, nr. 11.

Nappide, aga otse raiuvate lausetega annab kirjanik eespool toodud kõnedes emotsionaalse võitluspildi, kujutades erilise piltlikkuse ja konkreetsusega rahva hädapõlve ning raugematut viha kurnajate vastu. Sealsamas aga tuuakse tabavalt esile vastavate isikute (Ants Velt, Ants Tertsius, Poe Jaan, naine kirikukõrtsi juures) individuaalsed iseloomujooned.

Opmann Vinteri julmus ja alatus on karakteriseeritud näit. Miina peksuloos mõisatallis, kui opmann «rõõmustab neist heledatest, hinge veristavatest kiljatustest, mis sest tuksuvast kehast iga löögi järel välja tikuvad ja mida kuuldes linnud väljas ehmatuse halvamisel vaikivad ning pagevad» (lk. 251).

Romaani algul kujutatakse, kuidas Miina, nähes Päärna mõisatallis veriseks pekstud selga, «vaatleb tumma ahastusega timukatööd, mida siin inimese ihu kallal on tehtud,» ning ütleb: «küll nad on sind purend» (lk. 37). Väljendid «timukatöö» ja «purend» manavad lugejale silme ette mõisnike julmuse ja metsikuse, millega nad kohtlesid talupoegi.

Kupja-Pritsu kui alatut mõisniku käsilast iseloomustatakse rea vastikustunnet tekitavate võrdluste ja kõnekujunditega. Tema kohta öeldakse, et ta «kuukab» Huntaugul, kuid selle naispere sallib teda «nagu koer luuavart» (lk. 39, 40). Miina tõotab Pritsu Huntaugult ära peletada, nii et see hakkab teda vihkama nagu «ussi aia all» (lk. 41). Uuetoa Jüri arvates on Prits «paljas nahk mehe kõrval» (lk. 44). Miina arvates läheb Pritsu-taolisi «tosin naela peale», temasugune ei maksa Päärna «porist jalavarvast ära» (lk. 45). Ja kui Miina põgenebki Pritsu kosjatuleku puhul, siis pitsitas viimane «läbi hammaste, nii et see kuuldus nagu nõelussi vihane susin» (lk. 85).

«Mahtra sõda» kui talurahva vabadusvõitlust kujutav teos on esimesest peatükist kuni lõpuni täis teravaid konflikte. Romaan algab klassikaliselt kujundirikka pildiga teoliste rängast rehepeksust. Kõik see on kujutatud väga lihtsalt, ometi on sellega antud sümboolne pilt kogu ajajärgust, talurahva, eriti aga maatainimeste kohutavast elust.

Romaani tegevustiku viimane osa juhatatakse sisse lakooniliselt: «Mahtra kurbmängu viimane, südantlõhestav vaatus oli 10. küünlakuu päeval 1859 selle mõisa väljal» (lk. 413). Verist eksekutsiooni ennast on kujutatud rabava lihtsuse ja drastilisusega, mis kutsub esile võimsa viha- ja jälkusetunde balti parunite vastu.

Eksekutsioon lõpetatakse peksuvälja kirjeldusega: «Ja sügav, surnud vaikus heitis maha. Alt rabast aga ja Juuru poolt mustendavast metsast tuli uut elu verisele tallermaale. Mõned kraaksuvad varesed olid esimesed külalised, kes himukalt punase pori peale laskusid. Siis tuli süsimusti kaarnaid ja ahneid hakkisid. Nad jõid ja olid rõõmsad... Mahtra tragöödia oli otsas» (lk. 421).

Kokkuvõte.

Nagu lähem analüüs näitab, on Vildel 1858. aasta talurahva-liikumisest õnnestunud anda põhiliselt tõepärane pilt. Arvestades triloogia ilmumise aja balti ajalooteaduse iseloomu, rääkimata spetsiaalsest eesti ajalooteadusest, oli Vilde ajalooliste romaanide ilmumine erakordseks nähtuseks.

Lenini hinnang «... orjuse sajandid olid talurahva hulki nii rusunud ja tuimaks teinud, et nad polnud reformi ajal (mõeldud on 1861. a.

reforme, J. K.) võimelised millekski muuks peale killustatud üksikute ülestõusude, õigemini isegi «mässude», mis polnud valgustatud mingist poliitilisest teadlikkusest...»[1] on täiel määral kehtiv ka 1850. aastate eesti talupoegade ülestõusude kohta, mis moodustavad orgaanilise osa kogu Venemaa talurahva-liikumisest nimetatud ajal.

Vilde kirjutab Mahtra talupoegade kohta: «Vägivald oli neile kõigile, kes nad mõisniku ees olid harjunud värisema ja roomama, kaunis võõras mõiste» (lk. 195). «Mahtra sõja» eellugudega ühenduses kujutatakse, kuidas talupojad hakkavad vabanema sellest sissekasvanud hirmust: «Neil kõigil oli pikema võitluse järel iseenesega korda läinud enestele lihasse ja luusse kasvanud orjakartust mõisa eest sedavõrd maha suruda, et nad tahtsid saksaga rind rinna vastu, pea pea vastu astuda oma õiguste eest võitlema — visalt, järeleandmatult» (lk. 257).

Ja edasi näidatakse, kuidas puhkevad stiihilised, aga jõulised vastuhakud, mis äärmiselt kiiresti haaravad kõige laiemaid talurahvamasse (lk. 197).

Kuid teiselt poolt on Vilde lasknud end teatavais üksikküsimustes kasutada olnud materjalidest ja vääradest tõlgendustest eksiteele viia, nagu näiteks Habaja tüdruku Miina Ermese loo puhul nägime, siis üksikuis märkustes Hans Tertsiuse kohta, ning mis peamine — kujutades Mahtra sõja tegelikku käiku ja selle juhte (Peeter Olander jt.) liialt viina mõjutatuna. See on ilmses vastuolus Mahtra sõja eellugude põhiliselt õige esitamisega tema poolt ja kogu romaani ajalooliste üldkontseptsioonidega.

Kuid üldhinnanguis tuleb puhtajalooliste sündmuste ja isikute kujutamisele juurde arvata kirjaniku poolt loodud meelekujutuslikke tegelasi ja sündmusi. Kui esimeste puhul seisab küsimus esinenud tõsieluliste faktide tõlgenduses, siis viimaste puhul sai kirjanik vabamalt lähtuda oma põhimõtteist ning anda suuremaid üldistusi, seega tüüpilisemaid karaktereid ja situatsioone. Igatahes kirjanikul on ajaloolise materjali, ajaloolise tegelikkuse käsitlemisel detailide osas küllaltki suuri vabadusi, mida tuleb arvestada igal tema loomingu uurijal. Antud konkreetsel juhul tuleb rohkete allikmaterjalide ja faktide kasutamist kirjaniku poolt romaani koostesosadena täiesti õigeks ja õnnestunuks lugeda. Kodanlikelt kirjandusteadlastelt pärinev väide, et Vilde «Mahtra sõjal» kui ilukirjanduslikul teosel pole midagi ühist ajaloolise Mahtra sõjaga ja et Vildel pole õnnestunud ajaloolisi fakte orgaaniliselt ühte sulatada kunstilise loominguga, on suurt kirjanikku sihilikult laimav.

Vilde on ajalooliste olude kujutamisel ja talurahva vaenlaste paljastamisel tugevam kui võitlejatüüpide loomisel. Tema romaanides on hulgaliselt sügava ajaloolise tõepäraga ja niisama suure kunstilise meisterlikkusega antud olustiku- ja massipilte, samuti satiirilise lõikavuse tõttu võrratuid stseene ja kujusid rahva vaenlastest (mõisnike, pastori, kupja, opmannide jt. kujud). Võitlejad on tal antud küll kohati õnnestunult, kuid mitte järjekindlalt. Võllamäe Päärn on tüüpiline, suurepärane teosulase kuju, kes kehastab endas talurahvas peituvat alistamatust ning stiihilist võitlust maa ja vabaduse eest. Temale vääriliseks kaaslaseks on Huntaugu Miina.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 93.

Kujutades Mahtra sõja arenemist, näitab Vilde üldiselt õieti Päärnat kui teomehi organiseerivat jõudu. Sealsamas aga Peeter Olander, kes nagu asendaks ajaloolises tegelikkuses Päärnat, ei ole kuigi õnnestunud. Lõpplahenduses vastupidi asetab kirjanik Päärna täiesti ebatüüpilisse olukorda (arvestades Päärna veendumusi ja iseloomu), millega seoses ta kaotab oma tüüpilisuse ka karakterina.

Võib öelda, et on vähe eesti kirjanduse klassikalisi teoseid, mis oleksid nii otseselt välja kasvanud laiade rahvahulkade nõuetest kui Vilde ajalooline triloogia, eriti aga romaan «Mahtra sõda».

Vilde täitis ajaloolise triloogiaga, kõigepealt selle esimese osa «Mahtra sõjaga» kaks ülesannet: esiteks lõi esimese realistliku, progressiivsest ühiskondlikust mõttest kantud ajaloolise massiromaani, teiseks andis esimese eesti uurimuse talurahva revolutsioonilise võitluse ajaloost. Täiesti õige hinnangu on «Mahtra sõjale» andnud ajaloolane V. Miller, kirjutades: «Kui arvestame seda pingsat revolutsioonieelset õhkkonda, milles Vilde kirjutas oma «Mahtra sõja», siis peame tunnistama, et ühiskondlik vajadus säärase ajaloouurimuse järele oli sel ajal võib-olla veel suurem kui vajadus ajaloolise romaani järele. Vilde rahuldas need kaks ühiskondlikku vajadust ühe teosega. Ta andis ajaloouurimuse, mis oli nii hea ja täpne, kui tema ajal üldse oli võimalik koostada. Samal ajal andis ta ajaloolise romaani, mis oli eesti käärivale talurahvale ja tööliskonnale väga lähedane, haarav ja agiteeriv. Uurimusliku töö tõetruudus ainult suurendas romaani mõju.» [1]

«Mahtra sõjale» kui kunstiteosele ja ajaloolisele uurimusele on kirjanik andnud ise paikapidava iseloomustuse, kirjutades: «Romaanis on püütud olla võimalikult ajalooline. Vahest läksin ses suhtes kaugemale, kui teosele kunstiliselt kasulik oleks olnud. Aga ma olin kiusatuses. Kahju oli poliitiliselt nii tänulikku ainestikku, mille avalikkuse ette kandmiseks korraga võimalus avanenud, kärpida, painutada, vaba luulega liiasti katta, ning kahju neile paljudele, kes minu tootest kõige eel histoorialist tõepärasust ootasid, nende hulgas minu vabatahtlikud ja hangitud kaastöölised rahva seas, pettumust valmistada. Ei saanud teisiti — ajastiku poliitiline õhkkond oli niisugune.» [2]

Siit ilmneb väga selgelt «Mahtra sõja» sügavalt revolutsiooniline, sügavalt rahvalik lähtekoht. «Olevikku ei tohtinud paljastada,» kirjutab Vilde, «pidi siis katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua — õigemini kohendada ja korraldada — rõhutud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem (s. t. feodalism ja tsaari isevalitsus, J. K.) kurja ja kurba soetanud.» [3]

«Mahtra sõja» ilmumahakkamisel «Teataja» veergudel 1902. aasta 12. jaanuaril kirjutas Vilde romaani sissejuhatuses, nagu poleks tema eesmärgiks olnud ainuüksi Mahtra sõda kirjeldada, vaid et tema põhisihiks on olnud «tähendatud ajajärgust, teoorjuse-aja lõpust Tallinnamaal ...üleüldist pilti joonistada». [1] Ilmselt on siin tegu puru silma ajamisega tsensorile. Sest nagu selgub kirjaniku eespool esitatud hilisemaist mõtteavaldustest «Mahtra sõja» kohta ning nagu kõneleb romaan ise — oli selle peaülesandeks anda kunstiline kujutus talurahva revolutsioonilisest võitlusest ning veenda kaasaegseid, et «talupoeg peab ennast võitluse läbi ise aitama». [2] Seejuures on ilma pikemata selge, et Vilde ei kutsunud siin ainuüksi talupoegi võitlema balti parunite ning nende kantsi, tsarismi vastu, vaid et tema teos oli üleskutse kogu töötavale rahvale võitluseks igasuguse kurnamise vastu. Marksistlikust revolutsioonilisest teooriast innustunud kirjanik õpetas ajalooliste sündmuste käsitlemise kaudu töörahvast mõistma kollektiivse võitluse tähtsust. Vilde romaani kaudu muutus Mahtra sõda üldrahvaliku liikumise innustajaks, avaldades suurt agiteerivat mõju mitte ainult 1905. a. kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis, vaid ka Suure Oktoobrirevolutsiooni päevil Eestis.

Ajaloolise triloogia esimese osa — «Mahtra sõja» ilmumine 1902. aastal kujunes rahvahulkadele kirjanduslikuks, ent ka poliitiliseks suursündmuseks. Vildest sai rahvakirjanik selle sõna kõige sügavamas tähenduses.

Juhan Käosaar.

---

[1] V. Miller, Eduard Vilde «Mahtra sõda» kui ajaloouurimus, «Sirp ja Vasar» 1948, nr. 25.

[2] E. Vilde, Mahtra sõda, Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 7.

[3] E. Vilde, Kui Anija mehed käisid Tallinnas, Autorilt, Kogutud teosed XXII, Tartu 1929, lk. 3/6.

[1] E. Vilde, Mahtra sõda, Sissejuhatuseks, Tallinn 1902, lk. 4. Vt. ka: «Mahtra sõda», Autorilt, Kogutud teosed XX, Tallinn 1924, lk. 6.

[2] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. Eesti NSV TA KM KO, fond 36, m. 2:11, l. 13.

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID

1. Ajalehes «Teataja» 1902, nr. 35—125 (12. jaanuarist kuni 7. maini), pealkirjaga: Mahtra sõda. Eduard Vilde jutustus. (Muuseas «Teataja» nr. 1 ilmus 10. novembril 1901, kusjuures pidev numeratsioon jätkus kuni 1902. aasta lõpuni.)

2. Eduard Vilde, **Mahtra sõda.** Äratrükk «Teatajast». J. H. Vahtriku kirjastus, Tallinn 1902. (Trükitud ajalehe trükilaoga, väikeses formaadis.)

3. Eduard Vilde, **Mahtra sõda.** Teine trükk. G. Pihlaka kirjastus, Tallinn 1909. (Sarjas: Eduard Vilde kirjatööde kogu.)

4. Eduard Vilde, **Kogutud teosed XX.** Romaanid VII: Mahtra sõda. Esimene osa. «Varrak», Tartu 1924. Eduard Vilde, **Kogutud teosed XXI.** Romaanid VII: Mahtra sõda. Teine osa. «Varrak», Tartu 1924.

5. Eduard Vilde, **Mahtra sõda.** RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tallinn 1945.

6. Eduard Vilde, **Mahtra sõda.** Romaan. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tallinn 1947.

SISUKORD

1. Kilter, kubjas, aidamees 5
2. Vahimees, kus vitsad 14
3. Huntaugu Miina 25
4. Tulevane härra 47
5. Juliette Marchand 55
6. Kupja-Pritsu ähvardus 73
7. Kombelised vaated 86
8. Miina saatus 103
9. Odav tööjõud 112
10. Uus seadus tulekul 121
11. Taim võõras mullas 127
12. Viimne abinõu 154
13. Uus seadus väljas 164
14. Sõit Mahtrasse 184
15. Juuru kirikhärra juures 196
16. Ants Velt käib mõisaga kohut 201
17. Herberti paleus 213
18. Kel vägi, sel võimus 228
19. Kel võimus, sel õigus 247
20. Uut seadust uuritakse edasi 255
21. Kurbmäng algab 262
22. Võimsad mõjud 277
23. Äikesepilved 302
24. Mahtra sõda 316
25. Opmann Rosenberg 337
26. Võidupidu 353
27. Kui ori murrab ahelad 363
28. Pärast sõda 374
29. Juliette'i viimane palve 387
30. Lahkumine 401
31. Kurbmängu lõppvaatus 408
32. Täiendavad määrused 423
33. Kuus kirja 430

Eduard Vilde romaan «Mahtra sõda». *Juhan Kõosaar* . . 433

Bibliograafilisi andmeid 474

Toimetuskolleegium:
P. Rummo (vastutav toimetaja),
E. Elisto, J. Käosaar, L. Raud, E. Sõgel.

Toimetajad
E. Elisto ja T. Huik.

Kunstiline toimetaja
H. Vitsur.

Tehniline toimetaja
H. Veber.

Korrektorid
P. Hiie ja M. Sepp.

Ladumisele antud 14. IX 1954. Trükkimisele antud 27. XI 1954. Trükiarv 25 000. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 29,75 + 14 lisalehte. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 25,11. Arvutuspoognaid 29,06. MB-21144. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tänav 40/42. Tellimise nr. 3066.

На эстонском языке.
Эдуард Вильде.
Война в Махтра.

Hind rbl. 11.50.

7—3

VRK
Rnnikpl. nr. 24
K/p. Nr.
Nol. 44 458
Asiart
T
24 1
11